ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ISSN 0323 – 9748

ИЗДАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2011 г.

ГОДИНА LXVII
КНИЖКА 5–6

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Ил. Илиев (зам. главен редактор),
К. Косев, О. Маждракова, А. Запрянова, Г. Никова, Е. Вечева, А. Димитров, Р. Стоянова, Ст. Първева, Т. Стоилова, Бл. Нягулов, Ил. Марчева

ТЕМАТИЧНА РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Б. Николова (отговорен редактор),
С. Георгиева, Е. Костова, В. Ангелов

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт за исторически изследвания при БАН
София 1113
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
Телефон: 979–29–14
http://www.ipregled.hit.bg
e-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:
А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:
Сашка Георгиева

Предпечатна подготовка:
Кр. Анастасов

Формат 70x100/16 Печатни коли 17,5
Тираж 400

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии и съобщения

В. Тъпкова-Заимова – Между два конгреса (1934–2011 г.) 5
И. Г. Илиев – Българските учени на XXII световен конгрес по византология в София ... 33

* * *

Д. Г. Ангелов – Свободата във Византия като политически идеал (XII–XV век) 39
С. Ракова – Константинопол и неговите забележителности през XVI век в описанията на венецианските дипломати 62
Г. Принцинг – Автокефалната византийска църковна провинция България/Охрид. Доколко независими бяха нейните архиепископи? 75
П. Ангелов – Западноевропейците в представите на средновековния българин 103
В. Ангелов – България и българите в съчинението на византийския историк Дука 115
Б. Николова – Средновековните византийски и български владетели, кралете и князете на Средна и Западна Европа в съдбата на светците от българския пантеон 123
Е. Костова – Нови изворови сведения за княжеството на Константин Драгаш 145
Ц. Чолова – „Определението на философията и на християнската Paideia“ на Константин Философ и образователните идеи в средновековна България 156
С. Георгиева – Българо-византийската брачна дипломация по време на Първото българско царство 170
В. Нинов – Двойственият образ на Ричард I Лъвското сърце в извори те за Третия кръстоносен поход 176
И. Г. Илиев – Сведения за български народни игри и обичаи във византийски документи от началото на XIII век 202
М. Петков – Относно оригиналното старобългарско наименование на Стохълмието 217

* * *

И. Мандова – Две средновековни китайски сведения за Византия 221

Д. Димитров – Сведения за Византия в хрониките на китайската династия Тан 229

* * *

И. Йорданов – Византийската сфрагистика в България (1900–2010) 236

Т. Тодоров – Съвладетелството във Византия (VII–X век) според данните на сфрагистиката 255

Н. Кънев – Приносът на сфрагистиката за разкриване девалвацията на византийските почетни титли в йерархията на т. нар. система на предимство от средновизантийския период – примерът с титлите магистър и патрикий (границата на VIII/IX в. – границата на XI/XII в.) 265

Ж. Жекова – (SigiDoc – DOC for Byzantine Seals) – Опит/възможност за дигитализация на колекцията с печати на Регионалния исторически музей – Шумен 273

CONTENTS

V. Tapkova-Zaimova – Between Two Congresses .. 32

I. G. Iliev – The Bulgarian Scholars at the 22th World Congress of Byzantine Studies in Sofia .. 38

* * *

D. G. Angelov – Three Kinds of Liberty as Political Ideals in Byzantium, Twelfth to Fifteenth Centuries 61

S. Rakova – Constantinople and its Sights Viewed by the Venetians durinf the 16th Century 73

G. Prinzing – The Autocephalous Byzantine Ecclesiastical Province of Bulgaria/Ohrid. How Independent were its Archibishops? 102

P. Angelov – The Mediaeval Bulgarians' Notion of the Westeuropeans 113

V. Angelov – Bulgaria and the Bulgarians in the Historical Work of Doukas 122

B. Nikolova – Mediaeval Byzantine and Bulgarian Rulers; Kings and Princes from Central and West Europe in the Fate of the Saints from the Bulgarian Pantheon 144

E. Kostova – New Primary Sources about the Principality of Constantine Dragaš 155

Ts. Cholova – *The Definition of Philosophiy – the Christian Paideia* of Constantine the Philosopher and the Idea of Education in Medieval Bulgaria 169

S. Georgieva – Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy During the First Bulgarian Tsardom 175

V. Ninov – The Dual Image of Richard I the Lionheart by the Evidence about the Third Crusade 201

I. G. Iliev – Evidence about Bulgarian Traditional Games and Customs in Byzantine Documents from the Early Thirteenth Century 216

M. Petkov – On the Issue of the Original Medieval Bulgarian Toponym "The Hundred Hills" 220

* * *

I. Mandova – Two Medieval Chinese Chronicles about Byzantinum 228

D. Y. Dimitrov – Evidence of Byzantium in the Chinese Chronicles of Tang Dynasty 235

* * *

I. Jordanov – Byzantine Sigillography in Bulgaria (1900–2010) 254

T. Todorov – The Co-Rulership in Byzantium (7th to 10th Centuries) According to the Data of Sigillography 260

N. Kanev – The Contribution of Sigillography in Elucidating the Devaluation of byzantine Honorific Titles in the Hierarchy of the So-Called System of Precedence in the Mid-Byzantine Period – the Example of the Titles Magistros and Patrikios (late 8th/early 9th century to late 11th/early 12th century) 271

Zh. Zhekova – (SigiDoc – Doc for Byzantine Seals) of the Seals Collection of The Regional Historical Museum – Shumen 277

Посвещава се на
XXII международен конгрес
по византология –
София, 22–27 август 2011 г.

МЕЖДУ ДВА КОНГРЕСА (1934–2011 г.)

Василка Тъпкова-Заимова

В трудовете, които системно са посвещавани на византологията, обикновено е прибавяна таблица, в която се изброяват конгресите, състояли се до периода, от който съответният автор започва своето изложение.

Аз използвам например труда на покойния Г. Л. Курбатов, озаглавен „История Византии“, където на стр. 252 се чете: „Международные конгрессы по византиноведению“[1]:

I. *1924*, *Бухарест* – (Congrès de Byzantinologie de Bucarest, Mémoires, Bucarest, Cultura nat., 1924 (Acad. roumaine. Bull. sect. histor. № 11).

II. *1927, Белград* – 2e Congrès international des études byzantines. C. R. Ed. par D. Anastasijević, Ph. Granić. Belgrade 1929.

III. *1930, Афины* – 1) 3e Congrès international des études byzantines, C. R. Athens, Meissner and Kargadouris, 1932; 2) Summary. In international committee of historical sciences. Bulletin. Okt. 1931, № 3.

IV. *1934, София* – Actes du 4e Congrès international des études byzantines. Vol. 1–2. pub. Par B. D. Filov. Sofia, 1935–1936 (Изв. Болг. арх. и-та, № 9, 10).

V. *1936, Рим* – Atti del 5. Congresso internazionale di studi bizantini. Vol. 1–2. Roma, Tip. del Senato, 1939–1940 – („Studi bizantini e neoellenici“ № 5, 6).

VI. *1948, Париж* – Actes du 6e Congrès international d’études byzantines. T. 1–2. Paris, 1950–1951.

VII, *1948, Брюкссель* –Actes du 7e Congrès international des études byzantines. T. 1–2. Bruxelles, 1949–1950). (Byz., № 19, 20).

VIII. *1951, Палермо* – Atti del 8e Congresso internazionale di studi bizantini. Vol. 1–2. Roma, Associaz. nazionale per gli studi bizantini, 1953, (Studi bizantini e neoellenici, № 7, 8).

IX. *1953, Салоника* – Πεπράγμενα τοῦ Θ’ Διεθνους Βυζαντινολόγικου Συνέδριου. ’Εκδιδομενα ἐπιέλεια Στ. Κυριακιδου. Т. 1, 2. ’Αθῆναι, 1955 (Εταιρειας Μακεδονικων Σπουδων, Περιοδικον „Ελληνικα“, Παραραρτημα αριθ. 9, 7, 9).

X. *1955, Истамбул* – Actes du 10e Congrès international d’Etudes byzantines, Istanbul, 1957 (Com. d’orgdnisation. du 10e Congrès).

XI. *1968, Мюнхен* – 1) Berichte zum 11. Internationalen Byzantinistenkongress. München, 1958; 2) Akten des 11. Internationalen Byzantinistenkongresses. Hersg. von F. Dölger und H. G. Beck. München, 1960; 3) Discussionsbeiträge zum 11. Internationalen

---

[1] *Курбатов, Г. Л.* История Византии (Историография). Ленинград, 1975, с, 252.

Byzantinistencongress. Hrsg. von F. Dölger, H.-G. Beck. München, 1961.

XII, *1961, Охрид* – 1) 12e Congrès international d'études byzantines. Programme. Belgrade, 1961; 2) Actes du 12e Congrès international d'études byzantines. Vol. 1, 2, 3. Beograd 1963–1964.

XIII, *1966*. *Оксфорд* – 1) Ptoceedings of the 13th International. congress of Byzantine studies. Ed. by J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman. London, Oxford Univ. press, 1967; 2) Greek manuscripts in the Bodleian library; an exhibition held in connection with the 13th International congress of Byzantine studies. Oxford, Bodleian libr., 1966.

XIV, *1971, Бухарест* – 1) XIVe Congrès international des etudes byzantines. Rapports 1, 2, 3, 4. Bucarest, Academia, 1971; 2) Actes du XIVe Congrès international des études byzantines. T. 1, pub. par M. Berza, E. Stănescu, Bucureşti, Edit. Acad. RSR, 1974; 3) Cultura Bizantină în România. Ed. I. Barnea, O. Iliescu, C. Nicolescu. Bucureşti, 1971.

В изследването си, публикувано в Βυζαντινά Σύμμεικτα, проф. Мария Нистазопулу-Пелекиду също дава в приложение списък на страните и броя на участниците, които фигурират в конгресите до 1936 г.[2] Този списък, допълнен до времето на настоящия конгрес, фигурира също в доклада, който тя представя понастоящем. Аз споменах този доклад на нашата колега г-жа Нистазопулу-Пелекиду, която съответно има предимство в представянето на тази тема, като се има предвид, че е посветила няколко публикации на развитието на византологията и на конгресите, които се редуваха преди настоящия[3]. Засега спирам до тук, защото след това трябва да мина на първия наш (български) конгрес, който всъщност е четвъртият от общия списък.

Преди да започна своето изложение, искам да се върна още веднъж върху решенията, които лежаха в основата на организацията на византолжките конгреси. Тази специалност се отделя от общността на историческите науки през 1924 г. За първия конгрес по византология, който се е състоял в Букурещ, се спирам най-напред на една от последните публикации, тази на г-жа Флорина Фодак – публикация, която почива на богата библиографска основа[4]. Но аз попаднах, макар и след голямо разстояние от време, на едно добро възпоминание за този първи конгрес в реч на проф. Михай Берза, който през 1971 г. беше един от организаторите на XIV конгрес, който се състоя също в Букурещ. Покрай всичко, което ни съобщава г-жа Фодак, споменавам от своя страна част от речта на г-н Берза, която изслушах лично и която тогава ми направи впечатление: „Първата световна война беше предизвикала забавяне, ако не и прекъсване в изучаването на историческите науки, които поради специфични причини, на които не ще наблягаме, достигна

---

[2] *M. Nystazopoulou-Pélékidou.* L'histoire des Congrès Internationaux des Etudes Byzantines (première partie). – Βυζαντινά Συμμεικτα, 2008, № 18, p. 32.

[3] Вж. напр. пак там, Библиографията (под черта),

[4] *Fodak, Fl.* Le premier Congrès Intetnational d'Etudes Byzantines (Bucarest, 14–20 avril 1924), Prémisses et contexte historique d'organisation. – Etudes Byzantines et Postbyzantines, 2006, № 5, p. 521, където авторката цитира думите на проф. Шарл Дил: „Той (т. е. проф. Николае Йорга) пръв имаше идеята за конгреса в Букурещ, и който внуши желанието и намери нужното съдействие за успеха му."

по специален начин до византологията. Същевременно формите на международно сътрудничество, които се бяха очертали главно през двете десетилетия, които предшестваха войната, се бяха провалили до голяма степен. Трябваше, прочее, цялата тази работа да се извърши отново и в тази насока на V международен Конгрес на историческите науки, състоял се в Брюксел през април 1923 г. – след прекъсване от десет години – изигра роля от първостепенно значение. На този конгрес по предложение на Анри Грегуар, подкрепено от Анри Пирен, беше създадена за първи път специална секция по византология.“ И той добавя, че там са участвали представители от „12 страни, от които 11 европейски – Великобритания, Белгия, Франция, Испания, Швейцария, Италия, Чехословакия, Югославия, България, Гърция и Румъния, както и Съединените американски щати. Записаните бяха на брой 64, между които имаше и няколко придружаващи лица, както и 4 отсъстващи, които бяха поверили на свои колеги да прочетат съобщенията им. Относно произхода си 64-те се разпределяха между 21 румънци, 17 французи и 26 лица, представляващи останалите десет страни...“[5].

Разбира се, след като припомних атмосферата в Букурещ според информацията на проф. М. Берза, няма да пропусна да обърна внимание на информацията на проф. Б. Филов, бъдещият председател на Българския национален комитет, и който е бил единственият български участник на този първи конгрес, където изразил учудването си от липсата на участие от страна на Германия[6]. Това, което ще ни интересува по-нататък, е най-вече участието на България на конгресите след първия, което става традиция за нашите специалисти византолози. Както става ясно, тази традиция започва от Балканите, т. е. от територия, която е била център на тази империя, смятана изобщо за наследница на стария Рим, но чиято столица е Византион-Константинопол и поради това тя получава названието византийска империя. Това начало в последователността на конгресите, което продължава до наши дни, претърпява обаче няколко промени по различни причини, на които ще се спра по-нататък. Преди да обърна внимание на конгреса в София, искам да прибавя още няколко подробности извън това, което показах като информация от Г. Л. Курбатов. Тези подробности, които ни осведомяват за начина, по който са били последователно организирани конгресите, съм черпила не само в съответните Актове на тези конгреси, но главно от информациите, които са се появявали във византоложките списания или другаде. Наистина всички Актове са публикувани в повече от един том – нещо, което тук не можем да покажем цялостно, затова ще се опитам да събера, извън моя доклад, един вид препредаване на тези информации, които отразяват и спомените на някои от участниците, а те са добавяли на места и своята оценка за развитието на тази дисциплина,

Прочее, относно Втория конгрес, който се е състоял в Белград (11–16 април 1927 г.), искам да привлека вниманието към една публикация, излязла под перото

---

[5] Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines. Bucarest, 6–9 septembre 1971, 1, 57–59.

[6] *Филов, Б.* Четвъртият международен конгрес по византология. – Известия на Българския археорогически институт, 7, 1923,/4, 426–428 (по долу ИБАИ); *Същият.* За конгреса по византология в Букурещ, 14 април 1924. – Летопис на Българската академия на науките, 7, 1926, 63–67.

на проф. Д. Анастасиевич, който е бил главният организатор на конгреса заедно с колегата си проф. М. Вулич[7]. Авторът подчертава политическия климат на Балканите, който станал по-спокоен, както и духа на солидарност и на научно сътрудничество, връзките на византологията със славистиката (и специално с руския свят, благодарение на сериозното участие на руската емиграция, пръсната повсеместно из Европа и в Америка)[8]. Между 150 делегати, които участват в шестте секции, България е била представена само от професорите Йордан Иванов и Васил Златарски, които участват също и в заключителната секция, където са били отправени предварителните покани от гръцка и от българска страна за двата следващи конгреса – Атинският и Софийският.

Ето няколко пояснения и за Третия конгрес, за който проф. Анри Грегоар публикува една предварителна информация в списанието „Byzantion“, а след това и един по-подробен материал[9] върху начина, по който са се развили нещата между 12 и 18 октомври 1930 г. Този много известен византолог, издател на списанието, подчертава разрастващия се с течение на годините интерес: „В Брюксел – пише той– ние бяхме 20, в Букурещ бяхме 60; имаше 200 конгресисти в Белград, а тази година Атина, четвъртият Рим, събра за нашия 3-и *събор*, този път *вселенски*, в целия тържествен смисъл на този термин, повече византолози, отколкото „Никейският събор“ с неговите 318 Отци, е бил събрал духовници“[10]. Анри Грегоар настоява не само на качеството на докладите и на новите издателски проекти, единодушно приети, но също и на приятелската атмосфера, която господствала сред колегиалните среди. Българската делегация се радвала на високо уважение, както личи например от една покана за официален обед в Атина, изпратена до Васил Златарски, който бил приеман като доайен на българската делегация, и на съответната картичка е наречен: „Le grand historien de la grande Bulgarie“ (великият историк на велика България).

Тъй като следващият конгрес е трябвало да се състои в София, българската делегация представила по време на участието си в Атина на споменатия III конгрес една обща покана, която не носи подпис, но която е написана на немски – език, с който си служел обикновено Златарски. Ето този текст: „Meine Damen und Herren, sie werden sich errinern, dass noch in Belgrad im Jahre 1927, die bulgarische Delegation die Ehre gehabt hat, die Auftrage der bulgarischen Regierung, den Vorschlag zu machen, den vierten Kongress der Byzantologen in Sofia einberufen zu lassen. Dieser Vorschlag, wie Sie wissen, ist eigenommen worden. Ich beehre heute, im Auftrage des bulgarischen Unterrichtsminister, diese Einladung der bulgariscren Regierung zu

---

[7] *Anastasievîć, D.* Deuxième Congrès International des Byzantinistes. – Byzantion, 1927, № 3, 547–558; cf. *H[enri]G[régoire]*. Deuxième Congrès international des études byzantines. – Byzantion, 1927–1929, № 4, 789–791.

[8] Г-жа Нистазопулу-Пелекиду е права, като се позовава, относно участието на руските специалисти на византоложките конгреси, на статията на *Lebedeva*, *G. E.* Academic F. I. Uspensky and the Second International Congress of Byzantine Sudies, 1927. – In: Proceedings of the 21st International Cingress of Byzantine Studies. Vol. 3. Abstracts of Communications, 355–356.

[9] Le IIIe Congrès International des Etudes Byzantines (Athènes, 12–18 octobre 1930). – Byzantion, 1931, № 6, 509–515.

[10] Ibidem, 509–510.

wiederholen und bitte Sie ihre Folge leisten. Wir hoffen, dass Sie auch in Bulgarien die Gelegenheit haben werden, eine Reihe von Denkmäler kennen zu lernen, die für die Entwicklung und Ausbreitung der byzantinischen Kunst von Bedeutung sind. Wir können Sie versichern, dass wir alles aufbieten werden, Sie auch bei uns mit derselben Gastfreunschaft aufzunehmen die Sie schon bei den früheren Kongressen in Bukarest, Belgrad und hier in Athen genossen haben.“[11]

За да завърша с информацията си за подготовката на Софийския конгрес, ще отбележа, че е било решено да се отпечатат материалите в „Известия на Българския Археолотически Институт“ под ръководството на проф. Б. Филов[12]. А след самия конгрес са отпечатани още следните информационни материали:

1. Конгресът по византология. – ИБАИ, VIII, 1938 и IX (автор К. Миятев).

2. Конгресът по византология в София. – Литературен глас, № 222, 18 февр. 1934 (автор К. Миятев).

3. Византоложкият конгрес в София. – Мир, № 10243, 7 септ. 1934 (автор К Миятев).

4. Четвъртият международен конрес по византология в София. – Нови дни, № 10, 3 септ. 1934 (автор Б. Филов).

5. Четвъртият международен конгрес по византология в София. – ИБАИ, VIII, 426–428. (автор Б. Филов).

Деветият том от ИБАИ е излязъл на 18 февруари 1935 г., т. е. само три дена след смъртта на проф. Васил Златарски, както споменах по-горе. Той е бил професор в Софийския университет, декан на Историко-филологическия факултет и ректор на университета. Между многобройните му съчинения най-известна е „История ня българската държава през средновековието“ в четири тома (София, 1918, и преиздавана неколкократно до 1970 г.)[13].

Но да се върнем към конгреса, чиито заседания се състояли в София между 9 и 16 септември 1934. Той бил отложен с една година, както личи от следното писмо, изпратено от проф. Филов до неколцина чуждестранни специалисти: „Cher Collègue, Permettez-moi de m’adresser à vous avec la prière de faire imprimer dans *Byzantion* une communication relative au IVe congrès de Byzantinologie qui doit se tenir à Sofia. Comme vous vous souviendrez on a exprimé à Athènes le vœu de ne pas laisser

---

[11] Архив на БАН, ф. 172, а,е, 217. Ето и самата покана в превод: „Дами и Господа, Ше си спомните, че още в Белград, в 1927 г., българската делегация имаше честта от страна на българското правителство да предложи да се свика четвъртият Конгрес на византолозите в София. Това предложение, както знаете, беше прието. Имам честта днес, по поръка на българския министър на вътрешните работи, да повторя тази покана на българското правителство и Ви моля да ѝ дадете път. Ние се надяваме, че и в България ще имате възможността да опознаете редица паметници, които са от значение за развитието и разпространението на византийското изкуство. Можем да уверим, че ще уредим всичко та и Вие да получите при нас същото гостоприемство, на което можахте да се радвате при предходните конгреси в Букурещ, Белград и тук – в Атина.“

[12] ИБАИ, VIII, 1934 et IX, 1935.

[13] За Златарски вж. на последно място: *Златарска-Тодорова, К.* Баща ми Васил Златарски. С., 1975; Попнеделев, *Т. А.* В сп. Векове, 1989, № 2. Срв. и моята статия: *Tăpkova-Zaimova, V.* Vasil Zlatarski et son héritage scientifique. – In: Byzance et les Balkans à partir du VIe s. Variorum Reprints. London, 1979, XXXIII, 80–86 (Notice bibliographique à la p. 86).

coïncider ce Congrès avec le Congrès international des sciences historiques à Varsovie en 1933. Prenant en considération ce vœu, ainsi que la situation générale économique, le comité bulgare a décidé d'ajourner le Congrès Byzantinologie à l'automne 1934. Je vous serais très reconnaissant si vous voulez bien informer par *Byzantion* nos collègues de cette décision.

Veuillez agréer, etc."[14]

В някои от рецензиите, които се появяват след конгреса, е означено, че е имало и други причини за това закъснение. Става дума за преврата през 1934 г. в България, когато Кимон Георгиев, един от ръководителите на кръга „Звено", става министър-председател. Така от българска страна се възстановяват връзките с СССР. От там идва и решението да се изпратят покани в Москва и Ленинград за участие в конгреса[15].

Организирани са четири секции: 1. История; 2. Филология; 3. Археология; 4. Византия и славяните (тази секция се появява за първи път). И обратно, премахната била една секция с разнообразна тематика, като юриспруденция, медицина, музика, етнография и фолклор, защото към нея нямало голям интерес и предложените доклади били твърде малобройни.

Началото на конгреса било уважено от присъствието на цар Борис III, от княз Кирил – неговият брат, от министър-председателя проф. Б. Филов, от кмета инж. И. Иванов, от митрополит Неофит – председател на Св. Синод и от председателя на Народното събрание проф. Я. Моллов. Поздравителни речи били произнесени от проф. Златарски и от ректора на Университета проф. Л. Диков, последвани от приветствията на водачите на чуждестранните делегации – Австрия, Англия, Белгия, Германия, Гърция, Дания, Италия, Полша, Румъния, Турция, Унгария, Чехословакия, Югославия. СССР не бил представен, но присъствали някои известни руски емигранти, като професорите А. Василиев, Г. Острогорски и др. Броят на участниците е бил 167 (включително и придружаващите лица), имало е 105 изнесени доклада, от които 8 са били представени in absentia.

Програмата на Конгреса по секции е отпечатана, както вече отбелязах, в т. IX от ИБАИ[16]. Интересно за отбелязване е, че там намерих само два доклада на участ-

---

[14] Byzantion, 1931, № 6, p. 728; Byzantion, 1934, № 9, fasc. 1, p. 515. Ето и превод на писмото на Б. Филов: „Драги колега, Позволете ми да се обърна към Вас с молбата да бъде отпечатан в *Byzantion* едно съобщение относно IV конгрес по Византология, който ще се състои в София. Както ще си спомните, в Атина беше изказано пожеланието да не се оставя този Конгрес да съвпадне с Международния конгрес на историческите науки във Варшава през 1933 г. Като взима предвид това това пожелание, както и общото икономическо положение, българският комитет реши да отложи Византоложкия конгрес до есента на 1934 г. Ще Ви бъда много благодарен, ако се съгласите да информирате чрез *Byzantion*. Благоволете да приемете и пр."

[15] Това е отбелязано от г-жа М. Нистазопулу-Пелекиду в статията ѝ „L'histoire des Congrès",13. Срв. също доклада ѝ, посветен на настоящия конгрес "Международните конгреси, 13 сл. Проблемите, които се отнасят към атмосферата в България преди IV конгрес, са разгледани също в статията на *Герд, Л., А. Николов*. Надо работать для будущего: переписка В. Н. Бенешевича с организаторами IV Международнаго конгресса византийских исследований в Софии. – В: Византийские очерки. Труды российских ученных к XXII Международному конгрессу византинистов. С.-Пб., 2011, 67–99."

[16] Вж. там списъка в Съдържание, 431–432.

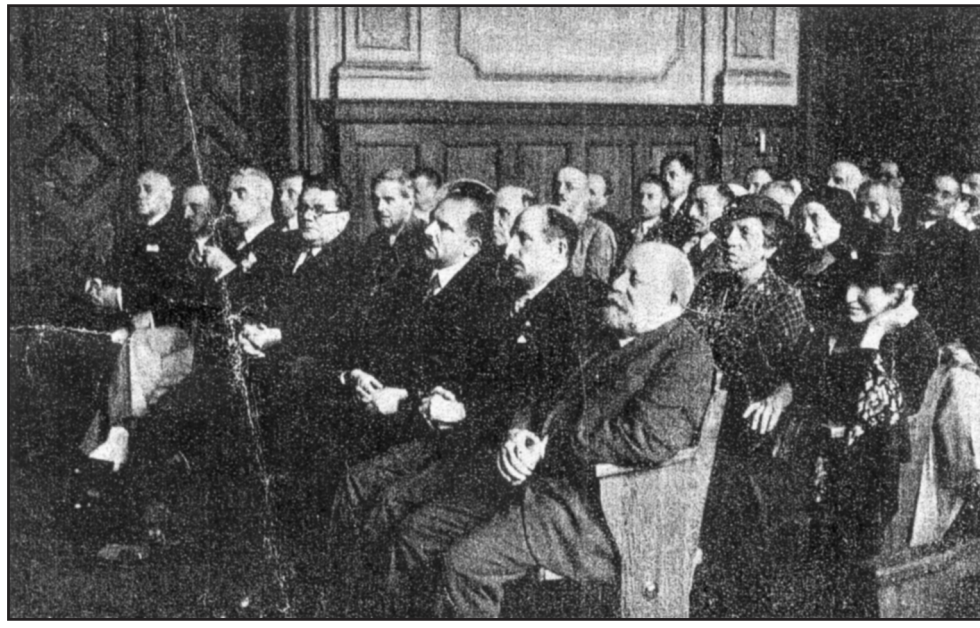

IV международен византоложки конгрес – София, 1934 г.

нички дами – г-жа Андреева от Прага (секция „История“) и г-жа Иванова-Мавродинова от София. Това показва, че византийският свят не е бил още широко отворен на жените византоложки, които щяхме да опознаем впоследствие.

Да припомним най-сетне, че между българските участници – повечето преподаватели, археолози, студенти и пр. – има един участник, който по-късно бил канонизиран от католическата църква. Става дума за духовника асомпсионист Петър (с духовно име Камен) Вичев, който бил преподавател в Пловдивския френски колеж. Впоследствие той е обвинен в разузнавческа дейност заедно с още двама тамошни отци и разстрелян в 1952 г.[17] Тези от нашите колеги – участници в настоящия конгрес, които ще посетят Пловдив и някогашния френски колеж (днес това здание е част от Пловдивския университет), ще могат да видят в двора една възпоменателна плоча в памет на отец Вичев, както и паметник, който му е издигнат в центъра на града. Изложението, което той е представил на Конгреса (в секция Византия и славянският свят) било посветено на „Византийските влияния върху Законъ соудный людямъ“, както личи от Съдържанието на ИБАИ, т. VIII[18]. Имало е и още една трагедия с един от организаторите на Конгреса. Става дума този път за проф. Б. Филов, който след като е заемал различни постове в държавното управление (бил например министър-председател между 1942 и 1943) бил осъден на смърт и екзекутиран от комунистическото управление през 1945 г.

Да минем сега към делегатите и тяхното присъствие, като посочим и доклади-

[17] Вж.: *Фльори, А.* Един френски колеж в България, „Свети Августин“. Пловдив, 1884–1948. С., 2003 (превод от френски), 246–447.

[18] ИБАИ, IX, с. 15.

те им в списъка, който е споменат отново в ИБАИ[19]. Това дава, според мен, добра представа за атмосферата, която е била на лице в София по време на конгреса. Ще припомня чувството на национална гордост, характерно за докладите на официалните лица у нас, защото в пресата не било пропускано да се спомене, че България предлагала за пръв път гостоприемството си на представители на тази още млада специалност. Председателят на организационния комитет, проф. В. Златарски, и ректорът на Софийския университет, проф. Л. Диков, припомнят, че само едно десетилетие преди това в Софийския университет, който бил единствен тогава, била създадена катедра по ориенталистика, към която принадлежала и византологията. На свой ред представителят на Германия, проф. Фр. Дьолгер, смятан за наследник на проф К. Крумбахер, не пропуснал да подчертае връзките между немските специалисти с младите българи, които следвали в Германия. А американският проф. Т. Уайтмор се смятал у дома си в България – той бил участвал в археологически разкопки в България и обикновено представял българи специалисти – археолози, които отивали в Америка на тамощни археологически конференции. На свой ред френският делегат проф. Ж. Мийе изразил пред българския организационен комитет топлата си благодарност, не само от свое име, но и от името на известния проф. Шарл Дил, който бил възпрепятстван да дойде в София. Пак той подчертавал с гордост бързото развитие на тази още млада специалност, „... но която ни е предала наследството на античността, мисълта и идеала на Гърция. Римското право беше успяло да съгласува ясния разум на средиземноморската цивилизация с дълбокото религиозно чувство на Изтока, да подпомогне европейските нации с този двоен факел: на едните културата, на другите културата и вярата“. Би трябвало да се вземат предвид още поне шест речи, произнесени от участниците в Софийския конгерс, главно от балканските страни, като например изказването на А. Андреадес, който, спомняйки си за едно предишно пътешествие, което направил в България, бил щастлив да се намери отново тук, начело на многобройна гръцка делегация.

За да спра дотук в това дълго изброяване, ще се задоволя да взема още няколко изречения от подробната и емоционална реч на белгийския византолог проф. А. Грегоар, единственият когото съм имала удоволствието да позвнавам лично, защото той дойде отново в България през 1955 г., на връщане от X конгрес в Истанбул, за който ще стане дума по-долу. Този издател на списанието „Byzantion“ беше не само развълнуван от запознанството си с нас – младите византолози. По време на това свое второ пребиваване в България той посетил, както ни съобщава дъщерята на Златарски, къщата на нашия забележителен учен, в която бил 21 година преди това, по време на Софийския конгрес[20]. И ето какво пише той по повод смъртта на Златарски: „Видно е, че Златарски умря с перо в ръката... Той искаше да прави наука и само наука... Скромността му и честността на неговия език му позволяваха да протестира при даден случай срещу малко самоизтъкващите се подходи на чуждестранни колеги, които претендираха, че разкриват или революционизират българската история... Златарски пътуваше малко. Много от колегите

[19] Пак там, с. 18 сл. (IV, Откриване на Конгреса).

[20] *Златарска-Тодорова, К.* Баща ми Васил Златарски…, 175–177.

му не го познаваха лично и го познаваха твърде малко от литературна гледна точка, тъй като той – учителят – пишеше само на български. Това беше до момента, когато конгресите в Белград и в Атина им разкриха чара на този човек, изтъкан от доброта, скромност и честност. Ние всички бяхме щастливи да го приветстваме по време на Конгреса в София, който той председателстваше, въпреки болестта, която го измъчваше – това с толкова любезност, колкото с авторитета си...“[21]. Да не забравяме, че също на Софийския конгрес, за да напомни на участниците за приятелските и вражеските връзки, които са съществували между западния свят и Балканите, той избрал да представи доклад за Балдуин Фландърски.

Но за да приключа с Четвъртия конгрес, ще посоча решенията, които са взети на заключителната сесия, и предложените планове за развитиего на византологията през следващите години[22]. Ето, прочее, тези одобрени предложения. Една традиция, която е прилагана на повечето от конгресите, била да се споменат имената на отсъстващите, главно между най-известните (в нашия случай професорите Дил, Стръжиговски, Йорга и пр.) и те да бъдат заместени от други, по-млади колеги. Така било постъпено и на Софийския конгрес. Второ решение, имащо също забележителна важност, се отнасяло до някои нови проблеми в рамките на съществуващата дотогава тематика, която – по общо мнение – заслужавала да бъде разширена посредствам създаването на постоянен комитет, имащ грижата за изпълнение на решенията, приемани на конгресите. Г-жа Нистазопулу е права, като привлича вниманието върху предложението на Фр. Дьолгер по този случай[23]. Аз ще добавя, все във връзка със Софийския конгрес, че заслужава внимание и едно предложение, което било направено от проф. Н. Окунев (Чехословакия) и прието целокупно – именно да се формира един комитет, който би се обърнал към турското правителство да се подемат разкопки в Истанбул, за да могат да се разкрият нови останки от някогашната Византия. Все в същия дух било и предложението на проф. Ст. Романски от Софийския университет, направено от името на секцията „Византия и славянския свят“– да се създаде комитет, който би имал за задача да организира публикуване на изворите за живота и делото на Кирил и Методий. Тук отварям една скоба, за да кажа, че според мен такъв комитет не е бил създаден, както се е очаквало. Все пак, намерих едно резюме, създадено от С. Романски, отнасящо се до чуждите елементи в българския език, в един сборник[24], публикуван в Париж през 1940 г. и съдържащ известен брой съобщения, предназначени да бъдат представени на VI Конгрес, който е трябвало да се състои в Алжир през 1939 г., но е бил отложен до 1948 г., за да бъде реализиран в Брюксел. Все пак и все още като се е имало предвид предложението на проф. Дьолгер, е бил формиран един постоянен комитет, който имал за задача да следи осъществяването на приетите решения.

Както всички конгреси, Софийският завършва с няколко екскурзии до Зе-

---

[21] *H[enri] G[régoire]*. Nécrologie, Zlatarski. – Byzantion, 1935, № 10, 807–812.

[22] ИБАИ, IX, 38–47 (Вж.: Пленарни заседания, решения).

[23] *Nystazopoulou-Pélékidou, M.* Les Congrès Internationaux…, p. 25 сл.

[24] Sixième Congrès International d’Etudes Byzantines: Alger, 27 octobre 1939, Résumés des rapports et des communications. Paris 1940, p. 152.

менския и Бачковския манастир, до Пловдив, до старата столица Плиска и Мадарските скали, до Преслав и Търново, а също и до Черноморието и античната Месемврия. Всички конгресисти, които взели участие в тези обиколки, твърдели, че са запазили прекрасен спомен от пребиваването си в България – една страна, която повечето от тях познавали слабо или никак до тогава.

Заключенията, направени от проф. Б. Филов, който бил генерален секретар на конгреса, и които са отпечатани в т. VIII на ИБАИ, както вече отбелязах, представляват важен материал, който е позволил на чуждестранните делегати да се фамилиаризират с България и главно с постиженията на младата българска наука. А по предложение на проф. С. Ж. Меркати е взето решение следващият конгрес да се проведе в Италия под формата на Пътуващ конгрес, който да започне от Венеция и да завърши в Сицилия, минавайки през Равена и Рим[25].

Аз озаглавих изложението си „Между два конгреса“. Това означава, че продължавам да разглеждам как се развива византологията в България, ако я сравним, след четвъртия Конгрес с тази специалност в другите страни, които споменах мимоходом. Ето, впрочем – според информацията ми (или пък понякога според собствените ми впечатления) как се представят другите конгреси преди сегашния.

До XIV конгрес през 1971 г. продължавам да следя информацията на Г. Л. Курбатов, който спира дотук. За следващите използвам други публикации. Разбира се, не може да забравям множеството политически усложнения, които са налице преди и след 1939 г., когато започва войната. Що се отнася до V конгрес, споменавам най-напред т. нар. Notes et informations на А. Грегоар, които той пише преди конгреса, и които носят следното заглавие „Le Ve Congrès Congrès international des Etudes byzantines (Rome et Naple 20–25 septembre 1936)[26]. [Петият международен конгрес по византология – Рим и Неапол, 20–25септември 1936]. Там са означени имената на най-известните византолози, които са били очаквани, както и „специалностите“ на конгреса, между които музика, гръцките диалекти от южна Италия и византийската юрисдикция. Добавени са и осъществените резултати в различните археологически центрове (например Международната служба за музеите). Тук намираме също споменатото изложение на г-жа В. Иванова-Мавродинова „Римски елементи в християнската и византийска архитектура в България“. А. Грегоар продължава да ни осведомява подробно за този конгрес в следващия брой на „Byzantion“[27]. Този път потърсих информация и в Актовете на Контреса (Actes du Congrès), където намерих имената и на другите български участници. В този списък фигурират Б. Филов, Г. Баласчев, А. Протич, В. Бешевлиев, Кр. Миятев, Н. Мавродинов, д-р Рашенов, И. Дуйчев, П. Мутафчиев, П. Ников. Имало е и няколко придружаващи лица[28].

Що се отнася до VI конгрес, наричан „Конгрес Крумбахер“ – тук цитирам отново А. Грегоар[29] – той е трябвало да се състои, по покана на Франция, т. е. на Г.

---

[25] Пак там, 44-46.

[26] Byzantion, 1936, № 11, 377–381.

[27] Byzantion, 1937, № 12, 730–739

[28] Atti del Ve Congresso Internazionale degli Studi Bizantini, II, (Appendix). Roma, 1940, 531 sq.

[29] „Notre Congrès pourrait s'appeler le Congrès Krumbacher, car il se tiendra deux mois avant le 30e anniversaire de la mort du maître (26 décembre 1906), et on peut le dire, dans son esprit. Car, au Congrès

Мийе, в Алжир между 2 и 7 ноември 1939 г. Преди това сирийският град Бейрут е бил избран да осигури организацията на този конгрес. Това става, както казах, още по време на Софийския конгрес, по покана на Г. Мийе, понеже в този период Франция упражнява един вид протекторат върху Сирия. Но поради политическия климат от преди войната, е трябвало да се отложи провеждането му, както четем в Предговора на споменатото сборниче от 1940 г.[30], където се посочват, както впрочем и на предходния конгрес, имената на българските участници Петър Мутафчиев и Иван Дуйчев (историци), на изкуствоведа Андрей Протич (починал междувременно), на Вера и Никола Мавродинови (също изкуствоведи), Ст. Романски (филолог славист). Техните резюмета (не съобщавам заглавията им, защото докладите не са били отпечатани) показват, че те са били предназначени да присъстват от българска страна на този Конгрес. Но, както вече споменах, той е бил проведен в Париж чак през 1948 г. (27.VII–2.VIII) и е бил последван през същия месец август от VII конгрес, който се е състоял в Брюксел (5–16.VIII.1948 г.)[31].

Не съм намерила означение за участие на български, югославски или съветски колеги на този конгрес. И в това няма нищо чудно: да се пътува в чужбина, особено в западноевропейските страни, представляваше мъчно осъществима мечта. Но това е проблем, който оставям настрана. Отбелязвам само, че в този период беше създадена Международната Асоциация по византология (Association Internationale des Etudes Byzantines – AIEB)[32].

VIII конгрес по византология се състоя в Палермо от 3 до 10 април 1951 г. А. Грегоар отново има заслугата да напомни живия интерес, който са привличали мозайките на Сицилия, това напр. в изследванията на Отто Демус (Виена), както и от някои други специалисти изкуствоведи – това е било във връзка с интереса към паметниците във Венеция и по-късното влияние, т. е. след Четвъртия кръстоносен поход, на този морски град. Това любопитство се е отнасяло също към нумизматичните открития на Ф. Гриерсън (Кембридж), както и изобщо към новите публикации за мозайките в Италия. А тези примери, за които може да се осведомим от някои представени там доклади и съобщения, са били последвани от административни решения, отнасящи се до публикацията на някои материали, изучавани в последно време или до подобрение на археологическите работи в Сицилия и пр. Участието в Сицилийския конгрес не е било много засилено – имало е 320 византолози от 22 страни. Но общата констатация е била, че известно успокоение започнало да се налага постепенно след войната при срещите на византолозите, били се появили и различни договори около 1950 г.[33]

---

des Orientalistes (19 au 26 avril 1905), Krumbacher avait découvert l'Algére." Вж.: Le VIe Congrès International des Etudes ou „Congrès Krumbacher". – Byzantion, 1938, № 13, 411–412.

[30] Вж. тук бел. 24.

[31] Извън бележките под линия на *Курбатов, Г. Л.* История Византии, с. 252, вж.: библиографията на М. Нистазопулу-Пелекиду: *Nystazopoulou-Pélékidou, M.* L'Histoire des Congrès…, p. 14 sq. *Eadem.* Les Congrès Internationaux des études byzantines face à la conjoncture historique. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Vol. 1. Plenary Papers. Sofia, 2011, p. 24 sq.

[32] Вж. подробностите и библиографията у М. Нистазопулу-Пелекиду, посочени в предходната бележка.

[33] *Grégoire, H.* Le VIIIe Congrès des Etudes Byzantines (Palerme, 3–8 avril, 1951). – Byzantion, 21, 179–187. Срв. библиографията у: *Nystazopoulou-Pélékidou, M.* Les Congrès…, p. 25 sq.

Така достигаме до IX конгрес, който се състоя в Солун между 12 и 25 април 1953 г. А. Грегоар вмъква в своя традиционен доклад едно изречение, което окачествява този Конгрес като „най-големия, най-богатия откъм разкрития и нови виждания, най-добре организирания и най-топло приветстван сред цялата серия от нашите конгреси. Това не е моя преценка...“[34] И действително, имало е 400 присъстващи, от които 300 са били действителни участници; а около 110 научни организации са били представени със 113 съобщения. В много от представените доклади в седемте секции са били разисквани важни въпроси, имащи съвременно научно звучене. Това важи например за Св. Димитровската традиция – за базиликата, която е издигната в негово име, както и неговите Чудеса и оттам продължава към култа на мъчениците. Не по-малък интерес е проявяван към георафското обкръжение, към средновековната литература във Византия и влиянието ѝ върху околните страни, както и към този средновековен език, който продължава да интересува съвременните византолози. Обърнато е внимание и на общата програма, която е много разнообразна в една атмосфера, в която се срещат имената на видни византолози като професорите П. Лемерл, Фр. Баришич, католическите отци Фр. Халкин, и В. Лоран и главно проф. А. Васильев, който след завръщането си в Америка, напуща този свят и своите колеги[35].

Десетият конгрес в Истанбул е един от тези, които са привлекли може би най-голямо посещение от специалисти. Съобщавам имената на представените страни по азбучен ред, като и България фигурира между тях. Ето тези страни: Австрия, Алжир, Англия, Белгия, България, ГДР и ГФР, Дания, Египет, Италия, Израел, Испания, Ливан, СССР, САЩ, Швейцария, Швеция, Холандия, Югославия. Поради събитията в Източна Тракия в началото на септември, Гърция не е представена, а това е предизвикало известно съжаление сред голяма част от колегите. Този път от българска страна присъства проф. Димитър Ангелов. Като се има предвид, че оттогава България е била представяна на всички следвоенни конгреси, именно той представляваше главно нашата страна и след завръщането си публикуваше подробни информации, обикновено в „Исторически преглед“[36]. Извън неговата информация, такава започва да излиза също във „Византийский временник“, под-

---

[34] *Grégoire, H.* Le IXe Congrès International des Etudes Byzantines. Thessalonique, 12–25 avril, 1953. – Byzantion, 1952, № 22, 405–415.

[35] Пак там, вж.: Note additionnelle…, p. 416; Главните съобщения, представени на Солунския Конгрес, са показани пак там на с. 417–727; Annexe (Реч на А. А. Василиев) е отпечатана – Пак там, 428–434. Пожелание, представено от професорите Дьолгер и Лемерл относно организирането на Библиографията, вж. пак там, с. 435. Вж. и *Laurent, V.* Le IXe Congrès International des Etudes Byzantines (Thessalonique, 12–25 avril 1953). – Revue des Etudes Byzantiones, 1953, № 12, 214–218.

[36] За X конгрес вж.: *Ангелов, Д.* Десетият конгрес на византолозите в Истамбул. – ИПр, 11/6, 1955, 102–108; *Angelov, D.* Dixième Congrès byzantinologique à Constantinople. – Byzantinoslavica, 17/2, 1956, 360–364. За този конгрес вж. също: *Grégoire, H.* Note provisoire sur le X-e Congrès International des Etudes Byzantines (Istanbul, 15–21 septembre). – Byzantion, 1955, № 24, 313–315, където този автор пише все пак относно участието на Д. Ангелов следното (на френски): „Г-н Ангелов беше единственият да представи своята страна, която е дала толкова много на византологията. Но той се справи с тежката задача с лекота, куртоазия, ерудиция и критика. Да ни позволи да кажем, че най-добрият отчет, най-пълният и най-живият, който можеше да се направи, е от него.“

писвана от проф. З. В. Удальцова от Москва[37]. Руската авторка дава висока оценка на доклада на проф. Ангелов относно „Аграрните отношения и феодалната рента в Централна и Западна Македония през XIV век“. Тя отбелязва също, че проблемите на социално-икономическата история започвали да предизвикват все повече интереса на специалистите. А проф. Грегоар, който се простира подробно в своя доклад върху заслугите на съветските публикации като цяло, изказва все пак несъгласието относно марксическите позиции за феодалния режим във Византия. Тук трябва да добавя, че на следващите конгреси е имало не малко дискусии по тази тема, все между представители на социалистическите страни и други, които оставали верни на старата традиция. Това впечатление е изразено и от А. Грегоар, който отпечата традиционната си информация за конгреса в Истанбул..

Що се отнася до XI конгрес (15–17.IX.1958 г., Мюнхен), отново се позовавам на отчета на проф. Д. Ангелов, който той публикува при завръщането си от Германия, като посочва, че там са присъствали 450 участници от 36 страни и разказва подробно за разглежданите проблеми. Такава тема е била например развитието на византийския град, представена най-напред от проф. Л. Кирстен от Бон и допълнена отново от изложенията на някои от най-известните по онова време византолози, като Д. Закитинос (Атина) и П. Лемерл (Париж). Дискусията се отнася главно до отделните хронологически периоди в това развитие. Проф. Удальцова набляга в своя доклад, както това е било традиционно в рамките на марксическите изследвания, че проблемът с развитието на градовете не може да се приеме само като засягащ военната и административната история, а е част и от социално-икономическите отношения. Други важни проблеми, които са били представени на конгреса, се отнасят към византийското темно устройство, като на темите италианският византолог А. Пертуси е посвещавал отдавна своите проучвания, както впрочем и проф. Г. Острогорски (Белград), Я. Караянопулос (Атина) и още други известни учени. В секция „История“ Д. Ангелов е представил изложение върху имунитетните права на балканските манастири в периода XIII–XIV в. Голямо удобство за участниците беше това, че текстовете, които трябваше да бъдат четени, бяха предварително изпратени на всички, които бяха заявили участието си. Но отец В. Лоран беше отбелязал доста несъвършенства в изпращането на текстовете и в краткия си отчет, който публикува в „Revue des Etudes Byzantines“ не се показа много доволен, например от организацията, както и конкретно от материалите, посветени на Фотий и пр.[38]

В Мюнхен е било решено, че XII конгрес ще се проведе в Охрид между 15 и 20 септември 1961 г., което за българските византолози било истинско предимство поради географската близост и историческите спомени. Ето защо българската делегация е сравнително добре представена. Впрочем, и от другите страни е имало

---

[37] *Удальцова, З. В.* X. Международный Конгресс Византинистов в Истамбуле. – Византийский временник, 1956, № 10, 236–253. Срв. също: *Janin, R.* Le Xe Congrès International d'Etudes byzantines (Istanbul, 15–21 septembre 1955). – Revue des Etudes Byzantines, 1955, № 13, 281–284.

[38] Вж.: *Ангелов, Д.* XI византоложки конгрес в Мюнхен. – ИПр, 16/6, 1958, 123–127; *Laurent, V.* Le XIe Congrès des Etudes Byzantines (Munich, 15–20 septembre). – Revue des Etudes Byzantines, 1959, № 17, 251–252.

доста голям брой участници – 500 души от 29 страни. Тези, които представляват българската страна – историци, археолози, изкуствоведи, и пр., са 8, но покрай тях участват още 11 колеги, които са не само придружители, но вземат дейно участие в този конгрес, който има значителен отзвук. Проблемът за балканския град е подробно представен от Д. Ангелов отново по линията на интересна дискусия: мнения са разменили например П. Лемерл и Г. Острогорски, като в дискусията е участвала и З. В. Узальцова. Имало ли е във Византия феодализъм не само като система на политически форми, но и като специфичност в производствените отношения? Други основни сюжети, по които са се развили дискусии, но по които нямаме възможност да представим във всичките им подробности, са предизвикали някои идейни сблъсъци, като например тенденцията да се определи произходът на изкуството в църквите на Македония. В този смисъл е спорено по генерализиращия термин „славянско“. Някои участници избягвали да говорят за българско изкуство и българска култура – става дума главно за докладите на съветския специалист по история на изкуството В. Н. Лазарев и на гръцкия археолог Ст. Пелеканидис. Последният например твърдял, че изкуството по тези земи се развива само под силното влияние на Константинопол и Солун. Трябва да се подчертае, че тези спорове били понякога твърде изострени и продължиха частично и в София след конреса, когато някои от участниците ни посетиха тук. Независимо от това, и както подчетрава М. Нистазопулу-Пелекиду, Охридският конгрес преставлява етап в организацията на конгресите. Статутът на Международната асоциация по византология (AIEB) се поднови: следва да има поне по едно междуконгресно събрание на Международния комитет. Възстановено беше и Бюрото: председателството беше поверено на проф. П. Лемерл, а генерален секретар стана проф. Д. Закитинос. Най-после, от този период нататък започва отпечатването на „Бюлетин по информация и координация“ (BIC)[39].

С XIII конгрес напускаме Балканите, за да се пренесем в Оксфорд през 1966 г. Въпреки че неговото провеждане идваше непосредствено след Първия конгрес по балканистика, който се състоя в София между 25 август и 1 септември същата година, и който представляваше „нововъведение“, та затова беше привлякъл в нашата столица голям брой участници и туристи, мнозина от българските византолози можаха да вземат участие и в Оксфордския конгрес.

Отново се позовавам на информацията на Д. Ангелов, който беше преизбран за зам.-председател покрай П. Лемерл, който продължаваше да бъде преизбиран за председател, както и Д. Закитинос – като генерален секретар. Д. Ангелов ни съобщава[40], че е имало участие от 28 страни от Европа, Азия, Африка и Америка, всяка от които е била представяна от значителна по численост делегация. Една от главните теми е била „Общество и вътрешна структура на византийската империя през XI–XII в.“ Ф. Халкин и И. Дуйчев са изнесли доклади от областта на

---

[39] *Nystazopoulou-Pélékidou, M.* Les Congrès Internationaux, 27–28; *Radojčić, B.* Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ochride, 10–16 septembre 1961. T. I–III. Beograd, 1963–1964; Balkan Studies, 6, 1965, 382–390.

[40] *Ангелов, Д.* Тринадесети конгрес на византолозите. – ИПр, 1966, № 6, 124–126. Споменавам също: La Chronique, която е публикувана в: Byzantion, 1966, № 36, 444–445.

агиографията в българо-византийските отношения. Няколко съветски колеги са представили изложения върху византийските извори – Хрониките на Теофан, на Йоан Малала (Н. В. Пигулевска, Г. Л. Курбатов и др.)., както и относно византийско-руските отношения (Г. Г. Литаврин, З. В. Удальцова, А. П. Каждан). А някои югославски византолози, както и румънски колеги, а също и французи (напр. А. Грабар), са информирали участниците относно новите археологически разкопки в съответните страни и от тамошни проучвания на стенни декорации, както и по проблеми на историческата география (проф. Е. Арвелер – Франция, чл.-кор. В. Бешевлиев – България). Имало е представени доклади и по проблемите на икономическата история (Е. Бибику – Франция, Х. Кьопщайн – ГДР, Г. Цанкова-Петкова – България). Славянската колонизация е била отново обект на някои изложения (напр. Г. Колиас – Гърция). Д. Ангелов е направил критични бележки по известни изложения относно Дунавския лимес след 976 г. и съответно византийското присъствие в тези земи – това във връзка с границите на Самуиловата държава. Общата преценка е, че Оксфордският конгрес е бил високо оценен, там е господствал колегиален дух и е констатирано все по-успешно развитие на византологията.

Бях вече споменала за XIV конгрес във връзка с перспективата за организацията на византоложките конгреси. Той е вторият, който се състоя в Букурещ[41]. За мен това беше първият конгрес, на който имах удоволствието да участвам и да си създам лична представа в това отношение. Впрочем, той беше един от Конгресите, където участниците бяха многобройни: 564 делегати от 35 страни, отново от Азия, Америка и Африка, извън европейските. Много от научните институции в България бяха представени там: Софийският Университет, някои музеи и пр. Участваха известни личности – професори и научни сътрудници: акад. Д. Ангелов, чл.-кор. В. Бешевлиев, И. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, Ст. Михайлов, С. Маслев, Т. Тотев, П. Петров, Г. Джингов, П. Коледаров, Л. Прашков, К. Паскалева, И. Жандова, Е. Бакалова, Т. Силяновска, Н. Чанева-Дечевска, Е. Манова, В. Тъпкова-Заимова. Относно провеждането на самия конгрес, започвам този път с информацията на г-жа Лероа-Молинген, която дава в „Byzantion“ едно полезно резюме на основните доклади. И така, първата тема беше „Обществото и интелектуалният живот през XII век.“ На нея беше посветен основният доклад на проф. И. Шевченко (САЩ), който се простря надълго върху социалния произход на книжовниците от този период. Други доклади, все от този конгрес, разглеждат ролята на Църквата – например исихазма (Й. Майендорф).

Втората тема бе посветена на историческата география – граници в Европа, в Азия и пр., между VII и XIV в. Първият доклад тук беше изнесен от проф. Е. Арвелер: общо върху географските и политическите граници. Допълвам, че имаше и съдоклади по тази тема от съветските професори З. В. Удальцова, А. П. Каждан, М. П. Бартикян, а от друта страна, от А. Пертуси (Италия) – за източните граници, за т. нар. акрити и гази, както и от Н. Икономидис (Канада през този период) – все засягащи организацията на източната граница, най-сетне от Д. Оболенски (Оксфорд) – върху граничните зони и културния обмен в тези региони.

---

[41] *Ангелов, Д.* Конгресът на византолозите в Румъния. – ИПр, 27/6, 1972, 132–140; *Leroy-Molinghen, A.* Le XIe Congrès International des Etudes Byzantines. – Byzantion, 1971, № 41, 645–559.

Третата тема беше „Светското изкуство“, като в няколко подразделения от тази тематика се говори за архитектура на дворците, за декорация, за политическо изкуство, за декоративни образи, за стели, за монети и др., а също за луксозни украшения, мозайки и пр. (А. Грабар), както и за тенденциите във византийската литература през отделните периоди (Х. Г. Бек, М. Хадзидакис). Засегнати са също отделните тенденции в християнската теолотия (Х. Хунгер) и пр.

Четвъртата тема, „Византия и Румъния“, привлече естествено най-много вниманието на участниците от балканските страни. В тази насока ще спомена докладите на професорите В. Джорджеску „Византия и румънските институции“, на И. Р. Мирчеа „Литературни връзки между Византия и румънските земи“, на И. Д. Щефънеску „Румъно-византийски връзки в областта на изкуството“, на г-жа А.-М. Музическу „Връзки между Византия и румънските земи в областта на изкуството“ (и четиримата са от Букурещ).

В много подробната си информация за XIV конгрес Д. Ангелов привлича най-напред вниманието върху няколко изявления на българските си колеги по пленарните доклади. Но заслугата на неговата информация се състои главно в изброяването на обобщенията относно участието на българската делегация по посочената тематика Преброих 18 български съобщения. Ако се постарая да ги резюмирам, трябва да кажа, че някои бяха посветени на проблемите, застъпени в пленарните доклади, но по-голямата част се отнасяха към общите връзки в балканските общества – християнската духовност, изкуство, архитектура и литературата под византийско влияние, политическите контакти, но и конфликтите, които са съществували през цялото средновековие. Лично аз бях представила изследването си върху „Миксоварварите по Дунавската линия от XI в. нататък“. Общо взето, одобрявам заключенията на Д. Ангелов не само за доброто представяне на българската делегация, но и за приноса на всички колеги, дошли от различни страни, които работиха в дух на взаимно съгласие. Най-после, трябва да добавя, че решенията, които бяха взети на края на конгреса, имат общо значение за по-нататъшното развитие на нашата наука. Ставаше дума главно за началното издаване на Бюлетина (BIC) на AIEB и на Корпуса за издаването на Изворите по византийска история – програма, много успешно представяна от г-жа М. Нистазопулу-Пелекиду[42].

XV конгрес по византология ни връща към Гърция, този път в Атина, между 4 и 11 септември 1976 г. Тук отново имаше значително участие – повече от 600 делегати бяха дошли от 30 страни от Европа, Америка, Азия и Африка. Както вече беше станало традиция, проф. Д. Ангелов беше ръководител на българската делегация: този път тя броеше 13 делегати (професори и старши научни сътрудници). Започвам с информация от г-жа Лероа-Молинген, която публикува отново в списанието „Byzantion“[43], където, след като представя програмата, обръща вниманието на читателите си върху някои организационни проблеми и върху едно

---

[42] *Nystazopoulou-Pélékidou, M.* Les Congrès,14; Eadem. Le XIVe Congrès Intenational des Etudes Byzantines (Bucarest, 6–12.IX.1971), 281–286; *Tăpkova-Zaimova, V.* XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6–12,IX.1971. – Etudes Balkaniques, 1971, № 7/4, 153–160.

[43] *Leroy-Molinghen, A.* Notes et informations (Le XVe Congrès International d'Etudes Byzantines). – Byzantion, 1977, № 45/2, 422–423.

предложение на монсеньор Канар относно следващите конгреси. Става дума за известни технически промени в системата, прилагана дотогава. Г-жа Молинген изрежда също имената на новоизбраните членове на Бюрото: проф. Х. Хунгер е заместник на проф. Д. Закитинос като председател, а проф. М. Закитинос е дошъл на мястото на проф. А. Пертуси като генерален секретар.

За българската делегация отново и традиционно използвах информацията на проф. Д. Ангелов и също така на проф. В. Гюзелев[44]. На свой ред аз също публикувах, както впрочем и за предходния конгрес, едно кратко съобщение, защото този конгрес ми беше много интересен[45]. Ето впрочем главните теми, които бяха представени: 1. история; 2. език, литература, филология; 3. изкуство и археология; 4. философска мисъл, история на идеите. Историческите рамки бяха определени между 1071 и 1261 г. Докладът на проф. З. В. Удальцова, озаглавен „Центробежни и центростремителни сили във Византия“ и този на проф. А. П. Каждан „Амбиваленция и противопоставяща се двойственост във византийското общество и византийските администрации“ бяха последвани от доклада на проф. Е. Арвелер „Социалната ерозия и центробежните прояви във Византия през XI–XII в.“, както и други съобщения, също толкова интересни, все в рамките на означената проблематика.

Между изложенията по втората тема се отличиха тези на някои български колеги, като напр. на Д. Ангелов върху „Връзката между етническите и демографските движения в България след 1018 г.“ По мое мнение имаше един вид континуитет между това, което беше изложено на Букурещкия конгрес в третирането на тези проблеми, както и известни дискусии, които възникнаха между румънските колеги и българските или гръцките специалисти. Аз също говорих за „Населението по Долни Дунав под византийска власт през X–XII в.“

По третата тема имаше също забележителни доклади и съобщения, като например изложението на Г. Г. Литаврин (СССР), озаглавено „Проблемът на симбиозата в латинските държави, формирани върху територията на Византия (Социални и икономически феномени, 1204–1261 г.“, или това на А. Брайер (Обединено кралство) „Латинците върху Черноморската територия“, или и на наши колеги, например В. Гюзелев „България и византийската империя през (1204–1261 г.)“ и Г. Цанкова-Петкова „Центробежни и центростремителни сили в навечерието на Третия кръстоносен поход.“ Същите проблеми бяха разглеждани и що се отнася до западните части на Полуострова. Изложения пак в тези рамки, но придружени с илюстрации, ни бяха представени от няколко колеги от югославската делегация – специалисти по история на изкуството или археолози, като например от проф. Б. Алексова, която говори за разкопките на базиликата в Стоби. Същото се отнася и до български специалисти изкуствоведи като г-жа Е. Бакалова, която засегна проблемите на българското изкуство през XI–XII в. и Л. Прашков – върху Боянските фрески.

---

[44] *Angelov, D.* Le quinzième Congrès international des Byzantinologues. – BHR, 1977, № 1, 114–116 (същото на български в: Научен живот, 1977, № 2, 18; *Гюзелев, В.* Петнадесети международен конгрес и участието на българските историци. – ИПр, 1976, № 6, 136–140.

[45] *Tăpkova-Zaimova, V.* XVe Congrès international d' études byzantines, Athènes, 5–11 septembre 1976. – Etudes Balkaniques, 1976, 12/4, p. 151.

С внимание бяха изслушани и изложенията върху четвъртата тема на И. Дуйчев, Д. Оболенски, А. Пертуси и др. върху византийската култура в ролята ѝ върху развитието на другите балкански страни, върху Италия и пр. За да завърша, ще се върна към „Актовете“ на този XV конгрес и обяснението, което дава г-жа Нистазопулу-Пелекиду за причините – все политически, които са попречили на Кипърските колеги да присъстват на конгреса, и то като се има предвид, че първоначално Кипър е бил определен да бъде седалище на този именно конгрес[46].

Ето ни отново в центъра на Европа с XVI конгрес по византология, който ни събра във Виена между 4 и 6 септември 1981 г. Това беше спокоен и добре организиран конгрес, който ни накара да обмисляме новите системи за издаване, когато вече се използваха компютрите. Именно така започва информацията на г-жа Лероа-Молинген[47], която ни беше полезна, защото, между другото, там са подчертани новите форми за изработването на трудовете ни, където – това е неин цитат – новият технически прогрес може да бъде използван в почти всички области: 1-а част – методология, технология, библиография; 2. филология, история, география, литература, кодикология, история на изкуството, музикология и пр. Участваха около 900 делегати от 34 страни. Главната тема на конгреса беше „Византологията до 2000-та година“. Програмата, която беше изработена още в Атина и отпечатана предварително (задоволявам се да спомена тези доклади, които са публикувани много грижливо в „Актовете“, за да се даде представа за начина, по който вече развитата програма беше приета)[48]. Ето, прочее, тази програма: XVI Международен византоложки конгрес: Основни доклади: I част. Основни доклади: 1. методология, технология, библиография; 2. филология, история; 3. помощни науки, изкуство; 4. социални структури и развитието им; 5. функции и форми на византийската литература; 6. материална култура; II част. Основни доклади: 7. книга и общество във Византия; 8. теология и философия в Палеологово време; 9. византийска архитектура; 10. стилноформираща функция във византийското изкуство; 11. Средна и Западна Европа в следвизантийския елинизъм преди 1800 г.

Измежду изложенията, които заслужават нашето внимание, може да се посочи това на проф. А. Гию (Франция) върху технологията, а също и на Московските ни колеги В. В. Бичков, и М. В. Бибиков по някои проблеми на методологията и на Л. Максимович (Югославия) върху западането на градовете в късновизантийския период, както и по-общото изложение на г-жа Е. Арвелер върху дейностите на Центъра за изучаване и изследване по История и цивилизация на Византия и на християнския Близък Изток, най-сетне изложението на А. Д. Алексидзе (Грузия) „Романът на Калимах и Хрисорое“ и пр. Третираните сюжети бяха много разнообразни в обсега на цялата тематика. От българска страна присъстваха десетина

---

[46] *Nystazopoulou-.Pélékidou, M.* Les Congrès..., 29.

[47] *Leroy-Molingen, A.*Le XVIe Congtès International d'Etudes Byzantines.Vienne 1981. – Byzantion, 51/2, 1981, 625–627; *Бибиков, М. В.* XVI Международный Конгресс византинистов. – Вопросы истории, 1982, № 3, 151–154.

[48] Вж.: Jahrbuch derÖserreichischen Byzantinistik, 31/1 und 31/2, 1981; 32/2, 1952. В тези томове са публикувани главните доклади. В другите томове са публикувани съобщенията според посочената програма.

специалисти и тук ще спомена някои от техните изложения. А. Джурова говори за литературната българска традиция, отразена в ръкописи, които се намират във Ватиканската библиотека. Г. Цанкова-Петкова разказа за издателската ни система при публикуването на византийските извори и тякои други instrumenta studiorum. В рамките на изкуствознанието К. Паскалева-Кабадаиева участва в секцията по история на изкуството, като представи своето изложение „Портретът на един дарител в изобразителното изкуство през XV в.“ В същата секция Н. Чанева-Дечевска изнесе съобщение, а Н. Шиваров ни запозна с опозицията от българска страна срещу Лионската уния. Е. Тончева беше посветила своето музиковедско съобщение на „Скитските музикални ръкописи в българския Роспев от 17–18 в. и късновизантийската музикална практика“. Отново засягащо „Българите във византийската империя“ беше изложението на И. Божилов. Аз говорих за „Миналото“ и „настоящето“ във византийско-българските отношения“.

XVII конгрес по византология беше този път отвъдокеански – той се състоя във Вашингтон от 3 до 7 август 1986 г. Имаше 500 участници от 30 страни: извън участниците от САЩ присъстваха делегати от България, от двете Германии, от Гърция, от Италия, от Канада, от Обединеното кралство, от Полша, от Румъния, от СССР, от Чехословакия, от Югославия[49]. Но този път отдалечеността на съответните страни беше причина за отсъствието на някои от най-известните византолози – вече доста възрастни. От българска страна участвахме около една дузина колеги. Ето и няколко имена: А. Джурова, Л. Мавродинова, Д. Пике-Панайотова, Н. Чанева-Дечевска – по история на изкуството; С. Куюмджиева – музикознание; Д. Ангелов и аз (В. Тъпкова-Заимова) – история; И. Йорданов – нумизматика, Е. Тодорова – историческа география. Ще добавя по-долу заглавията на съобщенията ни, като започна с представянето, което направи А. Джурова на ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. И. Дуйчев“ в София.

Една от основните теми беше „Християнизацията на империята“. И тук беше изнесен един от основните доклади от проф. Р. М. Мулен (САЩ), който засегна кризата и въпросите за континюитета през ранната епоха. Този доклад беше последван от няколко съдоклада, където отново бяха разглеждани същите въпроси в ранното средновековие. Проблемите на урбанизацията също така нашироко бяха разглеждани, както и развитието на градовете и специално на Константинопол (напр. докладът на К. Манго-Великобритания) и в аспекта на икономическата география през ранното средновековие. От българска страна такива изложения бяха представени за Преслав (Д. Ангелов, И. Божилов и др.). Трябва да се припомни още, че една тема, която беше разглеждана по разнообразен начин на всички конгреси, засяга отношенията на Византия и славяните. Така също и във Вашингтон фигурираха редица изложения по същата тема, като ставаше дума за територите на славяните от Западна и Централна Европа, от една страна, и за южните

[49] За този конгрес вж. подробната информация на руските колеги: *Удальцова, З. В., С.П. Карпов, Г. Г. Литаврин, Н. П. Медведев, К. В. Хвостова, Я. Н. Щапов, С. А. Иванов.* XVII Международный Конгресс Византинистов в Вашингтоне. – Византийский временник, 49, 1988, 241–252; Полъх от античността. – Работническо дело, № 260, 17 септ. 1986 (Интервю с проф. Д. Ангелов за XVII конгрес по византинистика във Вашингтон, 3–8.VIII.1986 г.).

славяни в отнощшенията им с империята, от друга. Ще припомня доклада на г-жа Нистазопулу-Пелекиду „Славяните във византийската империя“ и доклада на Г. Г. Литаврин „Византийци и славяни – взаимните им гледни точки“. Аз говорих за взаимните отношения по тема „Византиецът и славянинът“, т. е. между между този славянин, който е останал извън пределите на империята, и другия, който е станал неин поданик. Спирам тук, въпреки че има още много моменти, които заслужават да бъдат изтъквани, като социалната икономика на славяните от византийската империя –тема, която е проследявана от С. А. Иванов от Москва, или г-жа М. Мулет от Великобритания, която говори за информацията на Теофилакт Охридски относно Византия и славяните[50]. Допълвам, че на една от кръглите маси беше изнесено от проф. Я. Караянопулос по-общото изложение върху свободните селяни и париците.

Църковните проблеми между средиземноморския свят и Византия бяха анализирани от проф. Й. Майендор (САЩ) в рамките на дискусиите върху XIII век – единство и различия в християнството (срв. също изложението на г-жа Д. Мисиу –Гърция). За историята на Средиземноморието бяха представени доклади в отделна секция: проф. С. П. Карпов (СССР) се отличи разглеждайки ролята на Южното Черноморие в икономическите отношения Изток–Запад през XIII–XV в., а Е. Тодорова (България) – в този регион през същия период. По проблемите на континюитета се произнесоха Р. Макмален (САЩ), И. П. Сергеевич (СССР), И. Ирмшер (ГДР), А. Камерун (Великобритания), В. Пери (Ватиканска библиотека), и още няколко други колеги от различни страни. Проблемите за градовете намираме в изложението на К. Манго (Великобритания), който говори за Константинопол в ранното средновековие, а също и на Дж. Ръсел (Великобритания), който постави въпроса за „Плюсовете и минусите в археологическия метод при изучаването на градовете, VI–VII в.“ Най-сетне Й. Кодер (Австрия) направи широк преглед на населението от различни градски селища в империята. Докладите върху изобразителното изкуство и украсите, иконографията, илюстрацията и пр. бяха посрещани с голям интерес (Между няколкото изложения вж. напр. това на нашата колега Л. Мавродинова със заглавие „Украсата на стенописите в средновековна България. Декоративни принципи, мотиви, паралели.“ Същото се отнася за музикологията, област в която бих припомнила, между другите, изложенията на г-жа Куюмджиева върху „Стихира (Пс. 140, 1) от октоиховския цикъл Κυριε ἐκραξα“ – това е етюд върху най-стария псалом на века) и на Е. Тончева „Проблемът в късно-византийската музикална екзегеза – Музикалната екзегеза през седемнадесети век в Украйна“. Литературата беше малко по-слабо застъпена в програмата. Все пак в рамките на общото заглавие „Ретроспекция и открития през девети–десети век“ имаше съобщения върху агиографията и литературата (вж. напр. А. Д. Алексидзе

---

[50] Вж. напр.: *Бибиков, М. В.* Византия – славянский мир – Русь – християнство: по материалам дискусий XVI Международного конгресса исторических наук (Щутгарт, 1985 г.) и XVII-го конгресса византинистов (Вашингтон 1986 г.). – В: Русь между Востоков и Западом: культура: культура и общество, X–XVII вв. (Зарубежные и советские исследованнн), I, XVIII Международному конгрессу византинистов (Москва, 8–15 августа 1991), 290–314. Посочвам тук специално някои от докладите на съветските делегати, за да подчертая, че тази тема е била любима за тях на различни конгреси.

от СССР, който анализираше някои литературни паралели в посока Изток–Запад). Да не пропуснем и нумизматиката – общото изложение на С. Морисон от Париж, и съобщението на И. Йорданов „Стратегията на Преслав през X–XI в.“ Не искам да изпусна изложенията и дискусиите по византийското право в съотношението му с римското право, а също и отчасти докладите и съобщенията върху държавната идеология на империята (вж. напр. изложението на Т. Лунгис – Гърция).

А ето и моето заключение: този конгрес се разви в приятната атмосфера на Вашингтонския университет. Участниците имаха, освен това, възможност да поработят в прочутата византоложка библиотака на Дъмбартън Оукс. Беше избран за нов председател проф. И. С. Шевченко (САЩ), а между зам. председателите фигурираше отново проф. Д. Ангелов (член на Българската академия на науките).

От Вашингтон се отправихме към Москва – това стана пет години по-късно. Става дума за XVIII конгрес по византология, който се състоя между 8 и 14 август 1991г.[51], както беше решено на предходния конгрес по предложение на г-жа З. В. Удальцова, чл. -кор. на Академията на науките в Москва. Атмосферата беше отново приятна и приятелска. Но трябва да призная, че – като отговорник на българската делегация – бях щастлива, както и колегите ми, загдето самолетните ни билети бяха заверени за един ден предварително. Така имахме късмета да бъдем далеч от Москва веднага след края на конгреса, когато избухна пуча, който свали от власт Горбачов и издигна Елцин на неговото място. Но, за да се върна на самия Конгрес, ще добавя, че освен 300-та съветски участници имаше още 450 представители от 38 други страни. От информацията, която съветските колеги публикуваха във „Византийский временник“, научихме, че и Московският патриарх Алексий е посетил Московския университет, където в съответните зали се представяха докладите. Официални речи бяха произнесени от предсдателя на Международния комитет проф. И. С. Шевченко и от председателя на Съветския организационен комитет акад. Г. Г. Литаврин. А почетният председател акад. Д. С. Лихачев, представи доклад за покръстването на Русия.

След това присъствахме на съобщенията, конференциите и кръглите маси. Поради многобройните доклади и изложения, нямам възможност да ги представя всичките с имената на авторите им, но искам да обърна внимание на някои от темите в програмата. Ето впрочем тези теми: 1. Византия, късна Византия и Русия; 2. Макро- и микро-структура на византийското общество; 3. Политически и културни връзки на Византия с Кавказките страни; 4. Византия и страните от Черноморския регион (VI–XII в.); 5. История на византологията; 6. Instrumenta studiorum; 7. Социални и политически деятели в развитието на византийското изкуство; 8. Социална и църковна книжнина във Византия. Автор и читател.

На първо място, както се каза, бяха представени византийско-руските отношения, например употребата на наименованието Русь във византийските текстове (М. В. Бибиков от Москва) или покръстването на Русия и мястото й в семейството на народите (Т. Вашилевски от Варшава) и пр. Б. Н. Флоря и Н. В. Синицина

---

[51] Вж.: *Бибиков, М. В., С. П. Карпов, Н. М. Богданова, С. В. Близюк, А. П. Пономарев, Р. М. Шукуров.* XVIII Международный Конгрес Византинистов. – Византийский временник, 54, 1993, 207–219; *Tăpkova-Zaimova, V., E. Todorova.* XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. – Etudes Balkaniques, 1992, № 1, 126–127.

(Москва) бяха посветили своите изследвания върху Москва – третият Рим; пътуванията на византийците в късновизантийския период до 1453г. (Й. Мажеска – Вашингтон).

Що се отнася до вътрешните проблеми на византийската империя – централна власт, висши чиновници, ще се задоволя да спомена московските професори Г. Г. Литаврин, А. А. Чекалова, както и А. П. Каждан (Вашингтон в този период), като се има предвид, че и изложенията върху византийската култура са имали значително място в конгреса. Нека припомня например доклада на Б. И. Фонкич (Москва) „Русия и християнският Изток между XVI и XVIII в.“

Минавам към проучванията на византийски ръкописи от различни епохи. Проф. Джурова направи нова презентация на ръкописите от колекцията в Центъра „Проф. И. Дуйчев“, а проф. П. Шрайнер (Кьолн) говори за цените на ръкописите във Византия и другаде. Ще спомена доклада на колегата ни К. Попконстантинов (В. Търново) за старобългарските ръкописи и ролята на Византия в това отношение според епиграфски данни. Ще допълня, че продължихме да се запознаваме в тази насока с доклади и съобщения за различни връзки между Византия и съседните страни, като Кавказ, Армения, Грузия и главно северното Черноморие. Тук ще се задоволя да припомня изложенията на С. П. Карпов (Москва) за италианската търговия по северното Черноморие, както и наблюденията на Е. Тодорова (София и САЩ) за Азовско море.

Ролята на Византия в икономическите и политическите отношения по българското Черноморие беше залегнала в пленарния доклад на нашия колега проф. В. Гюзелев. Изобщо интересът към историческата география относно българското Дунавското крайбрежие беше значителен: аз също говорих за историята на Долнодунавските земи през XI–XII в. Продължавайки историята на отношенията между Византия и съседните ѝ страни, не искам да пропусна съобщенията на по-младите ни колеги Хр. Матанов „Типологичната социо-политическа характеристика в отношенията между Византия ии България“, както и това на П. Ангелов за образа на българина в представите на византийците**,** а също и на Г. Николов върху сепаратизма в България през XIV в., най-сетне на П. Павлов върху Византия и куманите.

Споменах няколко имена на български участници историци. Ще продължа с още изложения по проблемите на градовете и на градския живот, като те един вид допълват данните на нашите колеги археолози, които направиха информации за разкопките в старите български столици Плиска и Преслав, или няколко други, много известни градове като Месемврия и Пловдив (Ж. Аладжов, Т. Тотев, Ж. Чимбулева и Д. Съселов, А. Данчева-Василева, и др). И на Московския конгрес Църквата и Държавата бяха обект на представяне във взаимните им отношения. От българска страна на тази тема говори Б. Николова, която ни информира за църквите в Тракия, Мизия и Източна Илирия в ранното средновековие, а И. Божилов се спря върху всекидневието в България между християнство и езичество (IX–X в.). Историята на градското и селското население фигурираше в значителен брой изложения.

Един вид нововъведение, за което стана дума по време на секционните заседания на предходните конгреси, беше ролята на жената и на семейството. Споменавам в това отношение изложението на г-жа А. Е. Лайу (Гърция), която има много публикации на тази тема. А що се отнася до нашата група, допълвам тази

тема със съобщението на Е. Койчева „Ролята на императорската фамилия в макро- и микро-структурата на византийското общество“. Върху структурата на византийското общество ще припомня отново често споменавания гръцки проф. Я. Караянопулос, който посвети доклада си на общите проблеми на аграрната история на Византия. Също така между руските и другите колеги имаше изложения върху византийската литература и историография, върху преводите и историческите извори, като имаше различни нюанси в трактовките. Поради това не бих могла да дам обща картина по посочената тематика, включително и във връзка с лингвистиката. Ще припомня за това изложението на Л. Симеонова върху „Гръко-българския билингвизъм в България между 860–960 г.“, както и на Цв. Чолова, която се спря по-общо върху „Науката през средновековието“. Изобщо представата за изкуството във всичките му варианти беше широко застъпена в изложенията по секции. Ще спомена Г. Бабич, която говори върху византийски стенописи на различни места в Югославия и тези, които са били вдъхновени от византийската стенописи. В такъв смисъл беше представянето от страна на Л. Г. Газенко (СССР) на „Колекцията на църквата, наречена Десятина в Ермитажа“. Ще се спра също и на изложенията на Л. Прашков върху фреските в църквата „Св. Никола“ в Мелник“, без да забравя по-общото изложение на В. В. Бычков относно феномена изкуство във византийската култура.

Подчертах вече, че на почти всички конгреси имаше събрания, посветени на връзките между Византия и славяните. Този път ще се задоволя да спомена изложението на М. Нистазопулу-Пелекиду (Атина) във връзка с политическите движения на славяните на Балканите. Ще добавя, че това което ми беше много приятно по време на нашите конгреси, е установяването на научни връзки с г-н Караянопулос, докато той се радваше на добро здраве, а след това ние двете с М. Нистазопулу-Пелекиду и колегите от Комисията „Византия и славяните“, продължихме тези връзки, като оглеждахме и спорехме по всички проблеми от този род.

Ще спомена накрая, че на конгреса имаше още една тема, а именно развитието на византолотията в различните страни, в която, както обикновено, участваха ръководителите на нашата дисциплина: професорите П. Лемерл, Х. Хунгер, Й. Ирмшер и др. На последното заседание заключителните доклади бяха изнесени от основния организатор Г. Г. Литаврин и от сър Д. Оболенски. Последният направи едно блестящо обобщение на прекрасен руски език, малко старинен, който ми направи дълбоко впечатление.

От тук минавам на следващия конгрес, т. е. XIX, който се състоя в Копенхаген през 1996 г.[52] Самите доклади бяха проведени между 18–24 август и всичко беше отчетено според съставената на английски програма, която беше изпратена предварително от датския Национален комитет. Ето тази програма: 1. Идентитет на Византия; 2. Образът и влиянието на Византия в очите на съвременицте ѝ; 3. Византия на Север; 4. Образът и влиянието на Византия след 1453 г.; 5. Инструменти за изучаване и разпространение на познанието: настояще и бъдеще на

[52] Вж.: *Литаврин, Г. Г., Ф. М. Бибиков, С. П. Карпов, А. И. Романчук.* Краткое обозрение XIX Международного Конгресса византиноведческих исследований (Копенхаген, 18–25 августа 1996). – Византийский временвник, 58, 1999, 276–291.

византийските науки. От гледна точка на организацията всичко е било традиционно, както личи от подробната информация, която руските колеги публикуваха във „Византийский временнк“. Имало е 350 участници от 33 страни. Големите доклади и съдоклади са били представени, както обикновено, на пленарните заседания, съобщенията – на секционните, а е имало и кръгли маси и колоквиуми. Някои от най-известните византолози са отсъствали поради напреднала възраст, както впрочем беше случаят с Вашингтонския конгрес. Става дума главно за професорите Х. Хунгер, Х.-Г. Бек, С. Рънсиман, Д. Оболенски, П. Лемерл, Д. Закитинос, Б. Лаванини и др.

За съжаление, по време на кризата в България имахме само една делегатка – С. Куюмджиева, която е участвала в секцията по музикология. Поради това започвам с доста многобройните изложения в тази област – теология, църковна музика, отношения между арменската църква и Византия (Папиян Мхер); документи за преговорите между арменската църква и Византия (Азут Базоян); византийската църква в Унгария (Ищван Баан) и др. Обръщам вниманието и на изложението на Св. Куюмджиева „Антологията като книга на музикален синтезис“: става дума за новата книга от песни, която се явява в балканската музика в края на на XIII и в началото на XIV в. Между нашите колеги присъстваше и Е. Тодорова, чието съобщение беше „Викинги и византийци. Светове на търговския обмен“. Но тя не беше част от българската делегация, а присъстваше от името на Университета в Цинцинати (Охайо).

Продължавам още малко с информация за този XIX конгрес, без да имах възможността да участвам на него и да добия лични впечатления. Имало е още и отново дискусии върху етническите, административните и религиозните наименования, в позитивен или отрицателен смисъл, на ромеи и гърци (И. Кодер – Австрия, организатор). Освен това е отбелязан докладът на П. Спек (ГФР): „Византийското възраждане и класическата древност“. Все в рамките на културата са били разисквани проблемите на семейството: раждане, произход на семейството, на езика и т. н. във Византия (вж. напр. доклада на А. Брайер, един от организаторите от Великобритания). Най-сетне, византийската идентичност е намерила мястото си в изложенията, посветени на изкуството, на иконотворството и пр. Г. Дагрон (Франция) е говорил за „Образа на Византия през погледа на съвременците ѝ“. А други съобщения са били посветени на отношенията между западните и източните общества със империята, както и със славяните. Както и много пъти дотогава, произходът на основателя на Бачковския манастир, Григорий Бакуриан, е дискутиран – дали е арменец или грузинец. Тук искам да спомена името на г-жа Арутюнова-Фиданян от Москва, която издаде на руски типика на нашия манастир. В същата връзка ще спомена отново името на Г. Г. Литаврин и доклада му „Византия и славяните по време преди покръстването им и след това“, като авторът прави съответни анализи с българи, сърби и пр. Може да се добавят, все на балканска почва, наблюденията на К. Якумис (Великобритания) върху 20 религиозни паметника от южна Албания. Да спомена накрая няколкото кръгли маси и колоквиуми „Византия след Византия“ във връзка с икономическата ситуация (Т. Лунгис – Гърция, Л. Максимович-Сърбия), за отношението на западното общество към византийското наследство по

време на Ренесанса (г-жа Д. Китромилиис – Гърция, чийто доклад е озаглавен „Византия след Византия – преразгледан проблем“, също г-жа А. Табаки и г-жа Р. Аргирлопулу – Гърция). Науката и образованието не са били пренебрегнати (Ф. Тинефелд – ГФР). Това преразглеждане се е отнасяло също отчасти и спрямо археологията. Докладът на турския колега С. Отюкен върху разкопките на църквата „Св. Никола“ в Мира е заинтересувал участниците, както и този на руския колега Романчук върху разкопките в Херсон.

На заключителното заседание на Бюрото е бил избран проф. Г. Дагрон (Париж), за генерален секретар – проф. Н. Икономидес (Атина) и за секретар г-жа М. Хистазопулу-Пелекиду. Оттогава и проф. Шрайнер от Кьолн е вече член на Бюрото. А проф. Д. Ангелов, макар и in absentia продължава да е между зам.-председателите.

През 2001 г. Париж, този град, който в течение на десетилетия е бил център на развитието на византологията, отваря вратите си за XX конгрес – това стана между 19 и 25 август[53]. Имаше внушителен брой участници – 900 делегати от 36 страни, не само от Европа, но и от Южна и Северна Америка и от Азия. Този път от България бяха изпратени десетина делегати, повечето от които взеха участие със съответни доклади и съобщения. А ето и структурата на конгреса: имаше осем пленарни заседания (където изслушахме 80 доклада), 25 кръгли маси с 226 изказвания и 25 тематични заседания със съответни свободни съобщения. Ето какво беше представено на пленарните заседания: 1. Дух и форма във византийската литература; 2. Еволюция на селото във византийската империя; 3. Византия между християнския Запад и мюсюлманския свят. Артистични данни; 4. Атон, Свещеннага планина. Традиция и възобновяване в изкуството; 5. Равносметка в изследванията върху византийско право; 6. Византия и сред Византия. Периферията във времето и пространството; 7. Западните люде в провинциалните градове на византийската империя. 8. Instrumenta studiorum.

Както отбелязват руските колеги в своето традиционално изложение, докладите и съобщенията, посветени на византийската литература, се отнасяха главно към теоретичната страна на тематиката и на многобройните ѝ форми. Например И. Шевченко говори за оригиналността на големите творения на някои известни автори, като Михаил Псел, а М. В. Бибиков направи сравнение между мемоарите на някои автори от XII–XIII в. във връзка с концепцията за „северните народи“, докато българският ни колега В. Гюзелев беше изготвил едно изложение, което почиваше върху архивен материал от Венеция и Генуа от XIII–XV в. Ще спомена също от българска страна съобщението на М. Каймакамова „Българската историческа мисъл и Византия в течение на втората половина на XIV в.“, в което авторката засяга идеологията и същевременно историческата информация в българските преводи на някои византийски хроники. Социално-икономическата история беше представена главно в пленарните доклади, но също и в не едно от съобщенията и то – във връзка с аграрния режим и градския живот. Споменавам като пример

[53] *Литаврин, Г. Г., М. Б. Бибиков, Р.М. Шкуров, А. В. Захарова, И. А. Стерлигова, А. А. Герц, А. А. Тальзина.* Обозрение итогов XX Международного Конгресса Византиноведческих исследований (Париж, 19–25 аавгуста 2001 г.). – Византийский временник, 62, 2003, 201–223.

докладите на Ж.-П. Готие (Франция) „Византийското село в Близкия Изток“, на г-жа А. Лайу (Гърция) за „Еволюцията на византийското село през V–XIV в.“, на Ж. Лефор (Франция) за „Селата в Източна Македония“, и най-сетне на Л. Максимович и М. Попович (Югославия) „Селото в средновековна Сърбия“. Между българските колеги този проблем беше представян повече от археологическа гледна точка – например съобщението на Р. Рашев, В. Динчев и Б. Борисов „Византийското село на територията на съвременна България“.

По-многочислени бяха някои изложения върху градовете и градската архитектура, или различни информационни съобщения, произхождащи от нови разкопки в средновековните градове, манастири и църкви. Така Д. Панайотова-Пике (София, Париж) представи следното съобщение: „Един украсен център от времето на Юстиниан“ – става дума за описание на статуетка с 9 см височина и 17 см диаметър (Музей в Анталия). От друга страна колегите Е. Дерменджиев (България) и П. Лекак (САЩ) описаха една от Църквите в Иваново, близо до град Русе край Дунава. Имаше и няколко етюда за Атон и за Хилендарския манастир – стенописи, документи, и пр.[54] К. Павликянов представи изложение, озаглавено „Византийска, грузинска и славянска аристокрация в Атон от X до XV век.“

От тук минаваме по-обобщено към украсите на старите конструкции в градовете и в някои църкви от различни епохи. Тази страна от византийската култура беше широко илюстрирана в докладите и съобщенията, простиращи се в империята на различни географски ширини, от ранното средновековие до времето Византия след Византия. Що се отнася до българското присъствие, ще представя тези колеги, които участваха в две кръгли маси. На първата, която носеше № 10 „Иконата във Византия в късното средновековие, Е. Бакалова представи своето изложение, озаглавено „Богородичните икони в късна Византия. Създаване на информацията в определен момент.“. А в другата, с № 19, С. Куюмджиева ни запозна със своето изложение на тема „Изучаване на октоихите“. Накрая ще отбележа по-малобройните изложения на тема Византия и другите – проблеми, третирани например на кръглата маса № 17 и тук цитирам г-жа Ф. Шлосер относно „Славяните през VI в. Извори“, както и собственото си изложение, в което третирам, от една страна, публикациите по тази обща тематика в България през десетилетието, което предхождаше Конгреса, а от друга – „Св. Варвара и проникването на славяните в Пелопонес“.

Краят на пребиваването ни в Париж беше свързан с посещението на уредените там забележителни изложби.

Последният конгрес, който предшестваше сегашния, се състоя в Лондон, между 21 и 22 август 2006 г.[55] За участие бяха отправили заявки 40 страни с около хиляда участници, но в действителност са изслушани 750 доклада и съобщения. Имало е 8 пленарни заседания и 64 кръгли маси. Новите електронни средства са били този път много полезни за всички информации и за раздаването на публика-

---

[54] За изложенията, посветени на монашеството, вж. Програмата, с. 23.

[55] *Вин, Ю. А., А. Х. Захарова, С. П. Карпов, А. М. Лидов, К. И. Любовикова, И. П. Медведев, А. Л. Понаварев, Р. М. Шукаров, О. Е. Егингоф.* XXI Международный Конгресс Византийских исследованний в Лондоне (21–26 августа 2006 г.). – ВВр, 2007, 67, 291–300.

циите. Ето защо, въпреки че не можах да присъствам, бях много добре информирана от колегите си и можах да се запозная с всички наръчни матерлиали, защото България отново беше представена от 18 участници. Започвам с изложението на М. Нистазопулу-Пелекиду, на тема „История на Международните Конгреси по византология: първо представяне“, защото нейният сегашен доклад е един вид продължение на това предходно представяне. Извън това, ако се спрем на т. нар. големи теми, трябва да подчертаем сред публикациите, наречени Пред-актове, проблема „Империя“, по който се произнася Й. Шепард (Оксфорд) в своето изложение „Допирни точки между Византия и ранна Русия“, търсейки да даде малко модернизирано значение на тези отношения, които се изучават отдавна. Допълвам още „теорията на империята“, която фигурира в съобщението на М. В. Бибиков „Предсказването на бъдещето: византийската астрология между литература и наука“. На свой ред И. Чичуров беше озаглавил своето съобщение „Световната империя и идеалът за император“. Тема, която винаги е интересувала участниците, се отнася към литературата, където П. Одорико (Париж) е представил своя голям доклад относно „Дисплейят (разказът) в края на античността и в началото на византийската епоха“. Това е в духа на значителен брой съобщения, в които тази тема е била винаги на дневен ред.

Както пролича още на Парижкия конгрес, възраждането на византологията в Турция и тук направила добро впечатление. Така е било например относно доклада на г-жа М. Делибаши (Анкара), който е бил включен в проблематиката на икономическата история и отношенията на Византия с околния свят. Ето заглавието на нейното съобщение: „Изчислението за таксационния регистър на Търхала (Тесалия) в късната взантийска империя“. Същото се отнася и за съобщението на Е. Кирлидьокме (Анкара), което гласи „Историческата реч на Солунския архиепископ Симеон като извор за византийско-османските отношения в късния четиринадесети и ранния петнадесети век“. Този път икономическите проблеми в рамките на отношенията Византия – България са намерили израз главно в сигилографията (вж. съобщението на проф. Е. Оберлендер Търноводеану (Румъния) и това на Ж. Жеков (България) относно „Циркулацията на монетите по хинтерланда на западното Черноморие“, най-сетне на проф. К. Константинов „Магически текстове по амулети: славяно-византийски слова“. Що се отнася до Изтока, тези отношения отново са намерили мястото си в съобщението на В. Арутюнова-Фиданян и на М. Шукурова за така наречените византийски турци в епохата на на Палеолозите. Бих искала да припомня още няколко заглавия между изложенията, представени от българските колеги в различни секции. Правя го, за да покажа какъв интерес този конгрес е поддържал в средите на нашите византолози Започвам с пленарния доклад на А. Джурова „Образ и слово; относно визуализацията на догмата“. Ето още няколко заглавия, отнасящи се до изворите: „Лиутпрандовата Catena Aenea: зле построен status symbol?“, А. Николов, „Император на римляните или цар на гърците? Образът на Византия в ранните славянски преводи от гръцки (края на IX–X век)“. Допълням съобщението на Е. Койчева „Логистични проблеми от ранните кръстоносни походи през Балканите: транспорт и пътни системи“, както и и това на Р. Костова „Западният черноморски бряг – XI до XIV в.: кръстосни пътища или периферия?“, а също и на М. Раев „Византийската политика към Киевска Ру-

сия по време на царуването на Никифор II Фока (963–969)“, най-после на Б. Шопов „Географските познания на Йоан Скилица и византийската външна политика при Василий II (976–1025)“.

Вече казах, че сегашният председател на Асоциацията на византолозите е проф. П. Шрайнер от Кьолн. Прочее, под неговото председателство сегашният конгрес се осъществява тук, съобразно с решението на Бюрото на Асоциацията. Взимайки предвид всичко това, подбрах няколко изречения от речта, която председателят на българския Комитет, акад. В. Гюзелев, е произнесъл на заключителното заседание в Лондон. Ето, прочее, част от това заключение: „Многовековното българо-византийско съседство, противопоставяне, взаимно общуване и влияние в крайна сметка води до формиране на облика на българския културен модел, който е доста специфичен и може условно да бъде характеризиран като православно-източноевропейски с подчертана славянски принадлежност... “[56]

Остава ми само да пожелая успех на нашия втори Софийски конгрес, който е двадесет и втори на Международната асоциация по византология.

BETWEEN TWO CONGRESSES (1934–2011)

Vasilka Tapkova-Zaimova

This is a broad panorama over the congresses of Byzantine studies, the main emphasis being on the first congress – the so called Sofia congress held in 1934, and the latest one held in 2011 again in Sofia. The appearance of the idea of congresses of Byzantine studies is traced back to the early twentieth century; locations and participants in the congresses held over the years, as well as the issues discussed. As far as the time between the two dates mentioned above is concerned, the article thoroughly lists the basic achievements of the eminent world known byzantologists and special attention is paid to the place and role of the Bulgarian scholars, their participation and achievements during the congress sessions. Apart from this the article puts on record the publications, issued after the congresses; the resolutions taken; organs and organizing committees, who took care of the preparation of the events, and of the management of the world association of byzantologists between congresses.

[56] Вж. този текст в: О писменехь, За буквите. Кирило-Методиевски вестник, 29/25 май, 2007, 8–9; Вж. пак там, 28/24 ноември 2006, с. 14. Статията е отпечатана от името на редакцията и е озаглавена „Византия без граници“.

БЪЛГАРСКИТЕ УЧЕНИ НА XXII СВЕТОВЕН КОНГРЕС ПО ВИЗАНТОЛОГИЯ В СОФИЯ

Илия Г. Илиев

Международният конгрес по византийски изследвания е най-голямото събитие в научния живот на медиевистите по света и се свиква веднъж на 5 години. Преди 77 години (времеви интервал, който напомня за периода на поява на Халеевата комета) у нас се е състоял IV конгрес (1934 г.), ръководен от видните български учени Васил Златарски и Богдан Филов. От 22 до 27 август 2011 г. в София дойдоха повече от 1000 изследователи и специалисти от над 40 държави – от Канада до Австралия и от Бразилия до Япония, както и от всички континенти (без Антарктида). Бяха представени различни поколения учени – от начинаещи докторанти до утвърдени професори от Софийския университет, академици и член-кореспонденти на БАН, преподаватели от различни извънстолични висши училища. Това безспорно бе най-значимото научно събитие у нас през последните десетилетия, но на фона на кризата в духовната сфера и започналата предизборна кампания то не предизвика почти никакво внимание от страна на медиите, партийните централи и органите на държавното управление.

Конгресът бе организиран от Асоциацията на византинистите и медиевистите в България в залите на централната сграда на Софийския университет. В Организационния комитет влязоха изтъкнати български учени и представители на средното поколение български медиевисти: акад. Васил Гюзелев (председател), чл.-кор. Аксиния Джурова (съпредседател), проф. Василка Тъпкова-Заимова, проф. Лиляна Симеонова, проф. Милияна Каймакамова, проф. Илия Илиев, доц. Вася Велинова, доц. Румен Бояджиев, доц. Ангел Николов, гл. ас. Албена Миланова и др. В организацията и провеждането на научното събитие активно участваха представители на различни институти на Българската академия на науките и преподаватели от висшите училища – историци, изкуствоведи, археолози, литератори, езиковеди. Официален патронаж на конгреса осигуриха президентът на Република България и ЮНЕСКО (само номинално).

В навечерието на научния форум бяха отпечатани три обемисти тома с пленарните доклади и резюмета от научните съобщения за кръглите маси и отделните секции: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22–27 August, 2011. *Volume I*, Plenary Papers (edited by Iliya Iliev); *Volume II*, Abstracts of Round Table Communications (edited by Iliya Iliev with the assistance of Elena Kostova and Vladimir Angelov); *Volume III*, Abstracts of Free Communications and Posters (edited by Angel Nikolov with the assistance of Elena Kostova and Vladimir

Angelov). Образцовият дизайн и полиграфически облик на изданията дължим на усърдието на младия колега историк Кирил Ненов, както и на издателството на фондация Българско историческо наследство.

Като съпътстваща културна програма бяха открити редица тематични изложби, в това число и на някои непоказвани досега по света византийски ръкописи и паметници на средновековното изкуство и култура на Балканите, включително и от българските музеи и хранилища. Във фоайето на сградата на Централното управление на БАН бе подредена фотоизложба, посветена на Кирило-Методиевото дело, а в южното фоайе на Софийския университет гостите на конгреса можаха да се запознаят с мястото на прочутия Супрасълски сборник в историята на славяно-византийското културно взаимодействие.

Откриването на конгреса стана в тържествена обстановка в Аулата на Софийския университет. Участниците и официалните гости бяха поздравени с вълнуващи музикални изпълнения, поднесени от виртуозните вокалисти на известния български ансамбъл за църковни песнопения „Юлангело“, подпомагани сърцато от по-младите си колеги от Хора на Националната гимназия за древни езици и култури. Приветствия поднесоха акад. Васил Гюзелев, като председател на Организационния комитет и на Асоциацията на византинистите и медиевистите в България, и проф. Петер Шрайнер, президент на Международната асоциация за византийски изследвания. Присъстваха представители на висшата светска и църковна власт, както и на дипломатическия корпус. Събитието бе уважено и от кмета на град София. В края на деня в Резиденция „Бояна“ президентът на Републиката и неговата съпруга дадоха официален коктейл за всички участници и почетни гости на събитието.

Научната работа на XXII световен конгрес по византийски изследвания мина гладко, въпреки натоварената програма и необходимостта от едновременно техническо обезпечаване на съвременно ниво в голям брой аудитории и зали, за което голяма заслуга имаха и студентите доброволци от Историческия факултет на Софийския университет, ръководени от неуморния и вездесъщ Симеон Хинковски. Координацията и административното обслужване на многолюдния научен форум се фокусираше в станалата емблематична Room 12, където няколко млади хора, ръководени от известната с неизчерпаемото си търпение Донка Димитрова, даваха всевъзможни справки на няколко езика на участниците от чужбина и от България. Посрещането, настаняването, регистрацията и туристическото обслужване на участниците в конгреса бе поверено на несъмнените професионалисти от фирма „Международни прояви“.

Научните сътрудници от секция „Средновековна история“ при Института за исторически изследвания взеха активно участие в подготовката и провеждането на международния научен форум на византолозите. Най-радостното е, че младите ни колеги не правеха изключение от тази положителна тенденция. Както стана вече дума, докторантът в секцията Кирил Ненов с вещина координираше подготовката за печат и полиграфическата реализация на изданията на Конгреса – трите тома с доклади, научната програма и списъкът на участниците. Той се представи и с научно съобщение в Секция № 12 (THE BYZANTINES AND THE OTHERS) на тема *Geographical Knowledge of the Danube Delta, c. 1200–1500*. Гл. ас., д-р

Владимир Ангелов освен помощта, която оказа при подготовката на томовете с материалите на Конгреса, участва и със свободно съобщение в същата Секция № 12 на тема *The Information about the Bulgarians and Bulgarian lands in Laonikos Chalkokondyles' „Demonstrations of Histories"*. Гл. ас., д-р Елена Костова също така има определени заслуги за прецизното издаване на конгресните доклади, а и изнесе доклад в Секция № 26 (EMPIRE IN DECLINE I) на тема *Константин Драгаш и неговото княжество (нови изворови сведения от архива на манастира Ватопед)*. Медиевистите от Института за исторически изследвания имаха още един представител в Секция № 12 в лицето на гл. ас. д-р Сашка Георгиева, която изнесе доклад на тема *Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy*.

В работата на Конгреса взе активно участие и доц., д-р Бистра Николова. Тя ръководи работата на Секция № 9 (MONASTERIES AND CHRISTIAN *PAIDEIA*) и изнесе в рамките на нейните заседания доклад на тема *Le rôle des empereurs byzantins dans le destin des saints bulgares*. Проф., д.и.н. Ани Данчева-Василева изнесе доклад на тема *Ethnic and Religious Communities in Philippopolis and Serdica in the 11th–12th centuries*, в рамките на Секция № 7 (PERIPHERY AND PROVINCIAL ARISTOCRACY). Проф., д.и.н. Илия Илиев отговаряше за печатните издания и организационното обезпечаване на работата на конгреса като член на Организационния комитет. Освен това томът с пленарните доклади и с резюметата от докладите на кръглите маси излязоха под неговата редакция. Той взе участие и в работата на Кръгла маса № 11 (BYZANTINE MISSIONS AMONG THE SLAVS) с доклад на тема *Българските първоучители св. Климент и св. Наум*.

В рамките на конгресната програма бе проведено и поредното заседание на Генералната асамблея на Международната асоциация за византийски изследвания, осъществено с щедрото съдействие на фирма „Главболгарстрой" и топлото гостоприемство на колегите от Историческия музей в Самоков. На този форум бяха взети две важни за бъдещото развитие на византологията решения: 1) Определено бе XXIII световен конгрес да се проведе през 2016 г. в Белград; 2) Бе избран нов състав на Международното бюро на Асоциацията в състав: Джудит Херин (президент), Атанасиос Маркопулос (секретар), Мишел Каплан (ковчежник), София Калописи-Верти (заместник-секретар), Ариета Папаконстандину (заместник-ковчежник).

Гостите и официалните представители на Международната асоциация за византийски изследвания специално благодариха на Организационния комитет за безупречното провеждане на XXII световен конгрес по византийски изследвания в София, като специално дадоха висока оценка за качеството на изнесените доклади и научни съобщения, за масовото участие на млади учени от петте континента, за значимата съпътстваща културна програма и за образцовите издания на конгресните материали.

* * *

XXII световен конгрес по византийски изследвания беше освен всичко друго и повод да хвърлим един поглед върху съвременното състояние на българската византология и медиевистика изобщо. Да се опитаме да очертаем различните центрове на нашата наука и да идентифицираме местонахождението на някои многообещаващи млади български специалисти на постоянна работа в чужбина.

Редно е да започнем с пленарните доклади на Конгреса, които по традиция носят и най-голям престиж на своите автори. За тези, които ще се запознаят с работата на научния форум само от печатните издания, трябва да съобщим, че пленарният доклад на акад. Васил Гюзелев (*Le Dialogue Byzantino-Bulgare*) задава рамките на всяко подобно изследване по история на византологията в България през втората половина на XX и началото на XXI в. Не бива да бъде пропускан и скрупульозният преглед на проф. Василка Тъпкова-Заимова на византоложките изследвания в световен мащаб в един пределно дълъг период – за времето между двата Софийски конгреса: 1934–2011 г. (*Entre deux congrès – Sofia, 1934–2011*). Чл.-кор. Аксиния Джурова и доц. Вася Велинова посветиха пленарния си доклад на един от вечните проблеми на византологията – рецепцията на византийската литература и изкуство в славянския свят (*La réception de la littérature et de l'art byzantins dans le monde slave*).

След това иде ред на по-младото поколение български византолози. Проф. Кирил Павликянов напълно оправдано занимава международната научна общност с проблемите на Света гора, ръкописното богатство на монашеската република и българското присъствие в тази мека на православната духовност (*The Mount Athos Archival and Library Evidence. The Bulgarian Monastic Presence on the Holy Mountain during the Middle Ages viewed through Athonite Documentary and the Literary Sources*). Интересна тема беше подбрал за доклада си и проф. Димитър Г. Ангелов (Бирмингамски университет) – за трите вида свобода, познати на византийското общество през последните векове от съществуването на Империята (*Three Kinds of Liberty as Political Ideals in Byzantium, Twelfth to Fifteenth Centuries*). Приятна изненада беше и високото професионално ниво на младия ни колега доктор Димитър Димитров, който говори за морската търговия в района на Черно море през Средните векове (*Ports, Trading Posts and Shipping in the Black Sea Area*).

Пленарните доклади са един от най-показателните за състоянието на съответната наука аспекти на всеки конгрес, но живата тъкан и бъдещето може да се открият в заседанията на кръглите маси и тематичните секции. Там именно българското присъствие беше значимо, а две трети от участниците (включително и тези от нашата страна) бяха млади хора, току-що навлизащи в лоното на византологията. Не е възможно да бъдат изброени имената на всички, нито разнообразието от теми, на които те са посветили изследователските си търсения. Затова ще изложим само тематичните кръгове, които те оформиха с участието си, и водещите български учени, които им помогнаха да влязат в плодотворна дискусия по време на заседанията.

В областта на политическата история кръгли маси и секции ръководиха Петър Ангелов (The Byzantines and the Others), Елисавета Тодорова и Александър Николов (Empire in Decline). По темата „Византия и славяните" работиха Светлина Николова (Byzantine Missions among the Slavs), Петя Янева, Пиринка Пенкова-Лягер и Евелина Минева (Byzantino-Slavica). За Църквата и манастирите във Византия събраха съмишленици Бистра Николова и Цветана Чолова (Monasteries and Christian *paideia*). Богословските въпроси бяха тема на заседанията, ръководени от Георги Василев (Medieval Dissent: Bogomils and Other Religious Dissidents on the Balkans) и Иван Христов (The Dialogue between Theology and Philosophy

in BYZANTIUM). В областта на материалната култура бяха сформирани няколко секции и кръгли маси, обединили специалисти по археология, архитектура и сигилография, ръководени съответно от Казимир Попконстантинов и Маргарита Ваклинова (The Capitals of Medieval Bulgaria – Pliska, Veliki Preslav, Ohrid and Tarnovo), Людмил Вагалински (Archaeology in the Byzantine Space), Росина Костова (Archaeology of Byzantine Landscapes), Димитър Съселов (Architectural Heritage) и Иван Йорданов (The Byzantine World and the Sigillography).

Въпросите на езика, литературата и духовната култура като цяло също бяха обект на няколко кръгли маси и тематични секции, ръководени от Анисава Милтенова (Slavonic and Oriental Translations of Byzantine Texts), Маргарет Димитрова, Аделина Ангушева и Боряна Христова (Citatio Citationis: The Transmission of Byzantine Culture as Intertext and Interface). В областта на византийското изкуство секции и кръгли маси оглавиха: Лиляна Мавродинова и Бисера Пенчева (Art, Aesthetics, Music), Ралица Русева (Problems of Iconography. I. General Questions), Еманоел Мутафов (Problems of Iconography. II. Christ and Saints), Елисавета Мусакова (Manuscript Illumination and Codicology) и Георги Геров (Post-Byzantine Art). Съвременните информационни технологии и проектното начало в разработването на византоложка тематика бяха обект на заниманията на кръглата маса, ръководена от Генчо Банев (Byzantium Today – Projects).

От направения кратък преглед става ясно, че у нас вече са се оформили и функционират, въпреки всевъзможните обективни трудности, няколко водещи научни центъра – Българската академия на науките (институтите за исторически изследвания, археология, балканистика, литература, български език, изкуствознание и кирилометодиевистика); Софийският университет „Св. Климент Охридски“; Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и Шуменският университет „Еп. Константин Преславски“ с неговия Център за византийски изследвания. От друга страна можем без уговорки да направим заключение, че средното и младото поколение български византолози притежават голям научен потенциал, но все още не са достатъчно интегрирани с международната научна общност и са съвсем неадекватно представени в различните престижни международни експертни и организационни структури на нашата наука. Това неминуемо оказва и ще продължи да оказва негативно въздействие върху темповете и посоките на развитие на младите учени, които все по-често ще се налага да търсят финансиране отвън, защото едва ли скоро могат да разчитат на сериозна финансова подкрепа от собствената си държава. Тъжен пример за това стана фактът, че повечето млади български учени успяха да платят таксата си за участие в Конгреса благодарение на стипендиите, отпуснати от Международната асоциация, както и от Американския научен център в София (ARCS). Между другото, отново на любезността на този център и лично на неговия директор проф. Денвър Граninджър дължим един от най-сериозните опити за популяризиране извън граница на българските постижения във византологията.

По повод на Софийския конгрес ARCS подготви превод на английски език на тридесетина структуроопределящи студии от водещи български учени, разделени в два тома, тематично обособени като „Държава и Църква“ и „Изкуство“. Първият том (State and Church: Studies in Mediaeval Bulgaria and Byzantium) бе

представен по време на провеждането на Конгреса. В същото време Асоциацията на византинистите и медиевистите в България разчиташе единствено на таксите на участниците, за да подготви и проведе XXII световен конгрес по византийски изследвания по начин, който достойно да защити името на българската наука. Но изглежда такова е и бъдещето, което се очертава пред нея – per aspera ad astra!

THE BULGARIAN SCHOLARS AT THE 22ND WORLD CONGRESS OF BYZANTINE STUDIES IN SOFIA

Iliya G. Iliev

The 22nd international congress of Byzantine studies was the greatest event in the academic life of the Bulgarian medieval studies in the last five years. The congress was held in Sofia in August 2011 and showed to the colleagues from abroad and to the members of the international association of byzantologists our good abilities for organization and our numerous academic community.

Among the participants there were representatives of different generations of Bulgarian scholars – from PhD students to eminent professors at Sofia University, academicians and corresponding members of the Bulgarian Academy of Science, university professors from other cities and towns in the country.

As concomitant culture programme a number of exhibitions was opened, some showing Byzantine manuscripts and artifacts of the medieval art and culture on the Balkan Peninsula (including exponents from Bulgarian museums and depositories) which had not been displayed before.

The congress was undoubtedly the most significant academic event in Bulgaria for the last decades. However, against the background of the spiritual crisis and the election campaign just started, the event hardly ever drew the attention of the media, party headquarters and government bodies.

СВОБОДАТА ВЪВ ВИЗАНТИЯ КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕАЛ (XII–XV ВЕК)

Димитър Г. Ангелов

Разбирането за свобода във Византия се характеризира с разнообразна и широка по обхват семантика. Един бегъл поглед в речници и тезауруси е достатъчен да покаже, че думите ἐλευθερία (свобода) и ἐλεύθερος (свободен) неизменно присъстват в съчиненията на светските и религиозните автори. По традиция съвременните историци съсредоточават вниманието си върху нови и недотам обичайни схващания за свободата предимно в извори от средно- и късновизантийския период[1]. Според мен обаче съществуват възможности за доста по-обширен анализ. На изследователите все още предстои да проучват културната и историческата значимост на концепциите за свободата и взаимодействието между нейните различни смислови значения. Едно подобно проучване на *Begriffsgeschichte* (историята на понятията) и историческата семиотика би било комплексно и интердисциплинарно, тъй като трябва да засегне както историята на политическата мисъл, така и теологията, правото, литературата, включително и античните произведения. Всичко това налага да поставя тематични и хронологически граници на проблема, върху който ще съсредоточа своето внимание: свободата като политически идеал в периода XII–XV в. Това, което имам предвид със „свободата като политически идеал“ не е толкова нейното приложение в социалната действителност, като например управлението или поземлените отношения. Интересът ми по-скоро е насочен към различни случаи и контексти, в които свободата се политизира до степен да се превърне в идеологическо верую и лозунг, около който се обединяват цели социални групи или отделни личности. Тук ще разгледам само отделни примери, а в хода на своите наблюдения ще повдигна и някои въпроси, които заслужават едно бъдещо проучване, особено що се отнася до по-ранната византийска история.

Подходът към свободата, който е обект на моя интерес, се появява в различни съчинения, възникнали в един изпълнен със събития период на исторически промени, за който е характерно както възстановяване и консолидиране на

---

[1] *Kazhdan*, *A*. The Concept of Freedom (*eleutheria*) and Slavery (*duleia*) in Byzantium. – In: La notion de liberté au Moyen Age: Islam, Byzance, Occident, Penn-Paris-Dumbarton Oaks Colloquia, IV, 12–15 October 1982 (Paris, 1982), 215–226; *Khvostova, K.* K voprosu ob upotreblenii termina ‘elevter’ v vizantiiskikh opisiakh XIII–XIV vv. – Vizantiiskii Vremennik, 44, 1983, 18–26. Виж също и изследванията на Demetrios Kyritses, посочени в бел. 19.

централната власт (при Комнините през XII в. и при Ласкаридите и Палеолозите през XIII в.), така и бързо или пък постепенно раздробяване под влиянието на вътрешни и външни фактори. Официалната епидеиктична и политическа риторика, предимно под формата на традиционните, написани на висок стил, императорски панегирици и поучителни речи, е особено показателна по отношение на използването на свободата за политически цели. Методът ми на работа е свързан с това да установя насоките, в които бива тълкувана свободата, и как различните представи за нея взаимодействат помежду си или взаимно се допълват. Този диахронен подход дава преимущество на историята на мисълта пред това да се разглеждат произведенията на отделни автори, въпреки че често би могло да се каже повече за синхронния контекст, отколкото имам възможност да направя в настоящото изложение.

Политическите възгледи за свободата в последните векове от съществуването на Византия се основават на традиционните начини за разбиране на това понятие. Три от възприетите традиции, според мен, имат особено силно влияние: класическата, правната и библейската. Както Курт Раафлауб доказва, концепцията за свободата се появява през 70-те години на V в. пр. Хр., когато древните гърци гледат на войните си с Персия като на борба между свободата и робството. По това време думата ἐλευθερία е засвидетелствана за пръв път[2]. През този период ἐλευθερία се възприема като антоним на тиранията, в смисъл на потисническо и изпълнено с произвол управление. Този термин придобива местно политическо значение и се превръща в идеологически лозунг на атинската демокрация по времето на Перикъл[3]. През IV в. пр. Хр. Аристотел отбелязва, че „основата на демократичната държава е свободата, която, според общоприетото мнение, може да намери приложение единствено в такава държава“[4]. Дихотомията между свободата и робството (δουλεία) поставя началото на тази идея в гръцката традиция и намира своето продължение във Византия, както ще стане ясно от някои примери по-долу. Същевременно, както античните, така и византийските възгледи за свободата, особено политическите, преминават отвъд ограниченията на това двойно противопоставяне, било то на δουλεία или на тиранията, и превръщат свободата в положителна, твърдо установена и реална ценност.

Византийското законодателство разглежда свободата като индивидуално положение: положението на свободен мъж или свободна жена бива противопоставено на това на роба. Законът предвижда два начина за придобиване на свобода. Различни правни сборници от IX и XIV в. определят като свободни мъже и жени тези, които са родени свободни (εὐγενεῖς, букв. „от добър род“, „знатни“) или освободените роби (ἀπελεύθεροι)[5]. Съществува един късно- ви-

[2] *Raaflaub, K*. The Discovery of Freedom in Ancient Greece, trans. R. Fransiscono, Chicago. 2004, 58–67, 84–89. Преработена версия на същото изследване е Die Entdeckung der Freiheit: Zur historischen Semantik und Gesellschaftsgeschichte eines politischen Grundbegriffes der Griechen, Munich, 1985.

[3] Пак там, 96–102.

[4] *Aristotle.* Politics*,* 1317a40–b2.

[5] Вж.: Eisagoge XXXVII, 5 (приписвано на патриарх Фотий) в Jus Graecoromanum*,* II, ed. P. Zepos and I. Zepos. Athens, 1931, 347; вж. също: *Constantine Harmenopoulos,* Hexabiblos*,* I, 18, 6 (съставено през XIV в.). – В: Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου Πρόχειρον νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, ed. K.

зантийски сборник с документи за освобождаване на роби (т.нар. манумисии), озаглавен „Харта за свободата на роба“[6]. В действителност робите са ценна стока през последните столетия от съществуването на Византия, когато международната търговия с роби, контролирана от италиански търговци, процъфтява в Източното Средиземноморие. В териториите, които се намират под властта на Византийската империя, от XII в. нататък използването на роби по традиция бива съсредоточено главно в домакинството[7]. Може да се каже, че оживената и осъществявана на големи разстояния търговия с роби, както и използването на роби в домовете, реално придават на традиционната дихотомия между свободата и робството нов смисъл и актуално звучене.

Новият завет променя значението на думите *свобода* и *робство*, тъй като влага духовен и есхатологически смисъл в свободата и променя по парадоксален начин двойното противопоставяне[8]. Последователите на Иисус са представени като наистина свободни по силата на своята вяра, а свободата се асоциира с дела, свързани с вярата и с индивидуалната отговорност[9]. Посланието на апостол Павел до галатяните описва „горният Йерусалим“ – Божието царство, водещо началото си от жената на Авраам – Сара – като свободно в сравнение с поробения народ на земята, произлизащ от слугинята Агар. Споменава се, че единствените, които са наистина свободни на земята, са Божиите роби – едно положително преосмисляне на значението на δουλεία, което става особено популярно през Средновековието[10]. Едно бъдещо изследване на византийската омилетична и теологична литература би изяснило ролята и функциите на това разбиране за свобода, което бива възприето от хората и получава широко разпространение, макар и единствено в рамките на християнската общност. Заслужава да се отбележи, че някои от по-късните византийски автори, които формират светския политически идеал за свобода, в теологически съчинения понякога използват същата идея в религиозен смисъл[11].

Pitsakes. Athens, 1971, 92.

[6] *Sathas, K*. *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* VI, Venice, 1877, 617–618. В съчинението на Павел Монембасийски от X в. „Разкази за благодеяния“ документът за освобождаване от робство е наречен „харта за свобода“ (χάρτης τῆς ἐλευθερίας). Вж. *Wortley, J.* Les récits édifiants de Paul, Évêque de Monembasie, et d’autres auteurs. Paris, 1987, 40.

[7] За робството във Византия през този период вж. *Köpstein, H. Zur* Sklaverei im ausgehenden Byzanz: philologisch-historische Untersuchung. Berlin, 1966, esp. 94–100, 103–118**.** Едно ново проучване на този проблем би било от полза. За ролята на чуждите търговци в търговията с роби вж. *Laiou-Thomadakis, A*. The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries. – Dumbarton Oaks Papers, 34, 1980–1981, 180 бел. 8, 184, 189, 191, 195; *Epstein, S. A*. Purity Lost: Transgressing Boundaries in the Eastern Mediterranean, 1000–1400. Baltimore, 2007, 57–59, 69–71, 81–88.

[8] *Nestle, D.* Freiheit. – Reallexikon für Antike und Christentum, 8, 1972, cols. 269–306, esp. 280–304; *W. Coppins.* The Interpretation of Freedom in the Letters of St. Paul. Tübingen, 2009.

[9] По-специално вж.: John 8:31–37; 1 Corinthians 10:29, 2 Corinthians 3:17; Galatians 5:1–22; 1 Peter 2:16.

[10] Romans 6:18–22; 1 Corinthians 7:21–24.

[11] Вж.: Nicholas Kabasilas. Life in Christ, II, 43; IV, 82. – In: La vie en Christ, I, ed. M.-H. Congourdeau. Paris, 1989, 170–172, 334; *Manuel II Palaiologos.* Dialogues with a Persian, XXI and

Представата за свободата в Древна Гърция изглежда е най-вероятният модел, използван при политизирането на това понятие. Възприемането на думата *свобода* като липса на чуждо господство е широко засвидетелствано във Византия след 1204 г. и заслужава да бъде разгледано по-подробно. През разглеждания период по-слабо застъпено и не толкова натоварено с политически смисъл е асоциирането на свободата с правата на гражданите в общественото управление. През вековете византийците осъзнават, че свободата е идеалът на атинската демокрация и Римската република. В някои съчинения, изпълнени с критично отношение към тогавашните императори, като тези на Йоан Лид от VI в. и Йоан Зонара от XII в., свободата се разглежда като основна отличителна черта на Римската република и се изразява носталгия по далечното минало[12]. Трябва да се отбележи, че критиките срещу управлението на държавата не са единственият случай, при който се прави ретроспекция на демократичната или републиканската свобода. В своите практически беседи върху някои антични теми, почерпани от съчиненията на Хермоген и по всяка вероятност съставени, за да бъдат ползвани от учениците му, Георги Пахимер (1242 – сл. 1309) представя демократичната свобода като антитеза на тиранията. Когато е обвинен в опит за налагане на тирания, Перикъл, според думите на Пахимер, заявил, че „човек не може да открие нищо по-добро от демокрацията, тъй като при нея неравенството по отношение на богатството се превръща в равенство, няма робство, а всички хора са свободни“[13]. В едно свое добре известно философско съчинение, Теодор Метохит (1270–1330) представя свободата (ἐλευθερία), свободата на духа (ἐλευθεριότης) и равенството пред закона (ἰσονομία) като основни черти на демократичната държава, която той не одобрява, тъй като според него това е опасна и характеризираща се с разединение форма на управление, прилагана в древна Атина и съвременната му Генуа[14].

XXIV. – In: *Trapp, E*. Manuel II. Palaiologos: Dialoge mit einem „Perser,“ ed. E. Trapp. Vienna, 1966, 251–255, 280–281.

[12] Относно Лид вж.: *Kaldellis, A.* Republican Theory and Political Dissidence in Ioannes Lydos. – Byzantine and Modern Greek Studies, 29, 2005, 1–16, където се разглеждат пасажите. Вж. също и по-предпазливия подход на *Maas, M.* John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian. London, 1992, 83–96. За пасажите на Зонара вж.: Ioannis Zonarae Annales, I, ed. M. Pinder. Bonn, 1841, 13.8–10, 213.8–17. Относно „Аналите„ на Зонара като критическо съчинение вж.: *P. Magdalino.* Aspects of Twelfth-Century Byzantine *Kaiserkritik*. – Speculum*,* 58, 1983, 326–346.

[13] Georgii Pachymeris Declamationes XIII, ed. J. F. Boissonade. Paris, 1848, 4–5. За съпоставянето между тиранията и свободата в древна Атина вж. пак там., 20–21, 23, 27–35. От корпуса с риторически съчинения на Хермоген е взета идеята за въображаемата защитна реч на Перикъл, обвинен в тирания, след като в къщата му били открити оръжия, също така речта на философа, настояваща да се даде награда за убийството на тиран, речта да бъде убеден тиран да се оттегли от властта и речта за подведения под отговорност военачалник, който спечелил победата, въпреки че изгорил собствената си флота. Вж. *Hermogenes.* On Staseis and On Invention. Hermogenis opera, ed. H. Rabe. Leipzig, 1913, 51, 59–60, 105. За преподавателската дейност на Пахимер вж. най-новото изследване на *Golitsis, P*. Georges Pachymère comme didascale. – Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 58, 2008, 53–68.

[14] *Müller, G. C. , T. Kiessling.* Miscellanea philosophica et historica*.* Leipzig, 1821, съчинение

Византийският възглед за свободата се оказва също толкова способен да придобие политическо звучене, колкото и този в Древна Гърция. Според Александър Каждан, към XI в. прилагателното *свободен* (ἐλεύθερος) формално придобива ново значение, а именно на освобождаване от плащане на данъци[15]. Селяните, които не са обложени с данъци, когато се установяват в земите на даден земевладелец, както и някои други категории селско население, биват определяни като „свободни“ (ἐλεύθεροι) в данъчните документи и описи от периода XIII–XV в.[16] Хелга Кьопщайн и Александър Каждан обръщат внимание и на промяната в значението на думите *роб* (δοῦλος) и *робство* (δουλεία), която настъпва във Византия. Под влияние на християнската идеология тези думи придобиват нов, позитивен смисъл, и с тях започват да се обозначават поданиците на империята и положението им спрямо императора[17]. Самообявилите се за δοῦλοι са част от социалния елит през епохата на Палеолозите: т.нар. οἰκεῖοι (приближени хора), които представляват широк кръг от доверени лица, включващ притежатели на високи дворцови титли, се подписват като *роби* (δοῦλοι) на императора[18]. В документални свидетелства от Палеологовата епоха, думата δουλεία се отнася както до изпълняването на повинности, свързани с предоставянето на земя за условно ползване, така и до държавната повинност като цяло (най-често военна)[19]. В своето Поучително слово към солунчаните, едно забележително произведение от 1383 г., към което ще се върна по-късно, император Мануил II Палеолог отбелязва, че „съществуват различни видове δουλεία, които много се различават помежду си“ и описва три от тях, без да споменава робството: δουλεία на радващите се на добро отношение поданици на управляващите според законите владетели; унизителната δουλεία на поданиците, живеещи под властта на тирани; и тази на християните, угнетени от нечестивите варвари, т.е. османците[20].

Прилагателното *свободен* и съществителното *свобода* се използват също

116, pp. 605, 606, 610, 618. Метохит също така използва свободата и в различен смисъл в същото съчинение. Вж. пак там., 608, за това как Темистокъл, човекът с най-големи заслуги за „свободата на елините от персите“ бил остракиран. Вж. също и *Mavrommatis, L*. La pensée politique à Byzance du XIIe au XIVe siècle. – In: La civiltà bizantina dal XII al XV secolo: aspetti e problemi. Rome, 1982, 94–100.

[15] *Kazhdan, A*.The Concept of Freedom, 215–217. Вж. също: *Kazhdan, A., A. W. Epstein.* Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley, 1985, 59; *A. Kazhdan.* Freedom. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, ed., A. Kazhdan, vol. I. Washington, 1991, 804.

[16] *Ostrogorsky, G*. Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Brussels, 1954, 330–347; *Khvostova*. K voprosu ob upotreblenii termina 'elevter.'

[17] *Köpstein*, *H*. Zur Sklaverei, 33–34; *Kazhdan*, *A*.Concept of Freedom, 219–220.

[18] *Bartusis, M*. The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204–1453. Philadelphia, 1992, 65, 221–226, 382.

[19] *Kyritses, D*. The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and the Early Fourteenth Centuries, PhD diss., Harvard University, 1997, 169–172, 169 бел. 99; *Kyritse,s D.* The 'Common Chrysobulls' of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium. – Symmeikta 13, 1999, 240–241 бел. 51. За военната повинност като δουλεία вж.: *Bartusis*, Late Byzantine Army, 237, 240, 306.

[20] *Laourdas, B.* Ὁ 'συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς' τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου. – In: Makedonika, 3, 1953–55, 296.34–297.3.

така и метафорично. Употребата им в преносен смисъл е широко разпространена сред пишещите на висок стил автори и заслужава отбелязване, независимо че не е предмет на специален интерес тук. Някои примери, извлечени от „История“ на Георги Пахимер, показват дискурсивната фразеология и смислова широта на двете думи. Оказва се, че всеки може да бъде свободен в съзнанието, в поведението, и в постъпките си[21]. Моряците притежават свободно и независимо съзнание, макар че разбират, че за тях е по-добре да се откажат от свободата си и да служат на капитана[22]. За монголите се казва, че заради скромния си начин на живот и справедливата социална организация, разполагат със „свобода на душата“ (ἐλευθερία τῆς ψυχῆς). „Свобода на масата“ (τραπέζης ἐλευθερία) е израз, използван като синоним на обилно хранене[23].

Политическите реалности понякога придават допълнителна окраска на думата *свобода*, използвана от Пахимер. *Свободата* бива съчетана със *свобода на словото* (παρρησία)[24]. Твърди се, че когато през 1259 г. новият император Михаил VIII узурпирал престола на малолетния си съимператор Йоан IV Ласкарис, напомнил на своите чиновници и придворни за изискаността на някогашните държавници, които имали навика да си решат брадите и открито да демонстрират радостта си, символ на тяхната свобода (ἐλευθερίας σύμβολον)[25]. Генуезците от своя страна разполагали със „свободата и привилегията“ да не плащат налози (ἐλευθερία καὶ ἀτελία), търгувайки в рамките на Византийската империя – пример за употребата на думата *свобода* във финансов контекст[26]. Пахимер недоволства, че по време на втория си мандат патриарх Атанасий (1289–1293, 1303–1309) нарушил „*свободата*“ на служителите на Константинополската патриаршия, т.е. правото им да получават нормална годишна заплата[27].

С някои изключения, употребявани предимно в сферата на управлението, различните значения на свободата, разгледани по-горе, нямат неутрален смисъл, а са изпълнени с положителен заряд. *Свободата* е дума, която по многобройни начини подтиква въображението и подхранва отношения от най-различно естество. И все пак, какви видове политически и социални убеждения изразява свободата?

„Светлината на свободата“: Свободата от чуждо господство

В една реч, съставена през 1206 или 1207 г., скоро след завладяването на Константинопол от латинците, историкът и придворен оратор Никита Хониат

---

[21] *George Pachymeres.* Relations historiques, vols. I and II, ed. A. Failler, trans. V. Laurent. Paris, 1984, I: 79.8–10, II: 363.21, II: 395.4–8.

[22] Ibid., I:109.4–7

[23] Ibid., I: 447.20–25; ibid., vol. III, ed. and trans. A. Failler. Paris, 1999, 215.26.

[24] Ibid., I: 71.6–7 (παρρησία καὶ ἐλευθερία); II: 619.29–30 (παρρησία, „отнета от свободните хора“)

[25] Ibid., I: 147.22–24.

[26] Ibid., II: 221.2, II: 535.11–13.

[27] Ibid., vol. IV, ed. and trans. A. Failler, Paris, 1999, 721.28–32, където се съдържат интересни препратки към християнската идея за свобода и Римското право.

възхвалява Теодор I Ласкарис, първият император на възстановената византийска държава в Мала Азия, за това, че смело се е противопоставил на латинските рицари и е изложил живота си на опасност заради „общата свобода“[28]. Хониат отправя молба към Ласкарис да последва стъпките на „освободителя Моисей“ и да се превърне в „очаквания освободител“ на Константинопол[29]. В друго произведение, адресирано до същия император и написано след блестящата победа над селджукския султан в битката при Антиохия на Меандър през 1211 г., Хониат възкликва: „Сега ние всички ясно видяхме светлината на свободата (φῶς ἐλευθερίας)[30]. Интересно е, че същата фраза се появява отново в едно дворцово слово от XV в. В реч, адресирана до император Мануил II Палеолог при завръщането му от Солун в Константинопол през 1408 или 1416 г., Йоан Хортазмен представя владетеля като „светлина на свободата“ (φῶς ἐλευθερίας), тъй като е попречил народът му да бъде поробен. Ораторът споменава „свободата на славните градове“ като препратка към връщането на Солун под византийска власт след поражението, което Тамерлан нанася на османците в битката при Анкара (1402)[31].

Появата на запомнящата се фраза „светлина на свободата“ в императорските панегирици, създадени за времето от началото на XIII до началото на XV в. е свързана с два различни периода, в които на освобождението от чуждо господство се придава политическо значение и се смята за нужно това да бъде отбелязвано в най-тържествените дворцови речи. Това е забележително, като се има предвид, че във византийската владетелска книжнина свободата никога не е посочвана сред добродетелите, присъщи на императора и неговото управление. В дворцовите речи от XII в. свободата се споменава рядко, но за сметка на това в най-разнообразен смисъл. Една реч на Евтимий Малак, посветена на император Мануил I, и произнесена на Богоявление през 1176 г. за ознаменуване на възстановяването на Дорилея и Сублея в Мала Азия, завършва с напомняне към владетеля да вдигне своя меч и да го “обагри с кръвта на варварите, за да гарантира свободата на ромеите“[32]. Тук думата *свобода* е синоним на възстановяването на византийската власт над някои територии, намиращи се в ръцете на селджукските турци. В една реч, възхваляваща Исак II Ангел (1185–1195), атинският митрополит Михаил Хониат, брат на Никита, през цялото време раз-

---

[28] *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, ed. J.-L. van Dieten. Berlin, 1973, 132.5.

[29] Ibid., 147.1–2; вж.също ibid., 128.24–26 (реч пред войската, или *selention,* съставена за Теодор I Ласкарис), 175.32–34 (реч, възхваляваща Теодор I Ласкарис).

[30] Ibid., 170.6. Изразът „светлина на свободата“ откриваме у *Aeschylus*, Libation Bearers, ред 808. Смятам, че е малко вероятно той да е пряко заимстван от там.

[31] *Hunger, H*. Johannes Chortasmenos (ca.1370–ca.1436/37), Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Vienna, 1969, 220.110–113, 223.251–224.258. Относно датата вж. ibid., 54–60.

[32] Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη μητροπολίτου τῶν Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) τὰ σωζόμενα, ed. K. G. Bones, Athens, 1949, 550.6–7. Вж. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–80)* Cambridge, 1993, 455–456. В „Алексиада“, Ана Комнина възхвалява баща си, че е възстановил властта над изгубените територии и им е дарил избавление, без изобщо да споменава думата *свобода* в този контекст. Вж. *Bompaire, J*. La notion de liberté chez Anne Comnène. – In: La notion de liberté, 227–238, и по-специално 231–232.

глежда свободата като отхвърляне на тиранията на предишния император Андроник I (1183–1185). Като човек, загрижен за икономическото благосъстояние на своята епископия, Михаил Хониат умело насочва вниманието към Атина, сравнявайки освободителя Исак II с Тразибул, който оглавил успешния бунт срещу режима на Тридесетте тирани в Древна Атина, и отбелязва, че Исак II „дарил свободата на градовете не само като убил тираните“, но и като премахнал данъците[33]. По този начин Михаил Хониат съпоставя две различни разбирания за свободата: като антитеза на тиранията, подсилена от алюзии с античната епоха, и като данъчна привилегия – един пример за смисловото развитие, което търпи това понятие във Византия.

През XII в. думата *свобода* се отнася и до избавянето от западните нашественици. В своята „История“ Никита Хониат пише, че през 1185 г. хората се обединили около новия император Исак II Ангел, надявайки се, че той ще се превърне в „освободителя Моисей и Зоровавел, който ще отведе онези, които са в плен на Сион и ще изтръгне Солун от ръцете на сицилианските нормани, които го били завладели през същата година“[34]. След 1204 г., в своите речи Хониат изразява идеята за отхвърлянето на чуждото господство, като използва същите старозаветни сцени, изобразяващи изгнанието и спасението.

В дворцовите речи от периода 1204–1261 г. постоянно се изтъква важността на освобождението от латинско господство. Така например, в надгробното си слово за никейския император Йоан III Дука Ватаци (1221–1254), Георги Акрополит възхвалява „свободата и благоденствието на всички ромеи“, осигурени от Ватаци, като особено набляга на освобождаването на източните територии, т.е. Мала Азия, от властта на италианците в началото на неговото управление[35]. Всъщност във всички извори, произхождащи от двете основни държави, наследили Византия след превземането на Константинопол от латинците – Никейската империя и Епирското деспотство – на владетелите е прикачено определе-

---

[33] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, I, ed. S. Lampros. Athens, 1879, 232.21, 234.7–9, 236.18–20. За връзките и алюзиите с Атина, вж. ibid., 229.14–22, 234.27–235.2, 235.24–236.2. G. Stadtmüller в Michael Choniates, Metropolit von Athen, ca. 1138–ca. 1222. Rome, 1934, 246–247, предполага, че речта най-вероятно е от 1187 г. По време на управлението на Андроник I Михаил Хониат неуспешно се опитва да постигне намаляване на твърде високите данъци, които дължи неговата епархия. Вж.: Herrin, J. Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205. – Dumbarton Oaks Papers, 29, 1975, 268.

[34] *Nicetae Choniatae.* Historia, ed. J.-L. van Dieten. Berlin, 1975, 356.28–36. В заглавието на разказа за превземането на Солун от норманите на Евстатий Солунски на Исак II Ангел е дадено определението *освободител.* Вж.: Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica, ed. S. Kyriakidis. Palermo, 1961, 3.5.

[35] Georgii Acropolitae opera, vol. II, ed. A. Heisenberg and P. Wirth. Leipzig, 1973, 18.12–13, 19.24–25. Виж също и речта на българския патриарх Йоаким до Йоан III Дука Ватаци в *Mercati, S.* Collectanea Byzantina, vol. II. Bari, 1970, 84.16–20, 87.11. Никифор Влемид, учен и монах от XIII в., възхвалява „някогашните атиняни”, които „стриктно спазвали законите и съхранили свободата”. Контекстът, в който са казани тези думи предполага, че авторът има предвид запазването на свободата при нападението на Персия. Вж.: *Hunger, H., I. Ševčenko.* Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaiotes. Vienna, 1986, 86, ch. 136: εὐνομίαν ἐξήσκησαν, ἐλευθερίαν ἐφύλαξαν.

нието „освободител“[36]. След 1261 г. Михаил VIII Палеолог, който възстановява византийската власт над Константинопол, бива възхваляван като спасител и освободител (ἐλευθερωτής) на царствения град[37].

Макар че това схващане за свободата изгубва въздействието си през втората половина на XIII в., то се появява отново на преден план в средата на XIV в., повлияно от коренно различна историческа обстановка. Гласовете, които се издигат, вече са по-силни и по-многобройни, а основната тема е най-вече разрастването на османската държава. В едно писмо до Йоан VI Кантакузин, написано около 1345 г., в което се изразява съжаление за междуособиците в държавата и за опустошенията, причинени от варварите (намек за завладяването на Сяр от сърбите през 1345 г.), Димитър Кидон (ок. 1324 – ок. 1398) се обръща към него като към защитник на свободата: „Ако не се погрижиш за свободата, хората ще се удавят, тъй като не могат да устоят на такива големи вълни“[38]. Известно време след това Кидон държи публична реч, в която говори за запазването на независимостта от османците. През 1354 г. османците завладяват стратегическата крепост Галиполи и твърдо се установяват на Балканите, а заемайки територията около Босфора се превръщат и в непосредствена заплаха за Константинопол. Светските и църковните автори, които са свидетели на тези събития, наблягат на това колко е ценна свободата. В една молитва, написана по време на втория му мандат, патриарх Калист (1350–1353, 1355–1363) призовава да бъде възстановена „някогашната свобода“ (πρότερα ἐλευθερία) на „опустошената и намиращата се под чуждо господство земя“[39]. Две поучителни слова на Димитър Кидон от 1366 и 1371 г., адресирани до висши дворцови служители, превръщат свободата във важна тема на риторическите съчинения[40].

В първото от тях, озаглавено „Поучително слово към ромеите“ (известна като „Pro subsidio Latinorum“), се коментира пристигането на експедиционния корпус на граф Амедей Савойски и хората биват призовани да допуснат в Константинопол латинците, които успели да завладеят Галиполи с изненадваща атака. Във второто, озаглавено „Поучително слово за това как Мурад поискал Галиполи“ (известно като „De non reddenda Gallipoli“), се излагат доводи срещу това Галиполи да бъде върнат на османците. Кидон представя тази външнопо-

---

[36] *Stavridou-Zafraka, A.* Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία. Thessaloniki, 1990, 94, 95, 101, 135.

[37] Manuelis Holoboli orations, ed. M. Treu. Potsdam, 1906–1907, 65.2.

[38] *Demétrius Cydonès.* Correspondance, vol. I, ed. R.-J. Loenertz. Vatican City, 1956, pp. 34–35, no. 8.21–24. F. Tinnefeld в Demetrios Kydones: Briefe, vol. I.1. Stuttgart, 1981, 132–135, датира писмото в октомври или ноември 1345 г. и идентифицира варварите със сърбите (133 n. 1).

[39] *Goar, J.* Euchologion sive rituale Graecorum (Venice, 1730; repr. Graz, 1960), 650–651. За контекста на молитвите вж. *Slavin, P.* From Constantinople to Moscow: The Fourteenth-Century Liturgical Response to the Muslim Incursions in Byzantium and Russia. – In: Church and Society in Late Byzantium, ed. D. Angelov (Kalamazoo, Mich., 2009), 201–229; относно датировката на тази молитва вж. 204.

[40] За датирането на речите вж.: *Tinnefeld,* Demetrios Kydones: Briefe, vol. I.1, 65. Относно контекста вж.: *Ryder, J. R.* The Career and Writings of Demetrius Kydones: A Study of Fourteenth-Century Byzantine Politics, Religion and Society. Leiden, 2010, 43–44, 57–81, 136–160.

литическа дилема по драматичен начин, тъй като според него тя щяла да доведе или до ἐλευθερία, или до δουλεία. Тези две понятия често пъти биват противопоставяни едно на друго, като второто, освен като попадане под османска власт, се възприема и като поробване[41]. Според Кидон свободата е изключително ценна сама по себе си[42]. Задачата му в първата реч е покаже, че латинците са възможно най-добрите съюзници на Византия, тъй като те по традиция помагали на византийците да запазят свободата си. Авторът има предвид Първия кръстоносен поход, провел се преди повече от два века, споменавайки, че кръстоносците възстановили „свободата и благочестието“ (ἐλευθερία καὶ εὐσέβεια) на „елините, които живеели в Азия“, сякаш „върнали беглец“, и прогонили варварите чак до Сирия и Палестина[43]. Кидон също така има предвид и едно събитие, случило се „не много отдавна“: през 1344 г. кръстоносна войска успява да превземе пристанището на Смирна, изтръгвайки го от ръцете на Умур бег, емира на Айдън[44].

В своите исторически мемоари, написани през 60-те години на XIV в., бившият император Йоан VI Кантакузин (1341–1354) също използва думата *свобода* във връзка с борбата срещу османците[45]. В този смисъл тя се среща в предадените от него с голямо риторическо умение речи на други исторически личности[46]. Според Кантакузин император Андроник III произнесъл следните думи по време на пламенната си реч пред войската в навечерието на битката при Пелекан (1329), в която византийците претърпели поражение от османците: „Не мислете, че се сражавате срещу варварите за земя, която не ви принадлежи, а по-скоро, че се сражавате за свобода (ἐλευθερία) и всеки един [от вас] за собствената си родина“[47]. Херберт Хунгер доказва, че в тази реч Кантакузин използва директни заемки от Тукидид, макар че споменаването на свободата изглежда е авторова добавка[48].

---

[41] *Demetrios Kydones*. Oratio pro subsidio Latinorum. – In: *Migne, J. P.* Patrologia Graeca (hereafter PG), vol. 154 (Paris, 1866), cols. 961BC, 965C, 968BC, 997B; Oratio de non reddenda Callipoli, ibid., col. 1020B. Oratio pro subsidio Latinorum, ibid., col. 891C, в която се отбелязва, че никой не знае за латински роби в Магнезия и Ефес.

[42] Demetrios Kydones. Oratio pro subsidio Latinorum, PG, vol. 154, cols. 1004B, 1000D, 1005CD; Oratio de non reddenda Callipoli, PG, vol. 154, cols. 1024AB, 1028D.

[43] *Demetrios Kydones*. Oratio pro subsidio Latinorum, PG, vol. 154, cols. 1004B, 1000D, 1005CD; Oratio de non reddenda Callipoli, PG, vol. 154, cols. 1024AB, 1028D.

[44] *Demetrios Kydones*. Oratio pro subsidio Latinorum, PG, vol. 154, col. 980CD.

[45] *Nicol, D.* The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460. Washington, 1968, 100, доказва, че Кантакузин е завършил историческото си съчинение преди декември 1369 г.

[46] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, 3 vols., ed. L. Schopen, Bonn, 1831–1832, III: 56.22 (реч на пратеника на папа Климент VI), III: 346.14–17 (реч на Матей, син и съимператор на Кантакузин).

[47] Ibid., I: 345.20–22.

[48] *Hunger, H*. Thukydides bei Johannes Kantakuzenos: *Beobachtungen* zur Mimesis. – Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, 25, 1976, 181–93. Част от речта на Андроник III (345.4–15 и 346.1–4) е заимствана от обръщението на лакедемонските военачалници Кнем и Бразид у *Thucydides*. History of the Peloponnesian War, II, 87, 3–4; II, 87, 9. *Ševčenko, I.* The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of Its Intellectuals. – Dumbarton Oaks Papers, 15, 1961, 172 n. 18, обръща внимание на част от речта, в която се прокрадва усещането за упадъка на Византия.

Кантакузин вероятно се опитва да потърси известно извинение, използвайки идеята за свободата в описанието на борбата срещу османците, тъй като през целия си живот авторът е упрекван за съюзите, които като император сключва с османския владетел Орхан и Умур бег, емира на Айдън. Според историкът Григора, когато Кантакузин се оттеглил от властта през 1354 г., жителите на Константинопол го обвинили, че е нарушил законите на предците, и че е „отнел свободата (ἐλευθερία) на ромеите, принуждавайки ги да слугуват (δουλεύειν) на варвари и нечестиви врагове“[49]. В своето историческо съчинение Кантакузин изтъква важността на свободата чрез думите на своя „брат“ Андроник III, който също не успява да възпре османските набези.

Запазването на свободата в хода на османското нашествие е основна тема на едно поучително слово на Мануил II Палеолог, съставено по времето, в което той управлява Солун (1382– 1387). Поводът за написването на тази интересна творба е искането на османския военачалник Хайредин паша Солун да плаща васален данък, тъй като в противен случай щял да нападне града. От текста е видно, че Мануил II призовава градските първенци да не допуснат Солун да се предаде, а да започнат преговори с османците. Ако обаче преговорите се провалели, то солунчани трябвало да се сражават докрай за свободата си[50]. Мануил II е до такава степен горд от литературното си произведение, че го изпраща в Константинопол на Димитър Кидон, който да прецени качествата му. Коментирайки лайтмотива на речта, Кидон заявява следното: „чрез речите си ти повдигаш духа на гражданите и ги убеждаваш да отстояват свободата си“[51]. В речта си Мануил II изрично подчертава, че свободата е особено скъпа на жителите на Солун. Понеже как, пита той, те биха могли да понесат да гледат други градове, от Дунав до Евбея, и дори в Мала Азия, близо до врага, да се радват на по-голяма свобода от Солун?[52] Очертавайки трите вида δουλεία, Мануил II представя подчинението на варварите- неверници като най-лошия избор, по-лош дори от смъртта, и призовава хората да понесат всичко в името на свободата[53].

Мануил II Палеолог прави връзка между идеята за свободата като неподчинение на османците и неплащането на данъци от гражданите на Солун: „Вие, които сте известни и отличаващи се със свободата си толкова, колкото е високо небето, дори и да съществуват много високи места и много свободни хора, никога не сте били длъжници на владетелите си, не само по отношение на това, което сега враговете искат да ви наложат, но и по отношение на данъците, които

---

[49] Nicephori Gregorae Byzantina historia, 3 vols., ed. L. Schopen. Bonn, 1829–55, III: 242.2–10.

[50] Относно контекста и едно полезно резюме на речта вж.: *Dennis, G. T.* The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387. Rome, 1960, 81–84.

[51] За писмото, с което Мануил II Палеолог изпраща речта си до Кидон, вж.: The Letters of Manuel Palaeologus, ed. G. T. Dennis. Washington, 1977, 28–30 no. 11. За отговора на Кидон, вж.: *Démétrius Cydonès.* Correspondance, vol. II, ed. R.-J. Loenertz. Vatican City, 1960, 167–168, no. 262.32–33: δημηγορίαις τὰ φρονήματα τῶν πολιτῶν ἀνορθοῖς, καὶ τῆς ἐλευθερίας ἔχεσθαι πείθεις. Вж. също и *Tinnefeld, F.* Demetrius Kydones: Briefe, vol. III (Stuttgart. 1999), 112–118 (no. 265).

[52] *Laourdas*, „ Ὁ ‘συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς,’ “ 298.4–7.

[53] Ibid., 296.24–297.3, 299.24–39, 302.21–24.

ромеите и всички свободни хора понякога дължат на императорите“[54]. Изтъквайки фискалната свобода, на която солунчани се радват през цялата Палеологова епоха, по-нататък Мануил II се отнася с пренебрежение към искането за плащането на трибут от страна на османците, с което той бил достатъчно добре запознат[55]. По всичко изглежда, че в този случай той съумява да убеди първенците на Солун да не приемат османския сюзеренитет, но в по-дългосрочен план не постига успех – през 1387 г. градът се предава.

В дворцовата риторика Мануил II успява да си изгради образа на владетел, пламенно отдаден на свободата и освобождението. Катастрофалното поражение, което претърпяват османците при Анкара през 1402 г., довело до възстановяването на византийската власт над Солун и някои други територии, несъмнено подхранва този образ. Панегириците, посветени на Мануил II, които са създадени след 1402 г., го представят като освободител, а едно надгробно слово, написано през 1425 г. от анонимен солунчанин, възхвалява Мануил за това, че е запазил свободата на Солун: „Изглежда, че елините дължат свободата си на Съдбата и на делата на императора“[56].

Свободата като обществени и индивидуални права

Дотук видяхме, че идеалът за свобода, застъпен в дворцовата риторика, създадена след 1204 г., е равнозначен на запазването и възстановяването на византийската власт, изправена пред лицето на външни врагове. Това обаче не е единственото схващане за свободата, особено ако погледнем отвъд дворцовата риторика и насочим вниманието си към полемичните текстове, създадени въз основата на теми, засягащи вътрешната политика и администрацията. „Поучителното слово към солунчани“ на Мануил II разкрива как един чисто местен възглед за свободата получава политическа окраска: привилегированото икономическо положение на „свободен“ град подхранва идеята за свободата като запазване на независимостта. В същия този дух и други автори от XIV и XV в. възхваляват свободата като идеал, имащ отношение към правата на градовете и отделните хора. Правейки това, тези автори тълкуват и доразвиват идеята за привилегиите, изразявана понякога с езика на свободата в тогавашните официални документи.

---

[54] Ibid., 297.2–7. *Necipoğlu, N*. Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire. Cambridge, 2009, 44–45, посочва връзката между речта и данъчните привилегии на жителите на Солун.

[55] През 1379 г. Йоан V Палеолог, бащата на Мануил II, бива задължен да плаща голям годишен трибут на османците. Вж.: *Iliescu, O*. Le montant du trubut payé par Byzance à l’Empire Ottoman en 1379 et 1424. – Revue des études sud-est européennes, 9, 1971, 427–32; *Necipoğlu,* Byzantium, 128–129.

[56] Вж. бел. 31 горе и речта на Киевския митрополит Исидор у: *Lampros, S*. Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, vol. III, Athens, 1926, 178.10: ἐλευθερωτής на града, под който се има предвид Константинопол. Относно надгробното слово вж.: *Dendrinos, C*. An Unpublished Funeral Oration on Manuel II Palaeologus (†1425). – In: Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, ed. C. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, and J. Herrin. Aldershot, 2003, 447.195–202, 447.204–207.

Жителите на някои късновизантийски градове като Солун, Бер, Мелник, Круя и Монемвасия, се радват на фискален имунитет по отношение на държавните данъци, които дължат за своите градски и селски недвижим имоти по силата на т.нар. общи хрисовули[57]. Текстът, предоставящ тази висша привилегия на гражданите на Солун, които Мануил II насърчава да отстояват свободата си, не е оцелял до наши дни, но все пак свидетелствата на историците и запазените общи хрисовули, отнасящи се за други градове, показват, че думата ἐλευθερία е често използвана. В разказа си за присъединяването на Солун към разширяващата се Никейска империя, Георги Акрополит споменава за заговор, организиран от градските първенци, с който те възнамерявали да засвидетелстват верността си към император Йоан III Дука Ватаци. Проводили пратеник при никейския владетел, който да получи „общ хрисовул, предоставящ предишните обичаи и права на солунчани, а така също и свободата им (ἐλευθερία)"; при положение, че това искане бъдело изпълнено, заговорниците щели да се погрижат за мирното и безкръвно предаване на властта[58]. В случая Акрополит използва думата *свобода* като синоним на неплащането на данъци от страна на солунчани, което той нарича обичай. Солун придобива своето привилегировано положение в периода след 1204 г., когато латинците превземат града, но е възможно това да е станало още през XII в.[59]

В общите хрисовули, издадени от Андроник II Палеолог в полза на Монемвасия през 1284 г., на Круя (този документ, за който изследователите приемат, че датира от 1288 г., е запазен единствено в превод на латински), и Йоанина от 1319 г., *свободата* (ἐλευθερία) бива съчетана с ἐξκουσσεία, което е техническият термин за освобождаване от данъци[60]. Изглежда, че владетелската канцелария предпочита да използва тази дума, придружена от друго, по-малко двусмислено понятие, служещо за допълнително пояснявӑне на нейното значение. Такава употреба на две думи се среща и в съчиненията на някои от късните византийски автори, които разглеждат липсата на задължение да се плащат данъци като ἐλευθερία и ἀτέλεια[61]. От своя страна, Акрополит смята, че понятието *свобода* е достатъчно ясно, за да бъде използвано самостоятелно, когато става дума за освободените от данъци жители на Солун.

Една дълга, написана с полемичен тон петиция до Константинополския патриарх, дело на бъдещия Киевски митрополит и Римски кардинал Исидор,

---

[57] *Kyritses*. The 'Common Chrysobulls' of Cities. On Thessaloniki вж.: *Patlagean, E*. L'immunité des Thessaloniciens. – *ΕΥΨΥΧΙΑ: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* Paris, 1998, II: 591–601.

[58] Georgii Acropolitae opera, vol. I, ed. A. Heisenberg and P. Wirth. Leipzig, 1973, §45, 80.1–6.

[59] Вж. хипотезата на Патлажан: L'immunité des Thessaloniciens, 598.

[60] За Монемвасия вж.: *Miklosich, F., J. Müller.* Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, V (Vienna, 1887), 154–55. За Круя вж.: *Solovjev, A., V. Mošin.* Grčke povelje Srpskih vladara (Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae). Belgrade, 1936, 318.99–10, 318.103–104 (immunitas et libertas). За Йоанина вж.: Miklosich and Müller, Acta et diplomata graeca, V: 81.10–17 („пълна свобода [ἐλευθερία] и ἐξκουσσεία, както било обичайно преди това"), 82.15 (ἀνενοχλησία и ἐξκουσσεία), 83.34 (ἐλευθερία и ἀνενοχλησία на евреите в Йоанина).

[61] *Nicephori Gregora.e* Byzantina historia, I: 319.13–16, I: 397.7–12. Вж. също и Pachymeres, бел. 26 горе.

допълва поучителното слово на Мануил II, предлагайки политическа интерпретация на свободата, присъща на ползващия се с привилегии византийски град. Петицията, която датира от 1428 г., се занимава със заплетения спор между митрополитите на Монемвасия и Коринт по отношение на църковната юрисдикция[62]. Исидор привежда исторически и най-вече юридически аргументи, цитирайки закони и официални документи, с цел да подкрепи исканията, издигнати от митрополията на Монемвасия[63]. Разказвайки за превземането на Монемвасия от латинския владетел на Ахея Гийом дьо Вилардуен през XIII в., Исидор нарича Монемвасия „величествен и свободен град", който е устоявал на чуждите нашествия и никога не е изпадал в δουλεία[64]. Авторът пише, че управителите на Монемвасия, носещи латинската титла *reges*, са били съюзници на „империята на ромеите и свободни във всичко, запазвайки свободата и благородството (ἐλευθερία τε καὶ εὐγένεια), присъщи в древни времена на спартанците и дорийците[65].

Смята се, че в този пасаж от петицията на Исидор е застъпена разпространената в Монемвасия легенда, че бегълци от Спарта основават града през VI в.[66] Макар че интересният въпрос за историческата достоверност на този факт не е предмет на разглеждане тук, трябва да се отбележи споменаването на свободата. Думите на Исидор са още един пример, както за умелото съчетаване на многобройните традиции, свързани с разбирането за свободата, така и за изпълненото с алюзии и богата семантика понятие. Съчетаването на думите *свобода* и *благородство* произлиза от византийското право, в което тези, които са родени свободни са определени като хора с „добър произход". В конкретния контекст свободата на жителите на Монемвасия може да се разглежда във връзка с техния фискален имунитет, а в по-широк смисъл – с опитите на Монемвасия, покровителствана от Византия, да се сдобие със самоуправление, в подкрепа на което Исидор привежда обстойни исторически аргументи[67].

---

[62] Двете петиции на Исидор са публикувани от *S. Lampros*. Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν πατριάρχην. – Neos Hellenomnemon, 12, 1915, 258–272, 272–318. За Исидор и Монемвасия вж.: *V. Laurent.* Isidore de Kiev et la métropole de Monembasie. – Revue des études byzantines, 17, 1959, 150–57. Относно датировката вж.: *Schreiner, P*. Die byzantinischen Kleinchroniken, vol. II. Vienna, 1977, 436–37.

[63] *Papagianni, E*., *S. Troianos*. Μία νομική βιβλιοθήκη στή Μονεμβασία τό 15ο αἰώνα. – Byzantinai meletai, 2, 1989, 19–34.

[64] *Lampros*, Δύο ἀναφοραί, 288.29–34. Доверявайки се на петицията на Исидор, *H. Kalligas.* Byzantine Monemvasia: The Sources, Monemvasia, 1990, 86–94, напоследък смята, че събитието се е случило през 1252–1253 г., а не през 1248 г., каквато хипотеза е изказана по-рано.

[65] *Lampros*, Δύο ἀναφοραί, 289.19–24.

[66] *Kalligas*. Byzantine Monemvasia, 19–25; *Kalligas, H*. Monemvasia: A Byzantine City State (London, 2010), 1–7.

[67] В един конкретен случай историкът Кантакузин използва думата свобода, споменавайки за подобни намерения за извоюване на автономия. Твърди се, че когато един от местните владетели в Пелопонес, на име Лампуд, вдигнал бунт срещу имперските власти в областта (деспот Мануил Кантакузин) около 1349 г., преминал през градове и села, обвинявайки жителите ми, че са приели доброволно подчинение (ἐθελοδουλία) и ги призовал да предпочетат свободата на техните предци.

През XIV в. свободата не е само идеологически лозунг, издиган от градовете, радващи се на данъчни привилегии, но като цяло е свързана и с частнособственическите права на хората. Тази интересна интерпретация на свободата се появява в едно силно полемично произведение, озаглавено „Беседа за незаконните постъпки на чиновниците, дръзко извършени против светите неща“ с автор Николай Кавасила (ок. 1324 – сл. 1391). Обстоятелствата, при които е написано това съчинение, както и точното му датиране, не могат да бъдат установени. Със сигурност може да се каже, че Кавасила внася различни поправки в произведението си през последните три десетилетия на XIV в., като е възможно да го е написал или тогава, или пък в по-ранен етап от своята писателска кариера. Критиката му е насочена към политиката на секуларизация на манастирските поземлени владения, провеждана от централната власт. Кавасила също така порицава продажбата на длъжности, симонията, и облагането на църквата с данъци[68]. Ето защо може да се приеме, че най-вероятният исторически контекст, в който е написано произведението, е свързан с мерките, предприети от управлението на Йоан V Палеолог след победата на османците в битката при Черномен на р. Марица през 1371 г.: конфискувани са половината от поземлените имоти на византийските манастири, за да бъдат използвани за издръжката на армията.

В беседата са съпоставени два различни възгледа за свободата. Споменава се, че тези, които защитават конфискацията на манастирските имоти, използват като аргумент „обществената полза“: монасите биха могли да живеят с по-малко, а средствата, взети от тях, биха могли да бъдат използвани за въоръжаване на войниците. Те са представени като хора, „които се сражават за свободата си“, като по този начин осигуряват и спокойствието на монасите[69]. Кавасила оборва този аргумент по няколко начина. Преди всичко трябва да се отбележи, че той представя частната собственост като нещо неприкосновено, а впоследствие въз основа на това си виждане се впуска в разискване на разликите между добрите владетели и тираните[70]. Чиновникът, който се грижи за войниците, корабите, и

Вж.: Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri, III: 87.12–88.23; Nicol, Byzantine Family of Kantakouzenos, 123. В един различен контекст (речта във възхвала на Мануил II), Исидор представя жителите на Пелопонес, като радващи се на „свободата на предците и на римската свобода”. Вж.: Lampros, Παλαιολόγεια, III: 176.10–11.

[68] Ševčenko, I. Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' Discourse: A Reinterpretation. – Dumbarton Oaks Papers, 11, 1957, 161–170; Idem. The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' Discourse in Parisinus Graecus 1276. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 187–188; Idem. A Postscript on Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' Discourse. – Dumbarton Oaks Papers, 16, 1962, 407–408. Вж. също Charanis, P. Observations on the 'Anti-Zealot' Discourse of Cabasilas. – Revue des études sud-est européennes, 9, 1971, 369–376; Matschke, K.-P., F. Tinnefeld. Die Gesellschaft im späten Byzanz. Cologne, 2001, 355. Относно конфискацията на манастирските имоти след битката при Марица вж.: Smyrlis, K. The State, the Land, and Private Property: Confiscating Monastic and Church Properties in the Palaiologan Period. – In: Angelov, Church and Society, 66–72.

[69] Ševčenko, Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' Discourse, 93, §6.30: καὶ τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἀγωνιζομένους.

[70] Ibid., 94–95, §10 (за неприкосновеността на частната собственост); 103–104, §24–26 (за управлението).

военното снаряжение, „престъпвайки законите“ и „предавайки свободата“, не е по-различен от тиран. От друга страна, Кавасила твърди, че добрите управници прибягват до военна сила „за да опазят в името на поданиците си законите и свободата, подобаващи на всяко човешко същество“[71]. За да подсили внушението, Кавасила заявява, че владетелите на най-добрите държави предпочитат „да пренебрегнат оръжията, пред това законите да бъдат нарушени, а свободата накърнена“[72]. Тук авторът залага на традиционното противопоставяне между тиранията и легитимното управление (което той никога не нарича „държавно управление“, βασιλεία), и между тиранията и свободата. Същевременно, той разбира свободата като състояние, гарантиращо сигурност за собствеността – едно тълкуване от икономическа гледна точка, което е по-задълбочено в сравнение с данъчните отстъпки, бележещи освобождението от тирания, споменати в речта на Михаил Хониат от XII в.

В екскурса си, посветен на легитимното управление и тиранията, Кавасила прави някои общи наблюдения върху политическата роля и значението на свободата. Установяването на управление без свобода е самоунищожително, тъй като „нищо не е равно и не е толкова ценно като [свободата], дори и ако трябва да споменем златото, цялата земя, и всички най-големи награди“. Понеже ако хората не са господари на своето собствено имущество и се страхуват да не го изгубят, те няма да се занимават с никаква дейност, от която се печелят пари, земеделие и търговия, тъй като знаят, че от плодовете на труда им ще се възползва някой друг. В такъв случай, отбелязва Кавасила, държавата също не би имала полза: „От къде ще идват постъпленията от данъци, ако съществува бедност?“ Това е причината, поради която предвидливите владетели следват политика на „поддържане на свободата и справедливостта в името на поданиците“[73].

Социалната обстановка в късна Византия е от ключово значение за разбирането на тази пламенна защита на собствеността. Както Ангелики Лаю отбелязва, идеите на Кавасила са хетерогенни: те включват в себе си понятия от византийското право и схващания, произтичащи от сложните по своята същност права върху собствеността, характерни за поземлените отношения от този период[74]. Макар тезата на Кавасила за защитата на собствеността да се основава на правото, нейното обвързване със свободата е интерпретация, която според мен се дължи на специфичния начин, по който свободата бива възприемана в документите, отнасящи се до притежаването на земя. В публични и частни актове от Палеологовата епоха прилагателното *свободен*, и по-рядко съществителното *свобода*, се употребяват в няколко смисъла. *Свободен* и *свобода* се отнасят преди всичко до освобождаването от данъци. Поземлената собственост също бива наречена *свободна*, след като централната власт вдига ограниченията върху прехвърлянето на формите на условно земевладение, отменяйки свързаното с тях изпълняване на

---

[71] Ibid., 103, §24.9–10, §24.18–21. Вж. ibid., 152, пълният превод на този параграф.

[72] Ibid., 103, §25.1–4..

[73] Ibid., 104, §26.1–16.

[74] *Laiou, A.* Economic Concerns and Attitudes of the Intellectuals of Thessaloniki. – Dumbarton Oaks Papers, 57, 2003, 207–208.

повинност (δουλεία). Така един владетелски хрисовул от 1324 г. определя като „свободен“ и „без повинност“ (ἐκτὸς δουλείας) имота на един от т.нар. *доверени хора* (οἰκεῖοι) на императора, който получава правото да продава, завещава, и дарява собствеността си без никакви ограничения[75]. Данъчен регистър от 1324 г. описва имотите, предоставени на Йоан Маргарит, като „свободни във всяко отношение и без повинности, и освен това (ἔτι τε καὶ) необложени с данъци и такси“[76]. Уточнението *и освен това* показва, че предоставената земя е освободена не в смисъл на премахване на данъците, а че може да се ползва без ограничения.

Въз основа на тази употреба и в светлината на издиганите понякога претенции от страна на Палеолозите за безусловно разпореждане с поземленото богатство на империята, Димитриос Киридзис изказва предположението, че представата за свободата в документалните свидетелства става равнозначна на притежаването на частна собственост, заменяйки твърде остарялото законово определение[77]. Това тълкуване звучи напълно съвременно и е забележително как още през XIV в. Николай Кавасила достига до това заключение. Представата за свободата, създадена от Кавасила, е недостатъчно развита и присъства косвено в бюрократичния език на централната администрация, поради което се превръща в идеологически лозунг, насочен срещу грабителската политика на същата тази администрация. Значението на идеала за свобода на Кавасила не бива да се преувеличава, тъй като мнението му, изразено от позицията на несъгласие с управлението на държавата, остава нечуто. Органите на властта успяват да конфискуват манастирските земи през втората половина на XIV в. Противопоставянето от страна на Кавасила на тази политика все пак показва тенденцията, появила се сред жителите на Солун, както и сред някои късновизантийски интелектуалци: оказване на бурен отпор срещу икономическите искания на централната власт[78]. Измежду различните аргументи свободата за първи път бива изкарана на преден план, за да бъдат защитени правата на отделния човек.

Свободата на Църквата

Една трета представа за свободата, тази за свободата на църквата, намира разпространение сред византийските църковни дейци по времето на Кавасила. Тя бива изключена от кръга на икономическите искания. През септември

---

[75] Actes de Chilandar, ed. L. Petit and B. Korablev, St. Petersburg, 1911, no. 96, 203–204. Думата δουλεία в този документ бива използвана в различни значения: споменава се, че „довереният човек” Драгон проявявал “старание в своята δουλεία” към императора, докато имотът му в Мелинциан на р. Струма бил ἐκτὸς δουλείας.

[76] *Lemerle, P.* Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l’usurpation de Cantacuzène. – In: Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, vol. I. Athens, 1965, 281: νέμηται ταύτην [sc. ποσότητα] ἐλευθέραν παντ(η) καὶ ἀκαταδούλωτον ἔτι τε (καὶ) ἀνωτέραν τέλους καὶ βάρους παντός.

[77] *Kyritses,* The ‘Common Chrysobulls’ of Cities, 240–242.

[78] *Laiou, A.* Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle. – Revue des études byzantines, 58, 2000, 97–122. *Angelov, D.* Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330. Cambridge, 2007, 286–309.

1303 г. патриархът Атанасий I е отзован от манастира в Константинопол, където пребивава, и отново е назначен за глава на византийската църква. Преди да се съгласи да поеме този пост, Атанасий съставя и след това връчва на император Андроник II документ, изискващ от него да подкрепи предлаганата амбициозна програма за реформи. Според обещанието, което поел, императорът се задължил „не само да не допусне църквата да изпадне в каквото и да е подчинение и да я остави свободна (ἀκαταδούλωτον πάντη καὶ ἐλεύθερον), но и да изразява пълна покорност пред нея и да се подчинява на всяко нейно законно и богоугодно желание“. Императорът поема задължението да помогне на патриарха в усилията му за строго прилагане на църковните канони, а така също да бъдат затегнати редиците на клира (по-специално епископите, пребиваващи в Константинопол, далеч от епархиите си), както и да се противопостави на ересите, практикуването на магии и на забранените бракове[79]. В писмата си до Андроник II Атанасий изяснява смисъла на свободата, който бива свързан преди всичко с премахването на неканоничните практики и изгонването на епископите от Константинопол. Патриархът също така разработва и идеята за църковната свобода като освобождаване от данъци на църковните владения, но не настоява за всеобщото прилагане на тази политика[80].

Патриарх Атанасий е единственият византийски духовник, за когото се сещам, който така пламенно да изразява идеала си за църковна свобода не само в обвързващия с обещания документ, адресиран до императора, но и в кореспонденцията си. Този възглед се среща в още два случая от по-късната Палеологова епоха. През август 1353 г. постоянният синод в Константинопол отстранява патриарх Калист, най-вече поради отказа му да короняса сина на Йоан VI Кантакузин, Матей, след като той е провъзгласен за император през април 1353 г. В своите исторически мемоари, бившият император Йоан VI Кантакузин пише, че той предоставил свобода на синода да избере тримата кандидати за патриарси без да се намесва, една практика, която била пренебрегвана от много императори в миналото, включително и от него. Кантакузин описва своята великодушна постъпка като даряване на „старата свобода“ (τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν) на синода[81]. Езикът на свободата бива използван по същия повод и в „Апология“, написана от неизвестен член на синода, който се опитва да внуши, че отстраняването на патриарх Калист и избирането на Филотей Кокин (1353–1354, 1364–1376) било извършено в съответствие с каноните и традицията. Споменава се,

---

[79] *Laurent, V.* Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ier, lors de sa seconde accession au trône oecuménique (sept. 1303). – Revue des études byzantines, 23 1965, 136.

[80] The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople, ed. A.-M. Talbot. Washington, 1975, 144, бел. 62.2–4, където Атанасий говори за закона и каноните, „освобождаващи" църквата. Вж. пак там, 156, бел. 66.70–74, и бел. 90 долу. Историкът Григора използва израза „свобода на каноните". Вж.: *Nicephori Gregorae.* Historia, II: 916.21. За свободата на църквата във връзка с освобождаването от данъци вж.: *Talbot,* Correspondence of Athanasius I, 172, no. 69.182–185. Относно по-нататъшните разсъждения по този въпрос вж.: *Angelov,* Imperial Ideology, 400–408.

[81] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, III: 272–274, esp. 274.10–14. Вж. също *Nicol, D.* The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, 1295–1383. Cambridge, 1996, 123–124.

че Кантакузин не оказал влияние върху хода на избора, противно на обичайните действия на императорите, които „нарушавали Божията воля“[82]. Съобщава се също така, че членовете на синода се съобразили с божествените канони, както и с църковната и с историческата традиция: те също така потвърдили свободата, дадена на църквата още от самото й начало (τὴν δεδομένην ἄνωθεν ἐλευθερίαν αὐτῇ)[83]. По този начин „свободата на църквата“ се разбира като придържане към възприетата традиция, едно тълкуване, което не е чуждо на идеята на Атанасий за спазване на каноните. Очевидно Кантакузин и „Апология“ използват „свободата на църквата“ с цел да намерят оправдание за една спорна постъпка. И все пак трябва да се отбележи, че тази идея помага за създаването на отделни сфери на отговорност, както на църквата, така и на императорската власт.

Идеята за свободата на църквата бива лансирана и по време на Ферара-Флорентинския събор (1438–1439), носейки различен и по-радикален смисъл. В своите спомени за събора, Силвестър Сиропул споменава, че докато бил отседнал във Венеция на път за Ферара, патриарх Йосиф II (1416–1439) заявил на спътниците си, че желаел да използва предстоящата среща с папата, за да получи подкрепа за разрешаването на един вътрешен въпрос. Надявал се, че папата ще „освободи църквата от подчиненото й положение спрямо императора по отношение на нейните привилегии“. Споменава се, че след като впоследствие се срещнал с папата, Йосиф II заявил, че Римският първосвещеник го посрещнал добре, като единственото му обвинение било, че „поставили църквата в пълно подчинение на светската власт“[84].

В този контекст сведенията ни за смисъла на църковната свобода идват единствено от разказа на Сиропул, висш служител на Патриаршията и участник във Ферара-Флорентинския събор. Цитираните думи на патриарха се отнасят до едно събитие, споменато в началото на мемоарите на Сиропул. Подразнен от начина, по който император Мануил II ръководел църковните дела, преместващи епископи от една епархия в друга, предишният патриарх – Евтимий II (1410–1416), открито изразил недоволството си. След като Евтимий II починал през 1416 г., императорът избрал наследника му, като направил така, че патриаршеския синод и избрани чиновници предварително били свикани в църквата „Свети Апостоли“, след което приели споразумение за привилегированото положение на императора по отношение на

---

[82] *Failler, A.* La déposition du patriarche Calliste Ier (1353). – Revue des études byzantines, 31, 1973, 41.286–292, 55.536–8.

[83] Ibid., 67.747–748.

[84] *Laurent, V.* Les „Mémoires“ du grand ecclésiarque de l’Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439). Paris, 1971, 230.22–24 (διὰ τοῦ πάπα ἐθάρρει ἐλευθερῶσαι τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τῆς ἐπιτεθείσης αὐτῇ δουλείας παρὰ τοῦ βασιλέως διὰ τῶν προνομίων), 240.11–12. Привилегиите от 1416 г. и отношенията между патриарха и императора по време на Ферара-Флорентинския събор са анализирани от *Stephanides, V.* Ὁ ἀκραῖος σταθμὸς τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτοῦ (1416–1439). – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 23, 1953, 27–40. Вж. също: *Gill, J.* Personalities of the Council of Florence and Other Essays. Oxford, 1964, 23–24.

църквата, точно както било правено и по-рано[85].

Текстът на този документ от 1416 г. вероятно е изгубен, макар че подобен документ, подписан от синода и връчен на император Йоан V Палеолог през 1380–1382 г., е запазен, като по всичко изглежда, че е същият, за който споменава Сиропул[86]. В този документ, състоящ се от девет глави, се посочва същността на императорските права над църквата, довели, според патриарх Йосиф II, до изпадането й в „подчинено положение“. Споразумението от 1380–1382 г. затяга контрола на императора над епископите в период на гражданска война и османски завоевания, като е интересно да се отбележи, че в него не е споменато традиционното и очевидно неподлежащо на оспорване право на императора да избира патриарха измежду трима кандидати, посочени от синода. На императора е предоставено правото да налага вето върху избора на митрополит преди ръкополагането му от патриарха (глава 1), да премества епископи от една в друга епархия, наречено „стара привилегия“, да държи в Константинопол или пък да изгонва епископи без предварителното съгласие на патриарха (глава 6), както и да изисква от новоръкоположените епископи тържественото обещание да бъдат „приятели на императора“ и да останат лоялни към „империята и към *Романия*“ (глава 7). Едно от тези положения, а именно правото на императора да премества епископи от епархиите, е оспорено от патриарх Евтимий II и от неговия съвременник Симеон Солунски, въпреки че в споразумението от 1380–1382 г. то е наречено традиционна привилегия, предоставена в миналото[87].

Ето защо, свободата на византийската църква, която патриарх Йосиф II иска да осигури с подкрепата на папата, трябва да се разглежда като ограничаване на наскоро препотвърдените права на императора. Тази концепция за свободата на църквата, за разлика от тази, изложена от патриарх Атанасий, е насочена пряко срещу императорската власт и не е с цел оправдаване на едно вече извършено действие, както това е направено в „Апология“. Дотолкова, доколкото можем да съдим от разказа на Сиропул, някои византийски църковни дейци разглеждат настоятелните претенции на императорите за контрол върху епископската йерархия, и като цяло твърдия подход на император Йоан VIII Палеолог в периода на унията, като подчинение, което църквата трябва да отхвърли.

Идеологическият лозунг за свобода на църквата създава интересни възможности за проникване на западно културно влияние. Все пак *libertas ecclesiae*

---

[85] *Laurent*, Les „Mémoires“, 102–104.

[86] *Laurent, V*. Les droits de l’empereur en matière ecclésiastique. L’accord de 1380/82. – Revue des études byzantines, 13, 1955, 5–20.

[87] Symeon of Thessaloniki, De Sacris Ordinationibus*,* PG, vol. 155, col. 433A. Църковният деец от XIII в. Димитър Хоматиан смята преместването на епископи за право на императора. Вж.: Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata, VI, ed. J. Pitra, Paris, 1891, cols. 631–32. Този въпрос, който винаги е бил предмет на каноничното право, изглежда става особено важен по време на разместванията, причинени от османските завоевания. Той привлича още по-голямо внимание с противоречивия случая на патриарх Матей I, който бива преместван три пъти. Вж.: *Laurent, V*. Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397–1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle. – Revue des études byzantines, 30, 1972, 1–166.

е неразделна част от папската идеология от XI в. насетне[88]. На този проблем не може да се даде лесен и еднозначен отговор. Възможностите за интелектуално общуване остават отворени след схизмата от 1054 г. Папската идея за *libertas ecclesiae* понякога намира място в религиозната полемика, откъдето има вероятност да е навлязла във византийската църковна литература[89]. Не е изненадващо, че византийските църковни дейци не са склонни да признаят влиянието на латинския запад, а предпочитат да представят заемките като придържане към традицията. Така патриарх Атанасий решава да използва библейските конотации за църковна свобода. В едно писмо до император Андроник II Палеолог, което анонимен тълкувател е озаглавил „писмо до императора относно Христовата църква, радваща се на свободата си“, Атанасий споменава, че свободната църква летяла в небесата и никога не падала на земята. Тук се прави алюзия със свободния небесен Йерусалим от Посланието на апостол Павел до галатяните (4:24–26), което в раннохристиянската екзегетика се отъждествява с църквата на Христос[90].

Византия е в състояние да достигне до идеята за църковна свобода и без влиянието на Запада. Свидетелство за това е използването на думата *свобода* по отношение на църквата в един исторически разказ, датиращ от относително ранен период. Коментирайки отмяната на един закон, въведен от Никифор II Фока (963–969), чрез който на императора се предоставяло правото да упражнява контрол над избирането и ръкополагането на епископите, историкът от XI в. Йоан Скилица отбелязва, че това върнало църквата към предишната ѝ свобода (πρότερα ἐλευθερία)[91]. Тук идеята за свободата бива приложена спрямо църквата, без да е резултат от чуждо културно влияние. Трябва да припомним, че във Византия думата *свобода* е широко употребявана и изпълнена с богата семантика. Съвсем ясно е, че нейното използване по отношение на колективните и индивидуалните права възниква на местна почва, макар че съществуват и близки паралели в средновековния западен свят, където думата *libertas* в значение на „привилегия“, се среща повсеместно в грамоти и правни сборници.

---

[88] Вж. класическото съчинение на *Tellenbach, G*. Libertas. Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreites. Stuttgart, 1936.

[89] Така в едно писмо на папа Григорий IX до патриарх Герман от 1232 г. се отправят обвинения срещу византийската църква за това, че е изпаднала в зависимост от светската власт, и че е изгубила свободата си. Вж.: *Mansi, J. D*. Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, vol. 23, repr. ed. Graz, 1961, 55–60.

[90] *Talbot*, Correspondence of Athanasius I, 126 бел. 57. Неизвестен автор собственоръчно е добавил заглавието на писмото. По всяка вероятност той е бил близък сътрудник на Атанасий (Ibid. XXXVII). В писмото си Атанасий заплашва да напусне поста си ако императорът откаже да спазва свободата на църквата, както бил обещал. За „небесния Йерусалим“, отъждествяван с Църквата в християнската екзегетика, вж.: Eusebios of Caesarea in PG, vol. 24, col. 37C; John Chrysostom in PG, vol. 61, col. 662.

[91] Ioannis Scylitzae synopsis historiarum, ed. I. Thurn, Berlin, 1973, 286.1–2. Относно правния аспект, вж. Ibid, 274.56–58.

Трите вида свобода

Всичко казано дотук показва, че в периода XII–XV в. свободата във Византия е символ на не един политически идеал. Различни и противоречащи си гласове създават свое собствено кредо, включващо свободата от чуждо потисничество, свободата като права, и свободата на църквата. Тези три вида свобода са плод на различно мислене. Свободата пред лицето на чуждата агресия се основава на древногръцкия идеал, докато свободата като права и свободата на църквата произлизат от византийските представи и установени практики. Трите идеала възникват въз основа на традиционните представи за думата свобода, като понякога влизат в диалог с тях или дори помежду си. По-специално, някои византийски автори находчиво съчетават идеята за икономическа свобода с тези за свободата като отхвърляне на тиранията и като независимост от чужда власт. Приликите между възприемането на свободата във Византия и в някои близки антични и средновековни култури са очевидни. Едно бъдещо системно изследване в областта на сравнителната историческа семантика би могло да доведе до интересни заключения.

Да бъдат съвместени тези три политически идеала не е лесна задача. Свободата като отхвърляне на чуждото господство е идеал, който в трудните исторически периоди, свързани с борбата срещу латинците и османците, започва да се разпространява от дворцовите среди. Авторите, запознати с класическите произведения, също прегръщат този идеал, когато изразяват протеста си срещу политиката и действията, които могат да доведат до попадане под османска власт. За разлика от него, другите два идеала за свобода – свободата като права и свободата на църквата – са насочени срещу претенциите на държавата. Разглеждането на свободата като колективни и индивидуални права е насочено срещу икономическите искания на централната власт. Идеята за свободата на църквата се противопоставя на намесата на императора в църковните дела. През XIV и XV в. лозунгът на свободата бива насочен колкото към властите в Константинопол и императора, толкова и подет от дворцовите среди с неговия смисъл, отнасящ се до цялата политическа общност.

Трите идеала за свободата разкриват нова страна от историята на политическата и социалната мисъл във Византия. За разлика от филантропията, щедростта, и равенството, свободата никога не е сред обичайните добродетели, приписвани на императора във владетелската книжнина или пък понятие, с което да бъдат представени отделните аспекти на управлението. От тази гледна точка може да се каже, че тя не е от особена важност. И все пак тази не лишена от привлекателност идея има своето историческо значение. Забележителен е начинът, по който тя служи на хората, на градските общности, и на църквата като правен субект при осъществяването на тяхната дейност. Политическият подход към свободата още веднъж свидетелства за различните предизвикателства, породени от центробежните сили и от несъгласието с управлението на държавата в последните векове от съществуването на Византия.

Превод от английски език:
Владимир Ангелов

THREE KINDS OF LIBERTY AS POLITICAL IDEALS IN BYZANTIUM, TWELFTH TO FIFTEENTH CENTURIES

Dimiter G. Angelov

This discussion has demonstrated that liberty represented more than one political ideal in Byzantium between the twelfth and the fifteenth century. Different and discordant voices created their own credos, including freedom against oppressive foreign rule, freedom as rights, and freedom of the church. These three kinds of liberty had different intellectual origins. Liberty in the face of aggression harks back to a classical Greek ideal, whereas liberty as rights and liberty of the church derive from Byzantine ideas and institutions. The three ideals build on traditional understandings of the word liberty, occasionally entering into dialogue with these understandings or indeed among themselves. In particular, Byzantine authors imaginatively combined the economic idea of liberty with those of liberty as freedom from tyranny and as independence from foreign rule. Similarities in the interpretation of liberty in Byzantium and in kindred ancient and medieval cultures are obvious. Further systematic research in comparative historical semantics may be able to yield illuminating conclusions.

The three political ideals were an uneasy fit. Liberty against foreign rule was the one ideal of freedom that radiated from court circles during critical historical periods of warfare against the Latins and the Ottomans. Classically educated authors also seized on this ideal when arguing against policies and actions that could lead to submission to Ottoman rule. By contrast, the other two ideals of liberty–liberty as rights and liberty of the church–were pitted against claims raised by imperial authority. The notion of liberty as collective and individual rights opposed the economic claims of the central government. Liberty of the church posed a challenge to the imperial management of church affairs. In the fourteenth and the fifteenth centuries, the slogan of liberty was as much directed against the authority of Constantinople and the emperor as it was articulated at the court with a sense pertaining to the entire political community.

The three ideals of liberty open a side chapter in the history of Byzantine political and social thought. Unlike philanthropy, generosity, and equality, liberty was never a common imperial virtue in kingship literature or an idea describing operational aspects of government. From this point of view, it may be considered to be of marginal importance. Yet this ever-alluring concept was not without a historical significance. Particularly illuminating is the way it served to further the agendas of individuals, urban communities, and the church as a corporate body. This political approach to liberty bears witness once again to the diverse challenges raised by centrifugal forces and dissident voices in the later centuries of Byzantine history.

КОНСТАНТИНОПОЛ И НЕГОВИТЕ ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНОСТИ ПРЕЗ XVI ВЕК В ОПИСАНИЯТА НА ВЕНЕЦИАНСКИТЕ ДИПЛОМАТИ*

Снежана Ракова

Добре известно е, че Венеция и Константинопол са били тясно свързани през цялото Средновековие. Тези връзки не са били прекъснати и след превземането на града през 1453 г., с изключение, може би, на първите десетилетия. Може да се каже дори, че през следващия период те са също толкова интензивни, както и през византийското време, поне от икономическа гледна точка. Връзките между двете сили – Венеция и Османската империя – продължават да се развиват и през първата половина на XVI в. Проблемът, който тук ще изследваме, е как старите византийски модели на възприемане и представяне на града са били експонирани в писмените извори на венецианската дипломатическа кореспонденция.

През първия век от османската власт венецианците обитават квартала на чуждите търговци в Константинопол – известната Пера или Галата[1]. В действителност тези, които се настаняват там още през XIV в. са генуезците. Населението на този квартал, който е разположен на северната страна на Златния рог, срещу двореца на султана, е наричано, както ще видим от венецианските текстове – „пероти“. Някои от събитията, за които ще бъде споменато тук, са се извършили именно в този квартал, където се намира резиденцията на посланика на Венеция при султана – баилото, и откъдето е била управлявана цялата венецианска колония. В едно отдавнашно изследване, което и до сега не е загубило важността си, Томазо Бертеле е описал по-най красноречив начин двореца на баилото и живота в него по времето на султан Сюлейман Великолепни (1520–1566)[2]. Измежду текстовете, излезли от канцеларията на баилото, или тези, писани от извънредните посланици на Републиката, може да се открият и описания на града и неговите забележителности, в които все още личат старите модели от византийско време, а понякога дори се натъкваме и на конкретни пасажи относно най-важните паметници.

Двата примера, на които ще се спра по-специално, датират от 20-те–30-те години на XVI в.: първият текст е писан от Пиетро Зен, а вторият – от Бенедето Рамберти; и двамата са венециански дипломати. По-ранни текстове почти не са познати, било поради липсата на такива документи във венецианските архиви, било поради сложните отношения между Венеция и османците към края на XV и XVI в. Тогава се редуват войни, следвани от мирни периоди, на свой ред отбеляза-

---

* Преработен вариант на доклада, изнесен на XXII византоложки конгрес „Византия без граници“, София, 2011, отпечатан под заглавие Constantinople et ses lieux sacrés au début du 16e siècle (vus par les vénitiens), Bulgaria Mediaevalis, 2, 2011, 257–266.

[1] Вж. за предходния период: *Diehl, Ch.* La colonie vénitienne à Constantinople à la fin du XIVe siècle. – In: Mélanges d'archéologie et d'histoire, 3/3, 1883, 90–131, по-специално p. 120–121.

[2] *Bertelè, T. Il palazzo degli ambasciatori* di Venezia a Costantinopoli. Bologna, 1932, repr. Padova, 2005; *Dursteler, E.* Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2006, 27–40.

ни с издаването на търговски привилегии от султаните: 1479, 1482, 1503, 1540[3].

Съществуват описания на турската столица и от по-ранно време (до края на XV в.) и дори печатни книги и картографски изображения, изработени и в други европейски страни, а не само във Венеция. Ще спомена само знаменитата Нюрнбергска хроника написана от Хартман Шедел през 1493 г., където Константинопол също е представен[4]. Първите доклади на венециански посланици при Портата (назовавани релации), датират от самото начало на XVI в. Важно е да се отбележи, че венецианците са имали пълна информация за случващото се в Османската държава и преди всичко за ситуацията в столицата Константинопол. Такива сведения те са получавали от венециански поданици, живеещи в столицата, ренегати, преводачите на турците, наричани драгомани, както, разбира се, и чрез самите дипломати. В различни текстове на хора, които са били пленници при турците, също има описания на ситуацията в Османската империя и в самия Константинопол. Така например Джован Мария Анджолело, който е пленник през 70-те и 80-те години на XV в., ни е оставил две произведения: „Пътуване до Негропонте“ и „Турска история“[5]. Второто произведение е познато във Венеция с поне два ръкописа, които напоследък бяха публикувани от Г. Берлинджери[6]. Текстът на Анджолело съдържа подробно описание на центъра на Константинопол и на най-забележителните му паметници. Най-важен сред тях е „Света София“, описана с големи славословия, но не в детайли относно размерите, вътрешната и външната й архитектура. Следва Хиподромът и неговите забележителности: обелискът, колоната на Теодосий и Змийската колона, за които се разказват и местните легенди и предания, битуващи в града по това време. Анджолело споменава освен това и чешмите, баните и базара на града[7]. Без съмнение, интелигенцията на Венеция е имала възможността, благодарение на ръкописните преписи на творбата, да научи за забележителностите на града, който вече е турска столица.

По-различна съдба има друг текст, написан от геноезеца Джован Антонио Менавино, който също е бил пленен от турците в началото XVI в. Не ни е известно

---

[3] *Teunissen, H.* Ottoman-Venetian Diplomatics: the ‘Ahd-names. – Electronic Jurnal of Oriental Studies, 1/2, 1988, 1–698.

[4] *Berger, A., J. Bardill.* The Representations of Constantinople in Hartmann Sehedel’s *World Chronicle,* and Related Pictures. – In: Byzantine and Modern Greek Studies, Vol. 22, 1998, 1–37.

[5] *Данова, П.* Джован Мария Анджолело и неговото описание на Константинопол (сл. 1478 г.). – Историческо бъдеще, 2011, № 1, 211–236. Описанието на града: 227–235.

[6] *Berlingeri, G.* Due manoscritti veneziani di storia turco-persiana, una fonte ottomana e G. M. Angiolello. – In: Itinera Orientalia. Itinerari veneti tra Oriente e Occidente. Relazioni del viaggio tra identità e alterità, a c. di G. Pedrini e N. Veladiano. Venezia, 2010, 23–94, по-специално 64–65.

[7] *Данова, П.* Цит. съч., 229–230: Но сега нека се върнем към град Константинопол, в който се намират много и разнообразни древности. Но първа е църквата „Св. София“, която е изумителна по своето величие и изработка, по мраморите и алабастъра, порфирите и мозайките, които и днес могат да се видят. Тя има само един купол по средата. Това е сграда, която няма равна на себе си. Затова турците са я избрали за свой храм и тук служат според своята вяра... Освен това на запад, недалеч от църквата „Св. София“ има място, наречено Продром, на което място едно време гръцките сеньори организирали турнири и правели триумфални шествия. Това място е изградено върху сводове, през които може да се отиде до която и да е страна. Това място е дълго един изстрел на стрела с лък и е широко един хвърлей с ръка...“

къде е ръкописът на неговите мемоари, но знаем, че те са били отпечатани първо във Венеция, а после във Флоренция през 1548 г.[8] Менавино е бил силно повлиян от религията и начина на живот на турците, тъй като години наред живее в самия дворец на султана. Описвайки надълго и нашироко бита и вярата на турците в произведението си, той ни представя „Света София“, като най-голямата джамия на града:

„Храмовете на турците, подобно на нашите храмове, са с различна големина. Най-големият храм в Турция, наречен „Св. София“, е в Константинопол. „Св. София“ представлява еднокуполна ротонда като църквата „Санта Мария“ в Рим, но е по-обширна и по-висока от нея. Отвън куполът й е покрит целият с олово, а отвътре – с порфир и изящен алабастър. Куполът се поддържа от две дълги редици от мраморни колони, като всяка една от тях е с такава дебелина, че двама души трудно могат да я обгърнат с ръце, а над тези колони има други по-малки, върху които е разположен куполът. От вътрешната страна куполът е покрит целият с мозайка. Портите на храма са много красиви и подходящи за такава сграда и от всички страни са покрити с метал. За едната от тях турците казват, че е направена от дървото на Ноевия ковчег и в нея са направени три процепа, за да могат молещите се да целуват дървото за опрощение на греховете си. Този храм е бил построен в стари времена от християните. Сега са разрушени всички олтари, където някога се е извършвало богослужение. Турците са заличили всички човешки фигури и изображения, и ако случайно в мозайката остане някое, му издълбават очите, тъй като те не допускат в храмовете си каквито и да било образи на хора...“[9]

Мемоарите на Менавино са били обект на голям интерес от страна на издатели и печатари, тъй като са били плод на неговите лични наблюдения и впечатления и са отговаряли на засиления интерес към „турските дела“. И двата примера, които посочихме дотук, са плод на творчеството на хора, сравнително необразовани и неизкушени от литературата.

---

[8] Произведението се радва на множество издания до средата на века под различни заглавия. Вж. бълг. превод: *Сярова, Н.* Един италианец в двора на султана. Джовани Антонио Менавино „Пет книги за нравите, обичаите и живота на турците“. С., 2004, с. 34 сл., с. 79. Заглавието на венецианското издание е: I cinque libri della legge, religione, et vita de Turchi, et della corte, & alcune guerre del Gran Turco, di Giovanantonio Menavino Genovese da Vultri: tutti raccanci, & non poco migliorati oltre cio, Una prophetia de' Mahomettani, & altre cose Turchesche tradotte da M. Lodovico Domenichi. Vinegia, 1548. Авторката споменава, че има и друго, по-ранно издание, датирано пак във Венеция, от 1518 г.; *Сярова, Н.* Цит. съч, с. 34.

[9] Пак там, с. 234. Откъсът е от §1 на книга II: Le Chiese de Mahometthanei sono come le nostre in varie guise di grandezze. La prima Chiesa de la Turchia и in Costantinopoli, nominata Santa Sofia, la quale e fatta con una sola cupola al modo di S. Maria ritonda in Roma, se non che ella и di piy latitudine, & di maggior altezza, & и tutta coperta di piombo, & dentro tutta di porfidi, & alabastri finissimi, & sonvi due fila di colonne di marmo lunghe, & di proportionata grossezza, che a pena due huomini le abbraccerebbono, & sopra a queste ve ne sono dell'altre, ma alquanto minori, sopra le quali si posa la detta Cupola; la quale e dentro fatta tutta a musaico, le porte sono assai belle, & convenevoli a tale edificio, tutte coperte di metallo: tra le quali, dicono, esservene una fatta de l'albero dell'Arca di Noe; & in quella hanno fatto tre pertugi per poter baciare detto legno, & pigliar la perdonanza: & questa Chiesa fu edificata da Christiani anticamente. I Turchi hanno al presente guasto tutti li altari, dove si diceva messa, & levate le figure, & se alcunave n'e restata di musaico, gli hanno cavati gli occhi: percio che essi non vogliono figure, e imagini d'alcuna sorte...

Както ще видим, венецианските дипломати описват по друг начин града, използвайки своите познания за неговата история, извлечени от текстовете на класическите автори, както и други сведения от различни области на хуманитарното си образование. Ще започна с кратко представяне на големите фигури на венецианската дипломация в Константинопол през този период. На първо място това е търговецът-дипломат, а и бъдещ дож на Венеция – Андреа Грити (дож от 1523 до 1538 г.). В началото на XVI в. той живее години наред в града на Босфора и негово дело е първата запазена релация, която е от 1503 г. След това синът му, роден от незаконен брак – Луиджи или Алвизе Грити, развива в продължение на десетилетия също забележителна търговска дейност. Той става безспорен глава на венецианската колония, макар че нямал правото да заема официални административни постове. Той бил почитан като господар и живеел по съответстващия на това начин. Малко преди ужасната си смърт през 1534 г., той бил на върха на своята кариера и бил получил от султана титлата „управител на Унгария“. Алвизе Грити бил в приятелски отношения с великия везир Ибрахим, който пък на свой ред бил много близък със султана[10]. Отбелязвам тези факти, за да илюстрирам благоприятната атмосфера за венецианците в Истанбул през 20-те и 30-те години на века. Там се смесват и съжителстват различни интереси (икономически, политически и военни) и можем да си представим как информацията за живота в Константинопол е стигала във Венеция – като идвала от най-висшите среди на Османската държава, включително и султана, везирите и преминавала през двореца на венецианския баило. Републиката изпраща често свои емисари в Константинопол, а баилото управлява колонията и е избиран на всеки три или четири години.

Нашият първи автор Пиетро Зен (1455–1539) е бил няколко пъти извънреден посланик. Той произхожда от аристократичната фамилия Зен, чиито представители са заемали и преди него поста на баилото в Константинопол[11]. Той специално е бил близък приятел с великия везир Ибрахим и дори със султан Сюлейман. Освен това Зен бил познавач и на архитектурата и строителното изкуство, което обяснява специалния му интерес към декоративните елементи и мозайките, които демонстрира в своя доклад.

По това време се провеждат най-активните военни кампании на турците, насочени към Централна Европа. Те стигат до Буда и Виена и са белязани от решителната битка при Мохач през 1526 г. и обсадата на Буда през 1532 г. Венеция пази търговските си и политическите си интереси и настоява с всички сили да запази мира си с Турция. Малко по-рано, през 1523 г., след като султанът завладява остров Родос, Венецианската република изпраща като извънреден пратеник и вицебаило стария си служител Пиетро Зен. Неговата релация е запазена благодарение на копие на ръкопис му, направено от официалния библиотекар на Венеция Марино

---

[10] *Papo, A., G. Nemeth.* Ludovico Gritti, partner commerciale e informatore politico-militare della Repubblica di Venezia. – In: Studi Veneziani, n.s., XLI, 2001, 217–245, и по-специално 218–221 за търговията му със сол, вино, селитра, жито (особено важен продукт за Венеция по време на криза, например през 1527 г.).

[11] *Luchetta, F.* „L'affare Zen“ in Levante nel primo cinquecento. – In: Studi Veneziani, 10, 1968, 109–129.

Санудо[12]. По време на посещението си в османската столица, Пиетро Зен създава текст, който Санудо нарича „Итинерар“, и който е публикуван едва през XIX в. Тук съзираме много от елементите, които са били задължителни за една релация: кратко описание на пътуването от Венеция до Константинопол, описания на султана и неговите везири, начина на живот на турците и най-интересната за нас част от текста – описание на града, следвана от бележки върху администрацията на турците и начина на управление на султана. Ще цитирам части от описанието на града:

„Турците имат голямо умение да строят своите джамии. Първата си джамия направили от древната и прочута църква „Света София“, която била построена от един гръцки император, и от нея направили джамия. И нея този пратеник [самият Пиетро Зен] видя най-напред. Това е един изключителен и почти божествен спектакъл, това е сграда, достойна за всякакво уважение. Когато била завършена, този император прославил Бога на висок глас, понеже бил надминал Соломон, който издигнал храма в Йерусалим.... Тук има голям брой колони от порфир, серпентин, от мрамор и алабастър, за които са направени изключителни и невероятни разходи. Настилката е изключително изработена, с множество мозайки, които са все още запазени. И околовръст на църквата, която днес е джамия за неверниците, се виждат руините на строежи, които са били долепени до нея: има мраморни колони с височина по-голяма от всичко, което е било видяно. Цялата църква представлява нещо като куб, който има своето начало от основите на градежа и после с голямо изкуство се издига нагоре до върха; в средата се формира нещо като квадрат, който чрез колоните, разположени от едната и от другата страна, предоставя на зрителите чудна гледка. Колоните от първия ред, [...] на брой, поддържат други големи колони, над които има отвори за прозорци, които дават много светлина. Отгоре над тях има купол, почти плосък, който дава голяма грация на строежа. А турците са развалили голяма част от кръстовете, които са били върху камъка или в мозайките, и когато мозайката се орони, не я подновяват, а това място, или по-скоро тази стена, правят цялата в синкав цвят, както се вижда на две места в църквата, едно срещу друго, във високите й части. И така са направили, понеже казват, че в техния закон е записано да не променят сградите, които използват и които преди са били на християните, и така правят. Има много рисунки и други изображения в тази църква, които според закона им не би трябвало да стоят тук, и в другите джамии няма такива, но все пак са ги оставили, докато другите джамии на Константинопол са целите бели, без никаква украса, само със знак на нещо, което прилича на змия, което казват, че било святото име на техния пророк“...[13]

---

[12] Itinerario di Pietro Zeno, oratore a Costantinopoli nel 1523 compendiato da Marino Sanuto. Ed. Fulin, R. Diarii e diaristi veneziani. Venezia, 1881, Archivio Veneto, XII, Venezia, 1881, 104–136.

[13] Ibidem, 120–121: Hanno questi grandissima diligentia in fabricar le loro moschee. E la prima moschea tolseno da la antiqua e ben intesa fabricha di la chiesia di Santa Sophia, facta fabricar per quel Imperador grecho, di la qual hanno fatta moschea. Et esso orator fu a vederla prima. E uno spectaculo e veduta quasi divina; è fabricha excellentissima, di ogni memoria degna. La qual come fo compita, quell ... Imperador con la croxe in man laudò Dio ad alta voce, per haver superato Salamon che fè edifichar il templo in Hierusalem; perhò che in una edificatione di sto templo, lo vedea perfecto. Qui è numero grande di colone di porphido, di serpentino e di marmoro venato et di alabastro, in le qual è sta fatto una excessiva et

Текстът показва изключителната култура на венецианеца и задълбочените му познания за древността на паметниците, а и за историческата му информираност. Ако навлезем по-дълбоко в текста, ще забележим, че Зен не ни е предал името на императора, който е издигнал храма на Света София, но имаме усещането, че е знаел за легендите, свързани с построяването на църквата. Трудно е да си представим, че тези легенди, които битуват поне от IX в. насетне и имат най-широко разпространение в православния свят, включително и сред славяните, са се разказвали и през XVI в. Обяснението идва от работата на първите османски владетели по адаптирането на византийските знания и легенди за константинополските забележителности. Изследванията на учени като Г. Неджипоглу и Ст. Йеразимос показват, че още султан Мехмед II Завоевателя (1451–1481) е започнал тази дейност, като наредил на своите учени хора, както и на останалите живи представители от византийския елит на църквата, да напишат история на града и на самата църква „Света София“, в която естествено са останали следи и от по-старите византийски предания[14]. Това което Зен е включил обаче, като описание на вътрешната украса на храма, е плод на неговите лични наблюдения, които той допълва с наученото или разказаното му от други по време на посещението. Сведенията, които той ни дава за състоянието на мозайките в „Св. София“, са изключителни. Според него те са добре запазени все още и турците са махнали само кръстовете от тях, както и тези, които са били изсечени върху камъка и колоните. Още по-любопитно е сведението, което дава за това, че по времето на Сюлейман, част от мозайките са започнали да се ронят и тези части са замазани със синкава боя. Зен ни обяснява и как турците са се отнасяли към фреските и изображенията в църквата – че въпреки техния „закон“, който повелявал да няма други украси в храмовете им, освен някои символи, те са оставили всичко, както е било във византийския храм. Съзираме известни противоречия с това, което ни е разказал Джован Антонио Менавино, но трябва да признаем, че наблюденията на Пиетро Зен върху състоянието

---

incredibel spesa. Il pavimento mirabilmente fabricato; li munitissimi musaichi, che anchor sono integri. Et circum circi ditta chiesia, ozi moschea de infidelli, si vede ruine de fabriche, che con questa erano annexe: sono colone marmoree, di grandeza la major che si vide mai. Tutta la chiesia è reduta in una cuba, la qual ha il suo principio da la fondamenta di la fabricha, e con grande artificio si reduse a la sumità; e nel mezo vi è formato una quasi quadrata forma, la qual da le colone, che da uno ladi e l'altro sono riposte, rende a li spectanti gran meraveglia. Le colone primi volti, numero ..., che sustentano altre colone major, sopra le qual è alcune fanestre [sic] aperte, che rendono molta luce. Di sopra vi è la cuba alquanto piana, che più gratia rende a la fabricha. Questi turchi hanno in la major parte le croxe guaste, che ne le pietre e musaichi erano riposte; e quando el musaicho case, non lo rinovano, imo quel loco o vero muro fanno tutto biavo, come si vede in do parte di la chiesia, una a l'opposito di l'altra, in capo di ditta chiesia, che cussi hanno fatto far, perchè dicono haver in la sua leze non mover quelle fabriche che loro usano, licet siano state de christiani; et cussi lo observano. Ben vi è in ditta chiesia pycture e altri lavorati disegni, li qual per la sua leze non dieno star, e in le altre moschee non vi sono; pur le lassano star, perhò che le altre moschee di Constantinopoli sono tutte bianche senza alcuna pictura, solum uno segno quasi di scepe, che loro dicono questo esser il nome santo dil propheta loro."

[14] *Necipoğlu, G.* The life of an imperial monument: Hagia Sophia after Byzantium. – In: Marc, R., A. Çakmak (eds) Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present, Cambridge univ. Press, 1991, p. 198–204; Yerasimos, S. Légendes d'empire. La foundation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques. Paris, 1990.

на мозайките изглеждат по-достоверни. Тук трябва да се отбележи, че работи по реконструкция и реставрация на църквата са извършени и при наследника на Сюлейман – Селим II (1566–1574). Този султан добавя още две минарета[15].

Въпросът, който можем да си зададем, е откъде идат тези професионални наблюдения, които се откриват в текста на Пиетро Зен. Един от възможните отговори се крие в биографията на нашия автор – неговият син Франческо Зен е един от известните архитекти във Венеция за времето си. Възможно е именно на него да дължим детайлното описание на вътрешната украса на „Света София“, защото има някои податки, че той е придружавал баща си в едно от неговите пътувания до Константинопол[16]. Към това трябва да добавим и факта, че отношението на стария Пиетро Зен към турците е било твърде благосклонно – както се чете в релацията му – на много места той изразява възхищението си от османската столица и строежите, които вече са били издигнати от султаните. В самата Венеция той е приеман като представител на про-турското направление и бил добре известен на цялото население с пристрастното си отношение и с многобройните си приятелства с висшите среди и особено с великия везир Ибрахим, за чиято сестра бил женен.

След посочения вече пасаж следва описанието на другите големи джамии в града, както и на голямото водохранилище, което и до днес се намира до „Св. София“ (цистерна-базилика, Йерибатан), други отворени водохранилища, акведукти и т.н. Описани са и други интересни забележителности, като например менажерията на султан Сюлейман. Следва една твърде важна за нас част от текста на Зен, която се отнася до Хиподрома – най-древното и пълно със символи място на града. Заслужава си изцяло да посочим текста:

„В града Константинопол има един площад, наречен „Продром“, близо до „Света София“. Откъм страната, която гледа към морето, има останки от сграда на колони, някои от които все още стоят, и са доста хубави. После към средата на споменатия площад има три колони, едната стара, другата – по-нова, върху която има множество фигури и скулптирани образи. Турците казват, че това са пророчества. Измежду останалите изображения има и едно за начина, по който споменатата колона била издигната с четири метални съоръжения, които я поддържали от четирите страни. И майсторът, като искал да я издигне, бил много притеснен, и когато отишъл да обядва, в негово отсъствие един от слугите му намокрил въжетата с вода, и те като започнали да съхнат, се опънали и повдигнали колоната. И така издигнали механизма на мястото му, така че слугата донесъл слава [на господаря си]. И в основата на колоната има древни латински писмена за това (впрочем разбирам, че са били гръцки, които са преведени на латински). И от едната страна на основата е написано това: четвъртита колона, издигната от император Теодосий… и т.н.[17]

---

[15] Вж.: *Yerasimos, S.* Constantinople de Byzance à Istanbul. Paris, 2000, p. 208.

[16] Вж.: http://venicewiki.org/wiki/Zen

[17] Itinerario di Pietro Zeno, oratore a Costantinopoli, 122–123: In questa città di Constantinopoli è una piaza, chiamata il Prodromo, propinqua a Santa Sophia. Da uno canto di la qual guarda il mar, e sono li le vestigie di uno hedificio sopra colone, di le qual molte ancora son in piedi, et è belli assai; poi, verso la mitade di la ditta piaza, sono due gugie [guglie], l'una vechia l'altra piu' moderna, sopra la qual ha molte figure et segni sculpiti. Dicono turchi queste esser prophetie; et tra le altre figure v'è il modo come ditta gugia fu elevata sopra quattro dadi di metallo, uno per canton, che la sustengino. Et il maistro, volendola dre-

И Зен, както и множество други посетители на столицата, не пропуска да изброи монументите, които стоят върху Хиподрома – най-вече колоната на Теодосий, като за сметка на това не споменава нищо за Змийската колона и обелиска[18]. За разлика от всички останали обаче, Зен ни съобщава текста на надписите в основата на колоната.

От така оставеното ни описание на градския център разбираме, че Пиетро Зен всъщност е направил обиколка на комплекса, който включва „Света София", джамиите около нея, Хиподрома и цистерните, а най-далечната точка, до която достига е мястото на Патриаршията, която в този момент се намира в църквата „Богородица Памакариста" на север. Важно е да се отбележи, че маршрутът на обиколката му из Константинопол твърде напомня старите поклоннически маршрути на пилигримите, които идвали в града. Остава още да напомним, че текстът на Пиетро Зен не е бил предназначен за широка публика, той и затова е попаднал в полето на учените твърде късно, тъй като останал скрит в тайните архиви на Републиката и единствено преписът на Марино Санудо го прави достояние на днешни читатели. По принцип, рапортите на венецианските посланици са били писани само в един екземпляр и оставяни в канцеларията на Сената в деня на пристигането им от чужбина. Те са предназначени за четене лично от посланика само пред членовете на венецианския Сенат.

Да минем към втория пример от нашето изследване – това вече е текст, предназначен за широка публика, тъй като е бил отпечатан, дори многократно. Авторът му е младият дипломат на служба в Сената – Бенедето Рамберти (1507–1547). Рамберти, който по време на мисията си нямал още 30 години, вече е бил познат в средите на венецианските хуманисти. Той е бил известен с познанията си по класическите древности и с големия си интерес към Ориента и по-специално към Османската империя. В някои от писмата си той говори за силното си желание да посети „държавата на Турчина"[19]. Той участва като член на пратеничеството на Серенисимата, изпратено по спешност през януари 1534 г. до султан Сюлейман, за да уреди някои проблеми между двете страни. Начело на пратеничеството бил Даниеле де Лудовизи, негов братовчед. Освен че помага, като по-вещ, в съставянето на текста на релацията на братовчед си, Рамберти пише и свой дневник, който много напомня именно релация. Интересното е, че след завръщането си от мисията,

---

zar in piedi, era molto anxio e stentava assai; andó a pranso, et, essendo lui absente, il suo fameglio astuto bagnó tutte le corde di aqua; le qual, sugandosi, si veneno a retirar. Et a questo modo levono ditta machina al suo segno, si che el ditto fameglio riportó l'honor. E sopra il piede di la ditta sono letere antique latine di questo tenor (tamen intendo sono letere greche, qual è sta interpretate in latino). E prima in la guchia di uno pezo, in lo pe' da basso è queste lettere: Columnam quadrilateram, semper terrae incumbens onus, solus erigere Theodosius Imperator ausus est: Proclus est accersitus ac tanta stetit columna, in diebus duobis et triginta. Et in altra aguchia, di pezi, sono queste letere greche, interpretate: Quadratum hoc, miraculis eorum quae in sublimi sunt tempore corruptis, nunc Constantinus dominus, cujus Romanus filius est, decus imperii melius restituit antiqua elevatione. Colossus enim miraculum fuit Rhodi, atque aes hoc miraculum est hic.

[18] Вж. последно за Хиподрома като символ на Византия и неговите паметници: *Dagron, G.* L'hippodrome de Constantinople. Jeux, peuple et politique. Paris, 2011, p. 90 sqq.

[19] *Ракова, С.* Неизвестни факти от живота на Бенедето Рамберти. – В: Историята и книгите като приятелство. С., 2007, 174–180.

той оставя записките си на един от издателите във Венеция – Паоло Мануцио, син и наследник на големия издател Алдо Мануцио. На свой ред, издателят, сам или съвместно със съмия Рамберти, прави промени и разделя текста на три части, като го озаглавява „Три книги за турските неща“. Някои специфични информации са били заменени с други пасажи, които са по-общи, някои наблюдения, конкретно върху Арсенала, т.е. корабостроителницата на султана, са отпаднали, а отделните части са снабдени с въведения. В крайна сметка, през 1539 г. текстът излиза от печат[20]. След това, през целия XVI в., той е издаван многократно от различни издатели, като след 1545 г. влиза в състава на сборници с пътеписи. Именно пътеписната част го прави най-привлекателен. Няма да се спирам на съдържанието по-конкретно, макар че то включва, освен пътеписа, и описание на управлението на султана в столицата и в провинциите, понеже акцентът тук е върху сведенията за Константинопол. Те се намират в началото на Втора книга от съчинението му. Рамберти, също както и неговият предшественик, чийто текст е познавал, върви по същия път и следва същия маршрут: „Света София“ – Хиподрома – Патриаршията. Описва, също както и предшествениците си, двореца на султана и джамиите и други важни постройки.

„Срещу Пера е Константинопол. Този град (за да продължа, както правех дотук в отделните описания), в древността е бил наречен Византион, а след това Нов Рим и после Константинопол по[името на] първия Константин. [Макар че] Византион, според това което се говори, е бил от страната, където сега е Пера, и е бил така назован по името на река[та, която течала там, наречена] Византион. Тази река след едно земетресение, а в тези земи те са чести, променила течението си в друга посока. Това не го вярвам и не ми изглежда правдоподобно, както е и в описанието на Полибий и други автори, които нарекли „слепци„ халкедонците[21]. Защото това древно население е можело да се засели на това място, но не го сторило, а се заселило в Азия, като не си дало сметка за удобството и красотата на отсамните земи, оставяйки на други възможността да се заселят тук, както и станало. Градът има обиколка 18 мили и седем хълмчета, не много високи. Заобиколен е от страшни стени и е пълен с къщи, не много хубави впрочем, а от кирпич и греди, а малко от тях и от камък. Пълен е с горички, т.е. с гористи и необитаеми места, където растат кипариси и други диворастящи дървета. В Константинопол е сарайт на Турчина, който е уникален и много голям, както ще се каже по-нататък. [Има обиколка от три мили и може би повече.] Тук се намират сарайт на жените на Господаря, сарайт на еничарите, Патриаршията, дворецът на император Константин, който е отчасти разрушен. [Също и] църквата на света София, която е нещо прекрасно и божествено и която е построена от император Траян[22], с колони и мрамори, както се вижда и днес, древни и прекрасни. Част от нея Турчина е

---

[20] Libri tre delle cose dei Turchi, Venezia, 1539. Следващите издания са от 1541, 1545 и т.н. http://books.google.bg/books?id=BPs7AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=bg#v=onepage&q&f=false

[21] Цит. пасаж в кн. IV, § 44 (http://web.hit.bg/kossoman/historical/polibii_pdf/Polibii.pdf: Полибий. Всеобща история. Прев. В. Русинов. С., 1997). Рамберти съобщава вероятно късновизантийски легенди за основаването на града.

[22] В печатните издания името на императора е заменено с „Юстиниан“, което отговаря на истината.

превърнал в конюшня за своите коне. Там е джамията на султан Мехмед[23], която има имарет... В съседство с нея са баните и няколко прекрасни чешми, които е истинско удоволствие човек да гледа. Там са и джамиите на султан Баязид, султан Селим и на други велики господари, които са много красиви и прекрасно построени. Това показва, че когато искат, биха могли и [турците] да правят къщи и великолепни, внушителни дворци. Тук е хиподрумът, т.е. мястото, където в древността са се правели надбягвания с коне. Той е в [амфи]театрална форма. В средата на този хиподрум има остра колона, изработена във формата на игла, много красива и прекрасно изработена без хоросан. Направена е от монолитни камъни, свързани в едно[24]. Издига се на повече от 50 лакти, като изтънява във формата на игла, която лежи върху четири мраморни блока. Тук е и една колона от бронз във формата на змия с три глави. Има и един Херкулес от бронз, донесен от Унгария[25]. И в средата има още едно съоръжение като колос, от различни и красиви мрамори. Върху тях е изсечена историята на всички гореспоменати неща и други, които са ставали в театъра и на хиподрума. Из града има доста останки от античността, като акведукти, арки, колони от порфир, чешми, доведени от Дунава и от други близки реки..."[26]

Тук също имаме пред очите си текст на добре подготвен и интелигентен автор. Той е познавал античните описания на града и ги е изучил още преди да пристигне в столицата на султана. Цитира като свой извор Полибий, но това, което е смущаващо, е, че споменава, че градът е кръстен на река Византион и че първоначално се е намирал на мястото на Пера. Това не се открива в никой друг автор, описващ Константинопол. Вероятно тук става въпрос за някакво объркване. Описанието на обиколката му из града е твърде лаконично.

За да разберем текста, трябва да държим сметка за това, че целта на Рамберти е била да опише състоянието на турската държава, а не паметниците на столицата й. Но дори и в кратките му изречения, посветени на константинополските древности, може да се забележи голямата му ерудиция. Той съобщава името на императора, който е построил църквата „Света София" (наистина в ръкописа стои името Траян, което после е поправено в печатното издание на Юстиниан) и също описва вътрешността на сградата. След това само изброява забележителностите на града: дворецът на султана, на еничерите, Патриаршията и дворецът на император Константин (който вече е в руини). Описанието продължава с построените от турците джамии, чешми, обществени сгради, за да се върне отново към византийските монументи и Хиподрома. Можем да добавим, че Рамберти ни е дал и други ценни сведения, които пък се отнасят до населението на Пера и изобщо за живота и търговията в османската столица.

Проследихме дотук как образът на Константинопол от началото на XVI в. ни

---

[23] Султан Мехмед II (1443–1444, 1451–1481).

[24] Според А. Либайер, Рамберти явно не е бил осведомен за факта, че обелискът е представлявал монолитен блок. *Lybyer, A. H. T*he government of the Ottoman Empire in the Time of Suleyman the Magnifiscent. London, 1913, p. 240, note 2.

[25] За тази статуя (или статуи?) съобщават Паоло Джовио, за когото е известно, че не е посещавал Константинопол, и секретарят на Алвизе Грити – Франческо дела Вале. Статуята е била махната след смъртта на великия везир Ибрахим паша (1536).

[26] Вж. италианския текст на с.11r-12v от изданието от 1541 г. =http://books.google.bg/books?id=BPs7AAAAcAAJ & printsec=frontcover &hl=bg#v=onepage&q&f=false

е представен от двамата дипломати Пиетро Зен и Бенедето Рамберти. Разполагаме и с други венециански текстове, съвременни или по-късни, като тези на Франческо дела Валле от 1535 г., и на синът на Пиетро Зен – Катарино, от 1550 г.[27]

Франческо дела Вале е секретар на Алвизе Грити, той присъства при последния му поход в Унгария и изпраща описанието си на събитията около трагичната му смърт на баща му – дожът на Венеция Андреа Грити. Въпреки че текстът му има за цел да разкаже за събитията, случили се през 1534 г., и този венециански служител също не пропуска да опише Константинопол и между впрочем, съвсем точно допълва това, което знаем от разказите на Пиетро Зен и другите преди него. Ето кратичкият откъс от този момент на неговия разказ:

„Срещу сарая се издига неговата [на султана] джамия, която някога е била църквата „Света София“, древна църква на гърците, украсена с прекрасни златни мозаечни украси, с прекрасни колонади при портите й. Казват, че тези колони, както и другите от споменатата лоджия са били донесени от Троя в Константинопол и поставени там. [Църквата] била доста разрушена от Селим, бащата на Сюлейман, който управлява сега, и не останало нищо, което да не е разрушено, с изключение на голямата капела, която има само един купол, равен по големина с този на нашата църква на Свети Антонио в Падуа, или малко по-малък. Цялата е покрита с олово. Изработена е по античен обичай с прекрасни украси, което кара гледащите я да онемяват. Не е позволено на никой християнин да влиза в нея, освен ако не е важна фигура, но му трябва специално разрешение. На продрома – най-големия площад в града има каменна колона, цялата изработена с релефи и поставена върху четири камъка, под които е гробът на император Теодосий. До нея има три Херкулеса от бронз, поставени върху мраморен кус, заобиколени и трите от една голяма желязна верига, които Херкулеси са били в Унгария в крепостта на град Буда, и когато този град бил превзет от Сюлейман, те били изпратени в Константинопол и за възхвала на тази победа били поставени там, както казах.“[28]

За да допълним списъка от автори, които са описвали Константинопол, тряб-

---

[27] Вж. изданията на текстовете им: Francesco della Valle da Padova. Una breve narracion della grandezza, virtu, valore, e della infelice morte dell'illustrissimo S. Conte Alovise Gritti. – In: Magyar Történelmi Tàr, Pesten, 1857, 17–18; *Matković, P.* Dva taljanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vijeka. – In: Starine JAZU, X, 1878, 201–256.

[28] Francesco della Valle da Padova, 17–18: ...dirimpetto del Seraglio e alzata la sua Moschea, che gia era la chiesa di Santa Soffia, Chiesa antiqua de Greci, lavorata di belissimi lavori d'oro alla Mosaicha con superbissime colonne transparenti, alle porte di quella. Si dice, che esse colonne, et quelle della sopradetta loggia furono portate da Troia in Constantinopoli, et postevi come si e detto la quale fu in graM parte ruinata da Selim Padre di Solimano, che al presente regna, ne li e rimaso altro, che non sia rovinato, eccetto la capella grande, la quale e d'una cuba sola di grandezza equale alla nosta chesa di S. Andonio di Padova, o puocho meno tutta cop[er]ta di piombo, et fabricata all'antica con lavore superbissimi, che percio rende stupore a quelli che la mirano. Non e permesso (intrata in essa ad alcuno Christiano, salvo che a qualche graM personaggio con licentia pero di che ne ha cura. Sopra il podromo piazza grandissima /18/ in essa citta vi e una guglia di pieta tutta lavorata di rilievo, et rilevata sopra quatro dadi sotto la quale e la sepoltura di Teodosio Imp[erato]re. Appresso vi sono tre Herculi di bronzo posti sopra una pietra di marmo circondati tutti tre d'una grossa cattena di ferro, li quali Herculi erano in Ongaria nell castella della citta' di Buda; et quando essa citta' fu presa da Solimano, furono essi Herculi mandati a Constantinopoli, et per memoria di quell aquisto furono posti ivi com' ho detto…

ва да добавим, че точно в 1550 г., се датира ръкописът на първото топографско изследване на града, направено от Пиер Жил – знаменит френски хуманист и ерудит[29]. Разбира се неговото описание има за цел точното „картографиране“ на всички забележителности на града и естествено е да се различава от записките на венецианските дипломати, които имат съвсем различно предназначение. Но и с това произведение, разбира се, не се слага край на дългата редица от автори, произхождащи от различни страни на Западна Европа, които посещават, описват, рисуват и изобразяват града на Босфора. Това си остава твърде привлекателно занимание и през следващите столетия.

През XVI в. Константинопол представлява смесица на култури и цивилизации[30]. В разказите на венецианските автори виждаме, че старата традиция да се посещават църквите и забележителностите на вечния град, която е засвидетелствана в огромен брой писания от цялото Средновековие, не е загубила своята сила. Споменът за Византия, поизменен и променен от времето и от познанията на авторите, все пак си остава жив. Благодарение на хуманистичната си култура, представата за града в рапортите на венецианските дипломати все още е затворена в рамки, които бихме могли да наречем „византийска древност“. Тя се доближава твърде много до текстовете от предишните векове и от тях проличава образът по-скоро на византийския Константинопол, отколкото Истанбул – столицата на османците.

CONSTANTINOPLE AND ITS SIGHTS VIEWED BY THE VENETIANS DURING THE 16TH CENTURY

Snezhana Rakova

During the time of Suleyman the Magnificent the Venetians continued to visit the capital of the Ottoman Empire and their presence there was significant. Their diplomats, envoys and spies provided information about the situation there, the ottoman army, naval forces and the military campaigns against the Christians. In their reports there are some interesting details concerning the monuments and remarkable places in Constantinople, some of them extremely important for the condition of monuments such as Hagia Sophia and the Hippodromos in the early 16th century. The results of the examination of the diplomatic written sources of Venetian provenance reveal the names of two intellectuals – Pietro Zen and Benedetto Ramberti. Two works belong to them: one diplomatic report and one of the most famous printed works of the Venetian Renaissance – Libri tre delle cose dei Turchi. Other sources like the accounts of Giovan Maria Angiolello,

---

[29] *Gylli, P.* De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus, 1561; *Dumerc, B.* Un humaniste français à la découverte de Constantinople, le voyage en Grèce de Pierre Gilles, 1544-1550, dans: Pierre Gilles à la découverte de Constantinople. Paris, 2005 = http://hal-univ-tlse2.archives-ouvertes.fr/docs/00/56/74/29/PDF/ Un_humaniste_franA_ais_A_la_dA_couverte_de_Constantinople.pdf. Най-ново издание Grelois, J. P. Pierre Gilles. Itinéraires byzantins. Paris, 2007, p. 261-463.

[30] *Dursteler, E.* Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean. passim.

Giovan Antonio Menavino and other Italian sources complete the image of Constantinople in the Italian writings. The analysis of the representation of Constantinople in these works shows the manner of composition of these texts: the image of the City on the Bosporus is more like the byzantine Constantinople than Istanbul – the Ottoman capital.

АВТОКЕФАЛНАТА ВИЗАНТИЙСКА ЦЪРКОВНА ПРОВИНЦИЯ БЪЛГАРИЯ/ОХРИД. ДОКОЛКО НЕЗАВИСИМИ БИЛИ НЕЙНИТЕ АРХИЕПИСКОПИ?*

Гюнтер Принцинг

Тази тема може да се разглежда фактически в два аспекта: в средновековен, византийски, и в съвременен. Вторият се отнася до един сложен църковен и политически проблем – статутът на Автокефалната православна църква на Македония (АПЦМ), основана през 1967 г., но непризната до днес от нито една друга църква заради неканоничното ѝ отделяне от сръбската църква майка. По ирония на съдбата Македонската църква обсебва традициите на някогашната автокефална църковна провинция Охрид[1]. Това обаче е факт, който последователите на АПЦМ обикновено пропускат, защото тази византийска църковна провинция се нарича „България“ (Βουλγαρία) или „Цяла България“ (Πᾶσα Βουλγαρία). Последната ще бъде основен обект на нашето настоящо изследване, но разбира се в статията ще стане дума и за нейния център – Охрид, който в историческо, църковно и културно отношение и до днес е един от най-важните градове на Югоизточна Европа и представлява по думите на Пиер Нора едно прочуто *lieu de mémoire* на Централните Балкани. Би било странно, ако на конгрес като настоящия никой не се бе спрял по-подробно върху тази *друга* в църковно отношение *България*. Нейното изследване отбеляза съществен напредък през времето, което ни дели от трудовете на големите църковни историци Хайнрих Гелцер и Иван Снегаров, от чиито първопроходнически монографии, издадени съответно през 1902 г. и 1924 г., се ползваме и до днес[2]. Въпреки многобройните научни трудове по темата, тя не може да се

---

* Тази статия представлява коригиран и малко разширен вариант на немската версия на моя доклад, представен пред XXII международен конгрес по византология, С., 22–27 август 2011 г., публикуван в първия том от Актите на конгреса (Proceedings. Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 389-413) под заглавие: „Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien /Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe?“ В действителност аз изнесох доклада на английски език, използвайки превода, направен от Джон М. Дизи (John M. Deasy) – Майнц. Моят колега проф. Илия Илиев (София) любезно предложи да преведе статията на български език, което аз с благодарност приех. Бих желал да се възползвам от случая да му благодаря много за това усилие. Същата коригирана версия на статията на английски език вероятно ще се появи и в списание „Bulgaria Mediaevalis“.

[1] Срв. *Podskalsky, G.* Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien, 865–1459, München, 2000, 165 (и бел. 704) и освен това *Döpmann, H.-D.* Die Orthodoxen Kirchen, Berlin, 1991, 92; *Bremer, Th*. s.v. Makedonische Orthodoxe Kirche, LThK^3 6, 1997, 1224 сл.; *Prinzing, G*. Die umstrittene Selbständigkeit der Makedonischen Orthodoxen Kirche in historischer Sicht. – Aus der Südosteuropa-Forschung, 10, hrsg. von W. Althammer, München, 1999, 31–43; *Bourdeaux, M., A. Popescu*. The Orthodox Church and Communism. – The Cambridge History of Christianity, vol. 5: Eastern Christianity, ed. M. Angold, Cambridge, 2006, 558–579 и по-специално 578f; *Bremer, Th*. Zu den Brennpunkten der innerorthodoxen Diskussion. – Una Sancta, 63, 2008, 184–193. – N.b.: В следващите бележки използвам съкращенията за Byzantinische Zeitschrift (BZ) и Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (JÖB).

[2] *Gelzer, H.* Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden. Leipzig, 1902, [репринт]

смята за изчерпана и продължава да бъде плодотворно поле за научно дирене, каквото винаги е била. С настоящата статия имам намерение да разясня тези въпроси и да очертая съвременното състояние на изследванията по въпроса.

И така, тема на моето изследване ще бъде автокефалната архиепископия на „България“ през византийската епоха (т.е. до около 1334 г., когато на нейна територия се установява сръбската власт). От 1020 г. нататък нейните архиепископи никога не резидират в Преслав или Търново, а винаги в Ахрида/Охрид, поради което тази църковна област обикновено се нарича Охридска архиепископия. Тя продължава съществуването си като автокефална църковна провинция и през голяма част от периода на турското владичество, докато през 1767 г. насилствено „преминава“ под властта на Константинополската патриаршия. Отначало ще се спра на статута, териториалния обхват и функционирането на Охридската архиепископия, а след това ще се съсредоточа върху целта на моята статия и ще разгледам въпроса за независимостта на нейните архиепископи по отношение на византийския император и константинополския патриарх. Преди това обаче ми позволете да отбележа накратко, че между диоцеза на Охридската архиепископия, от една страна, и Българското царство в периода от 1185 г. до 1396 г. и Българската патриаршия (1235 – преди 1410) със столица Търново, от друга, трябва да се прави ясно разграничение[3]. Това се налага поради факта, че (било поради неясните данни, които ни дава по въпроса историческата география, или заради обърквашото самоназоваване на архиепископията като „България“ или „Цяла България“) тези понятия често биват смесвани или дори смятани за идентични[4]. (От подобни позиции е достатъчна само крачка, за да бъде превърната Охридската архиепископия в една невизантийска по своя характер институция!)

В смисъла на казаното по-горе статията ми е разделена на четири части: 1) Създаване, правен статут и титулатура на Охридската архиепископия; 2) Териториален обхват; суфраганни епископии; 3) Архиепископите и техните трудове; проблеми на списъка на архиепископиите и 4) По въпроса за независимостта на охридските архиепископи в структурата на Църквата като цяло.

Давам си сметка, че едно кратко въвеждащо изследване върху по-новите трудове и речникови статии по проблема, би имало смисъл като насоки за онези,

---

Aalen, 1980; *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия. Том 1: От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924; [репринт], С., 1995. За Гелцер срв. *Zäh, A.* s.v Gelzer, Heinrich. – Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, 24, 2005, кол. 681–685 и *Кузнецов, П. В.* s.v. Гельцер (нем. Gelzer), Генрих. – Православная Энциклопедия, 10, 2005, 567 сл., а за Снегаров полезното въведение към споменатия по-горе репринт на неговата История (*Божилов, И.* „История на Охридската архиепископия“ в човешката съдба и изследователската дейност на Иван Снегаров), V–XVI.

[3] За двете „Българии“ срв. *Podskalsky*, Op. Cit., (вж. бел. 1), 68–85.

[4] Вж. например *Congourdeau, M.-H.* Die byzantinische Kirche von 1274 bis 1453. – Die Zeit der Zerreissproben (1274–1449*)*. Hrsg. von M. Mollat du Jourdin und A.Vauchez. Deutsche Ausgabe, bearb. und hrsg. von B. Schimmelpfennig, Freiburg, Basel, Wien, 1991, 137: „Zu Bulgarien zählten das Erzbistum Achrida (= Ohrid), dessen Rechtsinhaber Griechen waren, und der bulgarische Bischofssitz Tărnovo. Letzterer hatte 1235 dank der Einwilligung des byzantinischen Patriarchen den Status eines autokephalen Patriarchates von Bulgarien erhalten […].“

които биха пожелали да се занимават с изследвания по история на Охридската архиепископия[5]. Но навлизането в такива подробности не би подхождало на една статия, поради което ще се ограничa до посочване само на три основни труда. Първо, обобщаващото пособие, съставено от Герхард Подскалски, публикувано през 2000 г.: Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865–1459, чиито превод на сръбски излезе от печат през октомври 2010 г.[6] Второ, подробната статия в Reallexikon zur byzantinischen Kunst (RbK, vol. 7, fascicules 50, кол. 161–319, and 51, 2009, кол. 321–354), написаните от Петер Сустал (част А: История, Галина Фингарова (част В: Паметници) и Барбара Шелевалд (част С: Стенописи)[7]. И трето, въпреки някои нейни недостатъци, монографията на Йован Белчовски, публикувана в Скопие през 1997 г. със заглавие „Охридската архиепископия от нейното основаване до падането на Македония под турска власт“ (на македонски)[8].

1. Създаване, правен статут и титулатура на Охридската архиепископия

Охридската архиепископия е създадена от император Василий II след окончателната му победа над обновеното от цар Самуил Българско царство (1018 г.). За да оценим по достойнство този акт, трябва накратко да се запознаем със статута на църквата в Самуиловото царство. Според добре аргументираното становище

---

[5] За историята на Охрид и на Охридската архиепископия вж. следните речникови статии (и посочената в тях библиография): *Vailhé, S.* s.v. Achrida. – DHGE, 1, 1912, кол. 321–323 и по-точно части II-III, кол. 323–331 (списъкът на архиепископите е на кол. 323 сл.); *Janin, R.* s.v. Bulgarie. – DHGE, 20, 1938, кол. 1120–1194 и по-точно части IV–V, кол. 1127–1136 (списъкът на архиепископите е на кол. 1150 сл.); *Swoboda, W.*, W. Molè, s.v. Ochryda. – SSS/LAS, 3, 1967, 452–456; *Santos Otero, A. de* s.v. Bulgarien I. – TRE, 7,1981, 364–372; *Krekić, B.* s.v. Ochrid (Ohrid, Ochrida). – DMA, 9, 1987, 208 сл.; *K(azhdan),A., A. J. W(harton), G. B(abić)*, s.v. Ohrid. – ODB, 1991, 1514 сл.; *Prinzing,G.* s.v. Ohrid. – LMA, 6, 1993, кол. 1376–1379; *Същият*. s.v. Achrida. – LThK[3], 1, 1993, кол. 115; *Кръстанов, Т.* s.v. Охридска архиепископия. – Кирило-Методиевска енциклопедия, 2, 1995, 899–903. Вж. освен това *Detréz, R.* Hellénisation et déshellénisation des villes balkaniques: le cas d'Ohrid. – *Demoen, K.* (ed.) The Greek city from antiquity to the present. Historical reality, ideological construction, literary representation, Louvain, Paris, Sterling /Virgina, 2001, 175–182; *Шрайнер, П.* Охрид как черковний и политический център. – Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Материали от Юбилейната международна конференция в чест на 60-годишнината на К. Попконстантинов, 2003. С., 2005, 34–39. Бихме могли да посочим само за пълнота и статиите, посветени на църковната и просветната история на Охрид в първите векове на Новото време, включени в сборника Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία – Μια άλλη Ελλάδα. Θεσσαλονίκη – Αχρίδα, ed. A. A. Angelopulos, Thessalonike, 2004, написани от: M. G. Tritos (422–456), B. Th. Staurides (463–479), B. Kukuses (480–496), S. N. Kekrides (541–550), S. Eliadu-Tachu (551–564) и I. Th. Mpakas (565–579).

[6] Срв. по-горе, бел. 1 и рецензиите на *Prinzing, G.* SOF, 59/60 (2000/2001), 537–540 и *Thomson, F. J.* BZ, 98, 2005, 503–549. Коригирано и допълнено издание на книгата се появи на сръбски език под заглавие „Средновековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)“. Beograd, 2010.

[7] Към библиографията на речниковите статии в RbK трябва да се добави и трудът на *Kyriakudes, E. N.* Καλλιτεχνικές σχέσεις Θεσσαλονίκης και Αχρίδας στη βυζαντινή περίοδο. – Χριστιανική Μακεδονία (вж. бел. 5), 580–598. Срв. по-долу бел. 48.

[8] *Белчовски, Ј.* Охридската Архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт, Скопје 1997 (излязла твърде късно, за да бъде включена в изданието на Подскалски).

на Сърджан Пириватрич тя била оглавявана от патриарх, пренесъл традициите на Българската патриаршия от Преслав и Дръстър[9]. Тя станала факт след издигането на архиепископ Дамян в патриаршество, извършено по политически причини от император Роман I Лакапин за Българското царство при цар Петър. Това вероятно станало скоро след 934 г. и било одобрено от византийския сенат, но без свикването на църковен събор[10]. След освобождаването на Дамян от заемания от него пост от страна на император Йоан I Цимисхи през 971 г. и скорошната му смърт, той без съмнение бил погребан в катедралния храм на Дръстър[11]. Ако Самуил е издигнал архиерея на своята църква в ранг патриарх без да получи съгласието на вселенския патриарх, то той може да се е основавал на прецедента, създаден от процедурата, следвана от Роман I в случая с архиепископ Дамян.

Когато Василий II извършил преобразуването на Българската патриаршия в архиепископия, това, както посочва Георги Острогорски, бил един разумен политически компромис. Василий не позволил на Българската църква да попадне под властта на Константинополската патриаршия, като я снабдил с широка автономия, понижавайки нейния статут до равнището на автокефална архиепископия (по модела на Кипърската църква)[12]. Единственото видимо ограничение на тази автономия, въведено очевидно по заповед на самия Василий, било, че императорът единствен имал право да избира архиепископа (от списък с трима кандидати, предложен му от Охридския синод). В конкретен план, през 1018 г. Василий определил последния български патриарх – Иван, за първия архиепископ на новата

---

[9] Вж. за това (и върху дискусионния въпрос за личността на последния български патриарх: Давид или Иван/Йоан) *Pirivatrić, S.* Самуилова држава. Обим и карактер, Belgrad, 1997, 148–160 и по-специално157 сл.; *Същият*, Between the East and the West. The Bulgarian Church in the Time of Samuilo (ca. 971–1018). Facts and Interpretations. – Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване, С., 2002, 499–508 и по-специално 505–508; *Същият*. Το πατριαρχείο του πρώτου βουλγαρικού βασιλείου και οι Βυζαντινοί: Damnatio memoriae του 11ου αιώνα. – Η αυτοκρατορία σε κρίση (;). Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081), Athens, 2003, 307–316 и по-специално 308, 312–315; *Същият*. Бугарски патријарх и архиепископ Јован. Почеци манастирске књижевности у Охридској архиепископији. – ГСУ. Център за славяно-византийски изследвания „Иван Дуйчев“, 94 (13), 2004, 3–5.

[10] Срв. съответните пасажи от Списъка на българските архиепископи, съдържащ се в т.нар. Дюканжов каталог (в Cod. Paris. gr. 880) на българските архиепископи: *Gelzer,* Op. cit., (вж. бел. 2), 6; *Иванов, Й.* (изд.). Български старини из Македония, С., 1931; [репринт], С., 1970, 565–568 и по-специално 566. Вж. по въпроса напр. *Podskalsky,* Op. cit., (вж. бел. 1), 70 и *Николова, Б.* Устройство и управление на Българската православна църква *(IX–XIV век),* С., 1997, 44–45. За Дюканжовия каталог (от средата на XII в.) вж. излязлата наскоро работа на *Илиев, И.* Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. С., 2010, 49–55.

[11] *Angelova, St., G. Prinzing,* Das mutmaßliche Grab des Patriarchen Damian: zu einem archäologischen Fund in Dristra/Silistra. – Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване, С., 2002, 726–730 и по-специално 728 сл.. Вж. и критичните бележки на *Атанасов, Г.* Първата българска патриаршеска катедра в Дръстър и патриарх Дамян (927-971). – Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, Велико Търново, 2007, 179–196.

[12] *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates, [3]München, 1963, 258; Срв. също *Shepard, J.* Equilibrium to expansion (886-1025); *същият* (ed.). The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492, Cambridge, 2008, 529 сл. и бел. 13.

църква. Така той останал на поста си, но бил понижен в ранг. Както отдавна отбеляза Бранко Гранич, подобни интервенции или регулации, налагани от византийските василевси в структурата на Църквата, имат своите по-ранни прецеденти[13]. В този случай обаче съществува още един напълно пропускан досега аспект. Василий вероятно постъпил по начина, по който действал Йоан Цимисхи след отвоюването на Антиохия през 969 г. Както посочва Клаус-Петер Тот, „през 970 г. [Цимисхи] определил своя духовен наставник, монаха Теодор, за нов патриарх." От този момент нататък православните меликитски патриарси на града винаги били избирани от императорите[14].

Поради това нямаме основание да се съмняваме, че Българската църква е получила автокефален статут, който и в бъдеще се запазил такъв, независимо че била понижена в архиепископия. Отдавна е доказано, че практиката императорите (а не патриарсите) да посочват поредния архиепископ в Охрид е ясна индикация за автокефалния статут. За същото говорят и извори от дванадесети век като например добавките на епископ Михаил Деволски (1118) към историята на Скилица, както и Редът на патриаршеските престоли (Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων) от Нил Доксопатър (1143)[15].

Какво имат да ни кажат по този въпрос известните три документа (*сигилии*), с които Василий II дава привилегии на Охридската архиепископия през 1020 г., стигнали до нас като съставна част от колективна грамота, издадена от император Михаил VIII Палеолог през 1273 г. за Архиепископията? Казано накратко, в интерес на истината трите документа не говорят открито за автокефалност на Охридската архиепископия, но в тяхното съдържание се подчертава, макар и индиректно, нейната независимост[16]. Всъщност основна цел на грамотите е преди всичко броят на епископиите, клириците и *парициите*, освободени от ангария[17].

---

[13] За българските архиереи вж. по-горе бел. 9. За статута на Архиепископията: *Granić, B*. Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien. – Byz, 12, 1937, 396–415 и по-специално 396–398; *Beck, H.-G*. Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich. Göttingen, 1980, 131; *Tachiaos, A.* Ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος ὡς ὑπόδειγμα ἑλληνοσλαβικῆς συμβίωσης. – Χριστιανική Μακεδονία (вж. бел. 5), 457–462 и по-специално 460, смята (без да е убедителен), че действието на император Василий II било неканонично. Срв. и следващите бележки.

[14] Срв. *Todt, K.-P.* Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969–1084). – BZ, 94, 2001, 239–267 и по-специално 258 (с препратки към аналогиите между църквите на България/Охрид и на Кипър).

[15] Срв. за добавките на епископ Михаил Деволски (съдържащи се в един препис на историята на Йоан Скилица от 1118 г.): Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum, ed. Io. Thurn, Berlin, New York, 1973, 365, ред 8–11. Преводи: Jean Skylitzès, Empereurs de Constantinople. Texte traduit par B. Flusin et annoté par J.-C. Cheynet, Paris, 2003, 303; John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811–1057. Introduction, text and notes translated by J. Wortley, Cambridge, 2010, 345. За сведенията на Доксопатър вж. *Иванов* (изд.), Цит. съч., (вж. бел. 9), 563; Срв. и *Pirivatrić*, Цит. съч., (вж. бел. 9), 152 сл.; *Божилов, И., В. Гюзвелев*, История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, 367 сл. (Божилов); *Илиев*, Цит. съч., (вж. бел. 10), 23.

[16] Това е отбелязано още от *Granić*, Цит. съч., (вж. бел. 13), 103.

[17] За тези документи Срв. *Dölger*, *F.* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*,* 1. Teil 2. Halbband. Regesten von 867–102*5*. Zweite Auflage neu bearbeitet von A. E. Müller,

Както е добре известно, тези текстове, и по-специално сигилиите, бяха подложени от Евантия Константиниду-Стергиаду на сериозни съмнения за фалшификации, които тя аргументира в множество свои работи (от 1988 г. насам), макар тази аргументация да страдаше в много пунктове от слабости както по отношение на съдържанието, така и на лингвистичния аспект[18]. Но след като тези документи продължават да бъдат смятани за оригинални в преработеното издание на Regesta imperii (Dölger-Müller, 2003), можем да оставим настрана въпроса за тяхната автентичност. Така или иначе, съмненията в истинността на сигилиите (както и на документа, който ги съдържа) трябва веднъж за винаги да бъдат отхвърлени и това може да стане само по пътя на систематично и задълбочено (контра)критично изследване (което е спешно и крайно наложително!). Същевременно обаче в тази връзка трябва да бъдат изтъкнати два други важни момента. Първо, че споменатата вече автокефалност, отредена на новосъздадената Охридска архиепископия от Василий II, може да се смята доказана и без съдържащите се сведения в сигилиите, дадени ѝ от императора. Второ, съществува още един забележителен аспект от

---

unter verantwortlicher Mitarbeit von A. Beihammer. München, 2003, Nr. 806, 807, 808. В добавка на посочената там библиография вж. *Mullett*, Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop, Aldershot (UK) and Brookfield /Vermont, 1997, 57 сл., 64–66; *Pirivatrić*, Цит. съч., (вж. бел. 9), 98 сл., 130–131, 154; *Oikonomides, N.* Tax Exemptions for the Secular Clergy under Basil II. – Καθηγήτρια. Essays to Joan Hussey for her 80th birthday. Camberley, 1988, 317–326; *Същият*. Andronic II Paléologue et la ville de Kroia. – The Medieval Albanians. Athens, 1998, 241–247 и по-специално 245; *Николова*, Цит. съч., (вж. бел. 10), 53–113 (и бележките в края); *Божилов, Гюзелев*, История (вж. бел. 15), 366–369 (Божилов); *Stephenson, P.* Byzantium's Northern Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204, Cambridge, 2000, 64, 75; *Podskalsky*, Цит. съч., (вж. бел. 1), 72; *Pirivatrić, S.* Το πατριαρχείο (вж. бел. 9), 309–314; *Živković, T.* Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)/Organization of the Church in the Serbian lands (Early Middle Ages), Belgrade 2004, 173-176, *Tachiaos*, Op. cit., (вж. бел. 13), 457; *Curta, F.* Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250, Cambridge 2006, 282; *Akritides, N. S.* Η Ιστορική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9ο αι. μ.Χ. μέχρι το 1453, Thessaloniki 2009, 150–153. За общия документ вж. *Dölger,* Regesten (…), 3. Teil. Regesten von 1204–1282. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von P. Wirth, München, 1977, Nr.1989a (датиран там през 1272 г.). Вж. също така *Müller, A. E.* Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. für Ochrid: nicht August 1272, sondern 1273. – *Hoffmann, L. M.* (Hrsg., unter Mitarbeit v. A. Monchizadeh) Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Wiesbaden, 2005, 427–432; Срв. също *Tarnanides, I.* Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου ἐναντὶ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων. – Byzantina, 8, 1976, 47–87 и по-специално 61–67; *Prinzing, G.* Kaiser Manuel II. Palaiologos und die kirchliche Jurisdiktion in Bulgarien. – Études Balkaniques, 26, 3, 1990, 115–119; *Podskalsky*, Op. cit., (вж. бел. 1), 72; *Tăpkova-Zaimova, V.* L'archevêché autocéphale d'Ochrid. Ses relations avec le patriarcat de Constantinople et les autres Églises dans les Balkans. – BF, 29, 2007, 419–436, и по-специално 433 (където е предложена друга датировка).

[18] Вж. напоследък по въпроса *Konstantinou-(Tegou-)Stergiadou, E.* Ὁ Χρυσόβουλλος λόγος τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1272 καὶ ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας. – Byzantiaka, 10, 1990, 234–245; *Същата*. Die Echtheit der Sigilla [sic] von Basilius II für das Erzbistum Achrida. – Byzantiaka, 17, 1997, 265–284; *Същата*. Die Sigilla von Basileios II. für das Erzbistum von Achrida und ihre Beziehung mit den Bistümern von Berroia und Servia. – Orthodoxes Forum, 12, 1998, 5–20 (не взема под внимание: *Prinzing*, Kaiser Manuel II. [вж. бел. 17]); Вж. също *Schminck, A.* Zur Einzelgesetzgebung der „makedonischen" Kaiser. – FM, 11 (2005), 269–323, и по-специално 308 (основавайки се на работата на Е. Константино-[Тегу-]Стергиаду)

ситуацията в Антиохия в края на десети век, който прави наличието на документирани привилегии за Охридската архиепископия много вероятно от историческа гледна точка и фактически подкрепя автентичността на въпросните документи. Това, което имам предвид, е посочването на Тот, че през 970 г. Йоан I Цимисхи, във връзка със споменатото по-горе издигане на антиохийски патриарх, през същата година издал „хрисовул, който за съжаление не се е запазил“, и в който, в хода на реинтегрирането на региона в пределите на Византия, преформулирал или потвърдил съществувалите дотогава права и владения на Патриаршията[19]. Дори и без съответствията между двата случая (Антиохия и България) да са пълни, приликите между тях са очевидни. Поради това в случая с България Василий II твърде вероятно е следвал процедурата, установена от Цимисхи и то не само при посочването на първия архиерей на новата църква, но и при снабдяването му с документи, описващи специалните му права и границите на новия църковен диоцез.

Автокефалността на Охридската архиепископия се доказва и от сведения на най-известните предстоятели на катедрата – Теофилакт Ифестос (1088/1092–1120/1126)[20] и Димитър Хоматин (1216–1236)[21] [авторът приема тази форма на името за по-вероятна от Хоматиан – бел. прев.]. Свидетелството на Теофилакт може да бъде открито в неговото писмо № 82, отправено до един дякон в патриаршеската администрация. Архиепископът настоятелно заявява пред него, че патриархът няма право да освещава на територията на архиепископията, тъй като тя е автокефална. Заявлението е направено по повод един твърдоглав монах от Кичево, който против волята на архиепископа започнал да строи параклис под закрилата на патриаршески ставропигион. Поради това Теофилакт отлъчил монаха

---

[19] *Todt*, Op. cit. (вж. бел. 14), 258. Хрисовулът, споменат от Никон Черногорец и загубен покъсно, не е бил взет под внимание при преработката на изданието на Регестите, въпреки че Тот е доказал съществуването на този документ още в непубликувания си хабилитационен труд от 1998 г., който проблем ляга в основата на споменатата по-горе негова статия, цитирана много пъти от издателите, нагърбили се с поправките на Регестите – А. Е. Мюлер и А Байхамер.

[20] Срв. по този въпрос *Angold, M.* Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081–1261, Cambridge, 1995, 158–172 et passim; *Mullett*, Op. cit. (вж. бел. 17); *Podskalsky*, Op. cit. (вж. бел. 1), 233–235 et passim. Последните изследвания по проблема са на *Blachakos, P.* (изд.), Θεοφύλακτος Αχρίδος, Οι δεκαπέντε μάρτυρες τῆς Τιβεριούπολης, Athen 2008 (текст, превод на новогръцки и коментар); *Lialiu, D. A.* Ἡ θεολογία τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας, λόγος ὀρθοδοξίας καὶ παραμυθίας. – Χριστιανική Μακεδονία (вж. бел. 5), 499–516; *Oikonomu, Chr. K.* Το ερμηνευτικό έργο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, – Пак там, 517–538. Срв. също по-долу текста към бел. 41.

[21] За него вж.: Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, rec. G. Prinzing. Berlin, New York 2002, 3*–45*; Angold, Op. cit., (вж. бел. 20), 240–262 et passim; Podskalsky, Op. cit., (вж. бел. 1), 250, 495–498 et passim; освен това вж. Prinzing, G. A Quasi Patriarch in the State of Epiros: The Autocephalous Archbishop of „Boulgaria“ (Ohrid) Demetrios Chomatenos. – ЗРВИ, 41, 2004, 156–182; Δήμου, Β. Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνοῦ. Katerini, 2006; Konstanti-nides/Constantinides, K. N. Ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, (1204–1340). – Medieval Epiros: Proceedings of a Symposium (Ioannina 17–19 September 1999), ed. Същият, Io-annina 2001, 232–256 (summary: Education and learning in the state of Epiros (1204–ca.1340), at 239–242 and 250; Илиев, Цит. съч. (вж. бел. 10); Rhoby, A. Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst[…], Wien, 2010, 74-75, 78 и 372; както и най-новата речникова ста-тия на Бондач, А. Г., Р. Б. Буганов, s.v. Димитрий II Хоматиан. – Православная Энциклопедия, 15, 2007, 102–103. Вж. и по-долу бел. 23.

от църквата и съобщил за случилото се на патриаршеския хартофилакс Петър[22]. Сведенията на Хоматин в подкрепа на автокефалността на Охридската архиепископия се намират в документи №№ 80 и 86 на сборника „Ponemata diaphora“ и се отнасят до някои мерки на Патриаршията, определени от архиепископа като неприемливи. В док. 80 се отхвърля допустимостта на две патриаршески ставропигии в Ботротската епископия (суфраганна на Навпакт), а док. 86 представлява прочутото протестно писмо на Хоматин до Сава по повод ръкополагането му в Никея като автокефален архиепископ на Сърбия – територия, подчинена по онова време на юрисдикцията на Охридската църква[23].

Що се отнася до официалното название на архиепископията, то може да бъде изведено от архиепископската титулатура – при самоназоваване в документални източници (в това число и писма) и надписи (върху камък, фрески, икони и печати) или при обръщения към архиепископите в писма и други паметници. Гелцер и особено Снегаров вече са направили важни наблюдения по този въпрос[24]. Ако навлезем в подробностите, това ще ни отдалечи твърде много от целта на настоящата статия, затова ще се задоволим с посочване на основните моменти. От начина, по който архиепископите се самоназовават, става ясно, че в началото те наричат своята архиепископия „България“; по-късно, при Теофилакт, тя става „Цяла България“, докато накрая архиепископът аристократ Йоан IV (Адриан) Комнин изненадващо използва понятието „Първа Юстиниана и цяла България“ (Πρώτη Ιουστινιανὴ καὶ πᾶσα Βουλγαρία), което става за първи път в негов подпис от 1157 г. Тази помпозна титулатура се появява в резултат на едно лъжливо твърдение, оформило се вероятно не преди края на XI в., според което архиепископията била от-

---

[22] Théophylacte d'Achrida, Lettres. Introduction, texte, traduction et notes, par P. Gautier, Paris 1986, 434–437, hier 437, 32–34. Вж. също така *Снегаров,* Цит. съч., (вж. бел. 2), 83-85, *Mullett,* Theophylact of Ochrid (вж. бел. 17), 205, 269 и 325 сл.; *Angold,* Op. cit., (вж. бел. 20), 168; *Илиев,* Цит. съч., (вж. бел. 10), 24, бел. 17.

[23] Chomateni Ponemata (вж. бел. 21), № 80, 270, ред 120, анотация и литература на стр. 164*–167*; № 86, 299, ред 104, анотация и литература на стр. 179*–182*; вж. за № 80 също така *Prinzing, G.* Abbot or Bishop? The Conflict about the Spiritual Obedience of the Vlach Peasants in the Region of Bothrotos ca. 1220: Case no. 80 of the Legal Works of Demetrios Chomatenos Reconsidered. – Church and Society in Late Byzantium, ed. by D. G. Angelov, Kalamazoo 2009, 25–42, а за № 86: *Tăpkova-Zaimova,* Op. cit., (вж. бел. 17), 429 сл.; *Prinzing, G.* Zu den persönlich adressierten Schreiben im Aktencorpus des Ohrider Erzbischofs Chomatenos. – Byzantina Europaea. Księga jubil-euszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi, ed. M. Kokoszko, M. J. Leszka, Lódź 2007, 469–492 и по-специално 487 сл.; *Akritides,* Op. cit., (вж. бел. 17), 291. *McGuckin, J. A.* The Orthodox Church. An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture, Oxford, 2008, 65 не представя точно възникването на Сръбската църква като пише, че сръбският крал създал „пър-вата митрополитска катедра за своя православен народ“ през 1219 г.“ и добавя: „Той определил собствения си брат, св. Сава, за митрополит и архиепископ, а константинополският патриарх Мануил го ръкоположил на този пост в Никея…“ Авторът игнорира направеното от император Теодор I Ласкарис, както и факта, че императорът и патриархът основали Сръбската църква като автокефална архиепископия като я откъснали от автокефалната Охридска архиепископия, а не като бивша митрополия на Константинополската патриаршия. Известно е, че Бек (*Beck,* Op. cit., 187 – вж. бел. 13) също греши, като пише по този въпрос, че „Сръбската църква била преди подчинена на константинополския патриарх… докато Охрид, т.е. Хоматин, бил подолната инстанция.“

[24] *Gelzer, Op.* cit., (вж. бел. 2), 1–19; Снегаров, Цит. съч., (вж. бел. 2), 301 сл.

ъждествена с диоцеза на Първа Юстиниана (Iustiniana Prima), създадена през 535 г., но престанала да съществува само 75 години по-късно поради унищожителните аварски нашествия[25]. Приемниците на престола на архиепископ Йоан Комнин, до предшественика на Димитър Хоматин включително, се въздържат от използването на тази титулатура, може би под натиска на Патриаршията. Във всеки случай тя дълго време не била признавана извън пределите на архиепископията. Но след катастрофалните събития от 1204 г. самоувереният Хоматин, решен да подчертае папско-патриаршеския статут на своята църква, отново открито въвел употребата на въпросната титулатура. Той си служел с нея и се позовавал на нейното съдържание във важни писма и синодални решения, доразвивайки твърденията, залегнали в основата на нейната поява[26]. От този момент нататък титулатурата остава в употреба и при неговите наследници на архиепископския престол чак до края на византийската епоха (и дори и след това). След 1261 г. тя най-накрая била приета и от патриаршеската, и от императорската канцелария[27]. От втората половина на XIV в. обаче са запазени и документи, в които в наименованието на катедрата се включва и името на град Охрид: Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας[28].

2. Териториален обхват; суфраганни епископии (Notitiae episcopatuum)

Териториалният обхват на архиепископията, съставена в началото от 32 суфраганни епископии (някои от които нелокализирани точно), покривал земите приблизително от Белград и Браничево на север до Канина и Гревена на югоизток и Велбъжд на югозапад. Той претърпял големи изменения през разглеждания период, които започнали още от средата на единадесетото столетие. Тези промени настъпили вероятно под натиска на митрополитите, чиито диоцези пострадали от даряването на охридския архиепископ с подвластни на тях епископии от страна на Василий II през 1020 г. (както сочат неговите втори и трети сигилий). Така било извършено връщане на епископиите на владелите ги преди митрополии, а

---

[25] Срв. *Prinzing, G.* Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter. – Byzantinobulgarica, 5, 1978, 269–287; *Същият,* s.v. Justiniana Prima. – LThK3, 5, 1996, кол. 1107 сл.; Podskalsky, Op. cit., (вж. бел. 1), 19, 21–23, 71; *Naxidou, E.* An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric: Its Connection with Justiniana Prima. – BSl, 64, 2006, 153–167; *Илиев,* Цит. съч, (вж. бел. 10), 16 сл. За останките от Първа Юстиниана вж. последно *Ivanišević, V.* Caričin Grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. – *Daim, F., J. Drauschke* (Hrsg.), Byzanz – das Rö¬merreich im Mittelalter, Teil 2,2: Schauplätze, Mainz, 2010, 747–775.

[26] Срв. Chomateni Ponemata (вж. бел. 21), 24*–26* (с допълнителни посочвания); *Prinzing, G.* Eine kanonistische Quelle zur Geschichte Pelagoniens. – Cupido Legum, hrsg. v. L. Burgmann, M. Th. Fögen, A. Schminck, Frankfurt am Main, 1985, 179–193 и по-специално 182; *Prinzing, G.* Quasi Patriarch (вж. бел. 21), 169; *Същият,* Zu den persönlich adressierten Schreiben (вж. бел. 23), 483 сл.; *Илиев,* Цит. съч., (вж. бел. 10), 24–26.

[27] Срв. общия документ от 1273 г. посочен по-горе в бел. 17 (*Dölger-Wirth,* Nr. 1989a).

[28] Срв. *Gelzer,* Op. cit., (вж. бел. 2) , 13, 15; *Снегаров,* Цит. съч., (вж. бел. 2), 301; *Darrouzès, J.* Les regestes des Actes du patriarcat de Constantinople, vol.1: Les Actes des patriarches, fasc. V: Les regestes de 1310 à 1378, Paris, 1977, Nr. 2524 от май 1267; *Същият,* Les regestes (….), fasc. VII: Les regestes de 1410 à 1453, Paris, 1991, Nr. 3287 (от 1411 г. или скоро след това); вж. и протоколното ръководство на патриаршеската канцелария: *Darrouzès, J.* Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIVe . – REB, 27, 1969, 5–127 и по-специално 40 сл., Nr. 7.

именно – Драч, Лариса, Навпакт и Солун. Броят на отстъпените епископии бил единадесет. Както са показали Гелцер и преди всичко Снегаров[29], общият брой на суфраганните на Охридската архиепископия епископии в периода след смъртта на Василий II докъм 1200 година бил ограничен до 24. Простата сметка, направена въз основа на тази констатация, показва, че през посочения времеви интервал чрез разделяне на някои от старите, подчинени на Охрид епископии били създадени нови. Нововъзникналите по пътя на такова делене епископии били Дебърската (обособена от Охридската), Деволската (от Костурската), Гревенската (също от Костурската), Канинската (от Главинишката) и Сланишката (от Мъгленската). Срещащата се рядко в документите специална епископия на власите (Вреаноге) също трябва да бъде включена в числото на новопоявилите се. Така списъкът на епископиите, влизащи в Охридската архиепископия, датиращ вероятно от времето на Йоан IV Комнин (табл. II, № 9, вж. и по-долу), от средата на XI в. (Darrouzès no. 13, лява колона [= **a** в табл. I]), включва 23 епископства (без да бъде споменат самият катедрален град Охрид и неговата църковна област), а именно[30]:

- Костур
- Скопие

Велбъжд
Сердика/Триадица
Малешево/Моровизд

- Едеса/Мъглен
- Ираклия/Пелагония

Призрен

- Тивериупол/Струмица

Ниш

- Кефалиния/Главиница

Моравос/Браничево
Сигида/Белград
Видин
Сирмий
Липений
Рас

- Селасфор/Девол
- Сланица/Пела
- Илирик/Канина
- Гревена
- Деври/Дебър
- Вреаноги/Власи

---

[29] *Gelzer,* Op. cit., (вж. бел. 2), 4 и 9–11; *Снегаров,* История (вж. бел. 2), 162–195; вж. и *Божилов, Гюзелев,* Цит. съч.,(вж. бел. 15), 369; *Akritides,* Op. cit., (вж. бел. 17), 152–154.

[30] *Darrouzès, J.* Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, intro¬duction et notes, Paris, 1981, 371 сл.

ЛЕГЕНДА
Охрид седалище на Архиепископията
Девол епископия на Охридската архиепископия
Рас бивша епископия на Охридската архиепископия
Ресен селище в пределите на Охридската архиепископия
Никея седалище на Патриаршията
Лариса митрополия на Патриаршията
Арта селище извън пределите на Охридската архиепископия
Белград
Видин
р. Дунав
Рас
Призрен
Скопие
Дебър
Охрид
Девол
Кроя
Драч
Главиница
Канина
Костур
Ресен
Пелагония
Пресла
Притеп
р. Вардар
р. Аксий
Мъглен
Просек
Струмица
Велбъжд
Триадица (Средец)
Търново
Филипопол
р. Марица
Адрианопол
Константинопол
Никея
Филипи
Драма
Атон
Солун
Станица
Водена
Верия
р. Алиакмон
Сервия
Гревена
Дринупол
Вела
Вотрот
Янина
р. Ахелоос
Арта
Неа Патра
Лариса
Керкира
Навпакт
Патра
Атина
Коринт
Левкада
Кефалония

Подчертаните с една черта имена в този списък са на тези епископии, които били трайно изгубени от Охридската архиепископия в периода след 1185 г. (докъм 1328 г.) заради политически превратности и преди всичко заради подчиняването им под юрисдикцията на Търновската църква по време на Второто българско царство. Подчертаните с две черти имена са на епископии, загубени от Охрид заради преминаването им в пределите на Сръбската църква след 1219 г. Тези отношения на субординация обаче не винаги са напълно ясни и съществуват епископии и от двете „групи", които няколко пъти сменяли юрисдикцията, под която се намирали, заради променящото се политическо положение в региона (ср. табл. I)[31].

Имената на останалите 11 епископии (които не са подчертани в горния списък), съм маркирал с точки, което показва, че тяхната принадлежност към Охридската архиепископия по времето на Димитър Хоматин е доказана чрез споменавания в неговия корпус с писма и документи. Заедно с църковната област на самия Охрид те представляват 12-те средищни епархии на Архиепископията, както е показано и на картата:

- Охрид
- Костур
- Скопие
- Ираклия/Пелагония
- Кефалиния/Главиница
- Едеса/Мъглен
- Селасфор/Девол
- Тивериупол/Струмица
- Сланица/Пела
- Илирик/Канина
- Гревена
- Деври/Дебър

Забележка: *Към изброените епископии вероятно трябва да бъде включена и тази на • Вреаноги/Власи (вж. по-долу).*

Противно на мнението на Снегаров, у Хоматин не съществува споменаване, което да доказва, че през периода на неговия архиепископат епархията на Малешево/Моровизд (или нейно съответствие) продължава да съществува[32]. Епископи-

---

[31] За тези прегрупирания вж. *Николова,* Цит. съч., (вж. бел. 10), 207–225, 227–231 (със съответните страници с бележки в края); за цялостния процес на обединяване и разделяне на отделните епископии вж. и *Божилов, Гюзелев,* История (вж. бел. 15), 367–369; *Akritides,* Op. cit., (вж. бел. 17), 152–154, както и *Мишић, С.* (ed.), Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима. Београд, 2010.

[32] *Снегаров,* Цит. съч., (вж. бел. 2), 193 и други, основаващи се на него, като напоследък *Томоски, Т.* Средновековниот град Малешево. – *Същият.* Македонија низ вековите. Скопје, 1999, 83–89, с 3 скици. Снегаров (цит. съч.) се позовава на еротапокризиса на Хоматин № 156, предназначен за Константин Кавасила (ed. Pitra, кол. 626; Срв. също Chomateni Ponemata [вж. бел. 21], 48* сл.). В този текст обаче Хоматин се занимава с трактата (№ 6 в изданието на Готие) на своя предшественик Теофилакт, адресиран до дякона и канстрезий (и по-късно епископ на Малеше-во) Николай: Срв.

ята на власите, създадена между 1025 г. и 1200 г., вероятно се е запазила до XIV в., но много рядко попада в запазените документи. Не е ясно дали тя е имала катедрално селище и къде по-точно се е намирала. Според убедителното мнение на Джордже Бубало, представено напоследък в едно щателно изследване по въпроса, Влашката епископия трябва да се търси в района на гръцко-македонската граница, минаваща по планинските масиви Баба, Варнус и Верно. Център на епископията може да е била Флорина[33]. Както и да са стояли нещата по този въпрос, броят на основните епископии на Охридската църква по-късно бил намален с още две, а именно Скопската и Дебърската, които откъм 1282 г. (началото на сръбската експанзия на Милутин на юг) до около 1334 г. били под юрисдикцията на Сръбската църква.

2.1. Анализ на казаното дотук

От казаното дотук пряко или косвено произтичат следните констатации. От сигилиите на Василий II (особено от първия) и от по-нататъшните действия на императора по този въпрос става ясно, че църковната област „България“, придобила формата на византийска архиепископия, по териториален обхват съвпада в общи линии със Самуиловото царство и е продължение на патриаршеските традиции на българската държава от времето на цар Самуил. От това можем да направим заключението, че Василий II напълно съзнателно не само основал Охридската архиепископия[34], но и поставил нейния архиерей в групата на наричаните от Х.-Г. Бек велики автокефални архиепископи[35], които били независими от Вселенската патриаршия. С дадените чрез сигилиите от 1020 г. привилегии той имал за цел да укрепи авторитета на Архиепископията. (На практика статутът ѝ с нищо не се променил след връщането на присъединените към нея чужди епископии на съседните Солунска, Навпактска и Драчка митрополии.) Това според византийския модел на държавно устройство имало за цел да гарантира, че създаденият от Самуил в Западните Балкани църковен център в Охрид и суфраганните му епископии ще запазят своята почти пълна независимост. По такъв начин ролята на Архиепископията в дългосрочен план била вероятно (според замисъла на Василий и неговите приемници на престола) да стабилизира властта на василевса в този регион[36] и това се очаквало да стане по-ефикасно посредством умела църковна политика, съчетана с внимателно отношение към местната култура, отколкото при наличието

Théophylacte d'Achrida, Lettres (вж. бел. 22), 105 и 246, бел. 1.

[33] *Bubalo, Dj.* Влахо епископ или Влахоепископ. – ЗРВИ, 39, 2001/2002, 197–220 (summary: Bishop Vlaho or Vlahoepiskop).

[34] Вж. по-горе текста към бел. 12; *Tăpkova-Zaimova,* Op. cit., (вж. бел. 17), 422; *Същата.* Entre Ochrid et Tirnovo: Problèmes d'église après 971. – Βυζάντιοι καὶ Βούλγαροι (1018–1185), ed. K. Nikolaou, K. Tsiknakes. Athens, 2008, 25–49 и по-специално 33.

[35] *Beck, H.-G.* Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, 68 (цитатът) и 184; *Същият.* Geschichte (вж. бел. 13), 131 (да се чете 1020 г. вместо 1014 г.); Срв. също *Perrone, L.* s.v. Autokephalie. – LMA, 1, 1980, кол. 1269; *P(apadakis), A.* s.v. Autocephalous. – ODB, 1991, 234 сл.; *Ostrogorsky,* Op. cit., (вж. бел. 12) 258.

[36] Срв. също *Tachiaos,* Ἡ Ἀρχιεπισκοπή (вж. бел. 13), 460 сл.; *Tăpkova-Zaimova,* Entre Ochrid et Tirnovo (вж. бел. 34), 35.

на един обикновен митрополит, подчинен директно на Константинополската патриаршия. По мое мнение тези очаквания се потвърдили почти напълно, за което между другото свидетелства и фактът, че дори по време на българската или сръбската власт в тази част на полуострова (при цар Иван Асен II след 1230 г. – 1241 г. и крал/цар Стефан Душан, след 1334 – 1355 г.) Охридската архиепископия не пострадала сериозно нито по отношение на своята автономия, нито във византийската си по същество форма[37].

3. Епископатът: архиепископите и техните трудове. Проблеми на списъка на архиепископиите

Най-точният очерк за охридските архиепископи по време на византийския период си остават съответните глави от книгата на Снегаров, но неговото изследване не е лесно достъпно за всички читатели, а и вече не отразява съвременното състояние на проучванията по този въпрос[38]. Вместо него бихме могли да използваме списъците, които предлагат статиите на Раймон Жанен и Симеон Веле в Речника по църковна история и география („Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques" = DHGE), или „Hierarchia ecclesiastica orientalis на Джорджо Федалто"[39], но те също не са надежден източник или защото са остарели (Жанен, Веле), или защото не са плод на достатъчно задълбочени изследвания (Федалто). Изказаните резерви към работата на Федалто се отнасят и към списъка с охридски архиепископи, включен в монографията на Белчовски, към подробностите, дадени в енциклопедичната статия на Трендафил Кръстанов за Кирило-Методиевската енциклопедия и към изложението на Иван Божилов в академичната „История на България" в три тома, издадена през 1999 г.[40] (Вж. табл. II в приложенията за повече сведения относно съвременното състояние на проучванията по въпроса.)

Както добре е известно, през изминалите три десетилетия се появиха фундаментални филологически и исторически изследвания, посветени на Охрид и преди всичко двутомното критично издание на речите, трактатите, стиховете и писмата на Теофилакт Охридски (CFHB, 16/1+2), публикувани от Пол Готие през 1980 г. и 1986 г. (Между другото през предходните десетилетия изследователите не стояха със скръстени ръце и Стоян Маслев, Радослав Катичич и Алис Лероа-Молинген направиха важни, макар и предварителни по отношение на едно бъдещо критично издание на Теофилактовите съчинения, научни приноси[41].) След

---

[37] Срв. *Stavridou-Zafraka, A.* Η αρχεπισκοπή Αχρίδος και η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης. – Χριστιανική Μακεδονία (вж. бел. 5), 407–421 и по-специално 421; *Tăpkova-Zaimova,* Entre Ochrid et Tirnovo (вж. бел. 34), 37. Вж. също допълнителната литература, посочена тук по-горе в бел. 5 и 8.

[38] *Снегаров*, Цит. съч., (вж. бел. 2), 195–213.

[39] *Janin* (вж. бел. 5), кол. 1150 сл.; *Fedalto, G.* Hierarchia ecclesiastica orientalis. Series episcoporum, I, Patriarchatus Constantinopolitanus. Padua, 1988, 547 сл.

[40] *Белчовски, Л.* Охридската Архиепископија (вж. бел. 8), 446; *Кръстанов*, Цит. съч., (вж. бел. 5), 901 и *Божилов, Гюзелев*, Цит. съч., (вж. бел. 15), 369 сл.

[41] Тук са дадени само най-важните (или само последните няколко, отнасящи се до темата) изследвания на споменатите автори: *Маслев, С.* Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история. Ч. 1. Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български (1090 – ок. 1126), С., 1974; *Katičić, R.* Теофилакт

неочакваната смърт на Готие през 1983 г., още преди завършване на работата по втория том на неговото издание, книгата се появи на бял свят благодарение на енергичното сътрудничество на Албер Файе. Така станаха възможни например подробното изследване на Маргарет Мълет върху Теофилакт и корпуса със запазени негови писма и главата върху Теофилакт, написана от Майкъл Анголд в чудесната му книга „Church and Society **[…]**“*,* спомената по-горе (бел. 20). Трудът на Готие (Файе) имаше значение и за появата на по-нови съчинения по тези проблеми[42]. След това, през 2002 г., излезе от печат моето критично издание (в поредицата „Corpus Fontium Historiae Byzantinae“ = CFHB, 38) на корпуса от акти на Охридската архиепископия („Ponemata diaphora“) от времето на архиепископата на Димитър Хоматин (1216–1236). (Това издание също дължи много на предишни изследвания, като се започне от това на каноника Йозеф Жишман и първия издател на актите – кардинал Питра, но тук искам само да обърна внимание върху коментираните издания на някои от документите, дело на Георги Острогорски [1936: № 86], на покойната Ангелики Лаю [1992: №№ 81, 84, 103, 143] и на Дитер Симон [1984: № 106][43]). Множество детайли от историята на Охридската архиепископия и на нейния епископат станаха известни при предварителните изследвания, свързани с изданията на текстовете, както и при анализите на книжовното наследство на двамата най-плодовити писатели, заемали охридския архиепископски престол. В резултат на всички тези усилия днес списъкът на охридските архиепископи е в значителна степен уточнен по съдържание и хронология, особено що се отнася до управлението на Йоан IV Комнин, Евстатий, Йоан V Каматир, Яков Проархий, Константин Кавасила и Григорий I. Някои архиепископи, които по-рано се смятаха за исторически автентични фигури (като Адриан II или Антим), се оказаха междувременно недействителни, макар един Антим (Метохит), за когото още Виталиен Лоран доказа през 1957 г., че е просто фантом, продължава изненадващо дълго да присъства в някои списъци на действителните титуляри на Охридската катедра[44]! Що се отнася до Теофилакт и Хоматин, трябва, разбира се, да споменем

Охридски. – Византијски извори за историју народа Југославије, t. 3, Belgrad 1966, 257–360 (Въведение, превод на извадките и коментар към тях); *Leroy-Molinghen, A.* Médecins, malades et remèdes dans les lettres de Théophylacte de Bulgarie. – Byzantion, 55, 1985, 483– 492.

[42] Срв. по-горе бел. 20**.**

[43] За по-подробна информация вж. Chomateni Ponemata (вж. бел. 21), 358* сл.

[44] За Йоан (Адриан) IV Комнин вж. *Prinzing, G.* Wer war der „bulgarische Bischof Adrian“ der Laurentius-Chronik sub anno 1164? – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 36, 1988, 552–557; *същият*, Zu Odesssos/Varna (im 6. Jh.), Belgrad (1096) und Braničevo (um 1163). – Bsl, 56, 1995, 219–225 и по-специално 224 сл.; *Калић, Ј.* Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку. –ЗРВИ, 44/1, 2007, 198–208 и по-специално 201-208 (Résumé: L'état serbe et l'archeveché d'Ochrid au XIIe siècle). За Евстатий вж. *Nikolova, B. N.* La vie d'Ilarion de Mŭglen par le patriarche Euthyme et le renseignement sur l'archevêque bulgare Eustache. – Byzantinobulgarica, 8, 1986, 253– 266 и освен това *Prinzing*, Wer war, 554 сл., бел.. 8 и 557, бел. 16. Следвайки написаното от Б. Николова, Подскалски (*Podskalsky*, Op. cit., (вж. бел. 1), 312, бел. 1378, погрешно отбелязва: „неговото управление може да се постави между 1157/64 г. и 1170 г.“, докато на стр. 495, основавайки се на моята статия, датира периода на управление на Йоан (Адриан) Комнин „от 1139/42 г. до лятото на 1163 г.“. За Йоан V Каматир (противно на написаното от *Maksimović, Lj., M. Popović*, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie. – Studies in Byzantine sigillography, 2, ed. N. Oikonomides, Washington, D.C., 1990, 224 сл. и

последните издания на написаните от тях жития на св. Климент Охридски, както и на други техни трудове, както и съчиненията на други охридски архиепископи. Подскалски вече се е занимал с повечето от тях в споменатата негова книга, но в допълнение трябва да отбележим и съответните изследвания на Илия Илиев[45].

Защитената неотдавна в Майнц дисертация на Елмар Бютнер върху „живота и делото“ на Леон (Лъв) Охридски (1037–1056) също заслужава да бъде спомената тук. Освен биографични бележки книгата съдържа първото коментирано издание (заедно с превод на немски език) на аскетическите „Глави“ („Kephalaia“) на архиепископа, запазени в Cod. Vindob. theol. gr. 167. Дисертацията съдържа и предварителен изследователски материал за едно критично издание на трите писма на охрид-

---

Curta, Op. cit., (вж. тук по-горе бел. 17), 332, бел. 45) вж. казаното в: *Prinzing*, Zu Odesssos/Varna (цитирано по-горе в настоящата бележка), 224 сл.; *Същият*, Abbot or Bishop? (вж. бел. 23), 29. За Яков Проархий вж.: *Dujčev, I.* Die letzten Jahre des Erzbischofs Iakobos von Achrida, ders. – MBS, I, Roma, 1965, 349–357 и по-специално 350 сл. (и казаното в бел. 4), където И. Дуйчев датира управлението му „между 1234 г. и някъде между 1234 г. и 1246 г.“; *Същият*, Un nouveau témoignage de Jacques de Bulgarie. – *Същият*, MBS, I , 359–368 и по-специално 259 сл. (където посочва, че Яков може би е бил все още архиепископ през 1253 г.). Но тъй като е сигурно, че Димитър Хоматин е бил на архиепископската катедра до 1236 г., тази година трябва да приемем и за terminus post quem за началото на управлението на Яков Проархий. За Константин Кавасила вж.: *Prinzing, G.* s.v. Kabasilas, Konstantinos. – LThK^3, 5, 1996, кол. 1119; *Pitsakis, K.* Personae non sunt multiplicandae sine necessitate. Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas. – *Hoffmann, L. M.* Zwischen Polis (вж. бел. 17), 491–513; *Prinzing*, Quasi Patriarch (вж. бел. 21), 180–181; *Грозданов, Ц.* О Св. Константину Кавасили и његовим портретима у светлу нових сазнања. –ЗРВИ, 44, 1, 2007, 313–324 (Résumé: Saint Constantin Cabasilas et ses portraits dans la lumière des nouvelles découvertes). За Григорий I вж. напоследък у *Prinzing*, Eine kanonistische Quelle (вж. бел. 26), по-специално 182 (с допълнителна литература). За Антим вж. *Laurent, V.* Un prélat fantôme: L'archevêque d'Ochrida Anthime Métochite (XIVe siècle). – REB, 15, 1957, 207–211; *Prinzing, G.* s.v. Anthimos, auch Metochites. – LThK^3, 1, 1993, кол. 719. Елиминирането на Антим от списъка на охридските архиепископи би позволило началото на управлението на архиепископ Николай да се постави още преди 1345 г. Най-новото безкритично споменаване на Антим се намира в тома с издадени вече съчинения: *Овчаров, Н.* Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. С., 2006, 40-42 (в статията „Новооткрити надписи за „архиепископии на България“ от XIII–XIV в. в охридската църква „Св. София“, публикувана първо в „Минало“, 1994. Вж. също: *Филипоски, Т.* Прилог за прашањето за раѓањето и статусот на Охрид под српска власт (1334–1341/2) [заглавие на английски: Contribution to issue on falling and status of Ohrid under Serbian rule (1224–1341/42)] [sic!]. – в: Транзициите во историјата и културата (Прилози од меѓународната научна конференција во Скопје на 30-31 октомври 2006 година, во соработка со Етнографскиот институт со музеј при Бугарската академија на науките. Skopje, 2008, 69-7.

[45] *Илиев, И.* Делото на Кирил и Методий и на техните ученици и последователи в България през погледа на охридските архиепископи от XI и XII век. – Кирило-Методиевски студии, кн. 17, С., 2007, 356–371; *Същият*. Св. Климент Охридски. Живот и дело. Пловдив, 2010: тук вж. не само стр. 11 и 16, но и на много други места относно съчиненията на Теофилакт, Хоматин, Кавасила и Григорий, отнасящи се до св. Климент Охридски, както и неговите (на И. Илиев) преводи на двете Климентови жития: Пространното, дело на Теофилакт (на стр. 199–230) и Краткото, написано може би от Хоматин (на стр. 231-234). За по-късните печатни издания на тези и свързани с тях текстове може да се види и фундаменталната работа (не спомената от И. Илиев в цитираната книга от 2010 г.) на *Peyfuss, M. D.* Die Druckerei von Moschopolis 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien–Köln, 1989; 2. verb. Auflage 1996. За богословските възгледи на Теофилакт срв. излязлата неотдавна работа на *Lialiu, D. A.* Ἡ θεολογία τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας, λόγος ὀρθοδοξίας καὶ παραμυθίας. – Χριστιανική Μακεδονία (вж. бел. 5), 499–516.

ския архиепископ Леон (Лъв) до папа Лео (Лъв) IX: поправено и коментирано ново издание и превод на текстовете. В тази връзка искам да спомена, че първият адресат на тези писма не е, както се смяташе досега, архиепископ Йоан Транийски, а патриархът на Градо/Венеция Доменико Маранго, от когото се очаквало да ги предаде на папата в Рим и на франките като цяло[46]. Джоузеф Мунитис по-късно представи ново коригирано издание на въпросните аскетически трактати (заедно с кратко въведение, превод на английски език и обяснителни бележки), така че „Главите“ на архиепископ Леон трябва вече да се ползват именно по това критично издание[47].

Няма да навлизаме в повече подробности относно делата на архиепископите в диоцеза, както и на техния авторитет сред населението и контактите им с него, защото това ще ни отведе много далеч от нашата тема. Не е възможно също така да отбележим следите, които архиепископите са оставили чрез поръчките, възложени от тях и от техните суфрагани на архитекти, стенописци и иконографи. Статията „Света София в Охрид“ заедно с препратката към статията „Охрид“ в том VII на „Reallexikon zur byzantinischen Kunst“, споменат от мен по-горе, за случая са напълно достатъчни, дори и като бъдат пренебрегнати постройките и произведенията на изкуството – някои от които са отлично проучени – намиращи се в други райони на архиепископията.

По всички тези въпроси има писано много в специални справочни издания с различно качество и степен на задълбоченост, които понякога предлагат такова объркано изброяване на извори и паметници, че човек не може да придобие цялостна представа по интересуващата го тема. Така или иначе всички данни, от цялата територия на Охридския диоцез, който без съмнение е представлявал обособен по отношение на изкуствата регион, трябва да бъдат събрани на едно място, оценени и описани, като това може да стане единствено по пътя на трансграничното сътрудничество. Тази работа би трябвало да задържи донякъде нашия стремеж да откриваме изчезнали или разпиляни писмени извори и произведения на изкуството, както и да откриваме, съхраняваме и консервираме археологически обекти и исторически паметници[48], но само дотолкова, доколкото ще е нужно известно време да проучим, консервираме и оценим писмените и метириалните находки. В този смисъл си заслужава и за Охридската архиепископия да се подготви каталог, какъвто Йоханес Прайзер-Капелер представи неотдавна за Константинополската патриаршия (1204–1453)[49].

---

[46] *Büttner, E.* Erzbischof Leon von Ohrid (1037–1056). Leben und Werk (mit den Texten seiner bisher unedierten asketischen Schrift und seiner drei Briefe an den Papst). Bamberg 2007. Срв. рецензиите за книгата от: *Bayer, A.* Deutsches Archiv, 64, 2008, 709; *Tinnefeld, F.* JÖB, 58, 2008, 229 сл.; *Ohme, H.* SOF, 67 (2008) 428–430; *Shepard, J.* Journal of Ecclesiastical History, 60, 2009, 338 сл.; *Albrecht, S.* BSl, 67, 2009, 399–401.

[47] *Munitiz, J. A.* Leo of Ohrid: the new Kephalaia. – OCP, 76, 2010, 121–144, текстът започва на с. 133.

[48] Най-последните резултати от археологическите разкопки в Охрид (в района непосредствено южно от „Св. София“) са публикувани от *Жура, Г. А.* Нов археолошки налаз у Охриду. Да ли је откривен катедрални храм Самуилове патриаршије? – Зборник Матице српске за ликовне уметности, 36, 2008, 9–17 (Summary: A new archaeological discovery in Ohrid. Was the cathedral church of Samuel's patriarchate discovered?).

[49] *Preiser-Kapeller, J.* Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453. Saarbrücken, 2008. Срв.

4. По въпроса за независимостта на охридските архиепископи в структурата на Църквата като цяло

Когато разглеждаме въпроса за независимостта на автокефалните охридски архиепископи и свободата на действие, която притежавали, трябава да си даваме сметка, че те все пак били избирани на този пост от византийските императори и получавали независим на теория статут единствено спрямо патриарсите в константинопол (ср. в тази връзка написаното за периода до 1204 г. тук по-горе към бел. 22). С оглед широките правомощия на византийските василевси, за архиепископите в Охрид изобщо било трудно да заемат и поддържат някаква независима спрямо императорите позиция, да не говорим да се противопоставят на волята им или пък да действат без тяхното или на главните им съветници повече или по-малко ясно изразено одобрение. Също толкова малко вероятно е да си мислим, че василевсът би понасял търпеливо забелязаното противоположно мнение на охридския архиепископ без да вземе съответните мерки по отношение на него или пък да се остави да бъде убеден от аргументите му.

На подобно противопоставяне срещу императори или владетели с подобен ранг може би ставаме свидетели единствено по време на „Комниновия“, по думите на Майкъл Анголд, (архи-)епископ[50] и при всепризнатия специалист по право (nomotriboúmenos) Димитър Хоматин[51] – но и в двата случая става въпрос за доста умерени прояви. Документални свидетелства за това се намират в актите на Ponemata №№ 26 + 61 и в №№ 117 + 151, в които се разглеждат случаи, точно съвпадащи във фактологично отношение, както и в документ № 106. В последния (датиращ от 1236 г.) Хоматин развива една оригинална теория за връзката между владетеля и законодателството, както посочи Дитер Симон в своето основополагащо изследване („Princeps legibus solutus“). Според нея светското законодателство се дели на две части – едната се отнася до праворазлаването, а другата – до регулацията на нормите на управлението и упражняването на властта. Втората част не е ориентирана към това, което е необходимо по същество, а към усмотрението на владетеля. В тази втора част, отнасяща се до управлението, се постановява, че императорът стои над установените норми, но по отношение на правилата на праворазлаването законите изискват василевсът да се съобразява с тях. Поради това всички негови решения, противоречащи на закона, трябва да бъдат отхвърляни. По този начин, твърди Симон, Хоматин „трансформира правото в законово регламентирана система от отношения на субординация, при която неговите граници на приложение могат да бъдат точно определени“[52]. Едва ли е случайно, че Хома-

---

моята рецензия в JÖB, 60, 2010, 259–263.

[50] Vgl. *Angold,* Op. cit., (вж. бел. 20), 4, 156 и по-специално 252–262.

[51] Cf. *Simon, D.* NOMOTPIBOYMENOI. – *Ankum, J. A., J. E. Spruit, F. B. J. Wubbe* (ed.), Satura Roberto Feenstra sexagesimum quintum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata, Fribourg, 1985, 173–283 и напоследък *Prinzing,* Quasi Patriarch (вж. бел. 21), 170–172; *Същият,* Abbot or Bishop? (вж. бел. 23), 29.

[52] Chomateni Ponemata (вж. бел. 21), 214* (тук на втория ред на втори параграф трябва де не се чете думата „nur“) и 352 § 16; *Simon, D.* Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz. – Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel, hg. von D. Nörr und D. Simon. Frankfurt am Main, 1984, 449–492 и по-специално 449–452, 486 сл. и 492 (цитат).

тин формулира подобни „рестрикции относно представата за властта“ (Симон) при управлението на относително слабия деспот на Епир и солунски император Мануил Дука (1230–1237)[53].

Всъщност Хоматин се оказва единственият охридски архиепископ, който знаел, така да се каже, как напълно да се възползва от своята независимост, произтичаща дефакто от автокефалността му спрямо Патриаршията, принудена да отиде в изгнание в Никея. Политическото раздробяване на Византийската империя през периода на „изгнаничеството“ (1204–1261 г.) и настъпилия във връзка с това структурен хаос му предоставили златен шанс за изява. В епирската „Западна империя“ на Теодор Дука водещият авторитет в областта на църковното право Димитър Хоматин, подкрепян активно от неговите колеги на тамошните патриаршески митрополитски катедри, както и от самия владетел, скоро придобил статут на квазипатриарх. Действайки логично и настоятелно от тези позиции, през 1223 г. той се нагърбил с попълването на овакантената епископска катедра на Сервия (без да се стреми да я подчини на своя диоцез), спадаща към Солунската митрополия, тъй като митрополитът се намирал в изгнание. Освен това през 1227 г. извършил църковния ритуал по коронацията и миропомазването на Теодор Дука за император. Това архиепископът направил вместо солунския митрополит, който не искал да се замесва в този акт от лоялност към патриарха в Никея, заради което трябвало отново да замине в изгнание в споменатия малоазийски град. Хоматин защитил правото си да извърши тази коронация, възразявайки на яростните нападки на патриарх Герман II, като от една страна цитирал предхождащо решение в този смисъл на Панепирския синод, но и изтъкнал квазипатриаршеските права на своя диоцез, придобити по логиката на псевдотвърденията за идентичност между Охрид и Първа Юстиниана. Прекратяването на избухналата по този повод през 1228 г. Епирско-никейска схизма станало едва след битката при Клокотница (1230 г.) и то след натиск на никейците, подкрепяни от новия епирски владетел деспот Мануил Дука във вреда на Димитър Хоматин[54]. Минало било времето, когато един охридски архиепископ можел въз основа на своята автокефална църква и с Първа Юстиниана в титулатурата си (както и с псевдотеорията, която я подкрепяла) да разполага с някаква що-годе независимост в действията си и поне малко да заприлича на един нов Хоматин. Политическите предпоставки за такова нещо през епохата на Палеолозите, след възстановяването на Константинопол като столица

---

[53] *Simon,* Princeps (вж. бел. 52), и 491 сл., където (492) е финалната забележка на Симон: „Es scheint zumindest erwägenswert zu sein, daß erst das politische und kulturelle Ambiente des Ochrid im 13. Jh. einen Boden schuf, auf dem eine derartige Theorie wachsen konnte.“

[54] По този въпрос вж. Chomateni Ponemata (вж. бел. 21), 22*–27* (с допълнителни посочвания); *Angold,* Op. cit., (вж. бел. 20), 530–547; *Prinzing,* Quasi Patriarch вж. бел. 21), 175 сл.; *Stavridou-Zafraka,* Op. cit., (вж. бел. 37), 417–421; *Същата.* The Political Ideology of the State of Epiros. – Urbs Capta. La IVe Croisade et ses conséquences, ed. A. Laiou, Paris 2005, 311–323; *Илиев, И.* Охридско-никейската „схизма“ (1220–1232). – Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 2006, 183–197; *Patlagean, E.* Un Moyen Âge grec. Byzance IXe-XVe siècles, Paris 2007, 298–300; *Stavridou-Zafraka, A.* The Relations between Secular and Religious Authorities in the State of Epiros after 1204. – in: Church and Society (вж. бел. 23), 11–24 и по-специално 12–17; *Akritides,* Op. cit., (вж. бел. 17), 271–273 (отчасти остаряло).

на Византийската империя през 1261 г., вече не били налице. Нищо не се променило и по време на междудинастичната гражданска война, избухнала между съперничещите си през четиринадесети век василевси. Без наличието на император или владетел, резидиращ в региона на Охридската архиепископия и Византийския запад като цяло, който да ги подкрепя, за наследниците на Хоматин на охридския архиепископски престол през Палеологовата епоха нямало вече да се появи шанс за истинска независимост, сравним с този от периода 1216-1230 г. Всички подобни надежди и мечти били окончателно погребани най-късно през 1334 г., когато в Охрид се установила сръбската власт. Църковната автокефалия на Архиепископията на цяла България обаче се запазила непокътната още векове наред[55].

ПРИЛОЖЕНИЯ

Таблица I.
Архиепископията България/Охрид през Византийската епоха (докъм 1334 г.): Списък на епископиите

Индикации относно присъствието или отсъствието на епископията в списъка на епископиите, подчинени на Архиепископията през периоди A, B или C:

A = Присъствие на епископията в сигилиите на Василий II №№ 1, 2 или 3 след 1020 г. (ср. *Dölger-Müller*, Regesten, no. 806, 807, 808 и *Снегаров*, История, I, 55–63):

A1 = сигилий 1;

A2 = сигилий 2;

A3 = сигилий 3.

B = Епископия, влизаща в състава на Архиепископията през периода 1025 г. – докъм 1200 г. (според *Снегаров*, История, I, 188-192).

C = Епископия, принадлежаща към териториалното ядро през периода 1216-1328 г. (според *Снегаров*, История, I, 192–195; вж. също: Лексикон градова).

D = Епископии, отпаднали от Архиепископията след ок. 1185 г. или по-късно (според *Николова*, Устройство, 207-225; вж. също: Лексикон градова) чрез отделяне и преминаване под юрисдикцията на:

D/s = Сръбската църква;

D/t = Българската църква (Търново);

D/u = някоя унгарска митрополия.

Rem. = вж. бележките в последната колона

---

[55] *Снегаров,* Цит. съч., (вж. бел. 2), 316–319 и *Tăpkova-Zaimova,* L'archevêché autocéphale (вж. бел. 17), 434 сл. (но на стр. 434 трябва да се чете като у Снегаров [История, с. 317]: προκαθήμενον, а не προσκαθήμενον).

ИМЕ на епископията **?** = несигурна локализация **Име с получерен шрифт** = епископия, принадлежаща към територриалното ядро на Архиепископията	**Спомената от** Гелцер **= G** Снегаров **= S**	**В пределите на Архиепископията през периода…** (според Снегаров)	**Спомената в Notitia espisc.** (Darrouzès 13/ append. 2): **a** = лява колона **b** = дясна колона (цифрата сочи на кой ред)	**Ad = присъединяване** на епископия… **S = отделяне** на епископия…	**Бележки**
1. Ахрида / Първа Юстиниана / Охрид	G, S	A1, B, C	вж. заглавието		
2. Кастория / Костур	G, S	A1, B, C	a/834 b/837	S от Девол	
3. Главиница / Кефаления	G, S	A1, B, C	a/844		
4. Мъглен / Едеса	G, S	A1, B, C	a/839 b/840		
5. Бутелис / Пелагония / Ираклия / Битоля	G, S	A1, B, C	a/840 b/834		
6. Струмица / Тивериупол	G, S	A1, B, C	a/842 b/853		
7. Моровизд / Малешево	G, S	A1, B, C (Rem.)	a/838		C: неточно
8. Велевуздион / Велбъжд	G, S	A1, B,	a/836 b/850		
9. Триадица / Сердика / Средец / София	G, S	A1, B D/t	a/837 b/845		

10. Найсос / Ниш	G,S	A1, B D/t, s?	a/843 b/847		под византийска власт ок. 1190–1194
11. Враница / Морав / Браничево	G, S	A1, B D /t,u,s	a/845		
12. Велеграда / Сигида /Белград	G, S	A1, B D/t,u,s	a/846		под византийска власт ок. 1190–1194
13. Трамос / Сирмий / Сремска Митровица	G, S	A1, B D/t, u	a/848		
14. Скопия / Скопие	G, S	A1, B, C (Rem.)	a/835 b/843		C: от около 1218 г.
15. Прис(д)риана / Призрен	G, S	A1, B, D/t, s (Rem.)	a/841 b/852		D: с неясен статут между 1204 г. и 1219 г.
16. Липенион / Липлян	G, S	A 1, B, D/s	a/849 b/851		
17. Сервия	G, S	A1, A3	---		
18. Дристра / Дръстър / Силистра	G, S	A 2 D/ t (Rem.)	---		D/t (Николова); през XI–XII в. към Константинопол (*Божилов, Гюзелев*, История, 368)
19. Водини / Видини / Видин	G, S	A 2, B D/t, u	a/847		
20. Расос / Рас	G, S	A2, B D/s	a/850 b/846		

21. Орея/ Орош (Сев. Албания)	G, S	A 2		Ad от Драч	
22. Черникос / Черник (Сев. Албания)	G, S	A 2		Ad от Драч	
23. Химера / Химара	G, S	A 2		Ad от Навпакт	
24. Адрианупол / Дринупол / Дропули	G, S	A 2		Ad от Навпакт	
25. <Вела> ?	G, S	A 2	--	Ad от Навпакт	
26. Вотрот / Бутринт	G, S	A 2	--	Ad от Навпакт	
27. Йоанина / Янина	G, S	A 2	--	Ad от Навпакт	
28. Козили	G, S	A 2	--	Ad от Навпакт	
29. Петро / Петра?	G, S	A 2	--	Ad от Солун	
30. Риги / Регон	--	A 2 (Rem.)	--	Ad от Навпакт	В TIB 3, 251/2 не се споменава Риги, а Роги (84)
31. Стаги / Стаг	G, S	A 2	---	Ad от Солун?	
32. Верия / Бер	G, S	A 3	---	Ad от Солун	
Нови епископии от период B					
33. Диаволис / Девол / Селасфор	G, S	B, C	a/851 b/835	S от Костур	
34. Стланица / Пела / Сланици	G, S	B, C	a/852 b/848	S от Мъглен	

35. Гревена / Гревенон	G, S	B, C	a/854 b/838	S от Костур	
36. Канина / Илирик	G, S	B, C	a/853 b/854	S от Главиница	
37. Деври / Девре	G, S	B, C	a/855 b/855	S от Охрид	
38. Вреаноти / Вреаноги / Власи	G, S	B, C	a/856 b/856		специална епископия, неспомената в сигилиите
Преспа			b/836		Без епископска катедра
Воден			b/841		Без епископска катедра
Стоби			b/842		Без епископска катедра
Полог			b/844		Без епископска катедра
Ра(в)довиздион / Радовиш			b/849		Без епископска катедра

Таблица II.
Списък на охридските архиепископи през византийския период (от 1018 г. докъм 1334 г.)

Rem.: = вж. бележките в последната колона

Пореден номер и име	**Датиране** (период на управление) според: Гелцер = G Снегаров = S Ment.= споменат	**Датиране** (период на управление) според: Жанен = J Федалто = F Белчовски = B Кръстанов = K (само до 1213 г.)	**Основни извори** Ep.= надпис Corr. = писма; Add. MD = добавки на Михаил Деволски; DuC-l. = Дюканжов списък; Skyl. = Йоан Скилица, История Syn. doc. = синодален документ; Patr. doc. = патриаршески документ.; PD = Chomatenos, Ponemata diaph. seal = олвен печат	**Бележки** последни датирания според: Pd = Подскалски Pr = Принцинг Ilv = Илиев Gautier I = CFHB, 16/1, p. 28-37 Viz.izv. = Византијски извори, Белград PLP = Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
1. Иван / Йоан (българин), последен патриарх и първи архиепископ	1018–1025 G; 1018 – ок. 1037 S	1018–1025 J, F; 1018–1037 B, K	DuC-l.; Skyl.; Add. MD	1018 – ок. 1037
2. Леон (Лъв, първият византийски архиепископ)	1056 G; ок. 1037–1056 S	1025–1056 J, F; 1037–1056 B; 1043–1056 K	Skyl. add.MD. DuC-l.; Syn. doc.	1037–1055/56 (Pd)
3. Теодул I, монах	1056–1065 G; S	1056–1065 J, F; 1056–1064 B; 1054–1064 K	DuC-l.; Skyl.; Add. MD	1056–63 (Gautier I)
4. Йоан II Лампин	в 1064, 1068 G; 1065–1078 S	1065-1068 J; 1064–1077/78 F; 1064–1079 B, K	DuC.-l.; seal	1064?–1078 Ilv.

5. Йоан III Аин	1075 G; 1078/79 S	1075 J, K; 1078 F; 1079–91 B (Rem.)	DuC.-l.; Skyl. Cont.	преди 1089, вж. № 6!
6. Теофилакт Ифест	1078, ment. 1092 G; след 1084–1107/08 S	1078–1092 J; 1088/89–ок. 1126? F; 1091–? B; преди 1078–1108 K	DuC.-l. ; негови-те съчинения (= CFHB, 16/1+2); seal	1088/89–1120/26 (Gautier I)
7. Леон (Лъв) II Мунг / философ	-- G ок. 1108-1120 S	? J; –1156 Jan. 26 F; ?–? B; ок. 1120 K	DuC.-l.; Patr. doc.; seal	--допреди 1143, ср. № 9!
„Йоан“	--	1157, 12 май F		да бъде заличен, = № 9!
8. Михаил Мак-сим	-- G ? S	? J; -- F; ?–? B; в 1130 K	DuC.-l.; seal	след № 8, допреди 1143, Ilv.
Василий?		?–? B		
„Евстатий“	в 1134 G	1134 J, F, K; ?–? B		да бъде заличен, = № 10!
9. Йоан (Адри-ан) IV Комнин	1143, 1156/57 G, S	1143–115/7 J, F, B; 1143- K	DuC.-l.; Syn. doc.; руски Лав-рент. летопис; seal	след 1139/преди 1143–поне до лятото на 1163 (Pr./Ilv.)
10. Евстатий		в 1134 K		1163 (втора поло-вина) –1170 (Ни-колова / Pd. / Pr.)
11. Константин I Вукинатор / Викинатор	свален през 1166 G; ръкоположен през 1160, ment. 1170 S	свален през 1166 J; свален през 1170, 30 януа-ри F; 1155– 1170 K	Patr. doc.; seal.	1170–1183? (Pr.)
„Неизвестен (Адриан?)“?	ок. 1180/83 G; ment. 1183 S	1180–1183 J, F, K; ?– 1183 B		да бъде заличен, не е идентичен с № 9!

12. Йоан V Каматир	след 1183 G; след 1183–1215 S	1213 J; до 1213, октомври. F; 1183 –1215 B; след 1183–1213 K	doc.; PD.;	ок. 1191–1215 (Pr.)
12. Димитър Хоматин	1220,1223 G 1216/17–след 1234 S	1216 –1235 J; 1217–35 F; 1216–1235 B	PD.; историография; Ep.	1216–1236 (или малко по-късно) Pr./Ilv.
14. Йоаникий	--	? J; -- F; 1238 B	Борилов синодик	
15. Сергий?	--	1218–1241 J; F; 1241 B	Борилов синодик	не преди 1237 Pr.
16. Яков (Проархий?)	ок. 1250 G; (след Кавасила = № 17) S	? J; след Кавасила F; B	неговите съчинения; адресат на речи на Влемид	1236 (или 1241)–1253 (Дуйчев, Pr.)
17. Константин II Кавасила	? G; 1255/1282? S	1250–1261 J, F, B	неговите съчинения; Corr.; историография; фрески	PLP 10097; ок. 1254–поне до 1262 (Pr. LThK 5,1119; Pitsakes)
„Ифест“	---	XII-XIII в. J		= № 6!
18. Теодор Керамеа	----	----	неговото завещание; doc. от Атон	PLP 11683 (нищо за него като архиепископ); до 1263?, най-късно до 1273: вж. *Failler*, REB 40; Viz. izv., 6, 21
„Адриан II“	-- G; S; предположение на Голубински	? J; -- F; 1285– B		в PLP липсва; *Beck*, Kirche, 659, е скептичен; лицето е идентично с № 9!
19. Генадий	-- G; след 1283 - ок. 1289 S	преди 1289 J; края на XIII в. F; ? -? B	историография	PLP 3649; (скоро?) след 1283

20. Макарий	Erw.1294/5,1299 G, S	1294–1299 J; F; 1294/5– B	Ep.; историография	PLP 16200
21. Григорий I	1316/17 G, S	1316 J; – 1327 Nov. F	Ep.; Corr.; стихотворение за него от Метохит	PLP 4482. началото на 1312–края на 1314 (Pr.)
„Антим Метохит“	1341 G, S	между 1328 и 1355 J, F; ?–? B	----	да бъде заличен–фантом, вж. *Laurent*, REB, 15, 1957 (Pr.)
22. Николай	1346/7 G, S	1347 J, F; ?–? B	doc.; историография	PLP 20429; от ок. 1345 г. (Гроздanов), но може да е бил ръкоположен и по-рано, защото архиепископ с името Антим не съществува

Превод от немски език:
Илия Г. Илиев

THE AUTOCEPHALOUS BYZANTINE ECCLESIASTICAL PROVINCE OF BULGARIA/OHRID. HOW INDEPENDENT WERE ITS ARCHBISHOPS?

Günter Prinzing

The main topic of this paper is the autocephalous Archbishopric of “Bulgaria” in the Byzantine era (thus until c. 1334, the beginning of Serbian dominance). From 1020 on, this archbishopric never had its see in Preslav or Tărnovo, but always in Achrida/Ohrid, so we generally speak of the Archbishopric of Ohrid. It continued to exist as an independent ecclesiastical province until well into the Turkish period, only ‘reverting’ to the Patriarchate of Constantinople under compulsion in 1767. I shall speak first about the status, extent and function of the Archbishopric of Ohrid, and then I shall go into the question of the independence of its archbishops with respect to the Byzantine emperor and patriarch.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙЦИТЕ В ПРЕДСТАВИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРИН

Петър Ангелов

Запазените исторически извори от домашен и чужд произход свидетелстват, че през средновековната епоха в българските земи са пребивавали за кратко или за по-продължително време значителен брой западноевропейци. В домашните извори най-често те са обозначавани с общото название „франки“. Зад това име всъщност се подразбирали различни народи като французи, германци, италианци фламандци и др.[1] Корените на този етноним, станал събирателен за всички западноевропейци, ни отвежда към времето на могъщата Франкска империя, която за известен период от време обединявала политически значителна част от западноевропейските земи. Появата на чужденци от тези земи сред българското население естествено довело и до формирането на определени представи за тях, които в значителна степен били повлияни от политически, стопански и културни фактори.

Всъщност началото на взаимното опознаване може да се постави няколко века преди създаването на Дунавска България. Главна роля в този процес изиграли военни и политически събития, свързани с Великото преселение на народите. Сред тях трябва да откроим на първо място включването на прабългарите през втората половина на IV в. в рамките на Хунския военно-племенен съюз, който влязъл в конфликт с някои от варварските племена в Европа. Известен е фактът, че сблъсъците между остготи и прабългари довеждат и до появата на една от най-ранните и впечатляващи ярки характеристики, дадени на прабългарите от западния автор Енодий в Похвалното му слово за остготския крал Теодорих[2].

Вероятно следи в паметта на прабългарите са останали и от първите им конфликти с франките. Ще припомним съдбата на прабългарския вожд Алцек,

---

[1] Доказателства за това, че в средновековна България етнонимът „франки“ се утвърждава като обобщено название на западните народи, намираме главно в домашни извори от XIII и XIV в. Така например в Търновския надпис на цар Иван Асен II се казва, че „франките владееха само градовете около Цариград, но и те се повинуваха под десницата на моето царство“. СБЛ**,** 3, С., 1983, с. 48. Показателно е и едно писмо на цар Иван Александър до венецианците от 1352 г., в което той потвърждава договора си с тях от 1346 г. Писмото започва с думите : „Моето царство дава препоръчително писмо на моите приятели братя *франките – венецианци***.** Вж. текста у: *Ангелов***,** *П***.** Средновековната българска дипломация. С., 2011, с. 317. В обобщаващ смисъл етнонимът „франки“ е използван в Българската анонимна хроника, но този път главно по отношение на генуезците в Константинопол, които участвали в защитата на града от османските нашественици. Вж.: Българска анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992, с. 92.

[2] Magni Felicius Enodii Panagericus Regi Theodorico. ИБИ II, ЛИБИ, 1, p. 299 sq.

който през първата половина на VII в. напуснал Аварския хаганат и се заселил с поданиците си в земите на франкския крал Дагоберт. Може да се предположи, че разпространената вече представа в Западна Европа за войнствения характер на прабългарите става главна причина кралят да се отнесе с недоверие към тях. Известно е, че той наредил да бъдат избити почти всички прабългари, като само малцина се спасили[3].

В латиноезични извори от VI в. се откриват също така сведения за ранни контакти между прабългари, славяни и лангобарди. Не без значение е фактът, че в резултат на Великото преселение на народите част от славяните заживяват в съседство с германските племена. Това е изключително важна предпоставка за взаимно им опознаване и предопределя до голяма степен сложния и противоречив характер на техните политически, икономически и културни връзки през Средновековието.

Приведените дотук примери ни дават основание да заключим, че до края на VII в. са налице обстоятелства главно от военно-политическо естество, които допринасят за формирането на първоначалните представи на българите за народите, населили земите на Западна Европа. Условия за осъществяването на по-близки контакти се създават след образуването на българската държава, но на първо време фактори от геополитическо естество затрудняват процеса на взаимно опознаване. Известно е, че през VIII в. териториите на българската държава с малки изключения остават заключени главно в земите на север от Стара планина, а пътищата към Централна и Западна Европа са под контрола на Византия и Аварския хаганат. Затова неслучайно българското име присъства в западните хроники главно в контекста на събития, свързани с политиката на Византия, както и с развоя на арабската експанзия в Югоизточна Европа.

Условия за по-интензивни политически контакти между българи и франки се създават от началото на IX в. нататък, когато те си разделят земите на унищожения Аварски хаганат и стават съседи. Това е времето, откогато всъщност за средновековните българи става валидна поговорката „добре е да имаш франките за приятели, но не и за съседи“. Началото на директни контакти между двата народа ни отвежда към управлението на хан Омуртаг. Неговите три пратеничества до двора на франкския император Людовиг са добра възможност българите за първи път да добият по-ясна представа за своя нов съсед. В тази връзка бихме отбелязали известието на Айнхард за първото пратеничество от 824 г., което потвърждава изказаната мисъл, че до този момент са липсвали достатъчно поводи българите да бъдат по-добре опознати на Запад.

Летописецът характеризира появата на омуртаговите пратеници в императорския двор като „необикновено и никога по-рано виждано посолство във Франкската държава“[4]. Може да се предположи, че поведението на император Людовиг Благочестиви в дипломатическите преговори оставило у българите ако не друго, то поне впечатлението за проявата на надменност и неотстъпчивост от страна на франките. Това се доказва например от факта, че императорът даже не удостоил

[3] *Fredegarius.* Chronica. ИБИ II, ЛИБИ, 1, p.389.
[4] *Einhardus.* Annales, ИБИ , VII, ЛИБИ, II, p. 36.

с писмен отговор последното – трето, пратеничество от 826 г., което за пореден път настоявало двете страни да се споразумеят по мирен път за границите си. На всичкото отгоре пратениците били задържани доста дълго от императора под претекст да се провери един слух, според който хан Омуртаг бил станал жертва на заговор[5]. В хода на преговорите франките демонстрирали и още една особена черта. Те показали, че не държат особено на едно неписано, но традиционно правило в дипломацията, а именно чуждите пратеници да бъдат почитани с подаръци. Нито Айнхард, нито други по-късни хроники отбелязват подобен факт, докато обаче има сведение, че българите са носели подаръци.

Може да се предположи, че не само високомерието на франките и пренебрежението им към дипломатическия етикет, но и християнската им вяра била фактор, който съдействал за изграждането на една не особено положителна представа за тях в езическа България, Добре известно е, че българският хан поначало се отнасял зле с християните в България и оставил името си в историята като един от най-ревностните им противници.

Нов и в много отношения повратен момент в изграждането на образа на западния човек у българите представлява Покръстването. Дейността на папските пратеници в България през периода 866–870 г. и техния ежедневен контакт с местното население са важен източник на непосредствени впечатления за душевността на народите, подчинени на Римската църква. Между тези пратеници е имало личности, които със своите несъмнени качества са допринесли за известно време да бъде формирана сред управляващите в България положителна нагласа към папското духовенство, като своеобразна еманация на западноевропейското общество. Княз Борис е бил впечатлен например от дейността на Формоза Портуенски и пожелал именно той да оглави българската църква. По-късно изборът му паднал върху дякон Марин, който очевидно също успял да извоюва авторитет сред българите.

Може да се предположи, че първоначалните положителни нагласи на българите към западноевропейското духовенство се дължат до известна степен на споделените общи негативни стереотипи спрямо гърците. Това проличава съвсем отчетливо в някои от въпросите на княз Борис към папа Николай I, където се поставя под съмнение верността на някои християнски догми и практики следвани от Константинополската патриаршия[6]. Това е дало добър повод на папата да се „хареса“ като опровергае гърците и даде отговори, които да допаднат на княз Борис.

Впоследствие обаче провежданата от Рим недалновидна политика при решаването на българския църковен въпрос накърнява взаимните симпатии между българи и западноевропейци. Непоследователното и в отделни случаи пренебрежително отношение, което демонстрира папството към кандидатурите на княз Борис за глава на българската църква става една от причините той да преосмисли отношението си към Римската църква[7].

---

[5] Ibid, p. 37.

[6] *Ангелов, П*., Гърците през погледа на средновековните българи. – Bulgaria mediaevalis, 2010, № 1, 175–217.

[7] *Гюзелев, В*. Княз Борис I. С.,1969, с. 241 сл.

Настъпилата промяна до известна степен се дължи и на влиянието на патриарх Фотий, който влязъл в ролята на духовен наставник на българския владетел. Патриархът бил една от главните фигури, допринесли за разгорелите се в средата на IX в. догматични спорове между Рим и Константинопол, в които биват въвлечени и българите. Именно тогава византийците положили настойчиви усилия да създадат у новопокръстените българи негативна представа за Римската църква, която е обвинявана, че всъщност изповядвала сред западните народи не истинско християнство, а един негов изкривен образ, получил названието „латинска ерес“.

За доказателство може да се приведе едно писмо на папа Николай I до немския крал Людовик. В него папата се оплакна, че гърците разказвали „такива неща за св. Римска църква, която няма никакво петно или недостатък или нещо подобно, та онези [българите], като още нови във вярата, чувайки това, да ни отбягват, да се отклоняват от нас и да ни изоставят напълно като грешници и опръскани от нечистотиите на различни ереси“. Малко по-долу той доуточнява в какво точно била обвинявана Римската църква със следните думи: „Наистина те се опитват да хулят, колкото нашата църква в частност, толкова и общо цялата църква, която си служи с латински език, понеже постим в събота и понеже учим, че Светият дух изхожда от Отца и Сина, доколкото те признават, че произлиза само от Отца. Освен това те казват, че се отвръщаваме от брака, понеже забраняваме на свещениците да имат съпруги и се опитват да ни хвърлят упрек, че забраняваме на същите свещеници да помазват с миро челото на кръщаваните“. Папата изброява и още някои „прегрешения“, в които била обвинявана Римската църква по отношение например на начина на постене преди Пасхата, установеният в Западната църква обичай представителите на духовният клир да си бръснат брадите и т.н.[8]

Съществен принос във формирането на представата за „грешните„ западноевропейци имат и старобългарските произведения, посветени на делото на Кирил и Методий. Съдържанието на техните жития, похвални слова и служби, в които нашироко е отразено противопоставянето им с немското духовенство сочат, че постепенно в един от главните критерии при оценката на добрите и лошите страни в душевността на човека от Запад се превръща не само отношението му към основни догми на християнската вяра и съществуващите ритуални практики в богослужението, но и схващанията му за така наречената триезична догма. Тази догма, която се използвала главно от немското духовенство в борбата срещу славянското богослужение във Великоморавия била обявена от старобългарските книжовници също за своеобразна ерес, която Кирил и Методий решително отхвърляли[9].

Така различия главно от културно-религиозно естество стават причина постепенно като обобщаващо названия за западните хора в старобългарската книжнина

---

[8] *Nikolai Papae I.* Epistolae. ЛИБИ, II, 63–64.

[9] Показателен в това отношение е един пасаж от Пространното житие на Кирил, в който се разказва, че срещу него във Венеция се събрали „епископи, попове и черноризци като врани срещу сокол и повдигнаха триезичната ерес“. – Стара българска литература (СБЛ). Жития. Т. 4. С., 1986, с. 59. Еретици са наречени и представителите на немското духовенство в Първото житие на Наум, където се казва, че те измъчвали много някои от учениците на Кирил и Методий, а други продали на евреи срещу заплащане. Пак там, с. 80.

да се наложат няколко наименования. Първото от тях възниква на чисто пространствена основа и обозначава географската посока откъдето идват тези хора. Без оглед на техния етнически произход, понякога те биват наричани просто „хора от запада“, „западни хора“, „мъже от западните страни“, „западняци“ и пр.

Несъмнена роля за утвърждаването на тези понятия има византийската книжовна традиция. Като пример може да се посочи знаменитото Окръжно послание от 967 г. до източните патриарси от патриарх Фотий, в което той хвърля тежки обвинения към Римската църква, че е подмамила българите да приемат нейните „изопачени догми“. Особено показателен е откъсът от посланието, където патриархът заявява следното: „Нямаше още две години, откакто този народ се захвана да почита християнската вяра, когато мъже злочестиви и отвратителни – с какво друго име би могъл да ги наименува един благочестив човек – мъже от мрак изпъкнали, защото били рожба на западните страни.“[10]

Подобни обобщаващи названия употребяват и някои византийски историци. Сред тях е например Йоан Кинам, който споменава, че един от водачите на Втория кръстоносен поход, император Конрад, „държал първенство сред западните народи“[11]**.** Същият автор определя Втория кръстоносен поход като „нашествие на западните народи в ромейските земи“[12]. А Никита Хониат, със свойствения си критичен тон към нравите на ромеите, ще има повод да заяви, че „западните хора отдавна знаеха, че Ромейската държава се занимава единствено с пиянство“[13]. Многобройни са примерите за подобни обозначения, почиващи върху антитезата Изток–Запад и в апокрифната литература, която намира широко разпространение в средновековна България. Особено изобилни в това отношение са т.нар. Гадателни книги. Там ще срещнем предсказания от рода, че „на Запад се събират войски“, че „западните страни“ ще бъдат обхванати от „болести и рани и разни красти“, че ще има „смут между людете на Запад, че „царят на Запад ще започне война“, че „западните люде и народи ги чака гибел“, че „западните народи, бидейки изнемощели, ще се разболеят и ще проплачат, че ще „настане смут между западните и източните народи“ и т.н.[14] Любопитно е да се отбележи, че споменаването на Запада или западните хора в посочените апокрифни съчинения обикновено е в негативен контекст и се свързва с предсказания за бъдещи нещастия, бедствия, войни, смърт и т.н. В това отношение е интересно едно сведение в Апокрифната българска летопис, според което цар Петър ще избяга на Запад и ще умре в Рим[15]. В Анонимната българска хроника от XV в. срещаме твърдението, че в своя поход срещу османците през 1396 г. маджарският крал Сигизмунд събрал „цяло-

---

[10] *Photius Patriarcha.* Encyclica epistola ad archiepiscopales thronos per Orientem obtinentes. ИБИ VIII, ГИБИ IV, p. 100.

[11] *Ioannis Kinami.* Historia. ИБИ XIV, ГИБИ, VII, p.215.

[12] Ibidem, p. 225.

[13] *Никита Хониат***.** История. Т. 2. Перевод под редакцией проф. В. И. Долоцкого. СПб., 1860, с. 275.

[14] Естествознанието в Средновековна България. Под ред. на акад Цв. Кристанов и проф. Ив. Дуйчев. С., 1954, с. 417, 425, 427, 428, 431, 457 и т.н.

[15] Апокрифна българска летопис. – В: СБЛ, 1. Апокрифи. С., 1982, с. 297

то западно войнство“[16]. В своето „Сказание за буквите“ Константин Костенечки употребява едно интересно обобщаващо название за католиците, наричайки ги „западняци“[17].

Макар рядко, в отделни домашни извори ще срещнем и едно обобщаващо понятие за западните хора, което е основано на нещо особено и преобладаващо във външния им вид. Известно е например, че в ранна Византия франките, лангобардите и други сродни на тях племена били означавани с общото название „русите народи“. Така например в Стратегикона на Псевдомаврикий има отделена специална глава, озаглавена по следния начин**:** „Как да се воюва срещу русите народи като франки, лангобарди и сродните на тях племена.“[18] Тази представа, че хората на Запад се отличават със своите руси коси откриваме и в няколко старобългарски апокрифни съчинения от XI в. В тях норвежки наемници, участвали в потушаването на въстанието на Петър Делян, са наречени „русите бради“[19]. По подобен начин, като се изтъкват особени антропологични белези, са разграничени германците от други народи, изброени в хрисовула на цар Иван Александър за манастира „Св. Никола“ в Несебър. Там се отправят предупреждения към всеки, който се опитва да обезпокоява монасите в манастира като сред възможните неприятели са посочени „скити и неверници, хуни, руси, както и светлокосото германско племе“[20].

Много по-често обаче в изворите ще срещнем другото обобщаващо название, а именно „латини“. С него започват да се обозначават всички европейски народи, които изповядвали католическата вяра и използвали латинския като официален богослужебен език. Най-общо като „латински“ започват да се характеризират и определен тип общи религиозни практики и традиции, характерни за католиците, без оглед на етническата им принадлежност. Това проличава например от един интересен израз, използван в края на договора между добруджанския деспот Иванко и Генуа от 1387 г., където се казва, че генуезките пратеници се заклели „по латински обичай“ над Светото евангелие[21].

Употребата на посочените по-горе събирателни названия несъмнено показва, че с течение на времето, благодарение на политическите и културните контакти между Изтока и Запада, и особено след началото на кръстоносните походи, на

---

[16] Българска анонимна хроника, с. 90.

[17] *Константин Костенечки.* Съчинения. С., 1993 с. 98. Интересно е да се отбележи, че подобни обозначения по географски принцип за земите, населявани от католици, се срещат и в сръбски паметници от XV в. Така в един Летопис на сръбските царе, под година 732, се казва, че „Рим отстъпи от православието заедно с другите западни страни”. *Гюзелев, В.* Извори за средновековната история на България(VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви.

[18] *Mauricius*. Arta militara. Ed. H. Mihaescu. Bucuresti, 1970, p. 274.

[19] Вж.: Сказание на Светия пророк Исайа. – В: СБЛ, 3. Исторически съчинения. С., 1983, с 72; Видение на пророка Данаил, с. 67.Образът на „русия народ” и „русите бради”, с които са обозначавани народите от Запад в посочените апокрифни произведения, може да се открие и на фолклорно ниво. Вж.: *Ракова, С.* Фолклор и средновековие на Балканите. Историческа памет за кръстоносните походи. – Studia Balcanica, 23, ч. 1, с. 134–141.

[20] *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина (СБК). II. С., с. 143.

[21] Пак там, с. 195.

Балканите се утвърждава една обобщена представа за манталитета на западноевропейците без оглед на етническия им произход. Показателни в това отношение са наблюденията на Анна Комнина, която пише своята „Алексиада“ във време, когато българите са част от Византийската империя. Тя отбелязва например, че непостоянството е характерно качество за латините. Според нея „користолюбивия народ на латините е готов за един обол да продаде и най-ценното, което притежава“[22]. Византийският историк Никита Хониат, който става свидетел на безчинствата на западните рицари след падането на Константинопол през 1204 г., също не скъпи отрицателните епитети за тях. По повод съдбата на император Балдуин I, който умира като пленник в Търново, той отбелязва, че „латините са се прочули сред всички народи като змии, майцеубийци, народ загубил всякакъв разум, деца достойни за укор и беззаконни синове, които вдигат оръжие срещу нас“[23].

През периода на византийското владичество съществена роля за поддържането на една определена представа за западноевропейците сред поданиците на империята се падала на православната църква. В ожесточените спорове между католици и православни особено активно се включили някои от бележитите предстоятели на Охридската архиепископия, на която била подчинена в духовно отношение значителна част от българското население. Те имали възможността в ежедневната богослужебна практика или чрез отделни богословски произведения да прокарат определени внушения сред българите за “греховете“ на западноевропейците, наричайки тяхната вяра „латинска ерес“.

Особени заслуги в това отношение има Лъв Охридски, който е автор на три полемични произведения против латините. Друг предстоятел на Охридската архиепископия, който в своята проповедническа дейност също обръщал внимание на обредните и догматичните различия между католици и православни, е бележитият Теофилакт Охридски. Сред неговото богато книжовно творчество може да се открои едно съчинение, написано под формата на послание до неназовано по име духовно лице. В посланието се излагат в критичен дух и се коментират основните обвинения, които Римската църква отправя към православните християни[24]. В тази връзка не е случаен фактът, че вероятно през XI в. именно в Охридския диоцез бива преведено едно от най-известните и разпространени сред славянския свят съчинения с антилатинска насоченост – т.нар. „Полезна повест за латините“[25].

От това съчинение средновековният българин научава в систематизиран вид

---

[22] *Анна Комнина.* Алексиада. М., 1965, с. 185. За присъствието на западноевропейците във Византия и тяхната роля от XII в. нататък вж. интересните разсъждения на *Успенский, Ф.* Уклон консервативной Византии в сторону западных влияний. – ВВр., 1922, т. XXII, 21–40.

[23] *Nicetas Choniates.* Historia. – ГИБИ, 7, с. 127.

[24] *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия. Т. 1. С., 1995, с. 272 Авторът е склонен да определи позицията на охридския архиепископ Теофилакт по отношение на религиозните различия с Рима като примирителна. Според Снегаров архиепископът смятал, че разколът между Рим и Константинопол през 1054 г. не е бил причинен от чак толкова фатални и непреодолими противоречия от догматично естество

[25] *Николов, А.* Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. С., 2011, с. 27 сл. Библиография с най-нови проучвания по този проблем пак там, с. 132–147.

някои от основните различия между православието и католицизма. А това несъмнено е дало отражение върху представата му за хората от Западна Европа. Именно за тях ние откриваме следните доста отблъскващи характеристики: „Поповете им нямат свои жени, но блудстват с чужди, и никак не вменяват това в грях... Ядат всякакви нечистотии, костенурки и таралежи, малки и големи котки, диви и питомни, които скачат по планини и дървета, и диви мишки, всякакви скотове и зверове, ядат мечки, лисици и всички останали, като се гнусят само от псета и вълци; освен това западните латини ядат малки и големи змии. Когато излизат на война, всички латински родове колят хора и се мажат с техните кърви и своите оръжия поръсват с човешки кървища. През цялата година никога не спазват пости, нито празничните дни – малки и велики... И много други ереси имат, за които не можем да говорим тук.“[26]

Това негативно отношение към западноевропейците проличава и в други покъсни старобългарски творби. За пример ще посочим известния „Разказ за зографските мъченици“, написан по повод нахлуването на кръстоносците в атонския манастир „Зограф“ през 1275 г. Според разказа нападателите запалили кулата на манастира, в която изгорели 21 свещеници и четирима миряни заедно със 193 книги, църковни съдове и други ценни предмети. В разказа етнонима „латини“ е използван в неговия конфесионален смисъл, т.е. като хора, изповядващи католицизма. Твърди се, че латините „се вдигнали от Италия и Рим“, за да пристигнат в Цариград[27]. Тоест внушава се, че отправната точка за похода им срещу Атон е градът на папския престол. Също така по-нататък в разказа четем, че монасите предпочели мъченическата смърт, вместо да се присъединят към служещите си с „безквасните латини“. Представяйки латините като главен духовен враг на атонските монаси, авторът на творбата е използвал и някои определения, типични за житийния жанр, с които се цели да се подсили отрицателната представа за неприятеля. Латините са наречени „жестоки и свирепи“, а също така „грабители и нечестивци“[28]. По-надолу в друг пасаж от творбата названието „латини“ е заменено с „франки“. Авторът сравнява деянията на „безсрамния и жесток народ франки“ с жестокостта на варварите езичници, които през V в. завладели Синай и избили монасите – отшелници в манастира „Св. Сава“.

Използваният в случая архаизиращ етноним „франки“ очевидно притежава една по-дълбока смислова натовареност и асоциира не само изобщо западен произход, но определен тип поведение и манталитет. Тук бихме се спрели на няколко характерни примери в това отношение. Още в „Житието на св. Климент Охридски“ от византийския архиепископ Теофилакт Охридски, но с несъмнена българска основа, етнонимът „франки“ се използва най-общо, за да се обозначат хора, които не изповядват истинско християнство. Там четем, че „франките принуждавали учениците на Методий да се присъединят към лъжливото учение“ и освен

---

[26] Пак там, с. 123. Заслужава внимание наблюдението на автора, че в основата на тези обвинения стоят „традиционни византийски стереотипи за отвратителните обичаи на различни северни варварски народи” – с. 123, бел. 50.

[27] СБЛ. Исторически съчинения. Т. 3, с. 283.

[28] Пак там, с. 284.

това „безчовечно изтезавали едни, на други разграбвали домовете като прибавяли алчност към безчестието си, а трети, и то стари и надминаващи Давидовата възраст, влачели голи през тръната“[29].

Същите отрицателни асоциации, които предизвиква етнонимът франки откриваме и в „Житието на Св. Петка“ от Патриарх Евтимий. Старобългарският книжовник, подобно на Никита Хониат, пише за безчинствата на кръстоносците в „царстващия град Константинопол.“ Според него франките „безсрамно иззели всички свещени съдове, а още и честните мощи на светците, цялата църковна утвар, всичките царски богатства и просто казано – цялата красота на града, всички отпратиха и отправиха в Рим“[30].

Трябва да се отбележи, че освен етнонимът „франки“, който в средновековна България най-често се употребява за обозначаване на западните народи, се срещат и други названия със същия смисъл, като например „римляни“. Откриваме го нееднократно използван в творбите на Патриарх Евтимий главно в смисъл на хора, изповядващи католическата религия. В по-редки случаи се употребяват и названията „алемани“ и „немци“[31]. Така например в споменатото житие на Климент Охридски на едно място вместо „франки“ е употребен етнонимът „немци“. Там четем, че „войниците, хора жестоки, понеже били немци, притежавали и по природа жестокост, взели светците, извели ги извън града и след като ги съблекли, започнали да ги влачат голи“[32].

Не по-различна е представата за западните народи и в някои старобългарски апокрифни съчинения. Така например в „Слово за Господа наш Исус“ те са причислени към „полуверните“ народи, т.е. изповядващи неистинско християнство. Сред 12 изброени „полуверни“ народи срещаме алеманите, франките и немците[33]. А в един от непубликуваните преписи на Словото от XVI в. се казва, че „алеманите ще погубят всички народи“[34]. Трябва да се отбележи, че повечето приведени до тук определения за западните народи са били писани след голямата схизма през 1054 г. между Рим и Константинопол, което до голяма степен обяснява и рязко отрицателното отношение към тях. Тогава именно в старобългарската книжнина се утвърждава постепенно и представата, че всъщност изповядваното от западноевропейците християнство по същество представлява ерес, обозначавана с израза „латинска ерес“.

Примерите за това са много, но ние ще посочим едно интересно сведение, което показва, че изповядването на „латинската ерес“ започва да се свързва и с определени душевни качества. Става дума за „Житие на Св. Йоан Нови Сучавски“ от Григорий Цамблак . Там се споменава, че собственикът на кораба, с който пътувал светеца, бил много „суров и безчовечен“, тъй като принадлежал към „латинската

---

[29] *Милев, А*. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 111.
[30] СБЛ. Житият. Т. 4, с. 197.
[31] Пак там, с. 213.
[32] *Милев, А*. Цит. съч., с. 115.
[33] СБЛ. Апокрифи, т. 1, с.. 341
[34] Пак там, с. 411, бел. 3.

ерес“[35]. Същите внушения откриваме и в „Сказание за буквите“ на Константин Костенечки. Там той употребява интересно обобщаващо название за католиците, наричайки ги „западняци“, които вече били осъдени като еретици, заради схващанията им за природата на Св. Дух[36]. А малко по-нататък той приписва на римокатолиците цели 60 ереси[37]. Същите внушения, че именно от Запад и по-точно от Рим са насадени различни ереси, откриваме и в един малко познат извор, а именно – среднобългарския превод на „Тактикона“ от Никон Черногорец, писан през XII в. и преведен на старобългарски през XIV в. Там четем „че фружкия народ (т.е. франките – б.а., П.А.), който в „Божествените писания се нарича германи“, разрушил Рим и изкоренил древните римляни и т.нар. ундолски народ (вероятно вандалите – б.а., П.А.). „И оттогава – заключава авторът – в Рим са създадени различни ереси, та и досега поддържащите Рим фрузи имат такива ереси“[38].

Успоредно с тази представа, че западноевропейците са по същество еретици, в старобългарската литература през XIV–XV в. се налага и схващането, че поведението на католиците улеснило завоеванията на османските нашественици. Доказателство за това откриваме в „Житие с малка похвала за Св. Иван Рилски“ от Димитър Кантакузин. Там той сурово упреква не само войнствените българи и горделивите гърци, които често воювали помежду си, но говори и за една, както той я нарича „последна пагуба“, дошла от „венецианците заедно с другите от запад и от Италия“. Според думите му, те, като „мислещи по латинското учение“, разделили „лошо църквата, заради недостойната прибавка към вярата“, станали „злостни ратници срещу православните и виновници за общата загуба“[39].

От всичко казано до тук може да се направи изводът, че представата за западните народи в средновековна България се формира под въздействието на различни фактори и обстоятелства. Няма съмнение, че своето начало тази представа води от най-ранните контакти на славяни и прабългари с германските племена от времето на Великото преселение на народите. Впоследствие образът на „човека от Запад“ се развива под въздействието на общата граница и политическите контакти, които България има с могъщата Франкска империя. Други важни фактори при изграждането на тази представа безспорно са връзките между България и Рим непосредствено след покръстването, преминаването на първите три кръстоносни похода през българските земи, схизмата между Западната и Източната църква през 1054 г., отношенията на България с Римската църква и Латинската империя, както и значителното присъствие на венецианци и генуезци в българската търговия през XIII и XIV в.

Не може да се отмине и фактът, че в западните българските земи се заселват и известен брой саксонци (т.нар. още саси), които имат изключително значение за развитието на рудодобива. Тяхното присъствие довежда между другото и до появата на устойчиви словосъчетания, с които се характеризира определен тип

---

[35] *Милев, А.* Цит. съч., с. 115.

[36] СБЛ. Апокрифи, т. 1, с.. 341

[37] Пак там, с. 411, бел. 3.

[38] *Гюзелев, В.* Покръстване и християнизация на българите. С., 2006, с. 99.

[39] СБЛ. Жития, т. 4, с. 158.

поведение и манталитет. Сред тях е например изразът „урболешка работа“, който с течение на времето придобива смисъл на работа, извършена набързо, небрежно и неточно. Сред понятията, с които се означавали хората от Западна Европа, особено устойчиво се оказало „латини“, което преминало и в българския фолклор. Известни са например песни от юнашкия епос за Крали Марко, където се говори за латинци, за Латинска земя, Латина града, Латина девойка, Латинец войвода, Латинина краля, дете латинянче и т.н.[40]

THE MEDIAEVAL BULGARIANS' NOTION OF THE WESTEUROPEANS

Petar Angelov

The continuous communication between the nations of Europe in the Middle Ages resulted in the establishment of firmly rooted mutual perceptions and prejudice, which were not wiped out or transformed in their entirety by the global changes in the course of history. The study of these perceptions and their role in the progress of society is without doubt of great value, since in many cases it is crucial as to the better understanding of paramount events in the economic, political and cultural spheres of life when a particular nation is concerned.

Regardless of the fact, Bulgaria in the given period could hardly be defined as a multiethnic society, as for instance was Byzantium, written sources available duly imply the marked presence of various ethnic communities from abroad on Bulgarian soil. These were, on the one hand, the survived descendents of the ancient Thracian folk to turn Hellenic or Roman, on the other – a certain number of Greeks, Jews, as well as a considerable number of westerners, who were generally labeled "Francs". A number of nations were referenced to that particular term, like for instance the French, German, Italian, Flemish, etc. The origins of this ethnonym to comprise all folk hailing from the West, take us to the epoch of the powerful Carolingian Empire which, in a certain period of time, in matters of common politics unified a considerable part of the West-European The archaic-termed ethnonym „the Franks" is obviously tinged with a deeper shade of meaning and would refer not only to origins rooted in the West in general, but also to a peculiar behaviour and attitude.

We could draw the conclusion that the concept of the western nations in mediaeval Bulgaria is formed under the impression of various considerations and circumstances. It is without a doubt that its origin is rooted in the earliest dealings of the Slavs and Proto-Bulgarians with the German tribes back in the age of the great migration of peoples. Subsequently, the image of „the man of the West" was built up under the impact of the common boundary and the political contacts, which Bulgaria established with the powerful Carolingian Empire. Other key factors in the formation of this concept were undoubtedly the connections between Bulgaria and Rome in the immediate aftermath of the conversion, the first three Crusades to pass over the Bulgarian lands, the schism of 1054 dividing the church into two factions – a western and an eastern one. It

---

[40] Български юнашки епос. – Сб. За народни умотворения и народопис. Кн. LIII. С., 1971, с. 1022 Вж. също *Галанова, М.* Латинците – западноевропейци на Балканите (Български фолклорни стереотипни представи) – В: В света на човека. Т. 1. Сб. В чест на проф. Иваничка Георгиева. С., 2008, 67–93.

was just the time when the Old-Bulgarian literature gradually adopted the idea that the Christianity professed by westerners essentially was a heresy, termed with the phrasing „Latin heresy". Among the terms used to designate people from Western Europe, a particularly fixed one turned out to be „the Latins", which left its trace in the Bulgarian folklore. There are a number of popular songs inluded in the Heroic epic poetic cycle of Krali Marko, where references to Latins, Latinska zemya (land), Latina grada (town), Latina devoyka (maid), Latinec voyvoda (voivod), Latinina kralya (king), dete (infant) Latinyanche, etc., were made.

БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ В СЪЧИНЕНИЕТО НА ВИЗАНТИЙСКИЯ ИСТОРИК ДУКА

Владимир Ангелов

Дука е автор на едно от най-интересните византийски исторически съчинения от XV в., чиято структура позволява да бъде причислено към категорията на хрониките, макар и да се отличава от тях по някои признаци. Написано е под формата на полуфрази и е достигнало до нас в два варианта – оригиналният гръцки текст и един италиански препис. Изложението условно може да се раздели на две части – първата започва с кратък преглед на събитията от сътворението на света до 1204 г., след това фактите са представени малко по-подробно, достигайки до 1389 г., като сведенията се отнасят главно до историята на османците. Най-детайлно са изложени събитията във втората част, която включва периода от 1389 до 1462 г., и всъщност представлява основният дял от съчинението. Оригиналното заглавие на съчинението не е известно, поради което по-нататък в изложението сме възприели условното название „Турско-византийска история“, предложено от румънския изследовател В. Греку. Основната идея на Дука е да опише установяването, разширението, а след това, както се надява, и гибелта на османската държава, както и да изясни причините за завоевателната политика на османците. Изложението се отличава с жив и образен език, максимално доближаващ се до говоримия. Налице е и характерната за византийската историография архаизация на етнонимите и топонимите, дължаща се на подражаването на антични литературни образци.

Съчинението на Дука е сред важните извори за политическата история на балканските народи за периода от края на XIV до втората половина на XV в. Трябва да отбележим обаче, че докато научаваме редица подробности за сърби, власи, албанци и босненци в хода на повествованието, то казаното за българите не е толкова много. Преобладаващите сведения за българските земи са свързани с излагането на някои събития от XV в., случили се край градове като Филипопол, София и Варна.

За пръв път българите биват споменати в един пасаж в началото на „Турско-византийска история“, в който Дука изброява завладените от османците територии. Слагайки акцент върху византийските земи, авторът също така отбелязва, че под османска власт се намирали и „..трибалите, мизите, албанците и други западни народи...“[1]. Цитираният пасаж е един от моментите в съчинението, показващ известна непоследователност от страна на Дука при използването на определени

[1] *Ducas.* Istoria turco-bizantina(1341–1462) ed.V.Grecu. Bucuresti, 1958, p. 49.

етноними. В случая българите са наречени с характерното название „мизи“, докато в по-нататъшния ход на изложението авторът постепенно започва да използва собственото етническо име на българите. Подобна е картината и при сърбите, които неколкократно са наречени „трибали“. Според нас обяснението за тази особеност на „Турско-византийска история“ е, че за описваните събития Дука се опира на съчиненията на по-стари автори като Никифор Григора и Йоан Кантакузин, които използват тези архаични названия.

Следващият момент от съчинението, в който срещаме споменаване на българите, е свързан с описанието на охолния живот, който води султан Баязид I (1389–1402) в двореца си в Бурса. Дука разказва за несметните богатства, взети от завладените земи и описва и нерадостната съдба на множество младежи и девойки, взети в плен и по произход „ромеи, сърби, власи, българи, албанци, унгарци...“[2]

Отново под влияние на античната традиция един от любимите похвати на Дука е съчиняването на въображаеми речи. Именно в една такава реч, уж произнесена от султан Баязид I, българите се споменават за пореден път. Според Дука пред събралото се множество османският владетел заявил, че „ромеите и сърбите били принудени да се признаят за васали и да плащат ежегоден данък, а власите отвъд Дунава, голяма част от унгарците, албанците и българите били подчинени“. Написаното от Дука в този случай всъщност представя положението в Европа около половин век след началото на османското нашествие.

Опитвайки се да обясни къде се коренят военните успехи на османците, Дука дава известни сведения за еничарския корпус, наречен от него „нови воини“, което е буквален превод от османски. Тук името „българи“ се среща още веднъж. След като разказва как броят на еничарите се увеличава всяка година и по какъв насилствен начин се набира тази войска, Дука подчертава, че всички без изключение са християни, а именно „ромеи, сърби, албанци, българи, власи и унгарци“[3].

„Турско-византийска история“ се отличава преди всичко с детайлното излагане на политическите събития, като в това отношение Дука превъзхожда другите византийски автори от XV в. Никополската битка от 1396 г. е първото събитие от българската история, за което откриваме по-подробни сведения в хрониката. Трябва да се отбележи, че разказа на Дука до голяма степен се припокрива с написаното в другите византийски и в някои западни извори. Във всички тях достатъчно подробно са описани както подготовката на кръстоносния поход, така и последвалия сблъсък между армията, предвождана от унгарския крал Сигизмунд (1387–1437) и османците. Според нас най-интересната част от изложението на Дука представлява едно кратко природно описание, проявление на типичния за византийската историография „военен“ поглед върху географските особености на съседните на Византия земи. Научаваме, че султан Баязид спрял край София, където имало много блата, които затруднявали придвижването[4].

Част от сведенията за българската история в съчинението на Дука са свързани със започналата в османската държава след 1402 г. междуособна борба с главни

---

[2] Ibidem, p. 87.
[3] Ibidem, p. 179.
[4] Ibidem, p. 79

действащи лица синовете на султан Баязид I. От разказа на Дука за сключения през 1403 г. Галиполски договор и по-специално за отстъпките, които най-големият Баязидов син – Сюлейман, прави на Византия, научаваме, че империята придобила крайбрежните крепости „простиращи се между Босфора и Варна“[5]. В същия контекст се съдържа още едно интересно сведение, отнасящо се до българските земи. Споменава се, че след като Сюлейман отнел владенията на емира на Айдън-Джунеид, го изпратил в България и го назначил за управител на областта около Охрид[6]. Написаното от Дука е доказателство, че независимо от факта, че от края на XIII в. по-голямата част от югозападните български земи попадат под сръбска власт, през XV в. те са разглеждани като неразделна част от територията на България. Трябва да се отбележи, че това споменаване на Охрид е и единственото сведение за югозападните български земи, което се среща в съчинението.

В „Турско-византийска история“ откриваме един интересен момент, според който последният и решителен сблъсък в конфликта за османския престол между Сюлейман и брат му Муса станал в българските земи. Според Дука двете армии се срещнали край София и в последвалото сражение Муса разбил и обърнал в бягство войската на Сюлейман[7]. Това сведение е твърде интересно, тъй като в други извори от периода, включително и османски, за този сблъсък не се споменава. Разбира се не трябва да се изключва възможността в случая да става дума за объркване от страна на Дука. Действително в близост до София става сражение с участието на Муса, но вече при променена ситуация, свързана с борбата между него и брат му Мехмед. Все пак трябва да се отбележи, че от цялостния разказ на Дука за османската междуособица личи, че той е добре осведомен и трудно може да се приеме, че по такъв начин може да смеси фактите.

Във връзка с тези събития трябва да обърнем внимание на един пасаж, в който се описва жестокостта на Муса спрямо местното християнско население. Според Дука Сюлейман бил заловен и убит от трима стрелци, родом от село в Тракия и под предлог, че скърби за брат си и иска да накаже виновниците за гибелта му, Муса наредил да се съберат на едно място всички жители на селото, да ги завържат заедно с жените и децата им, да ги затворят в колибите им и да ги изгорят. Прекалената жестокост на Муса прави впечатление дори на османските хронисти, които не могат да намерят оправдание за неговите действия. Именно заради подобни прояви в паметта на балканските народи Муса остава като свиреп главорез (кеседжия).

Следващите сведения, които представляват интерес за нас се съдържат в един пасаж, в който Дука разказва за готовността на новия османски султан Мехмед да потвърди мирните си намерения спрямо няколко балкански държави, като особено любопитно е, че сред тях споменава и България. Според Дука, след като заел престола Мехмед изразил приятелското си отношение към пратениците на Сърбия, Влахия, България, дукът на Янина, деспотът на Лакедемония и принцът на Ахея[8].

---

[5] Ibidem, p. 113.
[6] Ibidem, p. 123.
[7] Ibidem, p. 125.
[8] Ibidem, p. 133

Разбира се, веднага възниква въпросът какви биха могли да са тези български пратеници. Според някои изследователи става дума за хора, пратени от сина на цар Иван Страцимир – Константин. Би могло да се предположи, че той се е надявал да получи от новия султан потвърждение на властта си върху определена територия, заета след избухналото през 1408 г. в българските земи въстание[9]. Това от своя страна трябва да означава, че и след 1413 г. някои земи остават под контрола на Константин, но трябва да се отбележи, че за съжаление сериозни доказателства в тази насока липсват. Второто възможно обяснение за българското пратеничество при Мехмед трябва да се търси в подкрепата, която българите осигуряват на Муса. Присъствието на техни представители при султана би могло да е с цел неговото умилостивяване и предотвратяване на евентуални наказателни действия.

Последвалите действия на султан Мехмед имат пряко отношение към една личност, свързана с българската история. Става дума за втория син на цар Иван Шишман-Александър. Трябва да се отбележи, че съчинението на Дука се явява един от малкото извори, в които се съдържа информация за неговия живот. За съдбата на Александър непосредствено след 1395 г. научаваме от известния пътепис на Ханс Шилтбергер, участник в битката при Никопол. Според Шилтбергер след смъртта на баща си Александър бил принуден да приеме исляма, за да запази живота си, а Баязид го назначил за управител на град Самсун в Мала Азия[10]. В пътеписа, за съжаление, липсват други подробности за Шишмановия син за периода до 1402 г. Известно е, че след битката при Анкара при Тамерлан се явяват, за да засвидетелстват своето подчинение, някои емири, които Баязид лишава от земите им и ги прогонва. Тяхното искане е да им бъдат върнати владенията, сред които попада и територията, намираща се под управлението на Александър. Тъй като е поставен там от Баязид, при създалото се положение вече не е възможно да остане управител на Самсун и трябва да се оттегли[11].

През есента на 1413 г. Мехмед предприема действия срещу разбунтувалия се Джунеид, който, според османския автор Мехмед Нешри, към 1410–1411 г. си върнал властта над Айдън. От разказа на Дука за тези събития научаваме, че след като успял да се справи с непокорния емир, султан Мехмед възложил на „сина на Шишман-Александър, когото приобщил в нечестивата си вяра“ управлението върху земите на Джунеид с център Смирна[12]. По-нататъшната съдба на Джунеид отново е свързана с българските земи, тъй като Дука споменава, че след като първоначално го отвел в Галиполи, Мехмед назначил Джунеид за управител на областта около Никопол[13].

---

[9] *Цветкова, Б.* Паметна битка на народите. С., 1979, с. 72.

[10] *Шилтбергер, Х.* Пътепис. С., 1971, с. 34.

[11] По-подробно за Александър вж.: *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД (Изв. на ист. дружество в София, VII–VIII), 1928, 85–89.

[12] *Ducas*, p. 147.

[13] По-подробно вж.: История на Османската империя. С., 1999, с. 70 и сл.; Според М. Грънчаров в случая е извършена размяна на владения, т.е. Александър получава владението на Джунеид в Мала Азия, а Джунеид – неговото владение на Балканския полуостров, което вероятно е било в Никополския санджак. Това твърдение обаче трудно може да се докаже. Вж.: История на Никопол. Плевен, 2004, с. 78.

През първите години на XV в. в османската държава се появява своеобразното религиозно-социално движение на шейх Бедреддин, в чиято основа залягат мюсюлманския и християнския мистицизъм. През 1416 г. неговите привърженици вдигат два бунта срещу властта – единият в Североизточна България под водачеството на Бедреддин, а вторият – в Айдън, начело с Бьорклюдже Мустафа. В разказа на Дука за тези събития се съдържат подробности за трагичната съдба, която сполетява Шишмановия син Александър като владетел на Смирна. Научаваме, че той бил изпратен от султана да потуши бунта на Бьорклюдже Мустафа, който се бил укрепил в планината Стилария. Начело на неголяма войска Александър се отправил срещу бунтовника, но (според разказа на Дука) стиларийците организирали засада в планинските проходи и „избили всички войници на Шишмановия син, като загинал и самият той“[14]. Това е още едно от сведенията за българската история в съчинението на Дука, което има висока стойност, тъй като в други византийски извори от същия период не срещаме тази информация. В крайна сметка бунтовете са потушени, но с цената на големи усилия от страна на Мехмед.

Във връзка с неспокойната обстановка в османската държава в първите години от управлението на Мехмед срещаме още едно любопитно сведение на Дука, имащо отношение към българите. Проявите на непокорство от страна на някои балкански владетели и опитите им да се възползват от всяка благоприятна ситуация, за да омаломощят османската държава, принуждават Мехмед да бъде нащрек и, както пише Дука, „да насочва копието си към... власи, сърби и българи“[15]. Най-вероятно в случая Дука споменава българите по повод на тяхното участие в бунта на Бедреддин в Североизточна България или пък поради все още пресния спомен за бунтовните настроения сред тях, намерили израз във въстанието на Константин и Фружин.

Следващото сведение, което има отношение към историята на българските земи е от края на 30-те години на XV в. и го откриваме в един пасаж от съчинението на Дука, разказващ за организирания от султан Мурад II (1421–1451) през 1438 г. поход срещу Унгария. Според Дука султанът преминал Дунава при Никопол, където бил посрещнат от своя васал – влашкият воевода Влад II Дракул, който го придружил със собствената си войска[16].

По-нататък Дука се спира върху някои събития, свързани с т.нар. Дълъг поход от 1443–1444 г. Както е известно, начело на похода застава трансилванския воевода Ян Хунияди, към когото се присъединяват полско-унгарският крал Владислав III Ягело, сръбският деспот Георги Бранкович и Влад II Дракул[17]. Дука споменава, че войската на Георги Бранкович „подложила София и околностите на опожаряване, не оставяйки камък върху камък... а после, след като взетата плячка

---

[14] *Ducas*, p. 151. Вж.: *Красавина, С.* К. Византийский историк Дука о восстании Берклюджи Мустафы. Общество и государство на Балканах в средние века. Калинин, 1980; По-подробно за двата бунта вж.: *Имбър, К.* Османската империя 1300–1481. С., 2000, 123–129.

[15] *Ducas,* p. 164.

[16] Ibidem, p. 259.

[17] По-подробно за Дългия поход вж. *Цветкова, Б.* Цит. съч. 263–277; *Матанов, Х., Р. Михнева*. От Галиполи до Лепанто. С., 1988, 134–136.

била отнесена към Дунав, войската се отправила към Филипопол...“[18] По-нататък научаваме, че унгарците достигнали до град, „който на езика на българите се наричал Излати“ (дн. град Златица)[19]. Този пасаж е особено интересен, тъй като Дука си позволява да направи още едно кратко описание на природните особености на българските земи. Според автора Излати бил обграден от планини и непроходими гъсталаци и за да успеят войниците да преминат напред трябвало да изсичат дърветата“[20]. Тук може да се направи паралел с някои по-стари византийски съчинения, в които сведенията много приличат на казаното от Дука. На първо място бихме посочили един анонимен военен трактат, съставен вероятно през X в., където се споменава, че „…в страната на българите има гористи и мъчнопроходими клисури и извънредно тесни пътища…“[21] Лъв Дякон също говори за „стръмни и труднопроходими места“, на които се натъкнали византийците, оттегляйки се след неуспешната обсада на Средец през 986 г[22]. Могат да се посочат и други примери как византийците гледали на българската земя, но те в общи линии приличат на посочените по-горе описания.

Подобаващо внимание Дука обръща и на едно от най-значимите политически събития, случили се в българските земи през XV в. – битката край Варна на 10 ноември 1444 г. Трябва да се отбележи, че на фона на останалата доста подробна информация, сведенията за сблъсъка между армиите на Владислав III Ягело и султан Мурад II, които дава Дука не са толкова подробни. Съвсем накратко са описани подготовката на похода и придвижването на християнската армия. Научаваме единствено, че „...войниците успели да си проправят път, след като превзели много крепости и така достигнали стените на Варна...“[23] Не се съдържат много подробности и за самото сражение.

Следващите събития от историята на българските земи през XV в., които заслужават нашето внимание, са непосредствено свързани с управлението на Мехмед II (1451–1481). На първо място трябва да се спомене едно интересно сведение на Дука, на което досега не е обръщано внимание в научната литература. Описвайки възкачването на Мехмед II на османския престол, Дука разказва, че както повелявала традицията „жителите на Влашко, България, островитяни от Хиос и Родос, и генуезци от Галата“, дошли с богати дарове, за да засвидетелстват своето подчинение на новия владетел[24]. Както можем да видим, написаното от Дука в този случай много прилича на сведението му за българските пратеници при Мехмед. Но докато то може донякъде да бъде обяснено, то споменаването на България в този случай предизвиква известно недоумение. Най-вероятно авторът има предвид някои местни управници от българските земи, назначени от Мурад II, които се явяват при новия султан, за да засвидетелстват готовността си да му служат.

---

[18] *Ducas*, p. 271.
[19] Ibidem, p. 273.
[20] Ibidem.
[21] ГИБИ, V, с. 278.
[22] Пак там, с. 276.
[23] *Ducas*, p. 275.
[24] Ibidem, p. 291.

След като проследихме съдбата на Иван Шишмановия син Александър, трябва да спомена и името на още един българин на османска служба. Описвайки събитията около обсадата и превземането на Константинопол през 1453 г., Дука споменава, че главнокомандващ османския флот по това време бил Балда, който „произхождал от народа на българите и бил син на някой от българските първенци“, но се бил отрекъл от своята религия, когато бил отведен в робство от бащата на Мехмед II[25]. „Турско-византийска история“ е единственият извор, от който научаваме произхода на този Балда, поради което това сведение на Дука е особено ценно.

Някои интересни сведения за българските земи срещаме във връзка с разказа на Дука за похода на султан Мехмед II срещу Сърбия през 1454 г. В стремежа си да представи събитията възможно най-безпристрастно, авторът прибягва до типичния си похват да съчинява въображаеми речи. С една такава реч, според Дука, Мехмед II призовал деспот Георги Бранкович да се откаже от властта си над сръбските земи, които не му принадлежали, а в замяна щял да получи някои от земите на баща си Вук „и град София“[26]. Последвалите събития, които са описани, са свързани с бягството на Георги Бранкович в Унгария и нахлуването на армията на султана в Сърбия. Авторът разказва как Мехмед II потеглил с войската си от Адрианопол, отправяйки се към Филипопол, а след като напуснал града, се насочил към София[27]. Малко по-нататък в „Турско-византийска история“ срещаме още едно известие за Филипопол, което се съдържа в един кратък пасаж, разказващ за обсадата на малоазийския град Синопе от Мехмед II. Според Дука султанът обещал на неговия управител да му предостави „Филипополската област“ в замяна, ако му предаде властта над града[28].

Последното сведение за българските земи в „Турско-византийска история“ е свързано с отношенията между Мехмед II и влашкия владетел Влад Дракул. Споменава се Дръстър, един град, за който по принцип не се откриват почти никакви сведения в изворите от този период. Дука разказва, че разгневен от опитите на султана да го направи свой васал, Влад Дракул пресякъл Дунава с войската си и опустошил областта около Дръстър[29].

Казаното до тук ни позволява да обобщим следното. Сведенията за българите в съчинението на Дука се отнасят предимно до събития, случили се в българските земи през първата половина на XV в. край отделни български градове и области, като Филипопол, София, Месемврия и Варна. Като цяло авторът се задоволява с ролята на регистратор на събитията, случили се в българските земи. От една страна, фрагментарността на информацията, която Дука дава за българската история може да се обясни с факта, че е изминало не малко време между събитията, за които говори и времето, по което пише съчинението си. Споменът за тези събития е вече избледнял, а разказите и писаното от очевидци не са били винаги достъп-

[25] Ibidem, p. 337.
[26] Ibidem, p. 397.
[27] Ibidem, p. 397.
[28] Ibidem, p. 429.
[29] Ibid., p. 435.

ни. От друга страна обаче лаконичното представяне на българите в съчинението на Дука би могло да се дължи и на известно пренебрежение към „победените“, каквито са вече българите, както и на факта, че в сравнение с другите балкански народи българите са най-добре познати на ромеите, с които съжителстват вече близо осем века. А традицията във византийската литература показва, че винаги се обръща повече внимание на новото, различното и необичайното, а не толкова на познатото и общото, което сближава „другите“ с ромеите.

Независимо че информацията за българите не е толкова подробна в сравнение с това, което е написано за другите балкански народи, Дука дава някои единствени по рода си сведения за нашата история. По този начин той в голяма степен допълва разказа на останалите византийски историци от този период. С основание съчинението „Турско-византийска история“ може да бъде определено като незаменим извор за един бурен период, бележещ политическия залез на балканския християнски свят.

BULGARIA AND THE BULGARIANS IN THE HISTORICAL WORK OF DOUKAS

Vladimir Angelov

The predominating information on Bulgaria and the bulgarians in the work of Doukas “Turkish-byzantine history” concerns some events that happened during the first half of the 15th century around some Bulgarian towns such as Philipopolis, Sofia, Varna and Mesemvira. In most cases Doukas was satisfied with the role of registrar of events. In the first place, the fragmentariness of his information on the Bulgarian history could be explained by the fact that the time Doukas lived in was separated by more than a half century from the events he described. The memory of these events had already faded and the stories and what had been written by witnesses had not always been accessible to him. Another reason for being presented in such a laconic way is a certain neglect to the “conquered”, as the Bulgarians already were. Of course, it should not be ruled out that this brevity might have been due also to the fact that in comparison with the other Balkan peoples, the Bulgarians had been the best known to the Byzantines, with whom they had been coexisting for nearly eight centuries already. As a general conclusion it may be stated that the data about the Bulgarians in Doukas’ work, though not very numerous compared to what was written about other Balkan peoples, is unique and thus complements the narratives of the other 15th century Byzantine historians. All this makes “Turkish-byzantine history” an invaluable source for a period, marking the political decline of the Balkan Christian world.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ВИЗАНТИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛИ, КРАЛЕТЕ И КНЯЗЕТЕ НА СРЕДНА И ЗАПАДНА ЕВРОПА В СЪДБАТА НА СВЕТЦИТЕ ОТ БЪЛГАРСКИЯ ПАНТЕОН

Бистра Николова

Агиографията е жанр, който следва строги и последователни правила, чиято основна цел е да представят главния герой като най-съвършената личност приживе, която работи за църквата и за прославата на божието царство на земята. Затова всяко съприкосновение на светеца с личности носи послание. Част от спецификата на житията е да сложат своя герой в рамките на определена историческа жизнена среда, която да направи още по-действителен разказа. Истинността му напомня схематичния и условен пейзаж зад образите в средновековната стенопис. Този подход отнася някои разкази в сферата на фикцията, други потвърждава като исторически верни, трети стоят на границата между първите и вторите. Практически няма свят мъж или жена от Изтока, в чиято агиографска „биография“ да не присъства връзка между него, съвременния му владетел или някой високопоставен представител на властта. Тази устойчива схема има своето историческо основание в реалността, където църковната и светската власт са двата стълба, около които се изгражда политическата и социалната действителност на средновековното общество. Но не само това, редица канонизирани църковни личности, особено в периода на големите църковни събития от IV–VI в., не по-малко и в следващите епохи, реално са били във връзки с владетелите. Грижата на светската власт, проектирана върху живота на светеца, е потвърждение на разбирането за дълга ѝ към църквата, като неин покровител и едновременно слуга, израз на хармонично взаимодействие в един разказ, в който идеалът и идеологията съжителстват безконфликтно или ако не, то служат за нравствено назидание.

Българските агиографи следват нормите на жанра и кога по силата на фактите или на трафарета, отразяват намесата в живота на своя герой на някой владетел или висш служител сановник. Съвременната ни историография е склонна не рядко, поради бедност на изворова база или други подбуди, да приема повече или по-малко тези сведения за исторически достоверни. Критичният поглед доказва присъщите ѝ горепосочени белези като комбинация от истини, легенди и неистини. Даже последните, от гледна точка на модерната културна критика, имат своята историческа стойност.

От гледна точка на календара на честваните светци не е уместно да говорим за отделен пантеон на български светци. Използвам израза условно за светците, канонизирани от българската църква.

Пространното житие на Константин Философ внушава, че основни негови действия са направлявани от императора или от неговите висши служители, а самият той е водеща фигура в планове на василевса. Началните стъпки на Константин са под покровителството на логотета, чието име остава скрито до края на житийния разказ, но ние го знаем благодарение на хронологията на събитията в творбата. Това е бил Теоктист, който заедно с императрица Теодора, били фактическите управители на империята до 856 г.[1] Тук още в началото на разказа, свързан с ранните години на светеца, се появява съмнение доколко голяма е близостта му с Теоктист. Според житието, логотетът го привлякъл от Солун в столицата, за да учи с императора[2]. Ако приемем за достоверно това, че той дошъл в Константинопол когато Теоктист вече е фактор в управлението, то той е пристигнал в столицата след 842/3 г. Тогава Константин бил поне 15 годишен (род. 827 г.), но Михаил III (842–867) в това време е бил едва на три години (род. 839 г.). Следователно двамата не са могли да учат заедно. Това се потвърждава и от споменатите предмети, които Константин изучавал, принадлежащи към т. нар. образователна степен προπαιδεία, обичайно усвоявана след 13–14 годишна възраст от учениците до 17–18 години[3]. Още едно невярно твърдение от житието затвърждава убеждението ни в пресилеността на ранната връзка на Константин с Теоктист. По времето когато учил в Константинопол, той не е могъл да се обучава нито при Лъв Математик[4], нито при Фотий[5], както се твърди в житието. Първото не е възможно, защото Лъв Математик е преподавал в Магнаурската школа, а тя е създадена от Варда след 855/6 г.[6] Според Ф. Дворник, Константин е учил в императорска школа към църквата „Св. Андрей“ [7], но и това мнение не се приема. Видимите неточности в разказа за ранната връзка между Константин и Теоктист, минаваща през образованието на първия, засенчват убеждението в историческата истина за това от кога е била тяхната връзка.

Както е известно от съдържанието на житието, целият живот на Константин

---

[1] *Острогорски, Г.* История на Византийската държава. 1998, 300–304; *Jenkins, R.* Byzantium. The Imperial Century ad 610–1071. Toronto, Buffalo, London, 1987, 153–160.

[2] *Климент Охридски*. Избрани произведение. Т. 3. С., 1973, с. 90.

[3] *Lemerle, P.* Le première humanisme byzantin. Paris, 1971, 100–102, това са математика, риторика, геометрия, диалектика, астрономия, музика (изредени в житието – *Климент Охридски*. Цит. съч., 91).

[4] *Липшиц, Е. Э.* Византийский ученый Лев Математик (из истроии византийской культуры IX в.). – В: ВВ, 1949, т. 2, 135–136

[5] *Lemerle, P.* Op. cit., 183–185 – смята, че никога не е бил преподавател. Но има едно писмо на Фотий до папа Николай I, в което той говори за свои ученици и удоволствието да им дава уроци и Дворник (*Dvornik, F.* Les Legendes de Constantine et Methodie, vues de Byzance. Praha, 1933, 43–44) смята, че става дума за школа в дома му. Затова е възможно Константин да е учил все пак при Фотий.

[6] *Jenkins, R.* Op. cit., p. 164; *Острогорски, Г.* Цит. съч., 306; Культура Византии, вторая половина VII–XII в. Москва, 1989, 394–395. Льомерл, който не може да си обясни как така между 843 и 856 г. не се знае какво е правил в Константинопол Лъв Математик, смята, въпреки че сведенията на византийските автори говорят обратното, че създаването на Магнаурската школа от Варда е само хипотеза – *Lemerle, P.* Op. cit., p. 160.

[7] *Dvornik, Fr.* Op. cit., 34–35, 80–81.

минава в съприкосновение с една или друга историческа личност. Този дух следва описанието на ранните младежки години на Константин-Кирил.

В житието има един малко пренебрегнат от критиката епизод, който дава основание да приемем, че в крайна сметка близостта му с Теоктист почива на реална основа, но на факти от времето след периода на неговото обучение. В гл. IV се разказва, че когато логотетът видял ума на Константин, нравствеността му и желанието да служи на Бога „даде му власт над целия си дом и му позволи да влиза свободно в царските палати“[8]. Като отнесем към шаблона твърдението, че така Теоктист могъл да се наслаждава на общуването с Философа, това сведение съдържа в себе си една истина, казана по съкратен и пестелив начин. Както споменах, до 855/856 г. властта в империята била упражнявана от императрица Теодора и най-доверения ѝ човек – Теоктист. Той потърсил външен израз на близостта между двамата, като си построил къща с баня и градина в Апсида, т.е. вътре в затвореното пространство на императорския дворец[9]. Очевидно житието крие зад това сведение факта, че влизайки в дома на Теоктист, Константин получил достъп до двореца. Времето, в което следва да търсим историческата истина за близостта между най-висшия имперски служител и Философа, вероятно спада към втората половина на 40-те години на IX в., когато Константин бил завършил своето обучение. В подкрепа на този извод е и сведението от житието, че той е бил представен в двореца на императрицата и от този момент тя проявява интерес към личността му и се намесва в личния живот на Константин[10]. Сега, със застъпничество на Теоктист, той бива назначен за библиотекар в „Св. София“[11]. Разбира се трудно може да кажем каква длъжност е имал Константин в дома на Теоктист, така както не може да установим доколко предложението за брак с кръстница на логотета е обичаен житиен приказен разказ, средство да се задълбочи образът му на човек, странящ от светския живот и доколко е истина. В този ред на разсъждения е потрудно да приемем като неоспорима истина твърдението, че към Константин е имало предложение от Теоктист и обещание от императора да бъде издигнат на административно-военна длъжност (началник на архонтия – стратег). Това напомня за аналогичен епизод в житието на брат му Методий, но с друг край.

След като гл. III–IV на житието, къде с основание, къде без такова, потапя Константин в сферата на плановете на Теоктист, то всяко следващо негово действие започва като инициатива на василевс Михаил III (842–867). Първото такова е мисията при арабите. Целта на мисията, според житието, е определена от императора и тя е да се оборят клеветите на мюсюлманите срещу Св. Троица. С тази цел Константин заминава като мисионер[12], както се предполага за столицата на халифата – Самара. Христологичните и теологични диспути и произведения по различни въпроси, отразяващи тези

---

[8] *Климент* Охридски. Цит. съч., с. 91.

[9] *Dvornik, F.* Op. cit., p. 35.

[10] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 91.

[11] Пак там, 91.

[12] Пак там, 92–95.

спорове, са особено характерни за периода на патристите, модата на тези диспути преминава в полемика с исляма след VI–VII в. и е актуална във връзка със спора за иконите през иконоборческия период[13]. Що се отнася до участието на Константин в дискусията по основни богословски теми с ислямските учени, в това на пръв поглед няма нищо подозрително, но днес не се приема, че това е целта на мисията, възложена от императора. В гл. VI на диспута, арабите поставят въпроса за войната, а Константин изменя отговора в посока на дълга към приятелите, давайки отговор на арабите, защо византийците водят война срещу тях в противовес на Евангелската повеля (Л. 6:27-29, Мат. 5:44): „ А ние правим това за приятелите си, за да не би заедно с телесното им пленение (!), да бъде пленена и душата им“[14]. Очевиден намек за пленените византийци в Халифата и вероятността някои да са се поддали и приели исляма. Малко след това арабите засягат въпроса за данъка, който византийците следва да им плащат, ако искат да има мир между тях[15]. Последното сведение, на което обикновено се обръща внимание, се тълкува като знак, че мисията имала политически характер, но предишното пък показва вероятността да е ставало дума още за преговори за мир. Византийски източници сочат, че в 853 г. се води война между арабите и Византия[16], а арабските автори дават задоволителни сведения за преговори и предаване на византийски пленници[17]. Преговори за размяна на пленници е имало през 855 г., а размяната станала през зимата на 856 г. Императрица Теодора пратила посолства в Халифата за преговори, двете страни си обменили подаръци, а „Георги син на...“, според арабския източник, бил ръководител на византийската делегация при размяната. Византийската делегация поискала още примирие по време на размяната[18]. От житието пък разбираме, че Константин е придружаван от дворцовия секретар Георги[19]. Това са причините критиката да приема, че мисията е била изпратена в 855–856 г., макар, ако вярваме на житието, тя е станала около 24-тата годишнина на Константин, т. е. около 851 г.[20] От арабските сведения не е ясно дали този Георги бил ръководител на преговорите или само на размяната. От същите сведения по повод различните преговори за размяна на пленници се вижда, че обикновено византийските дипломати идвали в двора на халифа[21]. Хипотезата, че Константин е участвал в преговори за размяна на пленници и е бил в Самария, получава

---

[13] Един от най-известните полемисти с юдеите и мюсюлманите бил Йоан Дамаскин – PG, t. 94, col. 1585–1598, t. 96, col. 1335–1348; Beck, H-G. Kirche und Theologische Literature im Byzantinischen Reich. Mün-chen, 1959, s. 479, 486–488; *Kazdan, A., G. Constable.* People and power in Byzantium. Washington, 1982, 76–94, спорът около иконите особено старателно бил излаган в житийната литература където има разкази за диспути между иконоборци и иконопочитатели – *Kazdan, A. A* History of byzantine literature (650-850). Athens, 1999, 391–395.

[14] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 94.

[15] Пак там.

[16] *Jenkins, R.* Op. cit., p. 159.

[17] *Валильев, А. А.* Византия и арабы. Политические отношения Византия и арабов во время Аморейской династии. Санкт Петербург, 1900, 156-–181.

[18] Пак там, 177–181, традиционно място на размяната на пленници била Ламус.

[19] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 93.

[20] *Иванов, Й.* Сарацинската (арабска) мисия на Кирил Философ. – ИИЛ, 16, 1965, 91–104.

[21] *Валильев, А. А.* Цит. съч., 156, 181–189.

допълнителен аргумент. Ако я приемем, трябва да кажем, че едва ли той е бил водач на мисията, възложена от двореца, както внушава житието, по-скоро е бил само неин член. За някакъв диспут обаче преки и косвени данни няма.

Мисията при хазарите на Константин-Кирил Философ е твърде интересна откъм агиографската фактология и тълкуване на нейния смисъл и цели. Според житието, целта на мисията е била да се прати в Хазария „учен“ мъж, който да обори евреите и мюсюлманите, които вкупом се опитвали да привлекат към своята вяра хазарите. Обещанието от хазарска страна било, че ако този мъж е достатъчно убедителен, те ще приемат християнството. Императорът отново избрал Константин да замине при тях[22]. От гледна точна на поставените цели, резултатът от мисията не изглежда сполучлив, даже е разочароващ. Покръстването на 200 хазари, твърдението на хагана, че е наредил всички да се покръстят доброволно и обещанието, че и той сам ще го направи[23], се сблъскват с истината за вярата на хазарите по това време и през следващия век. Знае се, че те приели юдейската вяра на границата между VIII и IX в.[24] Освен това, дилемата дали да приемат исляма или юдаизма стояла пред тях не по време на мисията на Константин, а значително по рано – през първата половина на VIII в.[25] Остава да вярваме на твърдението, че Константин оборил юдеите по всички въпроси, но и друго не бихме очаквали да прочетем в житието. По тези причини спрямо мисията има подозрения, че крайната цел не е тази, която поставил императорът според житието. Обикновено като се изтъкват дати, имащи пряко и косвено значение за хронологията на събитията в живота на Константин, се смята, че пътуването при хазарите става през 860 г и завършва през 862 г.[26]. При положение, че очевидно не е могло да става дума за подмяна на юдаизма с християнството, основателно се търсят други причини императорът да възложи тази мисия. Ако периодът на мисията е правилно определен, то началото ѝ се свързва с времето, когато варягите-руси обсаждат Константинопол и опустошават околността му и когато Михаил III е на другия фронт – на Изток, срещу арабите[27]. Независимо че в Крим срещите на хазарите с Византия са имали периоди на сблъсък, отношенията между империята и Хазария традиционно са били съюзни[28]. Затова се предполага, че мисията е имала за цел да използва

---

[22] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 95.

[23] Пак там, 102–103. Истината е, че хазарите не са били особено благосклонни към християнството. В Крим те унищожават в VIII в. Готската митрополия, но пък по-късно тук е създадена нова такава – в Дорос в Крим, където имало и хазари християни – *Артамонов,М. И.* История хазар. Ленинград, 1962, 253–258.

[24] *Артамонов, М. И.* Пак там, 262–268; различни мнения по въпроса, преобладаващо сочещи посочения период вж. у Живков, Б. Хазария през IX и X в. С., 2010, 74–75.

[25] *Артамонов, М. И.* Цит. съч., с. 264.

[26] Според някои тръгнал есента/зимата на 860 г. – *Dvornik, Fr.* Op. cit., 182–184.

[27] *Jenkins, R.* Op. cit., 161–162.

[28] *Obolenski, D.* The byzantin Commenwealth. Eastern Europe, 500–1453. New York, 1982, 227–234; *Вачкова, В.* „Западът” и „границата“ на ойкуменето. – В: България, Византия и хазарите VII–X в. – В: Българи и хазари. С., 2003, 197–118.

хазарите срещу западните им съседи – варягите-руси[29]. Допустимо е и друго намерение – да се уверят византийците в подкрепата на хазарите за борбата им с арабите, с които между 856-863 г. империята има периодични военни конфликти по море и суша[30]. Затова не е чудно, че повечето изследователи виждат в това назначено от императора пътуване до Хазария, делегация изпратена с политическа цел. Разгледано под тази призма, сведението за освободените 200 византийски пленници по-скоро прилича на „изпуснат“ исторически епизод в житиен разказ за религиозна мисия в Хазария. Отново може да храним съмнения, че Константин е бил централна фигура в тази мисия и следователно, че на него императорът е възложил задачата. Наред с това, има едно твърдение в житието, което като че ли трябва да ни убеди в истинността на диспута. Твърди се, че разказът за него почива на беседи срещу юдаизма, писани от Константин и преведени от Методий[31]. Сведението звучи достоверно, но мисля, че може да се тълкува по друг начин. Че Константин е пратен в Хазария като част от делегацията, защото е познавал религията на хазарите, или че изобщо не е бил там, а наличието на тези беседи е повод да бъде създаден въпросният разказ. Първото изглежда по вероятно, и като че житието на Методий го потвърждава, защото същият, като държавен служител, придружавал брат си[32]. Второто се опира на факта, че Константин остава в Крим (Херсон), където намира мощите на Клемент Римски. Факт, неоспорим на Изток и на Запад. В крайна сметка премълчаването на политическата част от биографията на Константин е в съгласие с рамката, в която го поставя житието – полемист, мисионер-богослов, отказал светски постове.

Интересен елемент от повтарящи се епизоди от мисии и диспути е, че императорът[33] остава анонимен, както и Теоктист. Името на Михаил III се споменава едва при Великоморавската мисия. В контраст, житието споменава по име Варда, с уточнението, че е вуйчо на императора, който фактически управлява империята, оставяйки отново на заден план Михаил III. Това навява на предположението, че конкретизирането на имената на Михаил III и Варда, отразява действителната историческа роля, която те са имали в осъществяване мисията на братята при моравците.

Нито съвременните историци, нито модерната историография твърди, че моравските земи или Ростислав, са имали някаква роля в европейската политика на империята по това време. Мнението, че моравският княз е искал чрез този си контакт да създаде съюз, насочен срещу този на княз Борис и Людвиг Немски[34], не се потвърждава с оглед резултатите и последиците от близо 20-годишната ра-

---

[29] *Dvornik F.* Op. cit., 172–184.

[30] *Jenkins, R.* Op.cit., 161–162; *Острогорски Г.* Цит. съч., 310–312.

[31] *Климент Охридски,* Цит. съч., с. 96. Вероятно се има предвид старославянски превод.

[32] Пак там, с. 188.

[33] В Успение Кирилово името му е разчетено при предишните две мисии – *Тодоров-Балан, А.* Кирил и Методий. С., 1934, II, 116.

[34] *Dvornik, F.* Op. cit., 212–235; *Златарски, В.* История на българската държава през Средните векове. 1971, т. I/2 , 41–50, – тази тези може да се срещне и днес, вж. напр. КМЕ, И–О, 407.

бота на братята сред моравските и панонските славяни[35]. Даже и императорът да е преследвал някаква политическа цел в Централна Европа, тя не се е осъществила. Политическите сметки на императора са само една хипотеза. По резултатите си тази мисия има доказано църковен характер. Затова по-скоро може да подозираме ролята на Фотий и неговите сметки, свързани с въздействие на променящия се по посоки и резултати конфликт с Рим.

На свой ред събитията след идването на братята във Велика Моравия до смъртта на Методий се влияят от ситуацията в района и от целите на княза, който желаел самостоятелна моравска църква, неподчинена на архиепископа на Пасау и Регенсбург, но призната от папата, каквато наистина, за кратко, била създадена. В този смисъл, намерението византийски духовници, които да учат моравците на славянско богослужение, даже хипотетично първоначално да е имало умисъл да разшири влиянието на Патриаршията на Запад, остава неизпълнено.

Интересното при тази мисия е, че житието цитира писмо на императора до княза. Тезите в него са две – изпраща се човек, който носи исканите от Ростислав букви, и князът бива наставляван да подтиква поданиците към християнската вяра, срещу което той трябва да очаква награда за всички души, които ще повярват в Христа (!), и така да се издигне подобно на Константин Велики[36]. Писмото съдържа послание като към прозелитичен народ и княз, каквито всъщност били по това време моравците, които знаем са покръстени в края на VIII началото IX в. Последното изречение, с което се призовава Ростислав да следва император Константин[37], отразява византийското гледище за него като отказал се от езичеството владетел и за дълга му на външен епископ на църквата[38]. Подобна препратка виждаме и в писмото на Фотий до княз Борис, който с покръстването „се издигнал до деянието и подражанието на великия Константин“[39]. Доколко императорското писмо е автентично, до сега никой не е засягал този въпрос.

В житието на Методий има места, които се позовават или визират предполагаеми, но и доказано автентични писма на папа Йоан VIII[40], без да се цитират, затова едно допускане, че е налице преразказана или съкратена редакция на императорско писмо, с което Михаил III изпраща Константин в Моравия, не е изцяло за отхвърляне. Нека посоча, че императорската канцелария е давала такива писма на свои мисионери. Има категорично сведение, че мисиите при арабите били „назначавани“ със специални императорски наредби, които отразявали пълномощията

---

[35] Всъщност мисията на братята решавала политическите проблеми на Ростислав. – КМЕ, А–З, 347–350.

[36] *Климент Охридски,* Цит. съч., с. 104.

[37] Пак там, 104–105.

[38] *Kazdan. A.* „Constantin imaginaire“ Byzantin legends of the ninth century about the Constantin the Great. – Byzantion, 1987, 1, 230–234.

[39] *Митрополит Симеон.* Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис. – БС, VII, 1917, 58–59; Пространните жития на Кирил и Методий,. Превод и коментар. Хр. Кодов 1981 г.

[40] *Климент Охридски,* Цит. съч., 188–190.

на приносителите им[41].

Можем убедено да твърдим, че в житието има тенденция всяка по-значима стъпка на Константин, да се поставя в определена историческа среда. Тя бива белязана с постоянните контакти на Константин с императора, императрицата и техните най-близки помощници и с внушението, че неговият растеж е свързан пряко с политиката на двореца. Тогава следва да се запитаме защо нито един съвременен византийски извор или друг, няколко десетилетия по-късно, не е забелязал двамата братя. Един факт от житието обаче говори друго. Накратко, той потвърждава битуващата легенда във Византия за гроба на Климент Римски в Херсон[42]. Същевременно косвено може да се изведе предположението, че мисията в Херсон, намирането на мощите и отнасянето им в Рим е в пряка връзка с плановете на Фотий в отношенията му с папата[43].

Разказът за Методий от неговото житие потвърждава данните от житието на брат му за ранните им години и мисиите при хазарите и във Велика Моравия. Житието твърди, че родът на Методий е бил известен на василевса, без да се отбелязва дали това е Теофил (829–842) или Михаил III. Така е утвърдена представата, че братята произлизат от семейство, което е в полезрението на императора. Има някои предпоставки, които допускат това състояние. Длъжността на баща им била „друнгарий“. Според „Тактиката на Успенски“ (842–843) титлата друнгарий[44], му осигурявала 198 място в йерархическата стълбица на службите, твърде отдалечено от това на стратега на Солун, чийто помощник бил, но така или иначе между лицата с достъп в двора. Казино иначе, той бил военен от среден ранг[45].

Що се отнася до Методий, то Михаил III го назначава за управител (архонт) на „славянско архонтство“, т. е. славянска област, сведение, което ражда повече дискусии, отколкото решение, къде се е намирала тази област и какви са рангът и

---

[41] В своята „Библиотека“ Фотий също казва, че бил изпратен от императора с указ на мисия при арабите – *Photius,* Bibliotheque. Paris, 1959, t. I, p. 1. В писмото на Михаил III се казва, че Константин е изпратен да разпространява християнството чрез славянско писмо.

[42] Преди да бъдат отнесени в Рим, мощите на Климент престояват вероятно в Константинопол. Всъщност пребиваването на Климент в Херсон е късна легенда станала широко известна в IX в. от житието му – *Уханова, Е. В.*Обретение мощей св. Климента, папы Римской, в контексте внешней и внутренной политики византий середины IX в. – ВВр, 59 (84), 2000, 16–128. Паметта му се чества на 25 ноември в „Св. София“, но има споменаване и на 24 ноември – Вж.: Synaxariun ecclesiae Constantinopolitanum. Opera et studio H. Delehaye. Bruxelle, 1902, 249–26, 255–6, 256–35, има и едно споменаване на 30 юни – Ibidem, 781–44, но по същество култът му не бил особено популярен във Византия.

[43] *Уханова, Е. В.* Пак там, 125–127.

[44] Може да се намерят, в зависимост от източниците ни, различни данни за ранговото положение на този служител – *Кулаколский, Ю. А.* Друнг и друнгарий. – ВВр, IX, 1902 г. вып. 1–2, 1–30 – нивото му в стълбицата от VIII в. на ранговете друнгарий в сухопътната войска, както и във флота не е високо. Той заемал обикновено предпоследно място, след турмарха. Вж. още: *Guillard, R.* Recherches sur les institution byzantins. – BBA, band 35, t. I. Berlin, 1967, 535–37, 563 .

[45] *Sevsenko, I.* On the sosial background of Cyril and Methodius. – In: Studia paleoslavica. Praha, 1971, 341–342.

титлата му[46]. По този повод в житието намираме интересна авторова вметка. Императорът направлявал кариерата на Методий в точно определена посока, воден едва ли не от провиденционализъм. Той – пише житиеписецът – предвидил, че един ден Методий ще стане архиепископ на славяни, затова го поставил за техен управител, за да може да изучи обичаите им[47], мотив, който едва ли трябва да приемем на доверие. Наново се сещаме за обещанието на императрицата да даде княжество на Константин[48], твърдение, което е непроверимо, както и това за Методий, което иначе приемаме на доверие.

Прочее, разказът в житието показва, че намеренията на императора спрямо Методий се променят след замонашването му. Заедно с патриарха, той направил Методий игумен на манастира Полихрон, след като светецът отказал да го поставят на архиепископски престол[49]. Във всеки случай, според практиката на църквата, едва ли императорът, че даже патриархът, имали правата да назначават игумени на манастири. По-скоро Методий е поставен отново в сянката и волята на първите мъже в империята. Що се отнася до предложението за архиепископски престол, това остава на нивото на доверие в достоверността на данните от житието. Както и при Константин, целта е да се посочи, че светската и духовната кариера на Методий във Византия минавали с покровителството и застъпничеството на императора. И както при житието на брат му, и в това допреди моравската мисия императорът (**цр҃ь**) е анонимен и едва когато става дума за моравската мисия разбираме, че става дума за Михаил III.

Забележителна е промяната на акцента в отношението светец – светска власт в идването на Методий във Велика Моравия, което можем да проследим и съпоставим с латински източници, отнасящи се до присъствието му в Моравия и Рим. Методий, както личи от житието и сведенията извън него, е лоялен преди всичко към църквата. По отношението на контактите му с политическите фигури, то налице е поведение, което отговаря на мисията и убежденията му.

Житието на Методий носи повече исторически реалии и отразява повече политически реални събития от това на Константин, нещо което може да се установи благодарение на източници извън него. Съдбата го сблъсква с част от главните политически фигури на Централна Европа от края на 60-те до началото на 80-те години на IX в. Прави веднага впечатление, че в житието отсъстват следи от възможни политически подбуди, които да са накарали Ростислав да поиска от

---

[46] *Dvornik, F.* Op. cit., 15–18; КМЕ, И-О, с. 634. За титлата и това какво се разбира под архонтия виж в The Oxford Dixionary of Byzantium. New York–Oxford 1991, I, p. 10. Предположението, че става дума за административна единица ἄρχοντία (*Божилов, И.* **Кнѣжение словѣнское** или Σκλαβοαρχοντια. – Старобългарска литература, 29–30, 1994, 23–28) би имало смисъл ако текстът е превод от гръцки, какъвто той не е. Иначе старобългарското **къняжение** има смисъл на област, управлявана от княз, а **къняжь** превежда различни византийски длъжности (вж. Старобългарски речник. Т. I. С., 1999, с. 776).

[47] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 187.

[48] Пак там, с. 91.

[49] Пак там.

византийския император славянско богослужение и учители. Отсъстват и мотивите, извън чисто религиозните, за желанието на Коцел да бъде учредена от папата Панонска архиепископия под папска власт[50]. Мястото на владетелите в съдбата на Методий, според житието, се изразява или в пълна подкрепа, съдействие и насърчение, или обратното – в преследването му, което е в съществен унисон с изворите за неговото пребиваване във Велика Моравия и Блатненското княжество. Отношението към него на моравските князе Ростислав и Светополк и на блатненския княз Коцел, е на покровителство. Към втората група спада кралят. Той не е посочен поименно, но от документите, извън житието, може да е бил както Людвиг II Немски, така и синът му Карломан. По същия начин житието разпределя поведението на църквата спрямо Методий. Докато той е подкрепен от папата, баварските епископи са неговите преследвачи и мъчители. Но тези два лагера, според житийния разказ, действат без аргументация на позициите си и не винаги в съгласие с историческата истина за мотивите им.

Иначе, извън липсващите подробности за мотиви в постъпките на славянските князе, къде пряко, къде косвено, сведенията от това време потвърждават хода на събитията от житието[51]. Ръкополагайки го за архиепископ на Панония, папа Адриан II (867–872) връща на апостолическия престол част от илирийския диоцез, както по-късно папа Йоан VIII (872–882) ще го заяви[52]. Житието обаче премълчава, че с това Коцел спомогнал да се нарушат правата и интересите на Франкската църква в източногерманската провинция на империята и по-специално тези на Залцбургската архиепископия[53]. В резултат на това сам се изложил на ударите на немците. По тази причина, по-късно в разказа на житието, развитието на отношенията между Коцел и Методий са спестени. Няма достатъчно яснота в изворите поради какви причини, след като бива освободен от затвора (873 г.), Методий не се завръща при Коцел, а отива във Велика Моравия. Някои автори смятат, че в 874 г. князът е свален от власт, но други са на мнение, че той вече е съюзник на немците във войната им с хърватите през 876 г.[54] Житието дава своя версия на причината: немските духовници, заплашили Коцел с думите: „Ако го държиш при себе си, не ще се отървеш с добро от нас“[55].

В житието кралят е представен като враг и гонител на Методий[56]. Процесът от есента на 870 г. срещу него е описан като сблъсък между „врага на моравския княз“ и архиепископа или между противника на Ростислав – немския крал и Ме-

---

[50] Фактически желанието за създаване на църква, която да не е подчинена на Залцбургската архиепископия, мотивира княз Коцел да приеме Методий. – КМЕ, И–О, 448–449.

[51] ЛИБИ, II, 134–135 за Коцел, князът на Блатненското княжество който е поискал Методий за архиепископ след смъртта на Кирил и след мисията във Велика Моравия.

[52] Пак там, с. 136, 140.

[53] *Burr, V.* Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den Bayerischen bischofen. – In: Cyrillo-Methodiana. Zur fruhgeschichte des hristentums bei fen slaven 863–1963. Koln–Graz, 1964, 41–44.

[54] КМС, И–О, 449–450.

[55] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 190.

[56] Пак там, 189–190.

тодий. Историческите документи сочат по-различна картина. Споменаването на моравския княз поражда проблема къде е бил по време на ареста си Методий – в Панония, при Коцел или в Моравия, при Ростислав[57]. Посочен в житието като „крал", съдията на Методий, не може да бъде конкретно разпознат в една от двете възможните фигури – крал Людвиг II Немски или Карломан[58], който в 870 г. вече е получил от баща си власт над Източната марка, в която влизала и Моравия. Тъй като се знае, че през есента на 870 г. Ростислав е свален от Светополк с помощта на Людвиг Немски, а се смята, че процесът срещу Методий има пряка връзка с политическата промяна в Моравия[59], се вижда, че житието премълчава за историческите събития в Моравия през 870 г. и взаимоотношенията между Ростислав и Светополк, запазвайки така образа им на благодетели на Методий. Самият образ на краля, бил той Людвиг Немски или Карломан, е изкривен в житието, защото е известно, че не той, а вдъхновители и организатори на процеса са били Залцбургския епископ, този на Пасау (Адалвин, Хермерих) и на Фрайзингер (Анон)[60]. Немският крал, както личи от писмата на Йоан III до Карломан и Людвиг II[61], сигурно е присъствал на църковния съд, но по-сигурно е, че е застанал зад своите епископи. За агиографския разказ не е толкова важно името на краля или мястото на съда, нито къде е бил Методий по време на ареста му. По-важно е да представи добрите отношения между него и моравците, което извисява значимостта на неговата мисия, нейните успехи и приноса ѝ за славянския княз и народа. Затова и доста противоречивата политика на Светополк спрямо архиепископа в разказа е представена чрез онези моменти от нея, които имат благоприятен ефект върху работата на Методий, като например искането на Светополк да му бъде пратен като проповедник и архиепископ Методий[62]. Исторически доказаната промяна към недоброжелателно отношение на Светополк спрямо Методий[63] не намира отражение в житието, а е скрита в един доста общ разказ за съдбата на Методий след 873 г., в който личността на владетеля отсъства[64] за сметка на конфликта с немските духовници.

Положителното отношение на княза към архиепископа е възнаградено, според житиеписеца, не просто с развитието на църквата на Велика Моравия, което имплицитно следва от дейността на светеца, но и политически, с разрастване земите на Светополк. Това последното наистина отговаря на историческите събития, свързани с разширяване на Велика Моравия на север[65], но не и на фактическото

---

[57] *Burr, V.* Op. cit., 43–46.

[58] Според Дворник (*Dvornik, F.* Byzantine Mission among the Slavs. New Brunswick–New Yorsy, 1970, 151–154) това бил Карломан.

[59] *Dvornik, F.* Ibidem, 105–130.

[60] ЛИБИ, II, 139–144; Burr, V. Op. cit., 46–56.

[61] ЛИБИ, II, 139–140.

[62] *Климент Охридски.* Цит. съч., с. 190.

[63] КМЕ, П-С, с. 571.

[64] *Климент Охридски.* Цит. съч., 190–191.

[65] *Гавлик, Л.* Государство и держава Моравии (К вопросу о места Великой Моравии в поли-

отношение на Светополк към мисията. Благосклонното отношение на моравския княз към него траело до 874 г., когато той е принуден отново да признае авторитета на Карломан в резултат на франко-моравския конфликт[66]. Краят на 70-те години е труден период за Методий. Тези години водят до ограничения в правото да се служи на славянски[67], за което се предполага е носил вина и Светополк, обърнал се след 874 г. към баварските епископи[68], но този период е разказан доста неясно в житието. Според разказа „старият враг и завистник“ на Методий искал да го изгони от епархията, но моравците (не и техният княз) стояли на негова страна[69]. Така житието, оставяйки погрешно впечатление за непрекъсваема подкрепа, която Методий има във Велика Моравия от тамошните князе, прикрива за историята истинските факти. Този епизод клони към събитията от 880 г., когато формално Светополк вече е подчинен на Източнофранкското кралство. Той се е сближил с немските епископи, приел е Вихинг за нитрийски епископ, папа Йоан VIII е изпратил прочутото писмо Industrie tue (юни 880 г.), с което, независимо от похвалите, в крайна сметка ограничава служението на славянски език[70]. Тук, по обясними с времето причини, по-близо до реалните събития за отношението на моравския княз към Методий стои разказът в житието на Климент от Теофилакт Охридски. Там вината за края на мисията при моравците се разделя по равно между немските духовници и Светополк, който е представен като съюзник на франките и враг на Методий, пряко отговорен за мъчението и изгонването на учениците му[71]. Обяснението защо в житието на Константин изострените му отношения със славянските князе са прикрити, вероятно лежи в желанието да не се хвърля вина за крайния резултат от тази религиозна мисия, върху тези, които са я поискали. В противовес, оценката, която дава на моравските князе Теофилакт Охридски, е, че те са глупави и невежи владетели[72].

Това, което ни позволява да открием как житията отразяват намесата на владетелите в живота на светците от българския пантеон при горните два текста, повече или по-малко е възможността да сравним техните данни с исторически сведения, извън агиографската проза. Тази възможност обаче все повече се свива при списъка от старобългарски или византийски агиографски паметници за останалите български светци в периода X–XIV в. В житието на Наум е казано, че той е изпратен от цар Симеон (893–927) да бъде учител (без да се посочи мястото), вместо издигнатия за епископ Климент[73]. Твърдение, което ние приемаме

тическом и со-циальном развитие Европы.) – В: Великая Моравия и ее историческое и культурное значение. Москва, 1985, с. 99.

[66] *Dvornik, F.* Op. cit., p. 155.

[67] ЛИБИ, II, 168–169, 173–177.

[68] Пак там, 167–169, 291.

[69] *Климент Охридски.* Цит. съч., 190–191.

[70] *Dvornir, F.* Byzantine Mission..., 154–159; ЛИБИ, II, 173–176.

[71] ЛИБИ, IX, 2, 16–18, 24–26.

[72] ГИБИ, IX, 2, 17.

[73] *Иванов, Й.* Български старини в Македония. С., 1970, с. 306.

за достоверно, само защото житието на последния от Теофилакт Охридски, век и половина-два по-късно, отдава грижата за учениците на Кирил и Методий на българските владетели Борис и Симеон.

Тази малка вметка в житието, което, ако трябва да сме прецизни, носи не особено изразени белези на този жанр, е подсилено с разказ, който стои настрани от личната съдба на Наум. Той по-скоро се доближава до кратка летописна бележка, отразявайки съдбата на учениците след смъртта на Методий. Това, което ни интересува е, че откупените Кирило-методиеви ученици, отведени в Константинопол, станали известни на император Василий (Василий I Македонец). Историята на продадените в робство Кирило-методиеви ученици и тяхното пребиваване във византийската столица всъщност няма отношение към Наум. В целия текст на житието на Наум е посветено по-малко от четвърт място. Но пък очевидно от „толкова разказаното“, както изглежда от Наум и Климент, авторът е смятал за особено важно да не пропусне това, че те са били под покровителството на цар и император (непропускайки да спомене името му), издигайки по този начин значимостта на делото им както за Византия, така и за България.

Мястото на владетеля или високопоставения светски служител в живота на Климент се разкрива пред нас само от един византийски източник – житието му от Теофилакт Охридски. С идването си в България, част от неговите постъпки и действия са подпомагани от българските царе или техни висши служители. Тук едва ли може да кажем нещо повече от това, което ни известява житието, единствено може да разсъждаваме в рамките на една относителна и предполагаема историческа достоверност, колко реалистично е всичко казано за тези взаимоотношения.

Посрещането на учениците на Кирил и Методий от бори таркана[74] при Белград се явява единственото сведение[75] за тази военно-административна длъжност, управител на област или на крепост[76]. Приема се като неоспоримо достоверно сведение, но в случая нас по ни интересува доколко е вярно, че същият „решил, че трябва да изпрати чужденците при българския княз Борис...защото знаел, че Борис жадува за такива мъже“[77]. Фразата веднага е породила въпроси – от къде Борис (856–889) е знаел за тях; от къде бори таркана е знаел какво е искал князът? Няма пряко сведение, което да облекчи отговора на тези въпроси. Цялата история по посрещането им в княжеския двор показва, че те са били чакани отдавна, от където в научната литература започват спекулите. Стига се до там, че се предполага, че княз Борис е бил в течение на мисията още по времето на пребиваването на Кирил и Методий в Рим, че имал среща с Методий, че в България преди 885 г. се е разпространявала славян-

---

[74] ГИБИ, X, 2, 30.

[75] *Степанов, Ц.* Власт и авторитет в ранносредновековна България. С., 1999, 89–90; *Славова, Т.* Владетели и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С., 2010, 75–78.

[76] От житието следва, че е по-скоро управител на крепост, има мнение и за областен управител. Вж.: *Славова Т.* Цит. съч., с. 75.

[77] ГИБИ, X, 2, с. 30.

ската писменост, до чисто практическата нужда на княза от духовенство, което да разпространява богословието на славянски език, разбираем за поданиците[78].

Ние не можем да установим дали наистина в българската столица князът е очаквал именно тези хора да пристигнат в България, нито да си отговорим защо, ако толкова много са били нужни на Борис, подобно на Ростислав, не е поискал такива учители по-рано. Също толкова естествено изглежда той да е преценил ползата за църквата в страната, в момента, в който от северозападната граница е пристигнала в столицата новината, че по пътя към Византия са пристигнали славянски свещеници, които носят богослужебни книги на славянски. Цялата история на българското покръстване, учредяване на българската църква, взаимоотношенията на княза с патриаршията, византийския двор, Рим през втората половина на IX в., описват българския княз като много добре ориентираща се в европейската политика личност, прозелит, за когото интересите на трона стоят на първо място[79]. Както по време на неговото управление, още повече по време на неговия син и после внук, политическите и идеологическите модели на империята са оказвали видимо въздействие върху намеренията и действията на българските владетели. Така че новината за славянски духовници, които владеят славянско богослужение изцяло се вписва в намеренията на княза да християнизира българите и да изгради българска църква.

Що се отнася до емоционалното твърдение на Теофилакт, че те (учениците): „...закопнели за България, за България си мислили и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие“[80], то е повече ретроспективна оценка. Погледнато от нивото на случилото се след тяхното установяване в България, може и да звучи вярно, но едва ли истината е същата. Заедно със сведението, че Борис очаквал именно тези хора, то ни подсеща за нещо друго, а именно, че макар пътувайки за Византия, стъпили на българска земя, тези мъже, до вчера проповедници в средноевропейска славянска страна, вероятно са оценили езиковото сходство с България и може би са изявили желание сами да останат, заради което бори таркана е съобщил това в двореца. Тези мои разсъждения само добавят още нещо към и без това доста обременения с предположения биографичен портрет на Климент и неговите ученици, от ранния период на тяхната дейност, но са идеи, които произлизат от убеждението за реалистичните сценарии в живота и прагматизма в църковната политика на Борис, детерминиран често от обстоятелствата.

Що се отнася да даренията, които Борис направил на Климент – места и къщи в Охрид, Девол и Главиница, фактът, че в Охрид, преди да стане епископ, си построил манастир[81], донякъде може да се приеме като доказателство, че в града той притежавал собственост.

---

[78] Вж. някои от мненията у: *Илиев, И.* Св. Климент Охридски. Живот и дело. С., 2010, 56–69.

[79] *Николова, Б.* Неравният път на признанието. За каноничното състояние на Българската църква през Средновековието. С., 2002, 17–37.

[80] ГИБИ, X, 2, 28.

[81] Вж. за манастира *Николова, Б.* Монашество, манастири и манастирски живот в Средновековна България. Т. 1 Манастирите. С., 2010, 262–268.

Втората царска фигура, имаща много важна роля в живота на Климент, е цар Симеон (893–927). Според житието, той го „поставил“ за епископ на Драгвиста и Велика[82] и пред него Климент изложил желанието си да напусне епископския трон. Разбира се, царят не се съгласил, но за светеца по-важно било, че „небесният цар“ бил съгласен и се оттеглил в манастир[83]. Намесването в случая на Симеон е направено напълно тенденциозно и самата представа, която византийският писател създава за него е също тенденциозна. Образът на Симеон е силно противоречив във византийската книжнина и във византийската историческа памет. Хвален като личност с високо образование, владетел комуто не са чужди или поне не се очаква да са му чужди, възвишените християнски добродетели, присъщи за положението, което заема, той е описван и като безбожен рушител, противен на бащините добродетели, алюзорно принизяван до враговете на богоизбрания израелтянски народ[84]. В старобългарската книжнина неговите съвременници го величаят като могъщ, велик, великомъдър, боголюбец, христолюбец, познавач на Свещеното писание и отеческите слова.

Теофилакт едва ли е бил невеж относно образа на цар Симеон във византийската историография. Въпреки това, в неговия разказ той е наследник на добротата на своя баща, безизкусен и добър, силно вярващ християнин, утвърдил православието, построил много църкви и открил път на Божия закон[85]. Всъщност, целта на Теофилакт не е била да описва Симеон в историческия му образ, според разбирането на византийската историческа традиция, а да го опише като помощник и покровител на светеца, за да възвиси светия образ. Не допускам Симеон да е поставил Климент на епископския престол, защото това не е в неговите правомощия, но е възможно изборът на българския архиепископ, който за Теофилакт не съществува, да е направен под влияние на желанието на царя. Затова за житиеписеца е съвсем естествено Климент да поиска да бъде освободен от Симеон, нещо, което придава още по-голяма значимост на делото му за властта.

Ако за владетелските особи, висши служители и аристократи в разгледаните жития, споменати до тук, може да се докаже, къде с повече сигурност, къде по косвен път, тяхната реална или предполагаема намеса в живота на светците, влиянието им върху историческата среда, в която те се проявяват, то ролята им в живота на следващите четирима светци изцяло е потопена в легендарно приказна среда.

Иван Рилски и Прохор Пшински според техните т. нар. Народни жития имат пряк контакт с цар и император, докато Гавраил Лесновски и Йоаким Осоговски са обект на посмъртно внимание от страна на владетелите. Срещата на Иван Рилски с цар Петър (927–968) е от разстояние, някъде в планината Рила, а Диоген (император Роман IV Диоген) среща Прохор в гората, докато, като ловец, той преследвал дивеч[86]. Изследването на източниците, заедно с откритията доскоро непознат в

---

[82] ГИБИ, Х, 2, 34.

[83] Пак там, 37–38.

[84] *Ангелов, П.* България и българите в представите на византийците. С., 1999, 182–199.

[85] ГИБИ, Х, 2, с. 33.

[86] БСМ, с. 402.

науката октоихен цикъл от 8 канона от Григорий Скилица за Иван Рилски, както и структурният анализ на житийни творби за него, доказаха, че култът му се появява на официално равнище и се утвърждава като софийски[87] през втората половина на XI в. Рилският период от формиране на култа му, отразен в Народното житие, има чертите на народно поверие в светостта му, без сериозни следи в богослужебното повествование и съдържа белези от топонимичен характер за разпространението му в района южно от София[88]. Това обяснява появата на цар Петър в Средец и това, че едва тук той чул слуха за светеца[89] и пожелал да се срещне с него.

Срещата между светеца и царя, описана в Народното житие, е една приказна легенда, която Евтимий вкарва в исторически достоверна привидност, чрез разменени писма между цар Петър и светеца[90]. Вярно е, че част от нашите историци са склонни да повярват на тази легендарна и наивна приказка, но още преди време други отхвърлиха нейната историческа основа[91]. Разменените писма в Евтимиевото житие всъщност касаят отношението между църква и държава във виждания-та на патриарха през втората половина на XIV в., нежели автентични мнения на светеца и царя. Освен това, фактът че имаме работа с локална (софийска) легенда показва, че в нея няма следи от вярата в святостта на цар Петър и по-интересното е даже това, че когато Евтимий пише своето житие, подобна следа също не се открива. Присъствието на царя в живота на светеца подсилва значението на последния и отрежда пасивна роля на владетеля на почитател на светеца. Не само срещата с царя е легендарна измислица, недостоверни са и сведенията за пренасяне на мощите на светеца в Средец от цар Петър[92]. Разказът на Скилица за пренасянето им по време на император Роман IV Диоген (1067–1071), разгледан във връзка със сведения за строежа на специална църква в града и местенето на мощите[93], е възможно по-достоверен. Би могло обаче да споделим и доза съмнение,

---

[87] *Добрев, И.* Св. Иван Рилски. Linz, 2007, 381–419.

[88] *Николова, Б.* Цит. съч., 792–810.

[89] *Добрев, И.* Цит. съч. 213–227, 346–347; Интересни наблюдения на базата на текстологично-структурния анализ относно променливостта на мотива „среща – цар–светец" вж. в *Янкова, В.* Св. цар Петър и св. Иван Рилски. История на един мотив. – В: Бог и цар в Българската история. Пловдив, 1996, 159–166.

[90] *Kaluzniaski, E.* Werke der patriarch Euthymius von Tarnovo. V. R. London, 1970, 19–20.

[91] Най-последователни във вярата си, че срещата е историческа са мненията на *Иванов, Й.* Св. Иван Рилски и неговият манастир. 1917, 14; *Дуйчев, И.* Рилският светец. С., 1947, 123–132, докато съмнения или отхвърляне на разказа в *Трифонов, Й.* Бележки върху известията на св. Йоан Рилски. – В: Македонски преглед, 1939, 3-4, 97 и сл.; *Гошев, И.* Заветът на св. Иван Рилски в светлината на старобългарското и визан-тийско литературно предание от IX–XIV в. – ГДА, 4, (30), 1954–1955, 431–507.

[92] Според Проложните жития (от Драганов миней и Норов пролог) и Народното житие Иван Рилски е жи-вял по времето на цар Петър, от когото са пренесени мощите му в Средец (БСМ, 364–365; *Иванова, К.* Две неизвестни старобългарски жития. – Литературна история, 1, 1977, 59–61; *Иванов Й.* Житията на Иван Рилски. – В: ГСУ, ИФФ, XXXIII, 1936, 52–55). *Добрев, И.* Цит. съч., 213–227; *Николова, Б.* Цит. съч., 802–803.

93 *Иванов, Й.* Жития на Иван Рилски. – В: ГСУ, ФИФ, 1936, 36. Данните за тези църкви и кога са строени трябва да са били известни в Средец.

дали и това сведение не почива на предание, доколкото в старобългарския превод на Скилицовото житие императорът е наречен само „двуероден“, идентифициран като Роман Диоген, а лице, носещо същото име, се среща в легендарния разказ от житието на Прохор Пшински. Но при Иван Рилски този император няма пряко отношение към светеца с друго, освен че по негово време са пренесени мощите му. Докато при Прохор този Диоген първоначално е ловец, който се среща с Прохор, комуто светецът предрича, че ще стане цар. Вече избран за цар (император), той първо построил църква за светеца, а после открил мощите му и изградил манастир за тях[94]. На свой ред известна е култовата близост на Иван Рилски и споменатите трима отшелници от Македония, отразена даже в датите на техните честванията – Иван Рилски, Прохор Пшински (19 октомври), Иван Рилски (18 август), Йоаким Осоговски (16 август), Гавраил Лесновски и Прохор Пшински (15 януари). Известни са общите сюжети в техните жития като например бягство в пустинята, случайното им откриване от ловци (Иван Рилски, Прохор и Гавраил). Идентично е съдържанието на техните култове – отшелници от югозападните български земи в един район, затворен между р. Пчиня и Осоговска планина на запад, до Рила на изток, и София на север. Като добавим още това, че Константин Диоген, бащата на Роман Диоген, е бил дук на България[95], а самият Роман – назначен за управител на София[96], преди да стане император, можем да мислим, че е съществувала историческа основа за появата на първо място на легендарната връзка на Прохор с Роман Диоген. Общите идейни места в житията на Прохор и Иван Рилски и сходните им образи правят лесно преминаването на сюжети от едното житие в другото. В крайна сметка, сведението на Скилица за Роман Диоген остава изолирано, докато връзката на рилския пустинник с цар Петър се потвърждава от Второто му Проложно житие (XIII в.). Евтимий, който е силно зависим от Скилица и познава легендата за срещата на светеца с Петър, не приема нито сведението на Народното житие, нито на Проложното, за пренасянето на тялото в Средец при цар Петър, нито това на Скилица. Дали защото и в неговия византийски източник, както днес в нашите, не е стояло името на византийския император, а само неясното „двуероден“, което той не е идентифицирал или не е сметнал сведението за достатъчно достоверно, а може би умишлено е премълчал името на императора, за да изпъкне на предно място ролята за Иван Рилски на цар Иван Асен I.

Според разказа на Евтимий[97] при император Андроник I Комнин (1183–1185), унгарците достигнали Средец, взели мощите на Иван Рилски, които през 1187 г. унгарския крал (Бела III, 1173–1186) върнал в града. Всъщност разказът, в чийто център стоят византийският василевс и кралят на Унгария (отделно архиепископът на Острогом), бележи единствено исторически отрязък от византийско-ун-

---

[94] БСМ, 401–403; *Николова Б.* Цит. съч., 814–817.

[95] *Максимовић, Љ.* Организација византијске власти новоусвојеним областима. – ЗРВИ, 36, 1997, 39–40.

[96] *Златарски В.* Цит. съч., 123–126.

[97] *Kaluzniaski, E.* Op. cit., 5–26.

гарските и българо-византийските отношения, не и някакво тяхно пряко съприкосновение с мощите. Знае се, че към 1183–1184 г. унгарците завладяли Белград, Браничво, Ниш и стигнали до София, а през 1185 г. областта на първите два града по силата на брачен договор между Исак II Ангел и Бела III е върната като зестра на Маргарита[98]. Когато мощите са върнати в Средец (1186/7 г.), градът е бил във византийските предели. Както отбелязва И. Дуйчев, Житието пропуска да спомене, че причините за връщане на мощите са политически[99]. Това трябва да е станало по настояване на византийците във връзка с войната, която започнали срещу Асен и Петър и по-специално – с похода през есента на 1186 г. на император Исак II Ангел, който потеглил срещу тях през Средец. В житието посочването на владетелски особи цели не само позоваване на времето, когато е станало събитието, но и издигане на значимостта му посредством чудодейността на мощите, засвидетелствана пред авторитети. Отделно е търсен ефектът на тезата и антитезата в мотивите на владетелите, споменати във връзка със светеца. Докато унгарският крал е „обхванат от страх и ужас“ пред неговите чудеса, то българският цар Иван Асен I, когато завладял Средец, е „изпълнен със силна радост и духовно веселие“[100].

Обикновено в житийното повествование светските лица, било то императори, крале или аристократи, се появяват спорадично, но рядко свързано с някое политическо или военно събитие, обикновено вметнато в пряка връзка с поредното събитие от живота на светеца[101]. Например в житието на Иван Рилски от Скилица идването на император Мануил I Комнин (1143–1180) в Средец се предполага, че е свързано с конфликт с унгарците през 50-те или 60-те години на XII в.[102], но връзката му със светеца изобщо не коментира политически или даже религиозни събития, а единствено се свързва с въздействието на чудотворните мощи върху здравето на императора. Акцентите у Евтимий, визиращи появата на владетелски особи в житието му за Иван Рилски, са значително променени. Преди всичко прави впечатление, че той, който има пред очите си житието от Георги Скилица, пренебрегва някои епизоди от историята на чудесата на мощите. Разказът за чудодейното излекуване на император Мануил Комнин не влиза в неговото повествование, но също, съдейки по отсъствието на сведението за времето, в което мощите на светеца са отнесени за пръв път в Средец, не приема версията отразена в Народното житие, нито тази в т. нар. Второ проложно житие, за пренасянето им там от цар Петър[103]. Евтимий не е в унисон с нито едно от познатите агиографски

---

[98] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 423, 433; *Дуйчев, И.* Цит. съч., 226–230; *Димитров, Хр.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, 108, бел. 57, 110.

[99] ГИБИ, XI, 35; *Дуйчев, И.* Цит. съч., 229–230.

[100] *Kaluzniaski, E.* Op. cit., p. 23.

[101] *Лопарев, Х.* Византийские жития святых VIII–IX в. – ВВр 1911, XVI, 28–29, по-ярко присъствие на императорите се забелязва в житията на светци от иконоборческата епоха – св. Стефан Нови, Теодор Студин, или в случаите когато покровителствали някой известен монах- напр. император Никифор (963–969) спрямо Атанасий Атонски.

[102] *Златарски, В.* Цит. съч., 390–399; *Димитров, Х.* Цит. съч., 101–104.

[103] *Kaluzniasky, E.* Op. cit., 20–21. Т. нар. Второ проложно житие е от Стишен пролог,

съчинения, които поставят живота на рилския светец по време на цар Петър, не следва и Скилица, макар индиректно да го поставя при цар Петър, възприемайки легендата от НЖ за срещата между него и светеца.

В житието на патриарх Йоаким I (1230–18.I.1246)[104] цар Иван Асен II е ктитор на манастира, основан от Йоаким „Св. Архангел Михаил", т.е. е в една присъща на владетеля роля на закрилник, подкрепящ материално монасите. Находките (основно стенописи и ктиторски портрет), открити при идентифицирания при гр. Иваново, като „Св. Архангел Михаил" Йоакимов манастир, потвърждават косвено данните на житието[105]. По-трудно е да се установи какво е мястото на царя в избора на Йоаким за патриарх, поради липсата на един лист от ръкописа с житието му именно на мястото, на което става дума за това. Малкото продължение от разказа на откъснатия лист, в което става дума за връщането на царя в Търново, подхранва предположението, че се говори за политическите ходове около брака на децата на българския и на византийския владетел, за срещата в Лампсак и подхранва хипотезата, че изборът се свързва отново с Иван Асен II. Ако това е вярно, то житийният разказ в случая се придържа към факти, потвърдени и от историческите съчинения и би заслужавал доверие.

Ако следваме хронологията, в която се появяват светите лица от български произход в агиографията, би означавало да обърнем внимание на Теодосий (Търновски) и Патриарх Евтимий. Както е известно, жизненият им път приключва малко преди или след падането на Търновска България под османска власт и в този смисъл времето на тяхната канонизация се губи. Но Житията им, съответно от патриарх Калист (1350–1353; 1354–1363) и Григорий Цамблак, са една подготовка за този процес или белег за наченал такъв. Двата текста са подходящ повод да установим как субективният повод и личните убеждения на авторите влияят върху представяне ролята на владетелите за действията на светеца. Ролята на цар Иван Александър (1330–1371) г. в житието на Теодосий от Калист е основно пасивна[106]. Тя се изразява главно в материална подкрепа и в подкрепа на усилията му в борбата срещу ересите. Но Калист използва това, за да сипе похвали върху царя („благочестив, православен, а още и боголюбезен мъж – като никой друг между царете!"), който като един от ярките противници на унията, подкрепяна от императора, също стремящ се да създаде обединена вътрешна православна опозиция, намирал българския цар за верен на православието владетел. Цялото му поведение по време на съборите е описано в духа на православната традиция, за мястото

богослужебна книга появила се през XIV в. В частта от разказите за първото пренасяне на мощите в Средец, това от 1187 г. и после от Средец в Търново, както и разказът за пребиваванетяо им в Унгария, текстът на житието напълно съвпада с този в Евтимивия разказ, поради което досега не ми е известно някой да се е занимавал с въпроса дали те са екцерпти от Евтимиевия разказ, или обратно – Евтимий ги е преписал от краткото житие.

[104] *Снегаров, И.* Неизвестни старобългарски жития. – ГДА „Св. Климент Охридски", 3, 1954, 166–168.

[105] Вж. библиография и подробен анализ у: *Николова, Б.* Цит. съч., 397–406.

[106] *Златарски, В.* **Житие є жизнь преподобнаго отца нашего Теодосиа**. – В: НУНК, XX, 1904, 9–36.

на владетеля в делата на църквата[107].

Интересно е, че в Похвалното слово за Евтимий подборът на Григорий Цамблак[108] кои владетели да бъдат посочени е видимо тенденциозен. Събитието около осъждането на Евтимий на заточение от император Йоан V Палеолог (1341–1391) е представено едва ли не като битов конфликт за богатство. Докато в историографията този епизод от живота на Евтимий се свързва с наклонността на василевса към сключване на уния с Рим[109], срещу която Атонското монашество, част от което е бил и светецът, се възпротивило и като последица той бил изпратен на о-в Лемнос. Сам показал се обаче като привърженик на унията в началото на XV в., Григорий Цамблак, напълно тенденциозно, но иначе не в противовес с традиционния агиографски трафарет, представя този сблъсък като нещо лично между императора и светеца. Цамблак не споменава нито веднъж българския цар. Появата на османския емир (султан) в разказа е породено колкото от реалните събития по време на падането на Търново, толкова и от по начина, по който авторът цели да представи Евтимий – неговата добродетелност и страдания, качества, подпомагащи условието за канонизация. Пълното премълчаване на обстоятелството, че по време, когато Баязид (1389–1402) обсажда Търново, цар Иван Шишман се намира извън столицата – в Никопол, ни оставя в неведение защо османският военачалник завзел първо града, в който царят вече не резидирал, и в този смисъл само по традиция се считал за политически център на Търновска България[110].

Присъствието на българските владетели в живота или по-точно след смъртта на светците, е може би най-отчетливо отразено в поредица „кратки исторически хроники“[111] от Житията на онези от тях, чийто мощи са пренесени в България в първите десетилетия на XIII в. Те в по-голямата си част са написани от патриарх Евтимий и на пръв поглед са свързани с жанра „транслацио“, но по съдържание се състоят от две части – описание на военните успехи и териториалните завоевания

---

[107] *Златарски В.* Цит. съч., гл. XV и XIX; Кочев, Н. Християнството през IV – началото на XI в. С., 1995, 69–75, където е посочена разликата в разбирането на църквата и светската идеология за мястото на владетеля в култа и респективно отражението на това на позициите му в църковните събори.

[108] Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. Изд. П. Русев, Ив. Гълъбов, Ан. Давидков, Г. Данчев. С., 1971.

[109] *Радић,* Црковена политика Јоана V Палеолога. – ТКШ, 6, 1999, 402–404.

[110] Обяснението е в тактиката на настъпление, която османците прилагали в Мала Азия и Югозападна Европа. Съчетанието между напълно подчинени им земи, в съседство със свободни територии или васални владения характеризира завоевателната карта на османците през XIV и XV в. Според мнението в *Матанов, Х., Р. Михнева.* От Галиполи до Лепанто. С., 1988, 32–36, 86 и *Павлов, П., И. Тютюнджиев.* Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, 70–113, акцията срещу столицата била продиктувана от опит на Иван Шишман да се откъсне от васалната си зависимост и да се сближи с власите и унгарците. От тази гледна точка тримесечното упорство да бъде завладян един град, без да бъде засегнат пряко царят отцепник, който пък не се явява в това време при града, за да засвидетелствана васалното си покорство, поражда въпроси.

[111] *Николова, Б.* Сведения за отношението между България, Рим, Запада и латинската империя в старобългарската книжнина. – ИПр, 4, 1987, 54–67.

на царете и самият акт на пренасяне на реликвите. При тези жития – на Петка Епиватска, Иларион Мъгленски, Йоан Поливотски, Филотея – вече не става дума за светци от българския пантеон, в смисъла, който посочих в началото на изложението си. В известна степен придобиването на тези мощи не е плод на целенасочено търсене от страна на царете Калоян, Борил и Иван Асен II, а на предоставените обстоятелства по време на войните, които водили с византийци и латини. Вероятно и на съгласие или спорове между местната религиозна община, която почитала посочените светини и българите. Но тези или някое друго обстоятелство, не се коментират в разказите за пренасяне на мощите. Например не се разбира как Калоян е стигнал до Мъглен, как и от къде е взел тялото на местния епископ св. Иларион, нито как и кога Иван Асен II е разбрал за мощите на Петка в Каликратия[112]. Смисълът на тези „кратки исторически хроники“ в рамките на житията на светците е по-скоро да възвеличат делото на владетелите за укрепване на църквата и града Търново, отколкото да възвеличат светеца – нещо, за което целият житиен разказ има грижата.

Не може да се посочи повтарящо се правило за мястото, на което в житийното повествование се появява фигурата на средновековния владетел или начинът, по който той влиза в живота на светеца. Създава се усещане за специфична поява и действия на едните спрямо другите, което на пръв прочит може да заблуди и подведе да повярваме в историчността на събитието. Разбира се, модерната историография отдавна е изработила метод, с който да установи истината. Не в това е въпросът, а в целите, които преследва житийният разказ, описвайки влиянието на светската власт в живота на светеца. Появата на императори, крале или царе е почти неизменно явление в житията, било то византийски, български или сръбски. Независимо каква роля играят, те въздействат в няколко насоки – издигат обществения авторитет на светеца, показвайки неговата значимост в очите на вярващите; доказват неговите свети качества, които са в състояние да въздействат в хода на събитията; чрез контакта със свети хора се характеризират владетелите като християнски управници и защитници на църквата. Исторически или измислени, станали или съчинени, връзката владетел (светско лице) – светец е отражение на непрекъснатото взаимодействие между светската и църковната власт през Средните векове. В известен смисъл, тя може да е отражение и на противоречията в техните взаимоотношения, независимо дали житийният разказ се опитва да ги скрие или да ги разкаже в благоприятна за святото лице светлина.

---

[112] В Проложното житие (*Ангелов, Б.* Старобългарски текстове. – ИАИ, I, 1957, с. 291) се казва, че била от Епиват и Каликратия, докато от Летописния разказ (*Кожухаров,* Неизвестен Летописен разказ от времето на цар Иван Асен II. – Литературна мисъл, 2, 1974, 128–129), разбираме, че последното е мястото на нейните мощи, а родното ѝ място е Епиват. Тези две селища обикновено се смята, че са били в Тракия, но в Tabula imperii byzantini, 6, Thrakien (Thrake, Rodope, und Hemimontos). Von P. Sustal. Wien, 1991 не откриваме селища с тези имена.

MEDIAEVAL BYZANTINE AND BULGARIAN RULERS, KINGS AND PRINCES FROM CENTRAL AND WEST EUROPE IN THE FATE OF THE SAINTS FROM THE BULGARIAN PANTHEON

Bistra Nikolova

The article analyses the evidence about the relations between secular figures – emperors, tsars, kings and princes – and several saints who were worshiped among the Bulgarian Christian community. The main goal is to ascertain the historicity of the evidence about those relations, the reasons for the appearance of such hagiographical narratives, and their sources. Judging by the lives of Constantine Cyril the Philosopher and Methodius all their activities were guided or supervised and motivated by the Byzantine emperor, the German emperor Luis and King Carloman, or the central European Slavonic princes. There is circumstantial evidence that questions the trustworthiness of a number of narratives in the life of Cyril the Philosopher or correct some of them, while similar evidence from the life of Methodius and elsewhere complement each other and often confirm each other. As far as the lives of Naum and Kliment are concerned, there is no evidence that directly ascertains their relations with the court in Preslav, regardless of the statement that their career was completely dependent on the wishes of the Knyaz (Prince) Boris and Tsar Symeon. In this case it is practically impossible to find out to what extent this is true and how much of it is due to the common hagiographical cliché, i.e. relation ruler-saint. The role of the Byzantine emperor Romanus Diogenes and the Bulgarian tsar Petar in the lives of the hermits John of Rila, Prohor of Pčinja, Gavrail of Lesnovo, Ioakim of Osogovo is completely in the sphere of the hagiographical legend which appears in many saint's lives in the form of the legendary plot about the ruler-hunter or the ruler-patron. As far as the saints from the thirteenth and fourteenth century are concerned, only the evidence in the life of the Patriarch Ioakim I and his relations with the Tsar Ivan Asen II find circumstantial and direct confirmation in the historical sources. The historicity of the relationship between the ruler and the saint from the life of Theodosius of Tarnovo and the narrative about Euthimius can only be ascertained through circumstantial considerations which come from the fact that their authors showed marked interest in the historical narrative in other hagiographical writings of theirs. There are two main reasons for the appearance of real and made-up stories about relations between saints and rulers in saints' lives: purely stylistic, which is characteristic of the genre and creates "historical" fiction, and adherence to historical facts chosen by the author.

НОВИ ИЗВОРОВИ СВЕДЕНИЯ ЗА КНЯЖЕСТВОТО НА КОНСТАНТИН ДРАГАШ*

Елена Костова

Настоящото изложение е посветено на историята и развитието на княжеството на Константин Драгаш (Деянович)[1] през 70-те и 80-те години на XIV в., и основно се базира на три документа от архива на манастира Ватопед, чието публикуване предстои в поредицата Archives de L'Athos[2]. И трите извора са митрополитски актове, конкретно засягащи имотен спор между мелнишките манастири – „Света Богородица Спилеотиса"[3] и „Света Богородица Катафигион". Наред със сведенията, отнасящи се до поземления конфликт, изворите, предоставени ни любезно от проф. Ж. Льофор, хвърлят нова светлина и носят богата информация за историята на княжеството. Но преди да се насочим конкретно към Светогорските документи, трябва да отбележим накратко случващото се на Балканите, а и в самото поземлено владение на Константин Драгаш през разглеждания период.

След битката при Черномен[4] и разгрома на християнските сили в нея, картата

---

* Преработен вариант на доклада, изнесен на XXII византоложки конгрес „Византия без граници", София, 2011 г., отпечатан под заглавие Constantin Dragaš and his principality (According to unpublished source material from the archives of the Vatopedi Monastery on Mount Athos). – Bulgaria Mediaevalis, 2, 2011, 685–696.

[1] В историографията е отделено широко място на Деяновичите и тяхната роля в историята на югозападните български земи през XIV в. По този въпрос вж.: *Матанов, Х.* Княжеството на Драгаши. С., 1997; *Рајичић М.* Основно јездро државе Дејановића. – ИЧ, т. IV, 1952–1953, 227–243; *Острогорски, Г.* Господин Константин Драгаш. – ЗбФФУ у Београду, VII, 1963, т. 1, 287–294 (*Острогорски, Г.* Сабрана дела. Београд, 1970, т. IV, 271–280); *Матанов, Х.* Произходът на рода Драгаши (Деяновичи). – Векове, 1984, № 6, 34–38 сл.

[2] За съжаление, до този момент поредицата Archives de L'Athos не е издадена в пълен вид, за да разгледаме интересуващите ни проблеми в цялост, без да правим догадки за това, какво още може да е запазено в богатите архивни хранилища на Атон.

[3] Манастирът „Света Богородица Спилеотиса" е познат на историческата наука с няколко различни наименования. Най-разпространено е горепосоченото, но срещаме и „Свети Спил", което е равнозначно на първото име. През Възраждането манастирът е наречен „Богородица на Светия Пояс", а по-късно, върху запазените останки, е съграден параклисът „Света Зона". В изложението ще използваме само средновековните наименования на обителта.

[4] За битката при Черномен вж.: *Laonici, Chalcocondilae*, *Atheniensis Historium libri decem* – In: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Editio, B. G. Niebuhrii. Bonnae, 1843, vol. I, 3–31, както и *Дуйчев, И.* От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV в. – В: Българско Средновековие. С., 1972, 546–587, където е направен

на Балканите отново се преначертава. Османската заплаха, идваща от Мала Азия, придобива реални измерения и води до коренна промяна в статуквото на християнските държави[5]. В този момент, братята Йоан и Константин Драгаш (Деяновичи) полагат основите на своето владение[6]. Потвърждение на казаното намираме в изворите, които свидетелстват за самостоятелното управление на Йоан и Константин едва след септември 1371 г. Според грамота на цар Стефан Душан, издадена през 1354–1355 г., т.нар. Първа Архилевицка грамота[7], бащината на Драгаши е локализирана в района на Източна и Североизточна Македония, а това позволява да се очертаят границите на поземленото им владение. Важно е да отбележим, че на базата на историческия документ, властта на Константин Драгаш се простира извън очертанията на наследеното му владение[8]. В началото на 70-те години на XIV в. по-малкият брат остава извън бащината на Деяновичите – и в териториален, и в управленски план[9]. От грамотите, издавани от него, проличава, че през лятото на 1374 г. той разполага с определена власт в областта на Струмица, южно от неговата бащина[10]. Този факт се превръща в доказателство, че между бащината на Деяновичите и владенията на Константин Драгаш има определени териториални разминавания.

В новосъздаденото княжество първоначално по-големият брат – деспот Йоан Драгаш[11], има водеща роля. Според изследователите най-вероятно той е и неговият основател[12]. Деспотът се споменава за първи път като самостоятелен владетел през лятото на

преглед на изворите, даващи информация за събитието, както и *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965, 606–610 (*Острогорски, Г.* Сабрана дела. Београд, 1970. Т. IV, 423–631); *Михаљчић Р.* Крај Српског царства. Београд, 1989, 183–184; *Новаковић Ст.* Срби и турци. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову. Београд, 1960 (трето издание), 187–190; *Острогорски, Г.* История на Византийската държава. С., 679–680; *Радић Р.* Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993, 355–357; Историја српског народа. Т. 1. Београд, 1981, 593–602; *Матанов Х.* Югозападните български земи през XIV век. С., 1986 г., 93–94; *Божилов, И. , В. Гюзелев.* История на България в три тома. История на Средновековна България VII–XIV в. Т. 1. С., 1994, 652–653.

[5] По проблема с васалитета на балканските християнски държави след 1371 г. вж.: *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965 г. (*Острогорски, Г.* Сабрана дела. Т. 4. Београд, 1970, 423–631), с. 613; *Ostrogorski, G.* Byzance, êtat tributaire de l'Empire turc. – ЗРВИ, 1958, т. 5, 49–58, (*Острогорски, Г.* Византија вазална држава Турског царства. – В: Сабрана дела. Београд, 1970, т. III, 376–389); *Ферјанчић Б.* Деспоти у Византји и јужнословенским земљама, Београд, 1960, с. 133; Историја српског народ. Т. 1. Београд, 1981, с. 601; *Божилов, И., В. Гюзелев.* Пак там, с. 656 и др.

[6] *Matanov, H.* Contribution to the Political History of South-Eastern Macedonia after the Battle of Černomen. – EB, 1986, vol. 2, 31–43.

[7] *Новаковић, С.* Законски споменици српских држава средњега века. Т. 5. Београд, 1912, 738–740.

[8] Пак там, 512–515.

[9] *Матанов, Х.* Княжеството, с. 101 и сл.; *Матанов, Х.* Феодални княжества в югозападните български земи, отразени в османската административно-териториална система. – ИПр., 1984, № 5, 78–86, (с. 79).

[10] *Новаковић, С.* Цит. съч., 512–515; *Lemerle, P.* Actes de Saint-Panthélèmôn. Vol. 1. – In: Archives de L'Athos, vol. XII, Paris 1982, 169–172, № 6.

[11] За деспотската титла на Йоан Драгаш вж.: *Ферјанчић Б.* Деспоти у Византји и јужнословенским земљама. Београд, 1960, 173–174; *Матанов, Х.* Княжеството…, 91–92 и пр.

[12] *Матанов, Х.* Пак там, с. 90.

1373 г. в два дубровнишки документа[13], които се явяват определящи при изясняване на хронологията. Що се отнася до по-малкия брат, най-ранните сведения за него го свързват с братята Мърнявчевичи и васалната зависимост на Деяновичите от тях[14]. Доколко тези податки са достоверни, това е друг въпрос, занимаващ историците.

В началото на 70-те години на XIV в. обстановката на Балканите благоприятства териториалното разширение на новосъздаденото поземлено владение. Както е добре известно, византийският император Йоан V Палеолог (1341–1391)[15] издава в полза на своя син Мануил Палеолог хрисовул, с който потвърждава неговите владенията в Солун и в бившите територии на Сярското княжество[16]. Така е регламентиран и оформен апанажът на Мануил II Палеолог (1391–1425)[17], образуващ т.нар. нова империя в Солун[18]. Само няколко години по-късно, през есента на 1373 г., Мануил II Палеолог е провъзгласен за съимператор на своя баща[19]. Възползвайки се от така създалата се ситуация в Константинопол[20], братята Йоан и Константин започват своето териториално разширяване и нахлуват в пределите на Мануил Палеолог. Драгашите присъединяват Струмишко, Мелнишко и Петричко. Скоро след тези събития, Деяновичи издават и първата си грамота за манастира „Св. Панталеймон“, отразяваща тяхната власт в някогашните предели на Сярското княжество[21].

Обръщайки внимание на политическата организация и управлението в княжество-

---

[13] Документите от Дубровнишкия архив дават сведения за управлението на Йоан Драгаш в областта и са определящи при изясняване на хронологията. По този въпрос вж.: *Krekic*, *B.* Dubrovnik „Raguse“ et le Levant an Mogen Âge. Paris, 1961, p. 213 № 306, както и 213–214, № 307.

[14] *Орбини, М.* Краљевство словена. Београд, 1968 г., с. 54.

[15] *Божилов, И., И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев.* Византийските василевси. С., 1997, 387–392; *Papadopulos, A. Th.* Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453. Amsterdam, 1962, 46–47; PLP (= Prosopogrphisches Lexikon der Palaiologenzeit) 1989, vol. IX, 95–96, № 21485.

[16] *Zachariae von Lingenthtal, K. E.* Prooemion von Chrysobullen von Demetrius Cydones. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1888, vol. V, 2, 1409–1422; *Tinnefeld, F.* Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfasst von Kydones, Edition, Textparaphrase und Kommentar. – BSl, 1983, vol. XLIX, № 2, 178–188; *Dölger, F.* Regesten der Kaizerurkunden Oströmischen Reiche von 565–1453. München–Berlin, 1925, vol. V, № 3130, s. 60; *Острогорски, Г.* Света Гора после Маричке битке. – ЗбФФ у Београду, 1970, т. XI–1, 277–282; *Matanov, H.* Contribution to the Political History of South-Eastern Macedonia after the Battle of Černomen. – EB, 1986, vol. 2, 31–43, (c. 33); *Матанов, Х.* Средновековните Балкани. Исторически очерци. С., 2002, 416–417 и др.

[17] *Papadopulos, A. Th.* Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453. Amsterdam, 1962, 55–58; *PLP,* 1985, vol. VII, p. 76, № 16 687; *Dölger, F.* Regesten der Kaizerurkunden Oströmischen Reiche von 565–1453. München–Berlin, 1925, vol. V, № 3130, s. 60; *Dennis, G.* The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382–1387. – Orientalia Christiana Analecta, 159. Romae, 1960; *Barker, J.* Manuel II Palaeologus. A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick–New Jersey, 1969; *Schreiner, P.* Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II im Jahre 1392. – *BZ,* 1967, vol. 60, 70–85 и др.

[18] *Dennis, G.* Op. cit., 52–76.

[19] Ibidem, p. 34; *Barker, J.* Op. cit., p. 23 и др.

[20] За проблемите, пред които е изправена Византия, вж.: *Острогорски, Г.* История на Византийската държава. С., 680–681; *Dennis, G.* Op. cit., p. 65 sqq.; *Barker, J.* Op. cit., 18 sq.; *Матанов, Х.* Княжеството…, с., 110 и сл.

[21] *Lemerle, P.* Actes de Saint-Panthéléèmôn. Vol. 1. Archives de L'Athos. Vol. 12. Paris, 1982, 169–172, № 6.

то, трябва да подчертаем, че първоначално властта е в ръцете на деспот Йоан Драгаш, докато, както бе споменато и по-горе в текста, по-малкият брат е автономен управител в района на Струмица. По-късно управлението на поземленото владение изцяло се поема от Константин. Хронологията при смяната на владетелите предизвиква редица противоречия сред историците. Деспот Йоан Драгаш най-вероятно управлява до лятото на 1377 г.[22] или поне това е датата на неговата последна грамота[23]. Що се отнася до Константин, то неговата първа самостоятелна грамота е с дата 20 юни 1379 г.[24]

Имаме основание да се доверим на горепосочената хронология, засягаща края на управлението на Йоан Драгаш, базирайки се на първия от поредицата непубликувани митрополитски актове, запазени в архива на Светогорския Ватопед. Документът е с дата месец октомври 1377 г., индиктион 1-ви[25] и, както бе споменато вече, засяга имотен спор между мелнишките манастири „Света Богородица Спилеотиса“, владение в този момент на Светогорския Ватопед[26], и, от друга страна, манастирът „Св. Богородица Катафигион“.

В разглеждания акт на мелнишкия митрополит Спиридон се изтъква единствено името на Константин Драгаш, който управлява княжеството. Този документ се превръща в пряко потвърждение на тезата, че властта минава в ръцете на по-малкия брат, наречен в извора „господаря Константин“[27]. Нещо повече, на базата на този непубликуван документ, можем да изкажем становището, че Константин Драгаш стои самостоятелно начело на княжеството от есента на 1377 г., т.е. приблизително две години по-рано, преди издаването на неговата първа самостоятелна грамота.

Логично възниква един въпрос, базиран на казаното по-горе. Възможно ли е в княжеството да управлява все още деспот Йоан Драгаш, като носител на върховната власт? Можем ли да допуснем, че Константин е в качеството си на наместник на своя брат в южните дялове на поземленото владение? По наше мнение, а и според историческия документ, през есента на 1377 г. върховната власт вече е изцяло в ръ-

---

[22] В историческата литература съществуват различни хипотези относно продължителността на управление на деспот Йоан Драгаш, както и по проблема, свързан с т. нар. съвладетелство в сръбските земи, особено след смъртта на цар Стефан Урош. По първия проблем вж.: *Матанов, Х.* Княжеството…, с. 112 и сл. Вторият въпрос е засегнат от: *Благојевић, М.* Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша. – ЗРВИ, 1982, т. XXI, 183–212.

[23] *Новаковић, С.* Законски споменици, 452–453; *Petit, P. R., B. Korablev.* Actes De Chilandar. – ВВр., Приложение към XIX тому, № 1, Петроградъ, 1915 (Actes de l'Athos, vol. V), 533–534, № 60.

[24] *Новаковић, С*. Пак там, 456–457; *Petit, P. R., B. Korablev.* Op. cit., p. 538, № 63.

[25] Документът предстои да бъде включен в третия том с актове от архива на Светогорския манастир Ватопед и ми бе предоставен от проф. Ж. Льофор, за което изказвам своята дълбока благодарност. Преводът е на проф. К. Павликянов, на когото също благодаря.

[26] През 1365 г. мелнишкият манастир „Света Богородица Спилеотиса“ е предаден като метох на Светогорския Ватопед. Вж.: *Lefort, J.* Actes de Vatopédi. vol II. – In: Archives de L'Athos, vol. XXII. Paris 2006, 299-304.

[27] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1377 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор. „... τοῦ Κωνσταντίνου, συγκαθημένου καὶ τοῦ πανιερωτάτου καὶ ἁγίου δεσπότου ἡμῶν τοῦ Μελενίκου …“

цете на Константин Драгаш. По отношение на деспот Йоан Драгаш, не разполагаме със сведения за него след лятото на 1377 г. В историографията си проправят път две предположения, които са напълно логични, имайки предвид съдбата и на други поземлени владетели през този период. На първо място, вероятно е Йоан вече да не е между живите, като не можем да изключим факта той да се е замонашил, оттегляйки се от управлението на княжеството и прехвърляйки върховната власт на своя помалък брат Константин[28]. Базирайки се на разглеждания митрополитски акт, можем да изтъкнем, че той отбелязва нов етап в историята на княжеството на Драгаши и отразява промяната в управлението на поземленото владение.

Вторият важен момент, който намира място в документа от месец октомври 1377 г., отбелязва трайното присъединяване на Мелник към пределите на Драгашите и се превръща в пряко доказателство за споменатото по-горе в текста териториално разширение на княжеството. Само година по-късно, един друг документ недвусмислено потвърждава казаното. Това е Рилската грамота[29] на цар Иван Шишман (1371–1393)[30], където много точно е определена границата между Търновското царство и княжеството на Драгаши. От текста проличава, че границата преминава между Мелник и отдалеченото на няколко километра от него село Доляни, оставащо в българските предели. На базата на историческите извори, в обобщение можем да изтъкнем, че крепостта се превръща в неизменна част от княжеството на Константин Драгаш. Нещо повече, Мелник се налага като значим градски център в тази част на поземленото владение на Константин[31].

Митрополитският акт от 1377 г. съдържа и друга важна подробност. Проследявайки историческата съдба на Драгаш и на неговото княжество, изследователите се изправят пред още един проблем, който ще отбележим тук. Става дума за столицата на поземленото владение. Хипотезите са много и най-различни, но сякаш се налага становището, че Константин резидира на няколко места – в Струмица, Велбъжд, Осогово и пр[32]. В подкрепа на това становище ще отбележим, че според митрополитския акт през 1377 г. Константин пребивава в крепостта на Мелник.

От документа става ясно, че икономът на манастира „Света Богородица Спилеотиса“ – ватопедският монах Арсений, се обръща към Константин и към владиката на града[33], за да се намесят при разрешаването на конкретния имотен спор с

---

[28] Относно изчезването на деспот Йоан Драгаш от историческите извори вж.: *Матанов Х.* Княжеството…, с. 122 и сл.

[29] *Дуйчев, И.* Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. С., 1986 г.; *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина, Книжовни и исторически паметници от Второто Българско царство. Т. 2. С., 1944, 177–182; Христоматия по история на България, Същинско Средновековие (края на XII–XIV в.). Т. 2. Състав. П. Петров, В. Гюзелев. С., 1978, 274–277.

[30] *Божилов, И.* Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985 (преизд.: 1994 г.), 224–234, № 44.

[31] По въпроса за административното устройство на княжеството на Константин Драгаш вж.: *Матанов, Х.* Княжеството…, 178–189.

[32] Проблемът със столицата на княжеството на Драгаш е разработен пак там, 126–129.

[33] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1377 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор. „κῦρ Ἀρσένιος ὑποφέρειν τὸ

манастира „Катафигион“. В извора се подчертава, че самият „господар“ Константин се заема с разразилия се конфликт, като се подчертава, че владетелят пребивава по това време в крепостта. В акта се споменава, че „господарят“ излиза от града и, настанявайки се на стан в местността Стрьеазиста, свиква Събор, на който да бъдат изслушани свидетелите. По-нататък в текста изрично се подчертава, че свидетелите се изказват пред господаря, митрополита и Събора. Взетото решение е наречено господарско и църковно[34] и е издадено в полза на Ватопедския метох. Този факт се превръща в доказателство, че в имотния спор между двата манастира се намесва както църковната власт, така и светската, потвърждавайки правата на споменатата обител.

В обобщение, разглежданият митрополитски акт отразява нов етап в историята на княжеството на Драгаши, изразяващ се с промяна в управлението на поземленото владение. Така след лятото на 1377 г., властта преминава в ръцете на по-малкия от двамата братя – Константин. На второ място актът от месец октомври 1377 г. отразява трайното териториално разширение на княжеството и присъединяването на Мелнишката крепост към пределите на Драгаши. Не на последно място, изворът е ясно доказателство за пребиваването на Константин Драгаш в Мелник през 1377 г. и е в подкрепа на тезата, че владетелят резидира в различни градове на своето поземлено владение, без да има конкретна столица.

Следващият от поредицата непубликувани документи, имащи отношение към историята на княжеството на Константин Драгаш също е митрополитски акт, издаден от владиката на Мелник Митрофан. Изворът е с дата юли 1379 г., индиктион 2-ри[35] и е публикуван в превод на български език от проф. Хр. Матанов, но в текста има известни разминавания, вероятно заради различен препис, който е ползвал авторът. Документът е свързан пряко със споменатия вече имотен спор в Мелник между манастирите „Богородица Спилеотиса“ и „Богородица Катафигион“, като в него е обърнато особено внимание на поземления конфликт.

Чрез този митрополитски акт отново се потвърждава властта на Константин Драгаш. Без конкретно в текста да се споменава личността на владетеля, както това бе сторено в предходния документ, тук намираме ново потвърждение за неговата

πρᾶγμα ὡς πάντη ἄδικον ὄν, ἐπὶ τῆ δημοσιακῆ κρίσει ἐνώπ(ιον) τοῦ αὐθ(έν)του ἡμ(ῶν) τοῦ Κωνσταντίνου, συγκαθημ(έν)ου κ(αὶ) τοῦ πανιερωτάτου κ(αὶ) ἁγίου [δ]εσπότου ἡμ(ῶν) τοῦ Μελενίκου μ(ητ)ροπολίτου ……".

[34] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1377 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор. "… τοῦ παρόντος αὐθεντ(ικ)οῦ ‖39 κ(αὶ) ἐκκλησιαστικοῦ ..."

[35] Документът предстои да бъде включен в третия том с акти от архива на Светогорския манастир Ватопед и ми бе предоставен от проф. Ж. Льофор, за което изказвам своята дълбока благодарност. Същият документ е публикуван в превод на бълг. език от проф. Хр. Матанов. Вж.: *Матанов, Х.* Княжеството…, 292–296, както и *Матанов, Х.* Един неизвестен документ за Мелник от архива на Светогорския манастир Ватопед. – В: Светогорска обител Зограф. Т. 2. С., 1996, 103–108. За съдържанието на този документ съдим и от Регестите на Дарузе вж.: *Darrouzès, J.* Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I Les actes des Patriarches, Fasc. VI Les regestes de 1377 à 1410. Paris 1979 , vol. V, 10–11, № 2692.

власт. Разглеждайки подписите в края на документа, срещаме т.нар. „архонти на тукашната държава“, които взимат участие в дискутирането на имотния конфликт. Тези велможи наричат себе си „слуги“ на Константин. Именно това споменаване е потвърждение и израз на гореказаното.

Други интересни податки в митрополитския акт от 1379 г. засягат формата на управление в пределите на Деяновичите. В документа поземленото владение е наречено „държава“[36]. Използването на тази формула е израз на това, че по всяка вероятност княжеството има регламентиран статут, приет от съседните държави. Посоченото наименование се превръща в израз на едно обособено политическо обединение.

Любопитен е и проблемът, свързан с представянето на светските архонти в княжеството. Според превода на документа, публикуван от проф. Христо Матанов, представителите на светската власт са двама[37], но според оригиналния текст, предоставен от проф. Ж. Льофор, откриваме още едно лице подписало се като слуга на Константин[38]. Това разминаване най-вероятно се получава, при правенето на преписа от гръцкия изследовател М. Гедеон, който от своя страна предоставя документа на В. Лоран, с цел да бъде издаден.

Във връзка с пропуснатите подписа в края на документа, трябва да допълним, че в българския превод са посочени седем духовни и светски лица, които удостоверяват истинността на казаното. В материала, чието публикуване престои, има допълнително още пет лица, които също полагат подписите си. Тук няма да назоваваме имената на конкретните архонти, защото не това е целта на нашето изложение. Единствено допълваме известните до този момент факти около разглеждания митрополитски акт.

Важно е да обърнем внимание на още една подробност, която проличава от извора. Според разглеждания документ, начело на Мелнишката митрополия вече е владиката Митрофан, т.е. по-малко от две години след последния акт, за митрополит на Мелник е избран друг духовник. Предишният митрополит – Спиридон, е заменен и по всяка вероятност той се подготвя за заемането на отредения му висок пост – патриарх на Печ.

Третият от поредицата непубликувани документи също е митрополитски акт, издаден през 1386 г.[39] от владиката на Мелник Митрофан и има отношение към

---

[36] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1379 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор. *“… πολιτεί(ας) κοσμικ(ῶν) ἀρχόντ(ων) ...”*

[37] По този проблем вж.: *Матанов, Х.* Княжеството…, 292–296, както и *Матанов, Х.* Един неизвестен документ…, 103–108.

[38] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1379 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор.

[39] Документът предстои да бъде включен в третия том с акти от архива на Светогорския манастир Ватопед и ми бе предоставен от проф. Ж. Льофор, за което изказвам своята дълбока благодарност. Преводът е на проф. К. Павликянов на когото също изказвам своята благодарност. За съдържанието на този документ съдим и от Регестите на Дарузе вж.: *Darrouzès, J.* Op. cit., № 2802, 102–103.

историята на княжеството на Константин Драгаш. Изворът подробно отразява възникналия имотен спор, за който стана дума вече в изложението, като в него намират отражение всички документи, издадени преди това във връзка с поземления конфликт.

И ако първите два цитирани митрополитски акта дават нови сведения поскоро за политическата история на княжеството, то третият документ обогатява църковната история на поземленото владение на Константин и в частност, тази на Мелнишката митрополия.

В началото на акта се проследява цялата история на разискваната спорна собственост, от която става ясно, че в миналото са изготвени и представени фалшиви документи, във връзка с имотния конфликт[40]. В акта се казва, че монахът от „Катафигион“ Макарий, още по времето на мелнишкия митрополит Кирил, изготвя тези фалшиви документи. Духовникът фалшифицира подписа на владиката, като по-надолу в текста се изтъква, че същият Макарий предоставя документите на новия мелнишки митрополит – Спиридон, който, без да подозира за измамата, също ги подписва.

В текста се посочват имената на няколко мелнишки митрополити, резидирали в крепостта. Изтъква се, че Спиридон е наследник на владиката Кирил, като се подчертава, че в момента на издаване на разглеждания акт (през 1386 г.) Спиридон вече е начело на Печката патриаршия. Следващият митрополит на Мелник – владиката Митрофан, също слага подписа си под фалшивите документи[41]. По време на тяхното изготвяне, той все още е епископ, но виждайки подписите на двамата митрополити – негови предшественици, той също разписва въпросните книжа. По този начин трима мелнишки владици, в разстояние на няколко години, подписват фалшивите документи.

Важно е да подчертаем, че според писмените сведения, в поземления конфликт се намесва и Вселенската патриаршия. В акта се казва, че чрез патриаршеско писмо е наредено на митрополита на Сяр да отиде в Мелник и да разследва случая. Същият този владика обаче е възпрепятстван и той от своя страна изпраща в града епископа на Касандруполис и протонотария на Сяр. Тези двама пратеници, съвместно с митрополита на Мелник, трябва да проучат конфликта и да излязат с решение по имотния спор[42].

Във връзка с казаното по-горе, трябва да отбележим една съществена подробност по отношение на църковната организация в княжеството на Константин Драгаши. През разглеждания период територията на Деяновичите в по-голямата си част е в диоцеза на Охридската архиепископия[43]. Мелнишката митрополия оба-

---

[40] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1386 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор.

[41] Пак там.

[42] Пак там.

[43] *Снегаров, И.* История на Охридската архиепископия. От основаването J до завладяването на Балканския полуостров от турците. Т. 1. С., 1924, 162–195; *Матанов, Х.* Княжеството…, 189–199;

че прави изключение – тя остава част от Вселенската патриаршия[44].

В акта от 1386 г. се споменава още, че Константин Драгаш пристига в Мелник и взима становище по разисквания имотен въпрос. По наше мнение, базирайки се на изворите, в случая не става дума за второ посещение на владетеля в крепостта. По-скоро, позовавайки се на по-ранните документи, се има предвид посещението на Константин, направено през 1377 г.

От извора става ясно, че монахът Макарий от манастира „Св. Богородица Катафигион“ е изправен на съд пред Константин. Проблемът се разисква пред господаря, пред митрополита и пред събраните свидетели, като се подчертава, че истината по имотния спор се знае не само от десет или двадесет човека, а от всички значими мъже в крепостта Мелник[45]. По-нататък се казва, че е издадено съдебно решение от господаря, митрополита и от „... всички нас ...“ Позволяваме си да отбележим, че в случая това е решението, намерило място в митрополитския акт от 1377 г., като от текста става ясно, че спорът е решен в полза на манастира „Св. Богородица Спилеотиса“.

В обобщение се налага изводът, че третият от поредицата непубликувани митрополитски документи стои малко встрани от разглежданата проблематика, засягайки по-конкретно историята на Мелнишката митрополитска катедра. Но едновременно с това, изворът разкрива един друг важен аспект от историята на княжеството на Константин Драгаш, изтъквайки многообразието в църковната история на неговото поземлено владение.

Въпреки че акцентът в изложението са непубликуваните Ватопедски митрополитски актове, за да проследим историята на Константин Драгаш и неговото княжество в цялост, трябва да обърнем внимание на още един интересен документ. Този път става дума за акт, издаден от самия владетел в полза на Светогорския манастир Ватопед. С този документ властелът дарява на споменатата обител мелнишкия манастир – „Света Богородица Пантанаса“[46]. Изворът е с дата – месец октомври 1393 г., 2-ри индиктион[47]. Този документ представлява особен интерес, защото поставя няколко важни въпроса, свързани с историята на поземленото владение.

Без да се спираме в детайли на документа, ще отбележим, че в края на акта се натъкваме на интересен пасаж, в който се споменава, че Константин е уведомил

Николова, Б. Монашество, манастири и манастирски живот в Средновековна България. Т. 1. С., 2010, с. 496.

[44] *Костова, Е.* Мелнишката митрополия в княжеството на Драгашите. – В: Българското Средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на доц. М. Каймакамова, 2011 г. (под печат).

[45] По непубликуван документ (Митрополитски акт), издаден през 1386 г., от архива на Светогорския манастир Ватопед, предоставен от проф. Ж. Льофор. „ἐτύγχανον παρέστησαν δὲ τὰ περὶ τούτου οὐ μόνον δέκα τ(ὸν) ἀριθμ(ὸν) ἢ καὶ εἴκοσιν, ἀλλ᾽ ὅσοι τοῦ κάστρου ἀξιολόγοι ἄνδρες ἐτύγχανον“.

[46] *Костова, Е.* Мелнишките манастири „Света Богородица Спилеотиса“ и „Света Богородица Пантанаса“ в светлината на две средновековни грамоти. – ГСУ – Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, 93, 2005, 193–203.

[47] *Laurent, V.* Un acte grec inédit du Despote Serbe Constantin Dragas. – REB, 1947, vol. V, 171–184. Преводът е на проф. Хр. Матанов, на когото изказвам своята благодарност.

за своите действия по предаването на манастирската собственост „господаря на всички и мой господар“[48], т.е. султана. Тези данни отразяват статута, който има Драгаш в този момент и са доказателство за васалните отношения между него и Високата порта[49].

От контекста на разглеждания документ, проличава зависимостта, в която е изпаднал християнският владетел. Разискваният пасаж е доказателство за строгата намеса на Високата порта във взаимоотношенията с нейните васали, и е пряк пример, илюстриращ отношението на Константин Драгаш към османския авторитет.

По отношение на признаването на Константин Драгаш за османски васал съществуват редица хипотези и теории, свързани с етапите на османското настаняване на полуострова. Становищата на изследователите се разминават поради факта, че в различните исторически съчинения се посочват различни данни, засягащи този проблем[50].

Според част от османските извори[51], Драгаши изпадат във васална зависимост скоро след битката при Черномен, т.е. в началото на 70-те години на XIV в. Пряк израз на това се превръща фактът, че през 1372–1373 г. Йоан Драгаш прекратява собственото си монетосечене[52]. Съществува хипотеза, според която в началото на 80-те години на XIV в. Константин се признава за османски васал, но малко след това, прекратява отношенията си с Мурад I. Този акт предизвиква османската реакция и скоро след това васалните отношения са възстановени.

Всичко казано до тук идва да покаже, че контактите между Константин и османците в този начален период не са особено стабилни. Според османския историк Мехмед Нешри, в средата на 80-те години на XIV в., Константин вече плаща данък харадж[53]. Освен данъчните задължения, пред Константин Драгаш вероятно е поставено условие за даване на военни отряди в помощ на османските завоевателни кампании[54]. Добре известно е участието на Драгаш в похода срещу Сърбия и сражението при Косово поле[55]. Самият факт, че Константин участва през 1395 г.

---

[48] *Laurent, V.* Op. cit,, 171–184, (p. 184).

[49] *Матанов, Х.* Княжеството…, 130–152.

[50] Този проблем е разработен подробно в цитираното съчинение на проф. Хр. Матанов, където са посочени конкретни изворови податки и са изяснени различните хипотези около признаването на Константин Драгаш за османски васал; вж.: *Матанов, Х.* Пак там, с. 135.

[51] Към османските извори трябва да се подхожда изключително внимателно, защото авторите, които дават сведения по този въпрос, не са съвременници на събитията, за които пишат. Тези османски историци живеят и пишат доста по-късно и това доста ги отдалечава от интересуващата ни проблематика. В историографията е изказано становище, че ранните автори не дават конкретни сведения по разглеждания въпрос.

[52] *Матанов, Х.* Княжеството…, 132–135.

[53] *Мехмед Нешри.* Огледало на света. История на османския двор. Съст. и превод М. Калицин С., 1984, с. 92.

[54] Пак там, с. 86.

[55] За битката при Косово поле вж.: *Дуйчев, И.* От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV в. – В: Българско Средновековие. С., 1972, 546–587, (566–567), където е посочена широка библиография по темата. Виж също така:

в битката при Ровине[56], където намира смъртта си, е още едно доказателство за включването на негови отряди в походите на завоевателите.

Гибелта на Константин Драгаш при Ровине слага край на неговото поземлено владение, просъществувало в един нелек период от историята на Балканския полуостров. По-нататъшната съдба на държавата му е добре известна. Тя е включена в пределите на Кюстендилски санджак[57] и по този начин е администрирана в рамките на Османската империя. Така княжеството на Драгашите става част от разрастващата се османска държава, която се превръща в основен фактор в балканската и европейската история и политика за столетия напред.

NEW PRIMARY SOURCES ABOUT THE PRINCIPALITY OF CONSTANTINE DRAGAŠ

Elena Kostova

The principality of the brothers John and Constantine Dragaš (Dejanovići) was established on the territory of Dušan's Serbia, in the region of East and Northeast Macedonia. The article is based on three documents: acts of bishops of Melnik, two of which unpublished, from the archives of the monastery of Vatopedi. The three documents refer to a specific property argument between two monasteries in Melnik: the monastery of Saint Mother of God Speliotisa and the monastery of Saint Mother of God Katafigion, but apart from this they are also related to the history of the principality.

The first act is dated in October 1377 and reflects a new stage in the history of the Dragašes' principality, connected with a change of power. The document reveals the fact that after the summer of 1377 the younger brother Constantine took power. The act sanctioned the inclusion of Melnik within the borders of the principality.

The second act is dated in July 1379. It contains interesting information about the administration under the reign of the Dejanovići. The author of the act calls the real property "state", and the signatures at the end of the document belong to the so called "archons of the local state", who name themselves "servants" of Constantine.

The third act is issued in 1386. It reveals several specific facts, related to the church history of Melnik. It becomes clear that the Patriarchate of Constantinople intervened in the property argument because Melnik was part of its diocese. The property argument between the two monasteries in Melnik was solved through the mediation of the Oecomenical Patriarch and in front of his representative. The act lists the names of the bishops who were at the head of the bishopric of Melnik for a period of about ten years. The act marks the end of Spiridon's service as bishop in Melnik and is part of his preparation to become the patriarch of Pech.

ГСУ – Център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев", 86 (5) 1992–1993, Материали от българо-югославския симпозиум „600 години от битката на Косово поле" – София, 1989 г.; *Матанов, Х.* Средновековните Балкани…, 441–447 и др.

[56] За битката при Ровине вж.: *Божилов, И., В. Гюзелев.* Цит. съч. с. 675, бел. № 25; *Матанов, Х.* Княжеството…, с. 142, както и с. 160, бел. № 104; *Матанов, Х.* Средновековните Балкани..., 451–453.

[57] *Матанов, Х.* Възникване и облик на Кюстендилски санджак през XV–XVI в. С., 2000.

„ОПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ФИЛОСОФИЯТА И НА ХРИСТИЯНСКАТА PAIDEIA“ НА КОНСТАНТИН ФИЛОСОФ И ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ИДЕИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Цветана Чолова

Литературният комплекс, преработен в България през IX–X в. и пренесен в другите страни от Югоизточна и Източна Европа съдържа предимно съчинения на основателите на християнската философия и учение – отците на църквата от IV–VI в. Българите трябвало да се запознаят с началата на богословието, не само защото са неофити, но и защото това е основна потребност за българската култура.

За вникване в същностните характеристики на образованието в България през Средните векове, след покръстването, трябва да се отчита формирането му върху образователната философия на християнската paideia, възприета от Византия. Гръцкото понятие παιδεία в преработения в християнското учение вариант, възродено в научните изследвания чрез произведенията на Вернер Йегер, е най-точно за обозначаване на процесите на културното развитие в Югоизточна Европа през Средновековието. То преминава дълъг път на изграждане от архаичната древност до християнското средновековие[1]. Възприемането на paideia като стремеж и методи за цялостно изграждане на личността на човека чрез образование и морално усъвършенстване, което е в основата на класическото образование, преминава и в християнството. Варон и Цицерон превеждат това понятие на латински с humanitas, но Цицерон го осмисля и с понятията „култура“ и „философия“.

Християнската paideia е изградена върху елинистическо-римските образователни и духовни ценности. Тя преминава в българското средновековие веднъж чрез прякото влияние на културата на завареното население, а втори път – чрез официалното приемане на християнската религия. Понятието „пайдея“ е имманентно присъщо на мисловността на балканското население през Античността и Средновековието и е в основата на неговата житейска философия и разбиране за човека.

Понятието пайдея се формира още от Омирово време, като постепенно придобива смисъл на лична култура, вежливост, образованост: „От многото белези на културата терминът насочва вниманието към интелектуалната страна, към културата като придобиване на знание. В тази връзка е редно да отбележим двустранността, постигана от атинските текстове с редуването на думите paideusis и paideia. Paideusis има глаголен характер и изразява акта на придобиване на знание,

[1] *Jeager, W.* Early christianity and greek paideia. Cambridge-Massachusetts, 1965, p. 14.

образованието, докато paideia представя резултата, самото образование, културата като вече получило се качество.“ [2]

Тази концепция е присъща и на тракийската древност, както определя този феномен А. Фол: „Щом те, старите гърци – траките, които веднъж отхвърлих, не си струва и тук да се споменават – не знаят думата култура, какво собствено знаят. Оказа се, че те знаели повече от Цицерон, но и от неговите следовници във философстването, и преди две хиляди и петстотин години били наясно как практическият разум извлича един постулат от друг без дискурси. Старите гърци делели хората не по произхода им, както днес сме се научили от графата за националността, а по тяхното обучено и възпитано поведение, т.нар. παιδεία. Тя на свой ред зависела и се проявявала от мисловността, т.нар. διάνοια, която пък възхождала към добродетелите-ценности, т. нар. ἔθος.“[3]

Въпросът за наследената от средновековната българска държава късно-антична култура на полиетническото население, заварено на територията на Балканския полуостров при нахлуването и настаняването на славянските племена и завоюването от българите, е сложен и все още недостатъчно изяснен. Динамиката на политическия живот и варварските нашествия в тази част на Източната Римска империя (Византия), етническите промени, обезлюдяването на големи области и т. н. определят степента на съхранение на традициите на античното население, обхватът на проникване и разпространение на елинистическата и римската култура, синкретизмът в областта на културата и пр.

От IV в. нататък завареното късно-антично население на полуострова е християнизирано, като трябва да се има предвид, че именно тук се намират и едни от най-важните епископски центрове – Сердика, Филипопол и др. Заключението, до което стигат в крайна сметка изследователите, в най-общи линии се свежда до това, че градското население е носител на късно-античната или ранно-византийската култура, докато в отделните райони селското население, особено на юг от Стара планина запазва някои от древните традиции на най-старото население на полуострова.

Характерно е взаимното проникване на някои обреди на местното население и настанилите се тук славянски племена, изразено например в соларния култ и култа към огъня, общи за повечето индоевропейски народи. Въпреки прекъсването, определено може да се наблюдава не само материално, но и духовно културно влияние в обредната и фолклорната култура на селското население, а в градската културна среда – наследена мисловност и начин на възпитано поведение, пренесени чрез запазилия се през цялото Средновековие светски характер на образованието и чрез християнството[4].

Благодарение на превода на Библията – Септуагинта (ср. „Книга притчи Соломонови“ 3, 11, 1: μί ολιγώρει παιδείας κυρίου; 1, 2, 1: σοφία καὶ παιδεία; «Книга

---

[2] *Богданов, Б.* Старогръцката литература. Исторически особености и жанрово многообразие. С., 1992, с. 41, Второ електронно издание С., 2006, www.bogdanbogdanov.net

[3] *Фол, А.* Древната култура на Югоизточна Европа. С., 2001, с. 13.

[4] *Фол, А.* Цит. съч.; *Същият.* Тракийското наследство в българската култура. – Исторически преглед, 1981, № 3–4, с. 216 сл.; *Същият.* Древната култура на Югоизточна Европа…, 10–17.

Премъдрост Иисуса, Сина Сирахова» 1, 27, 1 и др.), понятието „пайдея“ е възприето в Александрия и се среща в съчиненията на Филон Александрийски, а след това и в патристиката.

В своеобразния синтез с античната пайдея, християнството най-много е повлияло върху формирането на моралните ценности, но и те в основата си запазват античния идеал, чрез синкретизма, характерен за цялостната промяна през преходния период. Християнската пайдея не е лимитирана по форма и включва много от елементите на елинистическия морал и философски традиции, които са живи в умовете на осъществилите основната част от прехода от класическата античност към християнството отци на църквата през IV в.

Съчиненията на отците на църквата от IV в. са своеобразна комбинация от библейски авторитет и рационални аргументи. Йегер посочва, че формирането на християнската пайдея започва от няколко послания на християнските апостоли. Апостол Павел казва (Гал. 2:19–20):

> „19. чрез закона умрях за закона, та да живея за Бога. Разпнах се с Христа,
> 20. и вече не аз живея, а Христос живее в мене. А дето живея сега в плът,
> живея с вярата в Сина Божий, Който ме възлюби и предаде Себе Си
> за мене.“

Но най-последователно понятието пайдея е обосновано в съчиненията на Климент Александрийски – в „Послание до коринтяните“ и в съчинението „Paedagogus“. Тази концепция е формирана в езическия свят и е жива сред елинизираните християни и юдеи. Старият гръцки идеал навлиза в нова фаза на своя живот. В края на своето „Послание до коринтяните“ Климент се обръща с похвала към пайдея, което определя цялото произведение като обосновка на схващането за християнско образование. Той въвежда постепенно и новия смисъл, като говори за пайдея на Бога, на Христос. Така на основата на елинистическата философска традиция той формулира концепцията за божествената пайдея.

Понятието пайдея е дефинирано в елинската софистика през V в. пр.н.е. Смисълът на гръцката пайдея се определя от съдържанието на архаичното образование и систематиката на Платон и Исократ. В него доминират силни питагорейски и схоластични идеи и традиции, но в основата си остават архаичните ценности от омировия период. Омировият нравствен идеал е преди всичко героичният морал на честта – любовта към славата, жертвоготовност в името на нещо по-висше, доблестта, добродетелността, стремеж да бъдеш най-добрият във всичко, да превъзхождаш другите, любов към себе си. Аристотел определя архаичния идеал като стремеж към абсолютното съвършенство и доблест, въплътени в подвиг. През този най-стар период, по-късно и при Платон, се различават двете основни страни на това образование – техническа, чрез която детето постепенно се въвежда в определен начин на живот и етическа – нещо много повече от обикновения морал – това е определен жизнен идеал и идеал за човека, който трябва да бъде усвоен[5].

Християнството възприема почти изцяло методите на техническата страна на елинското и римското общо образование εγκύκλιος παιδεία, но полага изключителни грижи за претворяване на гръцкия нравствен идеал и изграждането на новия

[5] *Jeager, W.* Early christianity…, p. 11.

човек и новото виждане за неговата уникална ценност не като античен герой, а като образ и подобие на Бога.

Платон нарича Омир „възпитател на Гърция“, имайки предвид въплъщаването на омировия идеал в елинската пайдея. Омировата педагогика е основана на парадигмата, героичния пример. Климент Александрийски нарича Христос paedagogus, като го показва в нова роля и изтъква връзката между елинската култура и християнството. Така християнството ни завещава примера, подражанието на Христос. Тази нова роля на Христос може да бъде разбрана само ако се има предвид цялото наследство на гръцката пайдея. Употребата на термина paedagogus за Христос не означава възприемането му в традиционния смисъл на водач на малките деца до училище, а в смисъла на Платоновата философска интерпретация на този термин. Платон в „Законите“ пише: „Бог е педагог на целия свят“, като тази идея се среща и в някои диалози, но няма, разбира се, предвид християнския Бог[6]. Това е новото значение на думата, която се употребява и по-нататък в контекста на елинистическата пайдея и дава идеята на Климент да представи Христос като педагог на всички хора. Очевидно е, че е формирана под влияние на твърде адмирираната елинистическа пайдея, която е общо знание за всички хора от Средиземноморието, тя преминава в римляните, като е развита новата концепция за християнската пайдея[7].

Тъй като истинската пайдея произтича от Бога, то и при възприемането на техническата страна на гръцката пайдея Климент въвежда новата схема. Докато елинистическите философи разпознават liberal arts като propaideia на философията, то за християнските писатели философията от своя страна е понижена до propaideia на богословието.

Най-голям принос в развитието на идеята след Климент има Ориген, който наставлява учениците си да изучават цялата гръцка философия. В периода на патристиката изключително плодотворни в изграждането на синкретизма между антична култура и християнство са кападокийските отци. Според Григорий Нисийски пайдея е път към съюз с Бога. Християнството е „философски живот“, особено в неговите по-стриктни, аскетични форми. Василий Велики написва специално съчинение „Как юношите да изучават езическите автори“, което е апотеоз на ценностите на християнската пайдея. Тримата кападокийци са били най-тачените и най-превеждани отци на църквата в средновековна България[8].

Докато елинистическата пайдея включва целия корпус на гръцката литература (в широкия смисъл на думата литература), то християнската пайдея поставя на основно място изучаването и авторитета на Библията. Цялата класическа култура е претворена в съответствие с библейската аргументация. Пайдея за християните е подражанието на Христос.

Тази християнска форма на елинистическата пайдея преминава и в латинския Запад. Особено в произведенията на Августин, Амброзий, Ириней, по-късно на

---

[6] *Платон.* Диалози. Т. 4. Теетет, 176 b (прев. Б. Богданов). С., 1999, 162–163.

[7] *Marrou, H. I.* Histoire de l’éducation dans l’antiquité. Paris, 1965 (6), 138–144.

[8] *Хунгер, Х.* Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура. С., 2000, с. 391.

Боеций, и Изидор Севилски, е обоснована идеята и методите на liberal arts. Произведението на Касиодор „Наставления за божествените и светски науки“ става основополагащо за образованието на средновековния Запад. В своите „Етимологии“ Изидор излага програма за „Седемте свободни изкуства“[9]. След появата на университетите през XI в. в Западна Европа методите и средствата на образованието се променят и се различават от античния модел, преработен от отците на църквата, както и от образованието в европейския Югоизток и Изток[10]. Докато западноевропейските университети (Universitas) заимстват модела на корпорациите, с тяхната автономия и йерархия, висшите училища в източната част на Европа и в арабския свят остават приемници на античните висши школи. През цялото Средновековие господстват идеите на Платон и Исократ за образованието.

Образованието е смятано за основна ценност в Югоизточна Европа. Стремежът на византийците към образование и презрението им към неграмотните пропива цялата византийска литература. Преклонението пред знанието, пред мъдростта – философията, е наследено от елинистическата пайдея. Много голям принос тук има християнската пайдея, която освен преклонението пред знанието като такова издига и на много високо равнище уважението към учителя – една общо взето не дотам престижна професия през Античността, защото е поверена предимно на роби или на наемни работници, които получавали нищожно възнаграждение за труда си. В християнските страни достойнството и уважението към учителя, който най-често е и свещеник, е твърде високо. Разбира се, не трябва да се подценява и чисто практическата страна на образованието, чрез което се получавал ценз за намиране на добра работа, а най-вече – за издигане в обществото[11].

След покръстването средновековна България заимства византийския образователен модел, като го приспособява постепенно, още от времето на „Златния век„, към специфичните условия и нужди на страната. Извършва се още една преработка на претвореното в християнски дух антично богатство. Подборът, който средновековните български книжовници правят от богатата византийска книжнина, се превръща в модел и образец за православните народи от Югоизточна и Източна Европа.

Образователната система във Византия непосредствено следва античния класически модел, като остава непроменена откъм техническата страна, но се налага концепцията за християнската пайдея. Въпреки това, изследователите констатират запазването на светския характер на образованието. Сведенията се събират трудно от учените, поради „оскъдното и твърде двусмислено предание“, както се изразява Х. Хунгер[12]. Основните свидетелства се извличат от биографичните данни за учени и философи, а за богословското образование – предимно от житията на светците и мъчениците. Тази оскъдност на свидетелства до голяма степен се дължи и на факта, че столетия наред няма промени в областта на образованието и всичко свързано с него се приема като нещо естествено, нямащо нужда от специални обяснения.

---

[9] *Riché, P.* Éducation et culture dans l’occident barbare VI–VIII siècles. Paris, 1962, 119–125.

[10] *Георгиев, О.* Свободните изкуства и Средновековието. С., 2009, с. 23 и сл.

[11] *Чолова, Ц.* Християнската paideia и образователните традиции през българското средновековие. – Годишник на Департамент История, Нов български университет. Т. 1. С., 2006, 9–33.

[12] *Хунгер, Х.* Цит. съч., с. 447.

„Определението на философията“ от Пространното житие на св. Кирил е тема, привлякла вниманието на изследователите твърде отдавна. Тя е разисквана в съчиненията на историци[13], историци на философията[14], историци на литературата, филолози[15] и пр., но почти никакво внимание не и е отделено във връзка с историята на образованието. В Пространното житие на св. Кирил, той дава прословутото „определение на философията“:

Видѣв' же єго тькова соу, ѡ҃ѳєть дасть ємоу власть надь въсѣмь своимь домомь и въ царєвоу оу ыємь въходити. Таже и въпроси єго єдиню по сихь глѣ: „Фїлосѡфе, хотѣхь оувѣдати, что ѥсть филѡсѡфїа“. Онь же скорѡмь оумѡмь рече абїе: „Бжїимь и члчьсим' вещемь разоумь, єик мєь ь бѣ, іакоже дѣтєїю оучить члка,по образѹ и по подобїю быти сътвор'шомоу и“. Єго же паче възлюби и въпраша и о семь толикъ моужь великь и чъстьнь. Онь же сътвори ємоу ѹченїє фїлосѡфс'ко,въ малѣхь оь зѹмь сказавь.

Досегашните преводи на този пасаж от Пространното житие според мен не отразяват точния философски и богословски смисъл на „Определението на Константин“. Тук правя опит за по-точна смислова интерпретация:

„Като го видя какъв е всъщност, логотетът му даде власт над целия си дом и да влиза свободно в царския палат. Веднъж след това го запита: „Философе, искаше ми се да узная какво е философия. А той [Константин] с бързия си ум отговори следното: Да разбереш Божиите и човешките неща, за да може човек да се приближи до Бога, както добродетелта[16] учи човек да бъде по образ и подобие на този, който го е сътворил.“ Поради това този велик и почтен мъж го обикна, разпитвайки го за тези неща. Той [Константин] му изложи философското учение, като с малко думи му разкри дълбок разум.“

В превод на Б. Ангелов и Х. Кодов:

---

[13] *Тот, И.* Константин-Кирил като философ. – Palaeobulgarica, кн. 1981, № 4, 33–36; *Grivec, F.* Vitae Constantini et Methodii. Versio latina... – Acta Academiae Velehradensis, XVII, 1941, Nr. 3, p. 302.

[14] *Пейчев, Б.* Кириловото определение на философията. С., 1969; *Peitchev, B.* The First Definition of Philosophy in Slavs. – Studia Mediewistyczne, 1978, 19, 2, 39-40; *Кочев, Н.* Към въпроса за характера на Константин-Кириловото определение на философията. – Проблеми на културата, 1982, № 2, с. 79; *Бъчваров, М.* Константин-Кирил и българската философска култура. – Проблеми на културата, 1980, № 6, 67–74; *Панчовски, И.* Философски и богословски концепции на св. Константин-Кирил Философ. – ГСУ, БФ, кн. 2, 1995, 227–298; *Станчев, К.* О философско-эстетических взглядах Константина-Кирила Философа. – Palaeobulgarica, кн. 1979, № 2, 7–12; *Стаматов, А.* Към корените на християнската ни култура. Св. Константин-Кирил за философията. – Християнство и култура. Година VII, 2008, № 10 (33) 1, 25–34 и др.

[15] Вж. критичен преглед на *Николова, С.* Проблемът за философските възгледи на Константин Кирил – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 5. С., 1988, 17–48.

[16] В „Шестоднев“ на Йоан Екзарх: Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Hrsg. R. Aitzetmuller. T. I–VII. Graz, 1958–1975, терминът **дѣтєль** се среща в текста и като съществително и като синоним на деятел, създател, строител, творец, Бог. В Пространното житие на св. Кирил – *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 3. С., 1973, с. 91, според мен (**дѣтєлю**) е употребен в смисъл, на добродетел, „добри дела”, както го превежда В. Киселков, защото това значение най-точно отговаря на смисъла на определението на християнската пайдея. Срезневски посочва значението на **дѣтєль** (муж. р.) – и като създател, строител ((Не бѣ еи [церкви] дѣтеля, но хитрецъ и промысльникъ Богъ, Пат. Печ. сл. 6). – *Срезневский, И.* Словарь древнерусского языка. Т. I, Ч. I, А–Д, репр. изд. М., 1989, с.793.

„Логотетът, като го видя, че е такъв, даде му власт над целия свой дом и му позволи да влиза свободно в царските палати. А по-късно веднъж (логотетът) го запита „Философе, бих искал да зная що е философия?“ А той (Константин) с бързия си ум отговори веднага : „Познание на божиите и човешките неща, което учи доколко човек може да се приближи към Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на оногова, който го е създал.“ (според Бит. 1:26) От това този велик и почитан мъж го обикна още повече и често го разпитваше за тия неща. И Константин му разкриваше философското учение, като изказваше дълбоки мисли с малко слова“[17].

Преводът на В. Киселков на този пасаж отразява втората линия на пресъздаване на термина ѣтєлію от „определението на философията“:

„Като видя обаче какъв човек е той, логотетът му позволи да се разпорежда в дома му и свободно да влиза в царевия дворец. Еднаж той го запита: Философе, желал бих да узная, що е философията. А (Константин) веднага му отговори с бързия си ум: Да се познаят Божиите и човешките неща, да се приближи човек до Бога, доколкото е възможно и да се приучи чрез добродетел да стане като Онзи, Който го е създал по Свой образ и подобие. И оттогава той още повече го обикна и постоянно го разпитваше за всичко, ако и да беше толкова велик и почтен мъж. А (Константин) му излагаше философското учение, като изказваше дълбоки мисли с малко думи.“[18]

В този свой отговор Константин всъщност дава изключително синтезирано определение на християнската paideia. Тази цел на образованието не е изразена така сполучливо дори в съчиненията на християнските отци и богослови.

Григорий Нисийски най-подробно развива концепцията за пайдея като формиращ процес за човешката личност, „Път към съюз с Бога, божествен анабазис“[19].

И. Шевченко, анализирайки съчинението на Давид Анахт (Непобедими) „Определенията на философията“, намира успоредици с Кириловото определение. Той дава възстановка и на гръцкия текст:

Θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσις, καθ´ ὅσον δύναται ἄνθρωπος προσεγγίσαι (πλησιάσαι) Θεῷ, ὅτι πράξει[20] διδάσκει ἄνθρωπον κατ´ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν εἶναι τῷ ποιήσαντι (πλάσαντι κτίσαντι) αὐτόν[21].

Давид Анахт дава следните шест определения за философията, които се срещат и в „Диалектика“ на Йоан Дамаскин, и в други произведения:

Философията е наука за биващото като такова;

Философията е наука за Божиите и човешките неща;

Философията е уподобяване на Бога в мярата на човешките възможности;

---

[17] *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Т. 3. С., 1973, с. 122.

[18] *Киселков, В. С.* Пространните жития на светите братя Кирил и Методий. 5. изд. С., 1945, с. 13.

[19] *Jeager, W.* Early christianity…, p. 14.

[20] πράξις – тук означава добродетел, добри дела, а не въобще дела, действия. Това понятие е обосноваванo многократно и е в основата на античната и християнската философия (пайдея).

[21] *Ševčenco. I.* The definition of philosophy in the Life of Saint Constantin. – In: For Roman Jakobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday 11 oct.1956. Den Haag, 1956, 451; *Николова, С.* Цит. съч., 34–35.

Философията е любов към мъдростта[22].

Съчинението на Давид Анахт е използвано като учебно пособие по философия във Византия.

Подобно на Константиновото определение се среща и в „Диалектика“ на Йоан Дамаскин, в гл. 3 „За философията“, която по-късно се разпространява и преписва и като отделно произведение в Сърбия и Русия. Йоан Дамаскин дава шест дефиниции на философията, като ги коментира. Основните му определения са:

Философията е познание на съществуващото, т.е познание на природата на съществуващото;

Философията е познание на Божествените и човешките неща, т.е видимото и невидимото;

Философията е уподобяване на Бога. Ние се уподобяваме на Бога чрез истинното познание на доброто, а също чрез справедливостта, която на всекиму въздава своето и нелицеприятно съди; накрая чрез светостта, която е по-висша от справедливостта…;

Философията е любов към мъдростта; Бог е истинната мъдрост. По този начин любовта към Бог е истинната философия[23].

Доколко това определение е философско или богословско е въпрос, който в контекста на византийската литература няма значение, защото тези понятия през IX в. са взаимно свързани[24].

„Определението на философията“ на Константин Философ вероятно е една от първите подобни дефиниции в старобългарската литература. Това определение прониква и чрез превода на „Диалектика“ на Йоан Дамаскин. По този начин се поставя началото на една дълга поредица от заимствания и интерпретации на християнската пайдея в различен контекст. Така тя става образователна философия на поколения българи от приемането на християнството до Новото време.

Средновековните български писатели познават в дълбочина античната философия. Според Йоан Екзарх на християнското учение е чужда Платоновата философска теория за „идеите“. Йоан Екзарх в „Шестоднев“ подробно разисква израза „по образ и подобие“, като критикува Платоновото учение: „Платон пък като не разбрал добре израза „по образ и подобие“, е написал неправда и е изменил мисълта така, че да се отнася до всички неща, които съществуват в този свят, че всички вещи и видове са били създадени по подобие на разумната същност, т.е. подобни са на самия Творец. Така той зле говори и установи.“[25] Както повечето средновековни писатели Йоан Екзарх смята, че Платон познава „Светото писание“, и

---

[22] *Давид Анахт.* Сочинения. М., 1981 с. 83.

[23] Patrologia Graeca, (PG), J. P. Migne. T. 94, 533 b, c; Weiher, E. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirshenslavisher Übersetzung. Wiesbaden, 1969, s. 23; *Каприев, Г.* Византийската философия. Четири центъра на синтеза. С., 2001, с. 123; Des Hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσισ ἀκριβής τής ὀρθοδόξου πίστεος in der Übersetzung des Exarchen Johanes. Hrsg. L. Sadik, 1-3. Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. (MLS DV). T. XVI. Wiesbaden–Freiburg, 1967–1983.

[24] *Lukoviny, Ľ.* The Philosophy in 9-th Century (A Textual and Semantic Analysis of Vita Constantini). Slavica Slovaca. Bratislava, 43, 2008, No. 1, 11–28.

[25] Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Hrsg. R. Aitzetmuller. T. I. 225a–225b.

затова пише, че той не бил разбрал добре библейския израз „по образ и подобие“, който може да се отнася единствено за човека и защитава християнското схващане за уникалността на човека като „образ и подобие на Бога“[26].

За християнските писатели човекът е „венец на творението, малък свят“ (микрокосмос), най-висше създание, цел и завършек на сътворения за него свят. Човекът качествено се отличава от другите животни по това, че е „словесно животно“, притежава „безсмъртна душа“, т. е. „ум и разум“, който по своята същност е идеален и е сходен с „вечните“ висши духовни сили. Всъщност християнският антропоцентризъм е логически завършек и друг израз на идеите на някои антични учени. Йоан Екзарх например, подражавайки на Платон, нарича човека „небесно създание“[27], а на друго място тълкува гръцката дума ἄνθρωπος: „С това име искаше да каже антропос, който гледа нагоре.“ Човекът не само е по-достоен от другите живи същества, „но е властелин на всички и всичко е създадено заради него“[28].

Във връзка с разграничаването на човека от другите живи същества в средновековната и в античната литература се разисква нашироко въпросът за „душата“ — за нематериалната „безсмъртна“, разумна и мислеща същност, т.е. за процеса на познанието. Човекът единствен от всички живи същества е надарен със способност да познава и осмисля околната действителност: „Като стигнах до човека – пише Йоан Екзарх, – като че от учудване си загубих ума и не мога да разбера (как в това) малко тяло се съдържа толкова голяма мисъл, която обхваща цялата земя и се издига над небесата! Къде ли е закрепен този ум? Как той излиза от тялото и преминава последователно през всичките обвивки, преминава през въздуха и облаците, стига до слънцето, месеца, всички звездни пояси и ефира и всички небеса, а в същото време той се намира в собственото си тяло?“[29] Тук старобългарският писател ясно обосновава концепцията за идеалната същност на човешкото мислене (душа) и материалната същност на тялото. Християнският идеализъм улеснява и опростява изясняването на този въпрос. „Защото дух (**дѹхъ**), а не материална (**тѣло**) е душата на човека“, като самият този дух е „разумно битие, изпълнено с живот и непроизлязло от плътта“[30].

За някои християнски писатели въпросите на гносеологията са интересни предимно с оглед изясняването, дали е възможно човекът да познае трансцедентното, „вечния свят“, „Бога и неговото войнство“, като по-специално във византий-

---

[26] Критиката на Йоан Екзарх е от гледна точка на християнското учение, докато Аристотел оборва Платоновата теория от позициите на своята философска система: Aristotelis Metaphysica, 1, 6, 987b, 29, 988a; *Чолова, Ц.* Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988, 105–106.

[27] *Дурново, Н.* К истории сказаниях о животных в старинной русской литературе. – В: Древности. Труды славянской комисии имп. Моск. Археогр. общ. Т. 1. М., 1904, 1–28. Hexaemeron des *Exarchen Johannes*, 240 b; *P1ato*, Timaeus, 90 a.; *Платон.* Диалози. Под ред на Б. Геров. Тимей. Прев. Г. Михайлов. Т. 4. С., 1990, с. 555.

[28] Hexaemeron des Exarchen Johannes, 225 d-226 a; *Plato*, Cratylus, 399 b, c: „Поради това за разлика от животните (човекът) правилно е наречен: изследва, което е видял с очите си.“ – *Платон.* Диалози. Т. 2. Състав. Б. Богданов. Прев. Б. Богданов, Кратил С., 1982, с. 278.

[29] Hexaemeron des Exarchen Johannes, 210 d.

[30] Ibidem, 210 d.

ското богословие биха могли да се разграничат две основни схващания – апофатическо и катафатическо. Именно този гносеологически аспект лежи в основата на християнския мироглед, като проблематиката е широко застъпена в някои преводни съчинения и особено в трудовете на св. Дионисий Ареопагит.

В своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх излага въпросите на гносеологията в един много ерудиран спор с Платон, като се съгласява или оспорва неговите постановки и в крайна сметка изгражда ясна и стройна картина на християнската гносеология. За разлика обаче от съчинението на св. Дионисий Ареопагит, Йоан Екзарх по-малко се интересува и разисква относно възможността за познаване на трансцедентния свят. Тук в общи линии старобългарският учен се доближава до катафатическото богословие, макар че на други места в съчинението си, предимно в преводни текстове, той изразява и другата концепция. „Човекът, който е най-необикновеното от всички други живи същества, е получил такова място в природата и такъв стремеж на тялото, защото той единствен притежава способна за познание душа, в която са образът и подобието Божие.“[31] Т.е. човекът единствен е надарен да познае, „да съзерцава“ мислено Бога и да се издигне до него.

Йоан Екзарх пише: „Способностите на разумната душа са двойствени – осмисляне и възприемане, като двама равносилни и еднакво разумни братя — умът и разсъдъкът, които делят като че ли бащин имот и действително притежават мисловното изкуство. Така само две са трайните сили на човешката душа – разсъдъкът и умът. Но разумът осмисля, той е душевно действие, което намира и издирва подобните (неща) и чрез разпитване намира същността на търсените неща. Поради това философът Платон каза: „Разсъдъкът е размишление на душата, насочено към самата нея, от тук дирещата и осмисляща душевна способност излиза, а това, което излиза от нея чрез гласа — през устата, това е думата. А умът е дейност на душата, която бързо и независимо от всякакво разстояние възприема материалната същност на нещата.“ Така и други от първите философи нарекоха ума „око на душата“. Защото той прониква в естеството на нещата без преграда и твърде скоро разбира тяхната същност. Но достатъчно за това.“[32]

По-нататък Йоан Екзарх критикува и неоплатоническия уклон във възгледите на кападокийския отец Григорий Нисийски, който описва катафатическия метод на Богопознанието: „Вглъби се в самия себе си, внимателно погледни в своята душа като в огледало, разбери нейната същност и ще видиш самия себе си, създаден по образ и подобие на Бога. Духовната същност на твоята душа ненаименуема и непознаваема, е типичен образ на Ненаименуемия, Непознаваем и Безсмъртен Бог.“[33]

Средновековните писатели търсят обяснение на същността на душата на човека като способ за приобщаване към истинното битие, което от своя страна превръща пайдея в синоним на философията.

Възхвалата на знанието и образоваността в България води началото си веднага след покръстването, като се среща още в посланието на Фотий до княз Борис.

---

[31] Ibidem, 226 c, 235 b.

[32] Hexaemeron des Exarchen Jochannes, 230 b, 231 c.

[33] *Киприан (Керн), архим.* Антропология св. Григория Паламы. М., 1996. с. 158.

Това послание е от типа на твърде разпространените във византийската литература поучения, обикновено адресирани от баща към син или към бъдещите владетели, като се изброяват и качествата – човешки, морални и управленски, които трябва да притежава добрият християнски владетел[34]. Фотий наставлява княза: „Като знаеш, че бързината и силата на ума имат голямо значение, не преставай да се упражняваш в тях. Не може да стане остроумен оня, който не е роден такъв. Ала изучаването на нещата и опитността тъй улесняват знанието, че много пъти упражненият се оказва при самата работа по-остър, отколкото оня, който по природа се стреми към остроумие. За това трябва човек да се упражнява през целия си живот в благоразумие. А това може да се постигне като изучава и си спомня делата на по-старите, като се разговаря и се среща с живи благоразумни хора и като добие опитност да прави през целия си живот каквото трябва. Защото дейност, подкрепена с подражание, размишление и похватност, достига до полезен край, ако не попречи силата свише“.[35]

Фотий излага в това „княжеско огледало“ основните принципи на християнската пайдея – изграждането през целия живот на основата на знанието и моралните качества, на добродетели и умения, които да доведат до усъвършенстването на личността на владетеля като пример за своите поданици.

В „Сборника на Симеон от 1076 г.“ се съдържа съчинението „Слово на един калугер за четенето на книгите“, което е възхвала на християнската образованост: „Юздата на конете е за да ги управляваш и въздържаш, такава е за праведника книгата“. И още сравнения: „Не може да се направи кораб без гвоздеи, нито праведник без почитане на книгите“.

Симеон, когото според израза на кремонския епископ Лиудпранд ромеите наричали „emiargos“ (полугрък) поради неговата изключително висока образованост, дори според мерките на интелектуалния елит на Константинопол, се е обучавал според концепцията на християнската пайдея, като преминал всички степени на образованието. Предполата се, че той се обучавал в прочутата Магнаурска школа и при най-известните учени на това време, като изучавал „риториката на Демостен и силогизмите на Аристотел“ – т.е риторика и философия. Симеон е изминал целия път на „усъвършенстване чрез образование“, като пак според думите на Лиудпранд: „А след това като изоставил научните си занимания, той се отдал, както казват, на свято подвижничество“[36] – богословието, като последен етап на християнската пайдея. Тази образователна програма той несъмнено пренася в България, създавайки условия за „Златен век“ на средновековната ни култура.

Похвалата на Симеон в „Изборник от 1073 г.“[37] е апотеоз на образования

---

[34] Ševčenco. I. Agapetus East and West. – Revue des études sud-est européen. Bucharest, 1978, 16, 3–44.

[35] *Митрополит Симеон*. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Борис. – Български старини. С., 1917, кн. V, с. 29, 63.

[36] *Liudprandi Antapodosis*. – MGH, SS, III, 29; *Божилов, И.* Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 36.

[37] Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. – Общество любителей древней письменности (ОЛДП), 1880, V (фототипно: (MLS, DV), T. 3. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965; M., 1980); M., 1983, (факсимилно).

владетел, който „изпълни своите палати с книги“, като „нов Птолемей“. Симеон е представен като „всемощен повелител и владетел, като пожела с твърде голям копнеж да извади наяве скритите мисли в дълбочината на многомъчните книги, според тълкуванията на премъдрия Василия“[38].

Към края на XIV–XV в. под влиянието на проникващите от Византия и западноевропейските страни хуманистични и ренесансови идеи се забелязва ново нарастване на интереса към античната философия и наука, отразено в творчеството на Константин Костенечки и Владислав Граматик. Разцветът на Търново като културно средище и издигането на Търновската книжовна школа след XIII в. бележат втория върхов момент в развитието на средновековната ни култура.

Изключително влияние през този период върху цялостното културно развитие не само на България, но и на Византия и на целия Европейски Югоизток има исихазмът. Той утвърждава концепцията за християнската paideia, особено в нейния краен етап – аскезата, като път за достигане до Бога.

Влиянието на исихазма върху най-изтъкнатите дейци от това време – Теодосий Търновски, Евтимий Търновски и др., и върху повечето от техните ученици, формира интересите им и определя насоките на тяхната творческа работа. По това време България става център на исихаското движение чрез манастира на Григорий Синаит в Парория. Ученикът на Синаит Теодосий Търновски създава в Килифаревската планина край Търново манастир, който става една от най прочутите книжовни школи. От Теодосиевата школа излизат редица книжовници, като Дионисий, който превежда Златоустовия „Маргарит“[39] и, разбира се, най-известният му ученик – Евтимий. От своя страна Евтимий създава ново културно средище и обучава многобройни ученици в манастира „Св. Тройца“, където процъфтява прочутата Търновска книжовна школа, а след заточението си – и в Бачковския манастир. Там ученик на Евтимий става дяк Андрей, по-късно обучавал Константин Костенечки.

За Евтимиевата школа в Бачково и неговите методи пише Григорий Цамблак: „Но каква беше работата на Евтимий в заточение? Ловитба – обичайната работа на апостолите, но не на риба, а на човеци и то всеки ден и всяка нощ и просто всеки час. Защото при него се стичаше цялата околна местност на ония планини, както някога околностите на юдейски Ерусалим при Йоан Кръстител:... Насаждаха се образците на всякаква добродетел, хората се учеха да познават Господа, неуките ставаха учители на други. И не само на онова място се стичаше народът да види този втори Илия, но и от всички градове, по села, по тържища, в домове и църкви се чуваше Евтимиевото име, разнасяно като някаква светиня.“[40]

Традициите на Търновската книжовна школа продължили да съществуват през XV–XVI в. чрез дейността на мнозина бележити български книжовници, работили след завоюването на страната от османците във и извън нейните предели и с творчеството си допринесли за развитието на литературата на други славянски на-

---

[38] *Ангелов, Б. С.* Похвала царю Симеону. – В: Изборник Святослава 1073. Сб. Статей. М., 1977, 247–255.

[39] Starine, Zagreb, 1869, I, p. 52.

[40] *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, с. 226.

роди – сърби и руси. Такива видни български писатели като Константин Костенечки, Владислав Граматик, Мардарий Рилски, Висарион Дебърски и др., продължават традицията чрез интереса си към философските и естественонаучните въпроси. Оставайки верни на типа литература, установен още през Златния век, при подбора на съчиненията и оформянето на сборниците, тези писатели вече са повлияни от проникващите на Балканския полуостров ренесансови и хуманистични идеи.

Българският книжовник от XV в. Константин Костенечки, ученик на един от последователите на патриарх Евтимий – монахът Андрей (Андроник), пренесъл в Сърбия Евтимиевата правописна реформа. Както предполагат повечето изследователи, Константин останал светско лице. Неговото съчинение „Разяснено изложение за буквите“ разкрива най-пълно системата, методите и спецификата на образованието в средновековна България и в Сърбия през XV в. Това съчинение е по-скоро „книга за учителите“, т.е ръководство за учители, но Константин Костенечки дава важни сведения за средновековното ни образование. От друга страна, написвайки своето съчинение по-скоро като критика на упадъка на образованието и „покварата“ на книжовната дейност по това време, той не само провежда на дело Евтимиевата книжовна реформа, но е един от новаторите на образователната система, като някои от предложените от него методи на обучение се въвеждат в европейските страни едва през XIX в.

Особен акцент в съчинението му е изучаването на азбуката по „звуковата метода“, която е много по-лесно усвоима от прилагания тогава тромав и трудно усвояващ се метод на наизустяване чрез имената на буквите, което изисква и много повече време. Той се оплаква, че няма граматическо ръководство (оутвърждение), по което да се преподава правилно и според него трябва да бъде узаконено от държавния глава (в случая има предвид сръбския деспот Стефан Лазаревич, чиито наследници той учи, след като напуска България). Константин дори упреква Евтимий Търновски, че не е съставил такова граматическо ръководство. Въпреки това неговата книга в съкратен вариант „Словеса в кратце“ се разпространява именно като „типик“, като граматическо пособие, за каквото той ратува[41].

Константин Костенечки излага схващанията си за реформиране на съвременната му сръбска книжнина в духа на Търновската школа и в съответствие със схващанията на исихазма за писаното слово. Той се спира най-подробно на първоначалното образование и нуждата от въвеждането на нови методи там (гл. XVII), като заявява, че ако се учи по неговата система, една година е достатъчна, за да може един ученик да бъде обучен сам да разграничава правилното от неправилното писане на отделни букви и знаци. Константин предявява и изисквания към личността на учителите, които трябва с личния си пример да възпитават добродетели, да бъдат строги и взискателни към труда на учениците си. Младежите трябва да бъдат възпитавани да различават доброто от злото, като според Константин повече труд се изисква да отучиш младежа от лошото, отколкото да го научиш на доброто. Методите не се различават от прилаганите в другите християнски страни през Средновековието, особено по отношение на тривиума.

---

[41] *Куев, К., Г. Петков.* Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986, 67–73.

Историята на средновековното българско образование не може да бъде разбрана, анализирана и описана без да се има предвид неговата философска основа и идеите на християнските отци на църквата. Християнската пайдея изразява концепцията за изграждане на човешката личност чрез образование и морално усъвършенстване. Присъединяването на България към семейството на християнските народи я приобщава и към класическата култура и образователните традиции на Източното Средиземноморие. Тази философска концепция остава в манталитета на българите и се съхранява в светогледа ни почти до днес.

THE DEFINITION OF PHILOSOPHY AND *THE CHRISTIAN PAIDEIA* OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER AND THE IDEA OF EDUCATION IN MEDIEVAL BULGARIA

Tsvetana Cholova

The definition of philosophy in the extensive biography of Cyril is a topic that has attracted scholarly attention for a long time. It has been discussed in the writings of many historians, historians of philosophy, literary historians, linguists, etc., but almost no attention has been paid to its connection with the history of education. In this response Constantine provides a very concise definition of Christian *paideia*. This purpose of education has never been expressed in a better way, even in the writings of the Christian Fathers and theologians.

The definition of philosophy by Constantine the Philosopher is probably one of the first definitions of that type in the medieval Bulgarian literature. This definition also penetrates through the translation of *Dialectic* by John of Damascus. This was the beginning of a long series of borrowings and reinterpretations of Christian *paideia* in different contexts. Through this process it becomes the educational philosophy of generations of Bulgarians from the adoption of Christianity to the Renaissance and the Modern Times.

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКАТА БРАЧНА ДИПЛОМАЦИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Сашка Георгиева

Браковете, като специфично средство на дипломацията, били широко използвани през Средните векове за заздравяване на политически споразумения, тъй като свързвали договарящите се страни с роднински връзки. През седемте века на съществуване на средновековна България браковете, годежите и планираните, но неосъществени брачни съюзи с политическо значение, надвишават петдесет. Огромното мнозинство от тях служели на целите на външната политика. Брачни връзки свързвали различни български владетели или други представители на българската аристокрация на практика с всички страни и народи, с които България влизала в значими политически контакти: с Византия, Сърбия, Унгария, Латинската империя, Влахия, печенегите, татарите, турците. От всички известни политически бракове и проекти за бракове четиридесет и шест процента или с други думи близо половината са свързани с взаимоотношенията между България и Византийската империя. Въпреки че историята на българо-византийските междудинастични бракове по време на съществуването на Първото българско царство е сравнително кратка, изучаването ѝ е важно, тъй като разкрива началото на едно специфично средство на дипломацията, което ще бъде използвано много по-активно през следващите векове.

България не била единствената страна, в която Византия намирала съпрузи за своите принцеси. Законни и незаконни императорски дъщери, сестри, племенници и братовчедки били давани на владетели или дори само на благородници из цяла Европа и даже в Азия[1]. Парадоксално е, че голяма част от тези бракове били осъществявани в разрез с идеологическата система, създадена и отстоявана от някои византийски императори. Според твърденията на Константин VII Багрянородни съществувала „страшна клетва и ненарушима заповед на великия и свят Константин“. Тази заповед изисквала „никога василевсът на ромеите да не се сродява с народ, предан на обичаи, различни и чужди на ромейските, особено пък друговерен и некръстен, с изключение само на франките…, заради древната слава на тези краища и благородството на тези племена“[2]. Византийската идео-

---

[1] *Kerbl, R.* Byzantinische Princessinen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einflüss auf das Arpadenkönigreich. Wien, 1979; *Maclagan, M.* A Byzantine Princess in Portugal. – In: Studies in Memory of David T. Rice, Edinburg, 1975, 284–293; *Ласкарис, М.* Византиске принцезе у Средновековној Србји. Београд, 1926.

[2] *Constantine Porfirogenitis.* De Administrando Imperio. Ed. G. Moravcsic et R. Jenkins. Budapest, 1949 (D.A.I.), 70–72, 115–122.

логическа доктрина за благородството на народите[3] ги разграничавала съобразно старинността на тяхната култура и връзките им с Рим и Константинопол. При такъв критерий някои народи като франкския били възприемани като благородни, а други – като лишени от всякакво благородство, като славянските и тюркските племена например[4]. Византийците продължили да презират своите северни съседи векове след като някогашните езичници приели християнството. Това може да се обясни с факта, че самочувствието на византийците се опирало на култура, останала ненадминатa до самия край на съществуването на Византийската империя. Изграждайки православната общност, Византия успяла да наложи в съзнанието на редица народи в Европа мисълта за превъзходството на ромеите, за недостижимостта и светостта на техния император, който стоял на върха на йерархичната пирамида на владетелите[5]. Така за всеки православен владетел[6] сродяването с василевса означавало приближаване до недостижимия връх. Брачът с византийска принцеса издигал авторитета на съпруга ѝ и му осигурявал благосклонното отношение на империята, която била смятана от съседните държави за важен политически фактор дори в периода на необратимия ѝ упадък. Стремежът на чуждите владетели към родство с императора е лесно разбираем. По-трудно е да се обясни поведението на Византия.

Трактатът на Константин VII създава впечатлението, че до средата на X в. никой от „благородните и мъдри ромейски василевси“[7] не е нарушавал закона на Константин Велики с две изключения. Първото е допуснато от Леон III, който взел за съпруга дъщеря на хазарския хаган и по този начин опозорил ромейската империя и себе си, но, както обяснява Константин VII, той бил еретик и иконоборец[8]. Вторият случай е бракът между Мария Лакапина и българския владетел Петър, за който Константин VII също има обяснение. А то е, че императорът разрешил сватбата – Роман Лакапин, бил „прост и неук човек“[9], който не познавал ромейските обичаи, и освен това не бил дал собствена дъщеря за съпруга на българския владетел, а внучка, при това дъщеря на третия василевс, а не на самия самодържец[10]. Днес обаче разполагаме със сведения за съществуването и на други подобни бра-

---

[3] *Arweiler, H.* L'idéologie politque de le'empire byzantine. Paris, 1975, 50–51; *Божилов, И.* Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 24.

[4] Това твърдение може да се подкрепи с редица аргументи, но е достатъчно да се посочи отношението на Константин VII към споменатите народи: *Constantinus Porphyrogenitus*. D.A.I. p. 70, 106–114.

[5] *Dölger, F.* Die „Familie der Könige“. – In: Histor. Jarbuch, 1940 (Festschrift R. V. Heckel), 397–420; *Дьолгер, Ф.* Средновековното семейство на народите и българския владетел. – Сп. БАН, 16, 32, 1943, 181–221; *Ostrogorsky, G.* Byzantine emperor and the Hierarchical World Order. – The Slavonic and East European Review, 1956, 84, 1–14.

[6] Идеологическата доктрина на Константинопол, изградена въз основа на християнската религия, едва ли е оказвала съществено влияние върху владетели, които не са изповядвали християнството. Тяхното отношение към брака с византийска принцеса навярно се е определяло от политическата мощ на империята и най-вече от блясъка на византийската култура.

[7] D.A.I., p. $72_{145–146}$.

[8] D.A.I., p. $72_{126–137}$.

[9] D.A.I., p. $72_{147–164}$.

[10] D.A.I., 70_{104}–76_{200}.

кове, което означава, че законът, за който пише Константин VII, не е бил спазван толкова строго, колкото твърди той.

За първи път византийска принцеса била дадена за съпруга на варварин от император Ираклий през 631 г.[11]. Няколко извора[12] доказват, че Юстиниан II обещал собствената си дъщеря на българския владетел хан Тервел, ако българите помогнат на бившия император „да завладее царството на прадедите си“[13]. Но изглежда Юстиниан II, за разлика от Ираклий, не изпълнил обещанието си[14].

Първият сериозен проект за династичен брак между българския и византийския владетелски двор датира от времето малко преди сватбата на цар Петър и Мария Лакапина, която Константин VII осъжда толкова ожесточено. През 913 г., опрян на политическата си мощ, цар Симеон принудил Византия да се съгласи на годежа на самия Константин VII, тогава малолетен, с неизвестна по име българска принцеса, дъщеря на царя[15]. В сравнение с общоприетия движещ мотив зад всеки опит на чужд владетел да се сроди с византийския император, Симеон имал далеч по-амбициозен политически план. Той предвиждал не просто доближаване до върха на йерархичната пирамида на владетелите, а заемане на върховната позиция или, с други думи, промяна на установения от ромеите ред в универса, като българският владетел измести византийския император. Ако Симеон станел тъст на малолетния Константин VII, щял да бъде провъзгласен за василеопатор, а оттам бил само на крачка от титлата василевс[16]. За съжаление, плановете на Симеон били осуетени. Няколко години по-късно Николай Мистик – самият Константинополски патриарх, когото никой не би могъл да нарече „прост и неук човек“, щедро предложил на Симеон да се сроди с Роман Лакапин. Ала българският владетел отказал – ясно доказателство, че целта му е била далеч по-висока – въпреки че по времето, когато Николай Мистик отправя своето предложение, царят вече не можел да се надява да омъжи своя дъщеря за Константин VII, тъй като през 919 г. Роман Лакапин успял да накара малолетния император да се ожени за дъщеря му Елена Лакапина и така постигнал онова, към което се стремял Симеон – станал василеопатор. Дъщерите на Роман фактически нямали царствен произход и българският владетел, който тогава се чувствал по-могъщ от империята и искал сам да оглави универса, не виждал смисъл в сродяването с Роман Лакапин[17].

Амбициите на цар Петър, когато се оженил за Мария Лакапина няколко месеца след смъртта на баща си, изглеждат нищожни в сравнение с плановете на

---

[11] *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani.* Opuscula Historica. Lipsiae, 1880, p. $16_{21–22}$.

[12] *Theophanis.* Chronographia. Ed. C. de Boor. Vol. 1, New York, 1980, p. 374_{1-4}; *Anastasius Bibliothecarius.* Chronographia Gripertita. Rec. C. de Boor. Vol. 2, New York, 1980, p. $238_{20–22}$; Scriptores Originum Constantinopolitanarum, 2. Ed. Th. Preger. Lipsiae, 1907, p. 244 и др.

[13] *Theophanis.* Chronographia, p. 374_{1-4}; *Божилов, И., В. Гюзелев.* История на средновековна България VII–XIV век. С., 1999, с. 106.

[14] *Theophanis.* Chronographia, p. $3742_{8–29}$.

[15] *Eutychii patriarchae Alexandrini* Annales, PG, XCI, col. 115 I A.

[16] *Дринов, М.* Южные славяне и Византия в X в. – Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971, с. 447; *Дьолгер, Ф.* Царската власт в България и императорската власт във Византия. – Родина, 3, 1938, 67–68; *Божилов, И.* Цит. съч., 108–109, 111–113.

[17] *Божилов, И.* Цит. съч., 108–109, 111–113.

цар Симеон. Ала това е така само защото великият български владетел се е целел твърде високо. Всеки друг европейски владетел по онова време е щял да бъде не по-малко доволен от Петър от перспективата да се ожени за византийска принцеса, още повече че ситуацията през 927 г. е била много по-различна от тази през 919 г. На първо място логично е да се предположи, че новите управници на България са решили да сключат мир с Византия, защото вече е било невъзможно да се преследват високите цели на цар Симеон. Идеята била подкрепена дори от Георги Сурсувул, който навярно е бил горещ привърженик на Симеоновата политика (иначе Симеон едва ли е щял да го избере за попечител на децата си).

Биха могли да се посочат и основателни причини за смяната на политическия курс. Има сведения за съществуването на опозиция срещу възкачването на Петър на престола; изворите споменават и природно бедствие, предизвикало глад в страната[18] и накрая – вероятно е било по-мъдро, след петнадесет години война, да се пожъне онова, което вече е било посято, отколкото да се пилее семе за нови сеитби. Изглежда Петър не е споделял мечтата на баща си да променя йерархията в универса. Очевидно за него е било напълно достатъчно да се смята за равен на византийския император – в края на краищата е бил признат за василевс на българите. Нещо повече – към 927 г. Роман Лакапин укрепил положението си на престола и бил пълноправен самодържец на империята, а синът му Христофор бил обявен за негов първи съимператор, докато Константин Багрянородни бил едва втори по ред. Това означава, че през 927 г. дъщерята на Христофор била високопоставена византийска принцеса, каквото и да пише Константин VII в своя трактат две-три десетилетия по-късно[19].

Мястото на бъдещата съпруга на българския владетел в Константинополския двор несъмнено е било много важно за българите. Точно заради това те така настойчиво са искали по време на сватбените церемонии баща ѝ да бъде приветстван преди Константин VII[20]. Макар инициативата за този брак да идва от българската страна, и българският, и византийският владетелски двор приемали за успех резултата от брачната си дипломация. И с пълно право. И двете страни били облагодетелствани от мира, установил се след брака на цар Петър с Мария Лакапина. Роман I си приписал заслугата за прекратяването на постоянните и опасни набези на българите в империята, което повдигнало авторитета му, тъй като византийците посрещнали с радост отдавна жадувания мир с България[21]. Този мир бил толкова важен за тях, че името на царствената булка било променено от Мария на Ирина, което означава мир. Новата българска царица трябвало да стане залог и символ на вечния мир между българи и гърци[22]. Освен всичко друго, мирът на северната

---

[18] *Theophanes Continuatus*. Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Gerogius Monachus. Rec. I. Bekkeri, Bonnae 1838, (Theoph. Cont.), p. 412.

[19] D.A.I., p. $74_{162\text{-}163}$.

[20] *Theoph. Cont.*, p. $414_{15–17}$. Според Дж. Шепърд ромеите накарали българите да настояват за този ред на акламации (вж.: *Shepard, J.* Equilibrium to Expansion (886–1025) – In: The Cambridge History of the Byzantine Empire 500–1492. Cambridge 2008, p. 508) – обяснение, което не изглежда особено убедително.

[21] *Божилов, И., В. Гюзелев.* История…, т. 1, 273–274.

[22] *Liudprandi*. Antapodosis. – MGH SS, 3, p. $311_{1–3}$.

граница позволил на Роман Лакапин да започне война срещу арабите, които му създавали сериозни проблеми в Мала Азия.

В историята на Първото българско царство има още един опит за междудинастичен брак между българския и византийския владетелски двор. Този път инициативата била на византийците, които трябвало да се справят с последиците от собствените си дипломатически интриги. В края на шестдесетте години на X в. император Никифор II Фока, възгордян от успехите си срещу арабите, решил, че е унизително да плаща данък на българите и отказал да изпълни това си задължение, с което нарушил мирния договор от 927 г. Вместо сам да започне война срещу северния си съсед, императорът подбудил киевския княз Светослав да нападне България, ала скоро съжалил за това. Киевският му съюзник отказал да предаде балканските си завоевания на византийците и Никифор бил принуден да се опита да поднови съюза си с България. Той предложил да ожени двамата малолетни законни императори Василий II и Константин VIII за две български „девойки от царски род“[23]. Двата брака трябвало да свържат двете страни в неразрушим съюз. Българите несъмнено приели с радост предложението, защото то означавало мир по южните граници и военна помощ срещу Светослав.

Това е предвидима реакция на едно предложение, което трудно би могло да намери оправдание от гледна точка на византийската идеология, пропагандирана от Константин VII. Единственото логично обяснение, което идва на ум, е, че Никифор II или не се е съобразявал с тази доктрина, или изобщо не я е познавал. В подкрепа на това обяснение може да се добави и фактът, че той нарича Отон I, владетеля на франките – единственият народ, с когото ромейският император имал право да се сродява с брак според Константин VII – варварин и отказва да му даде за съпруга сестрата на Василий II и Константин VII. А в същото време предлага династически бракове на дъщери на цар Петър, родени от брака му с Мария Лакапина, така остро осъждан от Константин VII. Очевидно е, че Никифор Фока се е интересувал единствено от политическите съображения, определяни от конюнктурата. Той не можел да приеме предложението на Отон, защото то било свързано с искането булката да занесе в новото си семейство зестра, състояща се от всички византийски владения в Италия. От друга страна, византийският император нямал нищо против да ожени малолетните василевси, които се намирали под негова опека, за български принцеси, ако това щяло да му осигури политически облаги, въпреки че ситуацията по никакъв начин не налагала да се прибягва до инструментите на брачната дипломация[24], още повече ако те са в разрез с някаква строга традиция.

Защо императорът е решил да предложи такъв голям залог? Може да се направи опит за логически разсъждения по този въпрос. Малко преди въпросния дипломатически ход, Никифор Фока лично нарушил мира с българите и се държал грубо с пратениците на българския владетел. Сега решил коренно да промени отношението си и трябвало да предложи нещо достатъчно значимо, за да накара българите да му повярват. Друг е въпросът дали се е налагало или не. Но в края

[23] *Leonis Diaconi.* Caloensis Historiae libri decim. Rec. C. B. Hassi. Bonnae, 1828, p. 79.

[24] *Божилов, И.* Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 79.

на краищата Никифор е бил войник и цялото му управление показва, че е бил импулсивен и определено не особено добър в дипломацията. В крайна сметка двете български принцеси били изпратени в Константинопол[25], но нито една от тях не станала съпруга на император. Скоро след пристигането им във византийската столица, Никифор II Фока бил убит. Новият владетел на империята Йоан I Цимисхий изглежда не споделял идеите на своя предшественик за българо-византийските династични бракове и този епизод от брачната дипломация между двете съседни държави завършил без сватби.

В заключение може да се каже, че бракът на цар Петър с Мария Лакапина бил единственото реално отстъпление, което Византия направила от своята брачна политика по отношение на Първото българско царство. Изглежда през този период империята се е чувствала все още достатъчно силна, за да отстоява идеологията си. Но с течение на времето военната мощ на Византия постепенно отслабвала, особено след 1204 г., и през XIII и XIV в. системата на брачните връзки на императора станала един от основните лостове на византийската дипломация.

BULGARIAN-BYZANTINE MARITAL DIPLOMACY DURING THE FIRST BULGARIAN TSARDOM

Sashka Georgieva

Marriages as a specific means of diplomacy were widely used in the Middle Ages to strengthen political agreements by binding the contracting parties with ties of kinship. During the seven centuries of the existence of Mediaeval Bulgaria marriages; betrothals, and planned marriage alliances of political importance exceeded fifty. The overwhelming majority of them served the goals of foreign policy. Marriage ties connected different Bulgarian rulers or other representatives of the Bulgarian aristocracy practically with all the countries and nations with whom Bulgaria entered in major political contacts: with Byzantium, Serbia, Hungary, the Latin Empire, Wallachia, the Pechenegs, Tatars, Turks. However, forty-six per cent, with other words, nearly half of all known political marriages and planned weddings were connected with the relations between Bulgaria and Byzantium. Hence, these matrimonial ties deserve a more detailed examination. The article presents all attempts – both successful and failed – made in order to connect the First Bulgarian Tsardom and the Empire with marriage ties.

[25] *Leonis Diaconi.* p. 79, 86.

ДВОЙНСТВЕНИЯТ ОБРАЗ НА РИЧАРД I ЛЪВСКОТО СЪРЦЕ В ИЗВОРИТЕ ЗА ТРЕТИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД

Васил Нинов

В една от най-значимите и превърнали се в символ на XX в. книги Джордж Оруел изказва следната мисъл: „Който контролира миналото… контролира бъдещето; който контролира настоящето, контролира миналото.“[1] Думите са обобщение на идеите, въплътени в неговата антиутопия, озаглавена „1984“, и се отнасят до предполагаемата практика на едни бъдещи държавни власти да подменят историята на конкретно общество и в резултат на това да го манипулират като пренаписват различните исторически свидетелства за нея. Разбира се, Оруел просто декларира, че такава възможност съществува постоянно и е въпрос единствено на желанието и усилията на властимащите, за да бъде прилагана при всяка една промяна на управлението на определена страна. Подобни практики не са запазени само за съвременността – всяка една епоха познава подчиняването на историческата памет на съответната конюнктура. Днешното постинформационно общество разполага с разнообразни средства за налагане на масова идеология и съответстващ ѝ спомен за миналото, но и паралелно с това, с инструменти за предпазване от загубата на ясен поглед назад във времето. Всичко това е възможно благодарение на огромните потоци от информация, които в модерната епоха са относително лесно достъпни.

Средновековните хора също така не са лишени от подходящи способи за налагането на обща историческа памет, идеология и културна идентичност. Поради обективно по-затрудненото запазване на информационните масиви, както и благодарение на липсата на достъп до наличното познание у една голяма част от тогавашното общество (най-малкото поради отсъствието на необходимите умения за достигането му у хората извън образования елит), манипулирането на обществените спомени за историческите събития и личности е всъщност доста по-лесно.

Твърде често срещани в средновековното общество са изкривяването на спомена, пречупването на начина, по който се възприемат различни събития и личности според конкретна идеология и светоглед. До голяма степен за това оказват влияние поредица от фактори: създаваната и налаганата от определен водещ елит идеологическа рамка; изпълването на тогавашния светоглед с многобройни символи; фактът, че действителността се подчинява на стремежа да бъдат отъждествявани конкретни действия и личности с различни смислово силно натоварени

---

[1] *Оруел, Д.* 1984. С., 1989, с. 53.

образи, предания, пророчества, очаквания, начини на поведение. Последното се дължи на силната религиозност, многобройните културни модели, съставляващи средновековната християнска идентичност, а в някои случаи – дори на конкретни родови или държавни претенции, подплатени с доказателства от всякакъв характер.

Съвсем разбираемо е, че всичко изложено до тук важи в особено голяма степен за образа, който бива изграждан и след това запомнян, на емблематичните монарси от водещите западноевропейски владетелски дворове, сред които особено място заемат Плантагенетите. Тяхното могъщество и стремежи предполагат постоянното им обръщане към различни идеологически основания и мотиви, които да спомогнат за засилването на властта им и едновременно с това да оправдаят политическите им цели и действия. Това от своя страна предопределя честото изкривяване на историческата истина, промяната на разказа и спомена за делата на съответния владетел, така че някои негови черти да могат да се подсилят, а други да бъдат отслабени, намалени, дори изцяло пропуснати, а после и забравени (или по-скоро подминавани с мълчание). Особено добър пример в това отношение предлага трактовката на разказа за участието на крал Ричард I Лъвското сърце в Третия кръстоносен поход. Количеството средновековни и съвременни истории, изследвания, анализи, посветени на английския монарх е изумително, но във всички тях остава водеща една по-скоро романтична, силно позитивна, оценка за действията му[2].

Така например в началото на своя най-популярен роман „Айвънхоу“ сър Уолтър Скот обрисува създадената в Англия през XII в. обстановка (макар и твърде художествено пресъздадена), след което разказва как „отчаяните поданици на Ричард I, подложени на всякакви издевателства от страна на потисниците, мислеха за неговото завръщане от дългото му пленничество като за събитие, което можеха само страстно да желаят, но едва ли и да се надяват, че някога ще го доживеят“[3]. Положителните очаквания на английските жители се допълват от идеалния образ на потеглилия към Светите земи владетел – „беше смел рицар, добър водач, щедър към приятелите си и към църквата и отгоре на всичко кръстоносец и покорител на Божия Гроб“[4]. Това виждане за английския крал се превръща в популярен модел, който бележи дори и съвременното възприятие за неговата личност. Няма съмнение, че Уолтър Скот черпи вдъхновение от многобройните възхвали на Ричард в средновековните английски текстове. Дали това обаче е единственият запазен образ на Плантагенета? По какъв начин е изкривен споменът за него? Доколко английските източници се различават от профренските текстове, разказващи за експедицията на Ричард и Филип? Отговорът на тези въпроси може да увеличи

---

[2] Сред изключенията може да се посочи *Markowski, M.* Richard Lionheart: bad king, bad crusader? – Journal of Medieval History, 1997, 23, 351–365, който предлага нова трактовка на действията на Ричард I по време на кръстоносния поход в Светите земи.

[3] *Скот, У.* Айвънхоу. С., 1980, 29–30.

[4] Пак там, с. 160. Цитираното описание всъщност се отнася до херцог Робер Нормандски, който участва в Първия кръстоносен поход. Според думите обаче на Уолдемар Фицърс, герой в романа на Уолтър Скот и довереник на бъдещия крал Джон, Ричард притежава идентични качества.

познанието на историците за влиянието на идеологията върху историческата памет.

В началото е необходимо да се направят няколко уточнения. На първо място трябва да се изтъкне, че изворовата база за действията на двамата монарси по време на Третия кръстоносен поход е изключително обширна. Тя обаче с лекота би могла да бъде поделена на две основни групи – текстове с подчертано пристрастие към Ричард и такива, които симпатизират на владетеля от династията на Капетингите. На второ място е необходимо да се отбележи, че една голяма част от проанглийските описания на похода са писани или в периода преди смъртта на Ричард, или по време на относително несполучливите властвания на неговия брат Джон (1199–1216) и сина му Хенри III (1216–1272). Друго обстоятелство, което не бива да бъде подминавано, е свързано със смъртта на Плантагенета в разгара на войната му с Филип II Август (1180–1223), която, макар и да прекъсва за кратки периоди, не му позволява да се завърне на британския остров след пристигането си от Ориента. Този факт, съчетан с историята за неговото пленничество[5] при Хайнрих VI Хоенщауфен (1190–1197), стои в основата на обгръщането на английския крал в множество легенди, повечето от които твърде позитивни по отношение на личността и делата му. На края, не без значение е и специфичния дух на времето от края на XII в. – загубен е Йерусалим; християните се подготвят за ново духовно и физическо усилие, с което да докажат вярата и благочестието си; засилват се есхатологическите и апокалиптичните очаквания; разпространяват се многобройни, почерпани от различни традиции, пророчества. Умовете на историците и хронистите са изпълнени с тях и това води до отразяването им по страниците на творбите им.

Кръстоносният поход от 1188–1192 г.[6] е най-голямото обединено военно усилие на християните от Западна Европа от времето на първите въоръжени поклонници, последвали думите на папа Урбан II през 1095 г. Значението на експедицията е огромно, тъй като целта е Йерусалим – в действителност начинанието може да се разглежда като равностойно на Първия кръстоносен поход, именно защото отново е необходимо да се освободи Града Божи. Очакванията на хората нараства още повече поради това, че начело на вярващите застават водещите монарси на Запада – римският император Фридрих I Барбароса (1152–1190), френският крал Филип II Август и английският владетел Хенри II Плантагенет (1154–1189). Този съюз на иначе постоянно воюващи и конкуриращи се един с друг управници вдъхва надежда у християните за триумф над противниците на Христа. За съжаление, както е добре известно, малко след като в 1188 г. Хенри и Филип заедно с

---

[5] Продължило от 1192 до 1194 г.

[6] Относно Третия кръстоносен поход и проблемите, свързани с участието на Филип II Август и Ричард I Лъвското сърце, както и резултатите от действията им вж. *Ришар, Ж.* История на кръстоносните походи. С., 2005, 234–256; *Painter, S.* The Third Crusade: Richard the Lionhearted and Philip Augustus. – In: A History of the Crusades. Ed.Kenneth M. Setton. Vol. 2. Madison–Milwaukee, 1969, 45–85; *Phillips, J.* The Crusades, 1095–1197. Longman, 2002, 138–151; *Runciman, S.* A History of Crusades. Vol. 3. The Kingdom of Acre and the Later Crusades. Cambridge, 1951, 3–75; *Waas, A.* Geschichte der Kreuzzüge. Band 1. AREA, 2005, 197–216 с посочената литература.

рицарите си приемат Кръста край Жизор[7] (с което следват действията на Ричард и вероятно Фридрих), избухва нов конфликт в семейството на Плантагенетите. За пореден път синовете на възрастния Хенри II се обръщат срещу него и отново намират нужната им подкрепа в двора на Капетингите. Последното е съвсем очаквано като се има предвид факта, че френският крал е сеньор на английския по отношение на континенталните му владения[8]. Споровете и семейната вражда забавят потеглянето на Изток. Допълнителни проблеми пораждат и личните цели на Филип, който, освен помощ за младите Плантагенети, се стреми да подсигури и интересите на държавата си.

Съдбата на Хенри II, който умира предаден от собствените си синове, предоставя удобна възможност за хронистите да оправдаят действията на Ричард, както и да отслабят негативното впечатление, което оставя новият английски владетел посредством действията си спрямо своя баща. Погледната ретроспективно особено показателна в това отношение е оценката, дадена от Джералд от Уелс на реакцията на Хенри във връзка с дипломатическата акция на йерусалимския патриарх Ираклий от 1184 г. – отказът на Плантагенета да изпълни задълженията си на християнски крал към Бога предопределя и началото на управленския му крах. Естествено последствие от това негово деяние е това, че последните пет години от живота му се превръщат във време на изкупление на всички неблагочестиви дела, които е извършил[9]. Тази своеобразна присъда над Хенри не се променя особено след приемането на Кръста, независимо от това, че владетелят се превръща съвсем естествено в обединител на вярващите, в пример за крал – защитник на християнството. Твърде кратко продължава прокламираното единодушие между членовете на семейството на Плантагенетите, след което започва войната. Победата в нея е извоювана благодарение на обединените усилия на синовете на Хенри II Ричард и Джон и френския крал Филип. Почти едновременно със завършека на войната английският монарх намира своя окаян край и бива наследен на престола от Ричард. Издигането на последния за крал дава началото на изграждането на неговия величав образ в наративите и едновременно с това, отчитайки, макар и по-

---

[7] *Gislebertus*. Chronicon Hanoniense. – Monumenta Germaniae Historica (MGH), SS, rer. Germ., XXIX, S. 184; *Robertus Autissiodorensis*, Chronica. – MGH, SS, XXVI, S. 253; *Guillaume Le Breton*. Philippide. – In: Œuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton. par H.Francois Delaborde. T. 2. Paris, 1885, p. 66; *Radulfus Niger et Radulfus Coggeshalensis*. Chronicae. – MGH, SS, XXVII, S. 346; *Giraldus Cambrensis*, De Instructione Principum, libri III. Londini, 1846, p. 98; *Giraldus Cambrensis*, Expugnatio Hibernica. – The Historical works of Giraldus Cambrensis. ed.Th. Wright, London, 1894, p. 299; *Gervase of Canterbury.* Chronicle of reigns of Stephen, Henry II and Richard I. – In: The Historical Works of Gervase of Canterbury. vol.I ed. W. Stubbs, London, 1879, p. 406; *Guillelmus Armoricus*. Gesta Philippi Augusti. – In: Œuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton, par H.Francois Delaborde, t.I, Paris, 1882, p. 187; *Rigord*. Gesta Philippi Augusti. – In: Œuvres de Rigord et de Guillaume Le Breton, par H.Francois Delaborde. T. 1. Paris, 1882, 83–84; *Richard of Holy Trinity*. Itinerary of Richard I and others to the Holy Land. Cambridge Ontario, 2001, lib. II, cap. III.

[8] По въпроса за отношенията от това естество между двамата владетели – *Gillingham, J.* Doing Homage to the King of France. – In: Henry II. New Interpretations. Eds. Ch. Harper-Bill and N.Vincent. Woodbridge, 2007, 63–84.

[9] *Giraldus Cambrensis.* Expugnatio Hibernica, p. 298; *Giraldus Cambrensis,* De Instructione Principum, libri III, p. 141.

късно – от дистанцията на времето, постепенното отдалечаване на двамата близки съюзници и приятели – Филип и Ричард – френските извори започват да извеждат на преден план неговите негативни качества.

И все пак какъв е образът на английския монарх? Един пасаж от Ричард от „Света Троица“ би могъл да се превърне в подходяща отправна точка за по-нататъшното проучване: „Той обаче притежаваше мъжеството на Хектор, силата на Ахил, не беше нито по-долен от Александър, нито пък в качествата си от Роланд; напротив, с лекота многократно превъзхождаше прославяните [люде] на нашето време. Сякаш искайки да бъде втори Тит, „с десницата разпръскваше богатства“, и което е твърде рядък дар при толкова прочут рицар, притежаваше красноречието на Нестор и мъдростта на Одисей, и всеки му отдаваше заслуженото по най-добрия начин, както при преговори, така и когато беше нужно да се действа (Huic autem virtus Hectoris, magnanimitas erat Achillis, nec inferior Alexandro, nec virtute minor Rolando; immo nostri temporis laudabiliores facile multifariam transcendens. Cujus, velut alterius Titi, “Dextra sparsit opes,” et quod in tam famoso milite perrarum esse solet, lingua Nestoris, prudentia Ulixis, in omnibus negotiis vel perorandis, vel gerendis, aliis merito reddebant excellentiorem).“[10]

Сравненията на отделни владетели с предшестващи ги монарси, евентуални героични предци или популярни митологични персонажи, са честа практика в средновековните възхвали и исторически съчинения. Един конкретен пример за това е начинът, по който Ана Комнина уподобява своя царстващ баща Алексий I Комнин (1081–1118) на Александър, Константин и Херакъл[11]. Подобен авторов прийом не само демонстрира познание и начетеност (а заедно с тях и чисто стилови умения), но улеснява осъзнаването на значението и качествата на описваната личност. За това и откриването на алегоричния смисъл на приложените към английския монарх сравнения би спомогнало изключително много за изясняване на сложния му исторически образ[12].

---

[10] Itinerarium Regis Ricardi. Ed. M.T. Stead. London, 1920, p. 13 (=*Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. V).

[11] *Анна Комнина*. Алексиада. М., 1965, кн. I, 9; VII, 5; XIV, 8.

[12] Важно е да се отбележи, че цитираното сравнение не е единственото по отношение на английския владетел. Особено любопитен е текстът на Richard, Cœur de Lion от средата на XIII в. В неговото начало той бива сравнен с Роланд, Оливер, Александър, Карл Велики, Артур, Турпин, Огер Датчанина, Ахил, Хектор и мнозина други – *Brunner, K.* Der Mittelenglische versroman über Richard Löwenherz. – Wiener Beiträge zur Englischen Philologie, XLII, 1913, 81–83: „Много нови романи се пишат за рицари добри, силни и верни; за техните дела се четат романи в Англия и във Франция: за Роланд и Оливер, за всеки рицар на Кръглата маса, за Александър и Карл, за крал Артур и Гауейн; за тяхната добрина и галантност; за Турпин и Огер Датчанина; за Троя се чете в рими; за това каква война е имало там в древни времена; за Хектор и Ахил… за това искам сега да ви говоря за крал, най-способен в делата; крал Ричард, най-добрия воин, който може да се открие в един роман (ffele romaunses men maken newe// off goode knyȝtes, stronges and trewe;// off here dedys men rede romaunces,// Boþe in Engeland and in Fraunce:// Off Rowelond, and off Olyuer,// And off euery Doseper;// Off Alisaundre, and Charlemayn;// Off kyng Arthour, and off Gawayn,// How þey were knyghtes goode and curteys;// off Turpyn and of Oger Daneys;// Off Troye men rede in ryme,// What were þer was in olde tyme;// Off Ector and off Achylles//…þerfore now j wole ȝow rede// off a kyng, douȝty in dede:// Kyng Rychard, þe werryour beste// þat men fynde in ony ieste.)”; както и малко по-рзличен вариант

Троянският герой Хектор, син на цар Приам и брат на Парис, е сред емблематичните действащи лица по време на Троянската война. Той се откроява от повечето гърци и троянци с благородството и честността, които притежава, с жертвоготовността си в името на родината и семейството, както и с трагичната си смърт в двубой с Ахил. Няма никакво съмнение, че големият противник на Хектор, неговата пълна противоположност, е синът на цар Пелей, предводителят на мирмидонците, Ахил. Неговите военни умения превъзхождат способностите на всички гърци и троянци, неговата сила и безстрашие в боя са пословични, както и честта му – за това говори разказът за престоя му в двора на цар Ликомед на остров Скирос. От друга страна обаче Ахил притежава буен нрав, изключителен гняв и жестокост[13]. По това той до голяма степен прилича на македонския цар Александър III Македонски[14], превърнал се в средновековен символ на царската мощ[15]. Той е блестящ военачалник, покорил познатия свят – до голяма степен бива възприеман като идеален владетел, предлагащ модел на благородство, щедрост и справедливост[16]. Той доказва, че е възможно да бъдат обединени културно, политически и религиозно различните народи на Изтока и Запада. Освен всичко друго, образът му се свързва с победата над народите на Гог и Магог (и/или затварянето

в The Auchinleck Manuscript., eds. David Burnley and Alison Wiggins. NLS Adv MS 19.2.1, f.326ra (http://auchinleck.nls.uk/mss/richard.html – посетена на 11 март 2012 г.). Относно текста и версиите на романа – *Loomis, L.A.* Mediaeval Romance in England: A Study of Sources and Analogues of the Non-Cyclic Metrical Romances. New York, 1969, 147–155. Анализ на изпълнения с множество легендарни сведения за живота и делата на английския владетел роман – *Finlayson, J.* "Richard, Coer de Lyon": Romance, History or Something in Between? – Studies in Philology, 87, 1990, 156–180, както и твърде интригуващото изложение на *Heng, G.* Empire of Magic. Medieval Romance and the Politics of Cultural Fantasy. New York, 2003, 63–114. За популярността на легендарните сведения за живота на Ричард – *Loomis, R. Sh.* Richard Cœur de Lion and the Pas Saladin in Medieval Art. – Publications of Modern Language Association of America (PMLA), 30, 1915, 509–528.

[13] Тук могат, най-малко да се посочат всеизвестното начало на Илиада (I, 1–10), както и безмилостното отмъщение за смъртта на Патрокъл (XXII, 395–415) – *Омир*. Илиада. С., 1971.

[14] Популярният образ на македонския цар в средновековна Франция е представен у Li Romans d'Alixandre par Lambert Li Tors et Alexandre de Bernay. Stuttgart, 1846. За варианта на Александър дьо Пари (дьо Берне), източниците и структурата на текста – *Meyer, P.* Etude sur les manuscrits du Roman d'Alexandre – Romania, 1882, 11, 213–332. За рецепцията на Александър Македонски във френски контекст, както и подробно за средновековния Роман за Александър – The Medieval French Alexander. Eds. Donald Maddox and Sara Sturm-Maddox. New York, 2002. Трябва да се отбележи и това, че на български е издаден анонимният византийски Роман за Александър (Животът на Александър, цар на македонците. С., 1991), който предлага възможност да се погледне към развитието на свързаната с македонския владетел писмена традиция в сферата на Византийската общност. Все пак най-подробното изследване върху средновековния образ на Александър Македонски остава *Cary, G.* The Medieval Alexander. Cambridge, 1956. В него се прави анализ на запазените разнообразни средновековни източници, посветени на живота на владетеля, след което се представят различните концепции за него, възприети през Средновековието.

[15] *Harf-Lancner, L.* Medieval French Alexander Romances. – In: A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages. Ed. Z. David Zuwiyya. Leiden–Boston, 2011, 177–200.

[16] Ibidem, 215–219. Идеята за средновековните разкази за живота на Александър като „владетелско огледало" е застъпена и от *Daas, M. M.* Re-inventing Alexander: From Christian Warrior to Pagan Saint. – Lemir, 2007, 11, 27–36.

на десетте прогонени израилски племена[17]) и умиротворяването на света[18]. В този смисъл Александър е и инструмент Божи, който служи за изпълнение на плановете му[19]. Показателно е разказаното в Александрида – македонският владетел достига до Йерусалим и вместо да извърши очакваното опустошение на града, той се съобразява със свещения му характер, почита свещениците и обдарява Храма. Когато решава да посети града, той го прави с малцина придружители, оставяйки войските си извън стените му[20]. Едновременно с това обаче той бива обвиняван в липсата на умереност[21], както и за това, че поставяйки си грешни цели, достига до собственото си унищожение[22]. Образът на македонския владетел, запазен в куртоазната поезия, съвсем естествено се свързва и с Роланд. Франкският граф и близък съратник на Карл Велики е един от символите на справедливата война, водена в защита на вярата, но и за укрепването на мира. Той се явява протообраз на кръстоносците, към които се числи и английският владетел. Неговата смърт в защита на справедливостта и християнския народ му спечелва достойно място в паметта на

---

[17] Подробно с посочена литература и критичен анализ – *Pfister, Fr.* Die Ὁδοιπορία ἀπὸ Ἐδὲμ τοῦ παραδείσου und die Legende von Alexanders Zug nach dem Paradies – Rheinisches Museum für Philologie (N.F.), 1911, 66, 458–471.

[18] Различните версии на апокалиптичната традиция, свързвана с Александър: *Wallis Budge, E. A.* The History of Alexander the Great. Cambridge, 1889, 144–158; *Alexander, P. J.* The Byzantine Apocalyptic Tradition. London, 1985; *Gero, S.* The Legend of Alexander the Great in the Christian Orient. – Bulletin of the John Rylands Library, 1993, 75, 3–9. За ситуирането на укрепения от Александър Македонски проход – *Anderson, A. R.* Alexander at the Caspian Gates. – Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1928, 59, 130–163. Развитието на легендата за Александър и Гог и Магог във връзка с монголите – *Boyle, J. A.* Alexander and the Mongols. – Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1979, 2, 123–136.

[19] Не случайно в Александрида на Готие от Шатийон македонският цар постоянно бива свързван с изпълнението на Данаиловото пророчество – The Alexandreis of Walter of Châtillon. A Twelfth-Century Epic. Philadelphia, 1996, p. 97; *Lafferty, M.* Walter of Châtillon's *Alexandreis*. – In: A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages. Ed. Z. David Zuwiyya. Leiden–Boston, 2011, 189–197. Друг поглед предлага Джордж Кари, който в свое изследване (*Cary, G.* Alexander the Great and the Mediaeval Theology. – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1964, 17, 98–114) обръща внимание на средновековната теологическа трактовка на личността и функциите на Александър и силно негативният образ, който му бива създаден.

[20] По този начин бива почетена светостта на мястото – The Alexandreis of Walter of Châtillon, 21–22.

[21] *Harf-Lancner, L.* Medieval French Alexander Romances…, 222–223. Любопитен е прегледът на вижданията в Англия от преди 1066 г. за Александър – в тогавашната литература той бива представян като символ на силата и могъществото, но едновременно с това и тиран, който е твърде горделив, кръвожаден и дори в известно отношение не точно човек – *Ashurst, D.* Alexander Literature in English and Scots. – In: A Companion to Alexander Literature in the Middle Ages. Ed. Z. David Zuwiyya. Leiden-Boston, 2011, 258–263. Подобен поглед предлага и The Alexandreis of Walter of Châtillon, p. 97, която посочва, че Александър бил развален от лукса и богатствата на Вавилон. Свидетелство за огромната амбиция на владетеля се открива и у един средновековен exemplum, публикуван от Д. Дж. А. Рос, в който се разказва за това как македонският цар достигнал до земния Рай – *Ross, D. J. A.* An Exemplum of Alexander the Great. – The Modern Language Review, 1964, 59, 559–560.

[22] The Alexandreis of Walter of Châtillon, p. 183 предлага оценката на Готие за резултата от безкрайното преследване на славата от страна на македонския цар; *Lafferty, M.* Walter of Châtillon's *Alexandreis*, p. 198.

западните християни. Самият Роланд притежава и всички качества, които отличават рицаря. Той е смел, благороден, но и буен, и гневлив, и безразсъден[23]. Обичан е от войниците заради безстрашието си в битка и щедростта си[24]. Едновременно с това е отмъстител за неправдите[25], изпълнен с гордост и чест, които не желае да загуби[26].

Интересно е сравнението с римския император Тит (79–81), който е свързван с потушаването на еврейското въстание от 66–73 г., както и с превземането на Йерусалим през 70 г. и унищожаването на Втория храм. Той остава известен като добър владетел и способен военачалник. Едно от възможните основания за това Тит да бъде възхваляван се открива у Павел Орозий, който разказва за успешната обсада на Града Божи и „с радост“ съобщава за множеството загинали и прогонени юдеи[27]. Не само това – Веспасиан и Тит затварят вратите на храма на Янус едва за седми път от основаването на Рим и провъзгласяват мир по целия свят[28]. Тит, както преди него и баща му Веспасиан, остават в римската история като възстановители на държавата. В този смисъл аналогията с Ричард не е трудна – изворите говорят за най-различни мерки, прилагани от английския владетел за укрепване на мира в страната преди кръстоносния поход[29]. Съвсем разбираемо бива отъждествен със „слънчев лъч, заел трона на слънцето“[30].

Сходни, но и различни, са качествата на Одисей и Нестор. Царят на Пилос

---

[23] Песен за Роланд. С., 1985, ст. 255–256; 1093–1096; 2056; 2125. Относно откриването на текста, неговото проучване, варианти и значение – *Taylor, A.* Was There a Song of Roland? – Speculum, 2001, 76, 28–65. Любопитен момент, който косвено свързва Ричард с песен за Роланд, представлява това, че старонемският превод на песента е бил извършен по поръка на Матилда, дъщеря на Алиенор Аквитанска и съпруга на Хайнрих Лъва – *Geary, P.* Songs of Roland in Twelfth Century Germany. – Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, 1976, 105, S. 112.

[24] Песен за Роланд, ст. 395–400.

[25] Пак там, ст. 195–210.

[26] Пак там, ст. 1053–1054; 1062–1064.

[27] *Paulus Orosius*. Historiarum Adversum Paganos Libri VII, ed. C. Zangemeister. Lipsiae, 1889, lib. VII, cap. IX. Друго обстоятелство, което може да сближи Ричард с Тит е свързано с погромите, извършени над еврейските общности в Англия след коронацията му – *William of Newburg*. History. tr. J. Stevenson – In: CHE, vol. IV, part II. London, 1861, lib. IV, ch. I, ch. VII–XI; *Roger of Hoveden*. Annals. tr. H.T.Riley, vol. I–II. London, 1853, vol. II, p. 119; *Rogerus de Wendover*. Chronica sive Flores Historiarum. ed. H. O. Coxe, vol. II–IV. Londini, 1841–1842, vol. III, 7–8; *Benedict of Peterborough*. The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I. ed. William Stubbs. Vol. 1–2, London, 1867, vol. II, 83–84.

[28] *Paulus Orosius*, lib. VII, cap. IX. Подробно за управлението на Веспасиан и Тит у: *Гай Светоний Транквил*. Дванадесетте цезари. С., 1981, 285–305.

[29] Освобождаване от затвора на Алиенор и обявяването на амнистия – *Roger of Hoveden,* vol. II, 112–114; *Rogerus de Wendover,* vol. III, 2–4; *Benedict of Peterborough,* vol. II, 74–75; *Gervase of Canterbury.* Chronicle, 453–454; попълване на празните епископски катедри – *Ricardus Divisiensis.* Chronicon de rebus Gestis Ricardi Primi. Londini, 1838, sect. 10; *Ambroise.* L'Estoire de la Guerre Sainte. Ed. Gaston Paris. Paris, 1897, v. 220–250; *Rogerus de Wendover,* vol. III, p. 9; *Benedict of Peterborough,* vol. II, 77–78, 84–87; Уреждане на отношенията с Джон – *Ricardus Divisiensis,* sect. 8; *William of Newburg,* lib. IV, ch. V; повишаване ролята на Алиенор в управлението – *Roger of Hoveden,* vol. II, 122–132; Rogerus de *Wendover,* vol. III, p. 14; издигане на Уилям Лонгшамп – *Ricardus Divisiensis,* sect. 5; *Roger of Hoveden*, vol. II, 137–138; *Rogerus de Wendover,* vol. III, p. 15; *Richard of Holy Trinity,* lib. II, cap. VI.

[30] *Roger of Hoveden*, 63–64.

е символ на съдия и мъдрец, способен да разрешава и най-сложните казуси. На последно място е особено интригуващо сравнението на английския крал с царя на Итака. Одисей символизира не само остроумието и военачалническия гений, но също така и пътуването далеч от дома и родината[31]. Той е предобраз на изгубения цар, който ще се завърне при необходимост у дома, за да помогне на страдащия си народ. Именно в тази връзка трябва да бъдат разгледани и две по-имплицитни оприличавания на английския владетел с двама от най-емблематичните владетели в историческата митология на средновековна Европа – Артур и Карл Велики.

Сред изворите, предоставящи сведения за Третия кръстоносен поход, се среща следната подробност относно преговорите в Сицилия между Ричард и Танкред – английският владетел подарил на островния крал пръстен и меча на крал Артур[32]. Връзката между Ричард и легендарния защитник на Британия се подсилва от разказа на Роджър от Уендоувър, според когото, докато кръстоносците се сражават в Светите земи, край Гластънбъри биват открити останките на Артур[33]. Важно е да се отбележи, че сведението за тази находка идва веднага след известие за това, че Ричард е успял да върне на християните загубените след настъплението на Саладин в 1186 г. реликви – за много от тях Плантагенетът лично осигурил пари за откупуването им[34]. Подобно внушение постига и Джон Бромптън, който в своята хроника поставя сведението за откриването на мощите на крал Артур (а заедно с това и подробен разказ за легендарната история на владетеля) между смъртта на Хенри II и възкачването на престола на Ричард[35]. От една страна, изворите наблягат на Божествената благосклонност към владетеля, а от друга – намекват за още един щрих в идеологията на управляващата Англия династия – стремеж за асоцииране с древния християнски крал, символ на идеала за монарх, Артур. Всъщност алюзията за близост между двамата и дори за превъзходство от страна на Ричард се открива и в средновековния роман за Ричард Лъвското сърце[36].

Оприличаването с Карл Велики е не толкова явно. То по-скоро се подразбира

---

[31] Не бива да бъде подминаван и другият поглед към личността на Одисей, изграден от Данте в неговата Божествена комедия (*Данте Алигиери.* Ад. С., 1965, песен XXVI), коментиран по изключителен начин от *Warner, L.* Dante's Ulysses and the Erotics of Crusading. – Dante Studies, 1998, 116, 65–93.

[32] *Roger of Hoveden,* vol. II, p. 194; *Benedict of Peterborough,* vol. II, p. 159. Библиографията, посветена на крал Артур е неизброима. Някои отправни точки могат да се открият в The Development of Arthurian Romance. Ed. J.M. Cohen, London, 1963; The Romance of Arthur. An Anthology of Medieval Texts in Translation. New Expanded Edition. Ed. James J. Wilhelm. New York, 1994; *Putter, A.* Finding Time for Romance: Medieval Arthurian Literary History. – Medium Aevum, 1994, 63, 1, 1; The Arthur of the English: The Arthurian Legend in Medieval English Life and Literature. Ed. W. R. J. Barron. Cardiff, 1999; *Barber, R.* Legends of King Arthur. Woodbridge, 2001; *Anderson, G.* King Arthur in Antiquity. London, 2004; *Castleden, R.* King Arthur. The Truth behind the Legend. London, 2000; *Pearsall, D.* Arthurian Romance. A Short Introduction. Oxford, 2005.

[33] *Rogerus de Wendover,* vol. III, p. 48.

[34] Ibidem, 47–48.

[35] Все пак трябва да се има предвид, че Бромптън датира откриването на тленните останки на Артур по времето на управлението на Хенри II – *Joahannus Bromton, abbatus Jornalensis*. Chronicon. – In: Historiae Anglicanae Scriptores Decem. Londini, 1652, col. 1152–1154.

[36] На нея набляга *Heng, G.* Empire of Magic…, p. 66, n. 7 и 8.

от изградения образ на кръстоносеца и владетеля Ричард, отколкото да се изказва открито в наличните извори[37]. Ясно е обаче, че за средновековния човек не е било трудно да открие аналогиите между двамата владетели. Те са безстрашни воини, сражаващи се за християнската вяра. Полагат грижи за защита на Светите земи и осигуряват възможност на вярващите да ги посещават в мир[38]. Едновременно с това поддържат добри (макар и често по-скоро плод на различни легенди) взаимоотношения със съвременните им мюсюлмански владетели[39].

Съвкупността на използваните сравнения демонстрира ясното разбиране у средновековния автор за многопластовата личност на английския владетел, както и за многобройните конотации, с които тя може и бива свързвана. Няма съмнение обаче, че така изброените герои от миналото и притежаваните от тях качества отговарят до голяма степен на демонстрираното от английския крал. Ричард е: изключителен военачалник, мотиватор и вдъхновител на предвожданите от него войски; умел политик, който не се свени да употребява всякакви средства за постигането на целите си; проявява се като отдаден на вярата и делото Христово; в действията си е човек на честта и благородството, който обаче не се притеснява да отвърне на обидите; едновременно с това е буен, невъздържан и често жесток.

Ясно свидетелство за последното е случка, разказана от един от продължи-

---

[37] В средновековния роман за Ричард обаче английският монарх е приравнен по достойнства и слава с Карл.

[38] *Giraldus Cambrensis,* De Instructione Principum, libri III, 60–63 говори за наследствената отговорност на Плантагенетите към Светите земи. Макар средновековният автор да има предвид по-скоро наследството на крал Фулк д'Анжу, все пак не може да не се потърси паралел с отговорността на наследниците на Карл Велики.

[39] Ранно, но все още авторитетно издание на историите за пътуването на Карл Велики до Йерусалим и Константинопол – Sechs Bearbeitungen des Altfranzösischen Gedichts von Karls des Grossen Reise nach Jerusalem und Constantinopel. Heraus. E. Koschwitz. Heilbronn, 1879. За отношенията между Карл Велики и Харун-ал-Рашид – *Васильев, А. А.* Карл Великий и Харун-ал-Рашид. – Византийский Временник, 1913, XX, 63–116; *Runciman, St.* Charlemagne and Palestine. – English Historical Review, 1935, 50, 606–619. Асоциациите на Карл с проблемите на Изтока разглежда и *Callahan, D.* Al-Hakim, Charlemagne, and the Destruction of the Church of the Holy Sepulcher in Jerusalem in the Writings of Ademar of Chabannes. - In: The Legend of Charlemagne in the Middle Ages. Power, Faith and Crusade, eds. Gabriele, M. and J. Stuckey. New York, 2008, 41–58. Позоваването на традицията на франкския император във връзка с кръстоносните походи е започнато още от папа Урбан II на събора в Клермон от 1095 г. – *Robertus Monachus.* Historia Iherosolimitana. – Recueil des Historiens des Croisades (RHC), Historiens Occidentaux (Hist.Occ.), T. 3. Paris, 1866, lib. I, cap. I. Карл Велики като защитник на вярата и кръстоносец – *McGrade, M.* 'O rex mundi triumphator': Hohenstaufen Politics in a Sequence for Saint Charlemagne. – Early Music History, 1998, 17, 183–219; *Stuckey, J.* Charlemagne: The Making of an Image, 1100–1300. A Dissertation presented to the Graduate School of the University of Florida, 2006, 27–77; *Idem.* Charlemagne as a Crusader? Memory, Propaganda, and the many uses of Charlemagne's legendary expedition to Spain. – In: The Legend of Charlemagne in the Middle Ages. Power, Faith and Crusade, eds. Gabriele, M. and J. Stuckey. New York, 2008, 137–152. До интересни изводи за развитието на легендата за пътуването на Карл в Ориента и действията му спрямо Светите земи достига в своята дисертация *Latowsky, A. A.* Imaginative Possession: Charlemagne and the East from Einhard to the *Voyage of Charlemagne.* University of Washington, 2004. Анализ на войните на Карл в духа на bellum iustum и dilatatio imperii/regni/Christianitatis – *Горелов, М. М.* Войны Карла Великого: Создание Империи. – В: Карл Велики: реалии и мифьи. М., 2001, 25–44.

телите на Гийом от Тир. В дните след завоюването на Акра през 1191 г., Филип е тежко болен. В това време Ричард му прави посещение, което демонстрира не само твърде обтегнатите отношения, но и неприкритата омраза, възцарила се между някогашните съюзници. „Докато кралят на Франция бил болен от тази болест, кралят на Англия дошъл да го види и посети. Така като дошъл при него, той пожелал да се осведоми как е от болестта, на което кралят отговорил, че е в Божиите ръце и че се чувства много зле от болестта. След това крал Ричард му казал: „Как да ви утеша за вашия син Луи?“ Кралят на Франция поискал да узнае: „И какво за моя син Луи, защо трябва да ме утешите?“ „Затова – отвърнал кралят на Англия – съм дошъл да ви утеша, понеже той е мъртъв.“ След това крал Филип му рекъл това: „Сега трябва да ме утешавате много повече, защото ако умра в тази земя, кралството на Франция ще остане без наследник. (En cele maladie ou li rois de France geseit, li rois d'Engleterre si ala veeir et visiter le roi. Ensi come il l'ot visite, il li demanda de sa maladie coment il li estoit, li rois respondi que il estoit en la manaye de Deu et se senteit moult greges de la maladie. Puis li dist li rois Richars: "De Loys vostre fiz coment vos confortez vos". Li rois de France li demanda: "Et que a eu Loys mon fiz par quoi je me doie conforter". "Por ce, dist li rois d'Engleterre, vos sui je venus conforter, car il est morz". Lors li, dist li rois Phelipes: "il me estuet ores plus conforter, car, se je muir en ce pais, li roiaumes de France remaindreit sans heir")[40].

Този кратък епизод, който може да бъде квалифициран като легендарен, илюстрира добре откритата неприязън между двамата владетели. За историците би било изключително трудно да открият истинските причини, които водят от близкото им приятелство, илюстрирано чрез споделяне на една маса и едно легло в 1187 г.[41], до по-горе цитирания разговор. Факт е обаче, че сякаш причините за конфликта се коренят предимно в действията и характера на английския крал. Огромното количество изследвания, посветени на английския крал Ричард, спестяват значителна част от негативните му черти. Те изграждат един подчертано положителен образ на младия Плантагенет, вдъхновен от многобройните средновековни текстове, описващи делата му. Обстоятелството, че управлението на третия син на Хенри II е последвано от изпълненото с проблеми властване на крал Джон, повишава симпатиите на съвременниците към Ричард. В действителност обаче неговите действия и решения не всякога са удачни и твърде често той се оказва прекалено подвластен на емоциите и пристрастията си. Неговата съдба, както и делата на наследниците му обаче предполагат премълчаването и дори честото оправдаване на различни негови простъпки. В тази връзка анализ на поредица от случки по време на Третия кръстоносен поход може да разкрие двойнствения образ на английския монарх.

Особено сериозно впечатление правят серията от инциденти, случили се още преди пристигането на Ричард в Леванта. Малко след отплаването на английския крал от Марсилия той получава известие, че Филип го моли да му даде пет галери, с които да отпътува от Генуа за Месина. Ричард с пренебрежение

[40] L'Estoire de Eracles Empereur. – RHC, Hist.Occ. T. 2. Paris, 1859, lib. XXVI, ch. V.

[41] *Roger of Hoveden,* 63–64.

предлага само три кораба, с което обижда френския крал[42]. После Плантагенетът продължава своя поход по италийското крайбрежие. След като отказва да посети Рим, той напредва към Апулия[43] и за дълго време се установява в Салерно. По пътя си влиза в конфликт с някакви селяни заради един ловен сокол и това почти му коства живота[44]. Самият Ричард пристига в Сицилия едва след като научава, че Филип вече го чака там[45]. Цялото държание на сина на Хенри II демонстрира незачитане на съюзните и приятелски отношения, които съществуват между него и френския владетел. Действията на Ричард са често неразумни и лишени от далновидност и до голяма степен симптоматични за това, което предстои да се случи в Месина.

Както съвременните историци, така и средновековните летописци са се вълнували от въпроса за това какви са причините, които водят до изостряне на противоречията между двамата владетели. Повечето запазени извори са единодушни в това да търсят началото на доживотната вражда между двамата в събитията, свързани с презимуването на кръстоносната войска през 1190-1191 г. в Сицилия[46]. Започва се с великолепното пристигане на Ричард в Месина, което контрастира на скромността, демонстрирана от Филип[47]. Това води не само до пораждането на завист и съперничество помежду им, но и до засилване на усещането за нежелание на английския владетел да бъде доминиран от своя сеньор. Допълнително обстоятелство, което влошава отношенията между кръстоносните армии и местните, е недопускането на англичаните в града[48].

Първият наистина сериозен конфликт избухва обаче, когато Хю де Брюн е убит от месинци. Ричард побеснява по начин, накарал спътниците му да се страхуват, след което заповядва атака на града – „Така кралят на Англия, подбуден от тези неуредици, заревал заплашително като ужасяващ лъв, изразявайки гнева си по начин, достоен за подобен звяр. Неговият безумен гняв уплашил най-близките му другари, както и целия двор и най-именитите от предводителите на войската седели около трона му, всеки според ранга си, и ако някой се осмелял да вдигне очи към лицето му, то можел с лекота да прочете по изражението му какво обмислял мълчаливо в ума си. (Hisce tumultibus excitatus rex Angliae, leo ille teterrimus, horrendum rugiit, iras tanto pectore dignas concipiens. Perterruit eius amicissimos furor insanientis, curia conterritur, sedent circa solium nominate principes exercitus, quilibet in ordine suo, foretque facillimum legere praesidentis in vultu quicquid tacitus mente tractabat, si quis in eius faciem oculos auderet attollere).“[49] Опитите на Филип, посредством преговори и заемането на

---

[42] *Roger of Hoveden,* vol. II, p. 143; *Rogerus de Wendover,* vol. III, p. 26; *Benedict of Peterborough,* vol. II, p. 113.

[43] *Rogerus de Wendover*, vol. III, p. 26; *Benedict of Peterborough,* vol. II, pp. 113–115.

[44] *Roger of Hoveden,* vol. II, p. 157; *Benedict of Peterborough,* vol. II, p. 125.

[45] *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 156.

[46] *Robertus Autissiodorensis*, S. 255.

[47] *Ambroise*, v. 540–600; *Ricardus Divisiensis*, sect. 20; *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 125; *Rigord*, p. 106.

[48] Според *Ambroise*, v. 540–560. Подробности у *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XII.

[49] *Ricardus Divisiensis*, sect. 22. Речта на Ричард към неговите рицари Ibidem, 23.

неутрална позиция[50] да запази мира не само не смекчават гнева на английския крал, но дори напротив – усилват го и го карат да гледа с подозрение на Капетингските действия. Когато Месина е завоювана и опустошена[51], английският владетел задържа цялата плячка за себе си, нарушавайки по този начин предварително постигнатите във Везле договорености. Нещо повече, той сякаш забравя да постави по превзетите стени и знамената на своя сеньор – че Ричард не притежава особено чувство за тактя говори и това, че малко по-късно подобна съдба застига и Леополд Австрийски, чиито знамена не са издигнати на стените на превзетата Акра[52]. Все пак английският крал, след протеста на Филип, заповядва да бъдат издигнати и френските кралски флагове[53] – някои извори дори говорят за това, че Ричард предал крепостта на Филип, а сам той се оттеглил в новопостроен замък извън града. Обидата обаче не е забравена.

Следва период от престоя в Месина, през който двамата владетели се опитват да изгладят противоречията си[54] и да подготвят войската за продължаване на похода. Двамата се заемат с правосъдието[55] и изхранването на армията[56], а като израз на благосклонност Ричард дава специално тържество за всички на Коледа[57]. Въпреки това обаче, изворите са единодушни в показната щедрост на английския крал[58], която принуждава Филип да действа по същия начин.

Конфликтът избухва с нова сила, когато Ричард влиза в яростен сблъсък с един от роднините на Филип – граф Гийом дьо Бар, по време на импровизиран турнир[59]. Считайки честта си за засегната, английският владетел унижава Гийом и поисква отстраняването му от войската. Скандалът се задълбочава, тъй като молбите на крал Филип и неговите барони не намаляват гнева на Ричард. Трябва да изминат много дни преди английският монарх да се съгласи да допусне оскърбилия го рицар обратно до лагера на кръстоносците.

Времето за потегляне към Светите земи наближава и точно в този момент в Месина идва известие за приближаването на Алиенор Аквитанска, майка на Ричард, и дъщерята на наварския крал Санчо Беренгария[60]. Става ясно, че Ричард се

---

[50] *Ambroise*, v. 600-800; *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XVI; *William of Newburg*, lib. IV, cap. XII; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 159; *Ricardus Divisiensis*, sect. 22, sect. 25.

[51] *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XVI; *Ricardus Divisiensis*, sect. 27; *Radulfus Niger*, Chronicon. ed. R. Anstruther, London, 1851, p. 99.

[52] *Ricardus Divisiensis*, sect. 67; *Gervase of Canterbury*, Chronicle, p. 514.

[53] *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XVI; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 160; *Rogerus de Wendover*, vol. III, 30–31; *Radulfus de Diceto.* Ymaginibus historiarum. – MGH, SS, XXVII, S. 280; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 127–129; *Radulfus Niger et Radulfus Coggeshalensis*, S. 347; Ex chronico anonymi Laudunensis canonici. – RHGF, XVIII, p. 708.

[54] *Roger of Hoveden*, vol. II, 160–163. За кавгите между владетелите сведения предлага и *Guillaume Le Breton*, 98–100.

[55] *Benedict of Peterborough*, vol. II, 130–132.

[56] *Rigord*, p. 107.

[57] *Ambroise*, v. 1087–1109; *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XXIV.

[58] *Ambroise*, v. 1053–1086; *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XXIII; *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 157.

[59] *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 192; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 155–157.

[60] *Ambroise*, v. 1138–1145; *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XXVI; *William of Newburg*, lib. IV,

готви да отхвърли наличното брачно споразумение за брак със сестрата на Филип Алис[61] и вместо това възнамерява да се ожени за Беренгария[62]. Тези планове са потвърдени пред цялата кръстоносна войска, когато Ричард публично обявява, че баща му е имал Алис за любовница и че тя му е родила извънбрачен син[63].

Разривът между Ричард и Филип е неизбежен. Макар да се стига до временно споразумение с помощта на Филип дьо Фландр[64], повече от ясно е, че отношенията между двамата са окончателно влошени. Свидетелство за това са думите на сицилийския крал Танкред, отправени към Ричард, свидетелстващи, че Филип заговорничел тайно с него за гибелта на английския монарх[65]. Тук е необходимо да се акцентира не толкова върху промяната на споразуменията между Филип и Ричард – в крайна сметка държавните интереси винаги биха могли да надделеят над личното приятелство. Това, което в действителност има значение за уязвената гордост на Капетинга, е ясно проявеното желание на Ричард да не се съобразява с желанията и чувствата на своя сеньор. Вероятно за английския владетел е било трудно да се подчинява на Филип при условие, че той е бил по-възрастният и по-опитният военачалник, че е разполагал с по-голямата и добре дисциплинирана

---

cap. XIX; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 193; *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 157. За пътя им и *Walker, C. H.* Eleanor of Aquitaine. Chapel Hill, NC, 1950, 211–213; *Norgate, K.* England under the Angevin Kings. Vol. 2. London–New York, 1887, p. 296.

[61] За брачното споразумение – *Gillingham, J.* The Angevin Empire. London, 2001, 41–42; *Bradbury, J.* The Capetian Kings of France, 987–1328. London, 2007, 172–173; *McLynn, F.* Richard and John: Kings at War, Cambridge, MA, 2007, 95–117. Подробно за сериозните преговори, водени във връзка с този брак – *Hosler, J.* Henry II. A Medieval Soldier at War, 1147–1189. Leiden–Boston, 2007, 56–101.

[62] *Roger of Hoveden*, vol. II, 195–196; *Ricardus Divisiensis*, sect. 31; *Rogerus de Wendover*, vol. III, 27–28; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 159–160; *Guillelmus Armoricus*, 190–191; *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier*. par M.L. de Mas Latrie, Paris, 1871, 264–283 за целия престой в Месина и делата на Алиенор; L'Estoire de Eracles Empereur, lib. XXV, ch. XVI счита, че промяната в брачните планове се дължи на Алиенор, която мразела наследниците на Луи VII; *Guillaume Le Breton*, 101–102 – разказва, че Ричард заявил, че Беренгария „с мен е свързана по закон и плът (mihi sit et lege et carne jugata)". Амброаз добавя любопитната подробност, че още като млад граф на Поату Ричард изпитал силна страст и влечение към Беренгария и в резултат кралят на Навара я поверил на Алиенор, която бързала да осъществи сватбата преди окончателното потегляне на Изток – *Ambroise*, v. 1127–1178. Уилям от Нюбърг е колкото лаконичен, толкова и категоричен, обяснявайки как Алиенор, забравяйки напредналата си възраст и немислеща нито за трудността на пътя, нито за суровостта на зимата, но водена от майчинско чувство, дошла от края на света при сина си в Сицилия, водейки със себе си дъщерята на краля на Навара. По-сетнешния коментар на Уилям е особено показателен – особено мъдро било от страна на краля да вземе младата съпруга със себе си, за да не остане Англия без наследник на престола – *William of Newburg*, lib. IV, cap. XIX–XXI. *McLynn, F.* Richard and John…, 129–130 предлага теза, според която за интерес на Ричард към наварската принцеса може да се говори от 1188 г.

[63] *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 160; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 196; *Giraldus Cambrensis,* De Instructione Principum, libri III, p. 91.

[64] *Ricardus Divisiensis*, sect. 31. Същият Филип дьо Фландр някога е способствал за изграждането на съюза между Филип и Ричард срещу Хенри II – *Gervase of Canterbury*. Chronicle, p. 371. Подробно за договореностите между Ричард и Филип – *Barlow, F.* The Feudal Kingdom of England 1042–1216. London, 1955, p. 357; *Flori, J.* Richard Cœur de Leon. Paris, 1999, 124–129.

[65] Преговорите между Ричард и Танкред, свързани с наследството и съдбата на кралица Джоана, както и намесата на Филип у *Ambroise*, v. 917-1036; *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XVIII, 19, 21; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 194; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 132–138, p. 159; *Guillaume Le Breton*, p. 99.

армия, както и че е притежавал определено финансово превъзходство спрямо своя съюзник. За подобно отношение свидетелства и следната констатация на Ричард от „Света Троица“: „[Филип]не желаел да се подчини на властта на по-нисш и по този начина да намали от собственото си достойнство, а крал Ричард, се страхувал, че признанието на неговото подчинение би могло да намали от славата на собствените му дела.“[66] Отхвърлянето на брака с Алис демонстрира желание за провеждане на собствена политика, подчинена на дългосрочните интереси на династията на Плантагенетите. Няма никакво съмнение обаче, че публичното разваляне на договорните отношения не е нито добре обмислено, нито има успешен краен резултат. В действителност, от чисто психологическа гледна точка, това е сериозен удар по достойнството и авторитета на френския крал, който е задълбочен още повече, когато след сватбата на Беренгария и Ричард на остров Кипър[67], Филип е принуден да посрещне пред Акра женената двойка[68] (още повече, че се е наложило да подкани Плантагенетът да побърза към Светите земи).

Не по-малко са спорните действия и решения на английския владетел в Светите земи. Основната част от тях се свързват с различни събития от обсадата на Акра.

От една страна трябва да бъде подчертано обстоятелството, че Ричард изобщо не спира противопоставянето си с Филип и демонстрира стремеж постоянно да накърнява авторитета на своя сеньор, възползвайки се от военното и финансовото си превъзходство[69]. За това свидетелстват забавянето, последвало завоеванието на Кипър[70], покровителството над Ги дьо Лузинян[71], наддаването за услугите на пазачите на военните машини край Акра[72], тайните преговори със Саладин[73] (докато в

---

[66] *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XX.

[67] *Richard of Holy Trinity*, lib. II, cap. XXV; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 204; *Rogerus de Wendover*, vol. III, p. 30; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 166–167.

[68] *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier*, 264–283; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 205; L'Estoire de Eracles Empereur, lib. XXV, ch. XXVIII.

[69] Така например според *Ambroise*, v. 4950–4955 обещава първо по два, а после по три и четири безанта на всеки кръстоносец, който му донесе камък от една от кулите на обсадената Акра. Подробности предлага и *Richard of Holy Trinity*, lib. III, cap. XIII; *William of Newburg*, lib. IV, cap. XXI допълва, че Ричард е по-любим на армията и всеки чакал неговото одобрение за всяко едно действие. *Rogerus de Wendover*, vol. III, 41–42 акцентира върху проявената за пореден път щедрост на Ричард спрямо обикновените кръстоносци.

[70] *Ambroise*, v. 1879–1906; *William of Newburg*, lib. IV, cap. XX; *Ricardus Divisiensis*, sect. 60–61; *Rogerus de Wendover*, vol. III, p. 37; *Benedict of Peterborough*, vol. II, 163–167; *Chronique d'Ernoul et de Bernard le Tresorier*, 284–294; L'Estoire de Eracles Empereur, lib. XXV, ch. XVIII–XXVI; *Gervase of Canterbury*, Chronicle, p. 489; *Gervase of Canterbury,* Gesta Regum. – In: The Historical Works of Gervase of Canterbury, Vol. 2. Ed. W. Stubbs. London, 1880, p. 88; *Macheras, L.* Chronique de Chypre. tr. E. Miller et C. Sathas, Paris, 1882, 14–15.

[71] *Richard of Holy Trinity*, lib. III, cap. XX; *William of Newburg*, lib. IV, cap. XXI; *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 171.

[72] *Ambroise,* v. 4570–4599 разказва как Филип им обещал по три безанта, докато Ричард ги възнаградил с по четири. Вж.: *Richard of Holy Trinity,* lib. III, cap. IV; *Roger of Hoveden,* vol. II, p. 207 – според него Филип е разпуснал своите пазачи и едва след това те са били наети от Ричард – тази история е потвърдена до известна степен от Benedict of Peterborough, vol. II, p. 170.

[73] *Rigord*, p. 117; *Guillelmus Armoricus*, p. 192.

същото време биват критикувани опитите на Филип да осъществи контакт с предводителя на мюсюлманите[74]). Странен ход, който води до нови загуби от страна на кръстоносците е и отказът на английския владетел да се съгласи на предложеното от турците в Акра примирие (Филип е изразил своето съгласие), за да могат да убедят Саладин в невъзможността да се продължава съпротивата на гарнизона[75].

Всички тези постъпки на Ричард са бързо забравени след объркването, настъпило поради решението му да бъдат избити взетите след превземането на Акра мюсюлмански пленници – „Така след като Акра била завладяна и населена от нашите, докато Саладин отлагал свикването на събрание за откупуването на пленените турци, ядосан кралят на Англия, когото често водела силата на яростта му, избил всички [пленници – б. а., В.Н.] освен малцина пленени благородници, които запазил засега с надежда за [постигането на] друг мир (Capta igitur Acona et a nostris inhabitata, dum Saladinus conventionem de redimendis captivis Turcis facere differet, conmotus rex Anglię, sicut vehementia sui furoris eum sępius exagitavit, omnes trucidavit pręter paucissimos nobiles quos adhuc in spe alterius pacti captos reservavit).“[76] Спорното действие спрямо пленените войници от гарнизона на Акра предизвиква недоволство у кръстоносците, тъй като като ответна реакция Саладин избива християните, държани в плен от него[77]. В действителност Ричард изпълнява заплаха, която е трябвало да ускори освобождаването на задържаните кръстоносци и връщането на Честния Кръст на поклонниците[78]. Невъзможността (или нежеланието) на Саладин да изпълни в срок исканията води до заповедта на английския монарх за избиването на заложниците на полето между лагерите на двете противостоящи си войски[79]. Уилям от Нюбърг определя предприетото от английския крал действие като подбудено от чиста ревност във вярата[80].

Другият особено спорен момент, свързан с престоя на Ричард в Светите земи, се отнася до съдбата на Конрад дьо Монфера. Английският крал е подкрепил неговия противник Ги дьо Лузинян и се е подчинил с нежелание на волята на кръсто-

---

[74] *Roger of Hoveden*, vol. II, 208–209; *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 171 разказват как често Саладин изпращал на двамата крале круши, стафиди и изобилие от всякакви плодове и различни малки подаръци, за да ги предразположи към сключването на мир. *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 180 разказва и за даровете, които Ричард изпращал на Саладин. *Sicardus, Cremoniensis Episcopus*, Chronicon – PL, CCXIII, col. 528 твърди, че Филип преговарял тайно, докато Ричард воювал с обсадените.

[75] *Richard of Holy Trinity*, lib. III, cap. XV; *Ricardus Divisiensis*, sect. 65 разказва, че Ричард отхвърля предложенията за мир, защото иска да превземе града със сила.

[76] Historia de expeditione Friderici imperatoris (Ansbertus). – Chroust, A. Quellen zur Geschichte des Kreuzzugs Friedrichs I. Berlin, 1928 = MGH, SS, rer.Germ. N.S., V, S. 99.

[77] *Benedict of Peterborough*, vol. II, p. 188.

[78] За условията вж. *Benedict of Peterborough*, vol. II, 178–179. Подробности и у L'Estoire de Eracles Empereur, lib. XXVI, ch. II–III.

[79] *Ambroise*, v. 5513–5542; *Rigord*, p. 117; *Sicardus*, col. 529; *Richard of Holy Trinity*, lib. IV, cap. II–IV; *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 219; *Ricardus Divisiensis*, sect. 68; *Rogerus de Wendover*, vol. III, p. 42. *Benedict of Peterborough*, vol. II, 189–190 добавя подробности за това как след избиването християните ограбили мъртвците, мислейки си, че имат злато. Все пак Бенедикт от Питърбъроу отдава екзекуцията като последица от действията на Саладин, който пръв бил започнал да убива пленените, с което влиза в противоречие със сведенията на останалите извори.

[80] *William of Newburg*, lib. IV, cap. XXIII.

носната армия Конрад да бъде избран за Йерусалимски крал[81]. Малко след избора обаче Конрад е убит от двама асасини и като поръчител на атентата е посочен Ричард[82]. Плантагенетът трудно успява да отхвърли обвиненията[83]. Те хвърлят мрачна сянка върху действията му в Палестина. Нещо повече – пуснат е слух, според който английският монарх е изпратил четирима асасини във Франция, за да извършат покушение срещу крал Филип II[84].

Всички тези събития, съчетани с недобрата стратегическа обстановка в Светите земи, свързана с невъзможността да се постигне убедителен успех над армията на Саладин, повлияват негативно върху авторитета на Ричард. Когато от Англия зачестяват лошите новини, свързани с действията на неговия брат Джон[85], английският монарх започва да търси начин за разрешаване на ситуацията в Палестина. Желанието му да се върне в Европа не остава скрито от поклонниците и те започват да негодуват – капеланът Гийом от Поатие съумява с вдъхновена реч, в която припомня кралския дълг към Бога, да го убеди да остане още известно време с кръстоносците[86]. Кралят се подчинява с неудоволствие на искането на кръстоносците да атакуват Йерусалим и отказва да бъде техен предводител[87]. Когато повторно армията отстъпва към крайбрежието, репутацията на Ричард отново започва да отслабва – войската започва да се разпада и той се вижда принуден да потърси начин за помирение със Саладин[88].

Всички отбелязани до този момент събития представят Ричард в неособено положителна светлина. Той е груб, гневлив, твърде нетактичен спрямо съюзниците си. Освен всичко друго е крайно честолюбив и дори жесток. Личните му пристрастия вземат многократно връх, когато трябва да се действа. Въпреки всичко той остава твърде харизматичен предводител, който умее да убеждава подчинените

---

[81] *Ambroise*, v. 8601–8636.

[82] Ibidem, v. 8781–8878 подсилва слуховете, споделяйки, че преди да умре Конрад е заръчал на жена си да пази Тир от английския крал. Вж. също: *Richard of Holy Trinity*, lib. V, cap. XXVI–XXVII; *Robertus Autissiodorensis*, S. 256; *William of Newburg*, lib. IV, cap. XXIII. *Roger of Hoveden*, vol. II, p. 267 директно назовава двамата асасини служители на краля; *Ricardus Divisiensis*, sect. 95 разказва, че французите обвинили Ричард не само в убийството на Конрад, но и в отровителството на заболелия херцог на Бургундия; *Rogerus de Wendover*, vol. III, 46–47; *Radulfus Niger*, p. 100; *Radulfus Niger et Radulfus Coggeshalensis*, S. 347 добавят подробности като тази, че двамата убийци били отдавна в домакинството на Конрад и дори се престрували на християни.

[83] Интересна хипотеза предлага *Williams, P. A.* The Assassination of Conrad of Montferrat: Another Suspect? – Traditio, 26, 1970, 381–389, според когото отговорен за смъртта на Конрад и най-облагодетелстван от нея е Анри дьо Шампан, който заема кралския престол след атентата.

[84] *Rigord,* p. 120; *Guillelmus Armoricus,* p. 194; L'Estoire de Eracles Empereur, lib. XXVI, ch. XIV; William of Newburg, lib. IV, cap. XXV допълват, че Филип започнал да ходи с постоянна охрана. Едновременно с това френският владетел използвал новините от Светите земи, за да поднови враждата с Англия. Подробности у *Roger of Hoveden,* vol. II, 256–257; *Ricardus Divisiensis,* sect. 55, както и sect. 96 – авторът разказва, че слухът е донесен от епископа на Буве. За коварството на Филип вж.: *Benedict of Peterborough,* vol. II, p. 229, 236, 237, 240.

[85] *Richard of Holy Trinity,* lib. V, cap. XXII; *Roger of Hoveden,* vol. II, p. 246.

[86] *Ambroise,* v. 9587–9680; *Richard of Holy Trinity,* lib. V, cap. XLII–XLV.

[87] *Ambroise,* v. 10230–10260; *Richard of Holy Trinity,* lib. VI, cap. I.

[88] *Ambroise,* v. 10719–10767; *Richard of Holy Trinity,* lib. VI, cap. XI; *Gervase of Canterbury,* Chronicle, p. 513. Анализ на събитията предлага и *Flori, J.* Richard Cœur de Leon…, 169–177.

си.

„Рицари мои! Сила и корона на кралството ми! Вие, които сте преминали с мен през хиляди опасности, вие, които със силата си сте покорили за мен толкова градове и тирани, виждате ли как сега страхливата тълпа ни оскърбява? Ще покорим ли турците и арабите, ще бъдем ли ужас за най-непобедимите народи, ще ни проправи ли десницата ни път до края на земята в името на Кръста Христов, ще възстановим ли Израилевото царство, ние, които обръщаме гръб на подлите и женствени грифони? Победени тук в земите на нашата родина, да продължим ли по-нататък, така че слабостта на англичаните да се превърне в клюка по целия свят?Не съм ли прав, другари, да имам това като нова причина за болка? Струва ми се, че ви виждам нарочно да пестите силите си, та да се сразите, ако имате възможност, по-силно след това със Саладин. Аз, вашият господар и крал, ви обичам, но се притеснявам за вашата чест! За това ви казвам, предупреждавам ви непрекъснато, ако по такъв начин потеглите неотмъстени, то вие ще бъдете предшествани и съпровождани от безчестната слава на това бягство. Баби и деца ще бъдат вдигнати срещу вас и смелостта ще вдъхне двойни сили у всеки един враг, за да не побегне. Зная, че който задържа някой против желанието му, то все едно го убива. Кралят няма да задържи никой против желанието му. Не желая да карам със сила никой от вас да остане, за да не би слабостта в сражението на един да пречупи увереността на друг. Всеки да следва това, което избере, но аз или ще умра тук, или ще отмъстя за тези неправди, общи между мен и вас. Ако потегля жив оттук, Саладин не ще ме види по друг начин освен като победител! Ще побегнете ли, ще ме оставите ли сам мен, вашия крал, в това положение? (O mei milites! O regni mei robora et corona! Vos mille mecum pericula passi, vos, qui viribus tot mihi tyrannos domuistis et civitates, videtis quod vulgus ignavum iam nobis insultat? Expugnabimus nos Turcos et Arabes, erimus nos terrori gentibus invictissimis, faciet nobis viam dextra nostra usque ad terrae terminus post crucem Christi, restituemus nos regnum Israel, qui vilibus et effeminatis Griffonis terga dederimus? Nos hic in patriae nostrae devicti confinio tendemus ulterius, ut ex Anglorum inertia in finibus orbis fabula fiat? Estne, mei, mihi iusta satis nova causa doloris? Videre quidem me videor vos ex deliberatione viribus parcere, ut olim cum Salahadino forte fortius confligatis. Ego dominus et rex vester vos diligo, ego de decore vestro solicitor, ego dico vobis, ego praedico frequentius, si modo sic abeatis inulti, praecedet vos et comitabitur huius vilis fama diffugii. Erigentur contra vos anus et parvuli, singulisque hostium in fugitivos vires duplices audacia ministrabit. Scio quem invitum qui servat idem facit occidenti; neminem rex retinebit invitum, nolo cuiquam vestrum mecum morandi vim facere, ne pavor unius in certamine confidentiam frangat alterius. Quisque sequetur quod elegerit, sed ego aut hic moriar, aut meas communes vobis ulciscar iniurias. Si vivus hinc iero, non videbit me Salahadinus nisi victorem; vos fugietis, et me regem vestrum relictum opponetis solum discrimini.).“[89]

Речта е произнесена от крал Ричард I Лъвското сърце преди атаката срещу Месина. Цитирането ѝ изцяло е твърде уместно, тъй като тя ярко илюстрира положителните качества (изтъквани многократно) на английския владетел. Именно

[89] *Ricardus Divisiensis,* sect. 23.

неговото чувство за чест и дълг, неговото отношение към войската, постоянно демонстрираният рицарски етос са сред характеристиките, които го правят популярен и обичан сред поклонниците и които изграждат славата му на идеален крал-рицар, крал-кръстоносец.

Основните примери, свързани с качествата на Ричард като „крал, достоен за кралското име (rex regis nomine dignus)[90]“, са свързани с експедицията в Светите земи. Всъщност неговото поклонничество на Изток му позволява да развие напълно образа на благочестивия рицар-монарх, който въздава справедливост, установява мир и защитава Църквата и вярата от техните врагове. Особено любопитни са сравненията, които използва Амброаз по отношение на Ричард. Според неговия разказ, по време на плаването от Месина към Родос кралят „така водеше своята смела флота, както квачката води своите пиленца за храна – такова беше неговото естествено безстрашие. (ausi menoit l'ęstoire fiere//com la geline pociniere// maine ses pocins en pasture// ço estoite proesce[91] e nature)“[92]. Английският крал е въплъщение на идеалния образ на владетеля, който закриля своите поданици и ги предпазва от дебнещите ги опасности, водейки ги към Спасението. В този смисъл споменатата вече реч на Гийом от Поатие (предадена от Амброаз), своеобразен зов на отчаянието към колебаещия се дали да продължи участието си в кръстоносния поход английски монарх, е твърде показателна за отношението на кръстоносците към Ричард и очакванията, които обикновените хора свързват с личността му. Думите, отправени към Плантагенета, свидетелстват за сериозните отговорности на краля, както и за постоянната необходимост той да съобразява действията си с Божията воля и никога да не забравя, че е инструмент Господен за изпълнение на неведомите Му планове. Казаното от Гийом обобщава биографията на Ричард и едновременно с това щрихира образа, който той си е създал в обществото:

“Спомни си, кралю, големите почести, които Господ много пъти ти дарява, и които трябва постоянно да бъдат припомняни, защото никога крал на твоята възраст не е претърпял толкова страдание. Кралю, припомни си, както се говори, че когато си бил граф на Поатие, никога не си имал силен съсед, знатен и горд, потеглил да се сражава срещу теб, когото да не си победил. Спомни си онзи голям сблъсък и бандите от брабантци, над които толкова пъти надделя с малка сила и войска. Спомни си онова приключение, изпълнено с недоразумения, и за Отфор[93], който ти спаси – графовете на Сен Жил го бяха обсадили, а ти ги победи и срамно прогони. Спомни си за твоето кралство, което без да носиш щит или шлем, придоби в мир – нещо, което никой не бе правил преди. Спомни си за славните си дела, за народите, които победи, за месинците, които покори, за смелостта, която имаше, когато избиваше грифоните, които искаха да те пленят в битка. Както и че Господ Бог те спаси, а на тях донесе голям срам. Спомни си своето благородство и това,

---

[90] Ibidem, sect. 9.

[91] На старофренски proesce/pruesce/proeche трябва да бъде разбирано не само като рицарство, благородство, галантност, но и като смелост, сила, безстрашие. Това многообразие на вложените смисли я доближава до латинската virtus.

[92] *Ambroise,* v. 1248–1250.

[93] Замъкът на Бертран дьо Борн.

че Бог ти показа своята щедрост, когато покори Кипър. Това бе нещо, което никой друг нямаше да извърши, но ти го завоюва за петнадесет дни – от Бог дойде това дело и поставянето на императора в затвора, и завладяването, и залавянето. Кралю, пази се да не те сполети коварство! Спомни си за големия и силен кораб, който се стремеше да влезе в Акра, когато Бог ти позволи да го пресрещнеш! И твоите галери го плениха с всичките му осемстотин въоръжени мъже, а змиите [намиращи се на него – б. а, В. Н.] бяха удавени. Спомни си колко пъти Господ не те лишаваше от спасението! Спомни си за Акра и обсадата, където ти пристигна на време, за да я завладееш, а Господ те накара да се лишаваш от своето, докато градът бъде върнат [на християните – б. а., В. Н.]. Добри кралю, не разбра ли, че бе спасен от болестта "leonardie", която те зарази по време на обсадата, докато други принцове умряха без да може никой болногледач да ги спаси! Кралю, помни това да пазиш тази земя, на която Господ те направи защитник, която цялата на теб разчита, след като другият крал си тръгна. Спомни си тези християни, които освободи от оковите в Дарон, които турците водеха, за да изпратят в робство – за да ги освободиш, Бог направи така, че да пристигнеш навреме. Кралю, сега запомни, че Бог ти направи толкова добрини, че си толкова издигнат, та не се страхуваш ни от крале, ни от барони! Кралю, спомни си добре за Дарон, който превзе за четири дни и не се забави [там] повече! Спомни си за голямото нападение, при което беше притиснат от езичниците, докато спеше в грях. Спомни си, добри и разумни кралю, как Господ бързо те спаси! Сега всички ние сме обречени на смърт; сега всички, малки и големи, говорят за това, че искат вашата чест, [за това] как вие сте бил баща и брат на християнството и че оставите ли го без помощ, то те всички ще бъдат предадени и ще загинат. (remembre tei des granz honurs,// reis, que Deus t'at en tanz lius faites,// Qui serunt mes tozjorz retraites,// que onques a rei de ton eage// ne fist aveir mains de damage.// Reis, recorde tei que l'en conte,// quant jot e vi de Peitiers conte,// c'onques n'ot nul si enveisié,// veisin, si halt ne si preisié,// si de guerre te venist sus,// que ne l'allasses ed desus.// Remenbre tei des granz tençons// e des routes des Brabençons// que desconfeis tantes feiz// a poi de gent e de conreiz.// Remenbre tei de l'aventure// de la riche discomfiture,// et de Haltfort que rescussis,// que li cuens de Seint Gile assis// aveit, que tu desbaretas,// e vileinement l'en jetas.// Remenbre tei de ton realme// que senz porter escu ne hiaume// eus en pais e en quite,// que nuls n'i aveit abité.// Remenbre tei des granz emprises// de tantes genz que tu as prises,// de Meschines que tu preis,// des pruęsces que tu feis// quant tu matas la grifonaille// qui te quidot prendre en bataille,// dont Dampnedeus te delivra,// e els a grant honte livra.// Remenbre tei de la pruesce, dont Deus t'estendi sa largesce,// que tu feis de Cypre prendre,// ço que nuls hom voleit enprendre,// ke en quinze jorz eus prise:// fors que de Deu ne vint l'emprise;// e que l'empereur prison// preis e meis en prison.// Reis, guarde qu'engin ne te fiere;// Menbre tei de la grant nef fiere// que en Acre ne pot entrer// quant Deus la te fist encontrer,// ke tu preis o tes gualees// od tut uit cent de genz armees,// quant les serpenz furent noiees.// Remenbre tei quants feiees// Deus t'a soliegié e soliegie.// Remenbre tei d'Acre e del siege// ou tu venis a tens a prendre,// ou Deus te fist del tuen desprendre// tant que la citié fud rendue.// Bon reis, don n'as tu entendue// l'espargne de la maladie// qui au siege ert, leonardie,// dont li autre prince mureient,// dont nuls mires nes sucureient?// Reis, remendre tei, e si guarde// la terre dont Deus t'at feit garde,// ke tote sor tei l'atorna,//

quant il autre rei s'en torna.// Remenbre tei des cristiens// que tu getas hors des liens// al Daron, que Turc en menouent,// qui en cheitivisons alouent,// quant Deus t'i fist si tost venir.// Reis, bien deusses retenir// que Deus t'at fait tantes bontez// dont tu iés en tel pris montez// que tu ne criems rei ne baron.// Reis, car te menbre del Daron// que tu preis en quatre jorz;// onc n'i fud plus longs ti sujorz.// Remenbre tei de la grant presse// ou tu fus de la gent engresse,// quant tu t'endormis par pechiez.// Menbre tei, reis bien entechiez,// cum Deus t'en ot tost deliver.// Or sumes tuit a mort livré; // or dient tuit, grand e menor,// cil qui voleient vostre enor,// que vos soliez ester peres// de la cristienté e frères, // e s'or la laissiez sanz aie// donc est ele morte e traie.)."[94]

Военните подвизи на английския владетел създават основните елементи от легендата за него. Те са част от образ, изграден още във времето преди Ричард да заеме кралския престол и всъщност са най-постоянната характеристика на образа му. Особено силно това е засвидетелствано в политическата поезия на лимузенския аристократ и трубадур Бертран дьо Борн. Неговите стихове са специфични със силния си акцент върху рицарските добродетели, както и твърде „бурно" изразяваната радост и възхита от битките и войната. Едновременно с това те рисуват образа на сина на Хенри II (като граф, херцог, а след това и крал) с типичните качества на рицаря от куртоазната лирика – смел и благороден, силен и галантен, но и твърде често непостоянен, подвластен на емоциите си. Не случайно Ричард се явява в много от стиховете с прякора "Oc e No"[95] – очевидно за средновековния поет той най-добре е илюстрирал характера му[96]. Бертран дьо Борн изразява ясно своето виждане за това, че поемането на кръстоносен поход позволява на Ричард да усили своя авторитет, чест и достойнства. Въпреки всичко обаче поетът е категоричен, че в основата на много от делата на Плантагенета стои желанието за спечелване на слава и престиж – ето по какъв начин разказва за приемането на Кръста от тогавашния граф на Поату: „Той, който е граф и херцог и ще бъде крал, пристъпи напред и с това неговото достойнство се удвои. Той желае почести и слава повече от всеки друг човек, от която и да е религия – християнин и непокръстен. И ясно е от неговите дела, че той иска слава, че той търси славата и добрите дела толкова силно, та неговото добро име постоянно се усилва и подобрява. Той иска слава от лошия и слава от добрия – той желае славата толкова силно, че поддава се и на двамата (Sel que es coms e ducs e sera reis// s'es mes enan, per qu'es sos pretz doblatz.// Qu'el voll mais pretz c'om de llas doas leis,// dels Cresitians ni dels no-bateiatz.// E c'el vol pretz, a las obras pareis;// qu'el vol tant pretz e tant bon'aventura,// per que sos pretz creis ades e meillura.// Qu'el vol lo pretz del mal e l·pretz del ben,// e vol tant pretz c'ambedos los rete)."[97] Няма съмнение, че според Бертран Ричард е силен и могъщ военачалник, който превъзхожда твърде много своя съюзник по време на кръстоносния поход – „Кажи на Ричард, че е като лъв,

[94] Ambroise, v. 9594–9680.

[95] Да-и-Не.

[96] Вероятно най-доброто критическо издание на поетическото творчество на Бертран дьо Борн е The Poems of the Troubadour Bertran de Born. Eds. William D. Paden, Tilde Stankovitch, Patricia H. Stäblein. London, 1986.

[97] The Poems of the Troubadour Bertran de Born, p. 387.

а крал Филип за мен е като агне (di·n en Richart qu'il es leos,// e·l reis Felips agnels me par)[98]. Подобни сравнения между двамата Бертран прави многократно – „От Да-и-Не не се оплаквам, защото зная аз добре, че той нито забавя, нито пък спира война, тъй като за него мира и примирието не са благородни – никой човек не влиза в битка по-щастлив с малко хора и в неизгодно положение. А крал Филип обича повече мира от добрия човек от Тарентес[99]. Да-и-Не желае повече войната, отколкото братята Алгай[100]. (Ges d'en Oc e Non no·m planc// q'eu sai ben q'en lui non resta// la gerra ni non s'alenta,// c'anc patz ni fis no·il fon genta, // ni hom plus volotiers non trais// ni non fetz cochas ni assais// ab pauc de gens ni ab gran fais. // Lo reis Felips ama la pais// plus que·'l bons om de Tarantais.// En Oc e Non vol gerra mais// plus que non fetz uns dels Algais.)"[101]. Докато малко по-късно в друга поема Бертран отрича благородството на Филип, подиграва него и французите и възхвалява уменията във военното изкуство на Ричард[102].

Тези умения на английския владетел се изразяват не само в личната му храброст в сражение – в битката при Арсуф е наречен „бесният, изключителният крал"[103], но и в начина на водене на войската, построяването ѝ за поход или битка, осигуряването на провизии, удобни маршрути и места за лагеруване. За водените от него войски „беше сега ясно, че крал Ричард е непобедим във всяко начинание, което започне"[104]. Харизматичният му образ бива изключително добре допълнен от често демонстрираното от владетеля добро разбиране на психологията на войниците[105]. Много добър пример в това отношение предлага разказът на Амброаз за песента, която Ричард съчинил в отговор на друга, но подигравателна спрямо английския крал, с автор херцогът на Бургундия Юг[106]. По такъв начин пред изследователите се оформя образът на краля-рицар, който съчетава в себе си чертите на идеализиран – владетелски и рицарски – модел[107].

Всъщност никога не бива да се забравя, че не само поетическите текстове (които все пак са средство за излагане на определена позиция в обществото), но и източниците, които историците привличат за реконструкция на миналото, са субективни до определена степен. В този случай е симптоматично съвпадението между

---

[98] Ibidem, p. 427.

[99] Архиепископ Пиер от Тарентес, който е папски легат и бил канонизиран в 1191 г.

[100] Известни разбойници и наемници.

[101] Ibidem, p. 361.

[102] Ibidem, 376–388.

[103] *Richard of Holy Trinity*, lib. IV, cap. XIX.

[104] Ibidem, lib. V, cap. XXXIX.

[105] Върху тази положителна оценка в изворите акцентира Жан Фльори, наричайки английският крал „champion de la chrétienté" и противопоставяйки действията му (включително и желанието му да се отдаде на тригодишна служба в Светите земи) на Realpolitik на Филип II – *Flori, J.* Richard Cœur de Leon…, p. 153.

[106] *Ambroise*, v. 10639–10682.

[107] Подобна е тезата на Жан Фльори, според когото Ричард се идентифицирал с рицарството и се стремял да го превърне в принцип на управлението си. Според френския медиевист английският владетел създал нов модел на владетел – архетип на краля-рицар – *Flori, J.* Richard Cœur de Leon…, 282–285. Тази хипотеза не може да бъде подмината с лека ръка, но е факт, че и сред действията на по-ранните крале-кръстоносци се забелязва сериозно влияние на развиващия се рицарски етос.

поетическите и прозаическите свидетелства за личността на английския крал. Ако изследователят се обърне отново към сравнението на Ричард с поредицата древни герои, то английският крал може да бъде отъждествен едновременно с всеки един от изброените – Ахил, Хектор, Александър, Роланд, Нестор, Одисей и Тит. Всички те са възприемани като част от Божествения план и като средства за постигането му.

В този смисъл Ричард също е инструмент Божи. Още самото му възкачване на престола се възприема като изпълнение на древно пророчество на Мерлин[108] – според думите му едва третият син на кралицата, отъждествена с орлица, щял да заеме отредения му престол[109]. Твърде любопитна е интерпретацията на Алан от Лил, който употребява същото предсказание както по отношение на синовете на императрица Матилда, дъщеря на Хенри I Боклер, от графа на Анжу (Жофроа дьо Плантагенет) – Хенри, Джефри и Уилям, но също така и за самата Алиенор[110].

Нещо повече, самото участие в кръстоносния поход отново е обвързано с поредица от откровения, които подчертават Божия промисъл, който напътства действията на английския крал. Не само че с делата си в Сицилия и победата си над месинци Ричард изпълнява древно предсказание[111], но стават известни и множество мистични вярвания, разпространени из Изтока и свързани с крайния резултат от експедицията. Пълният с подробности Роджър от Хоудън разказва за пристигналите в 1189 г. от Константинопол известия за тамошния пророк Данаил, който говорел за това, че франките ще превземат Светите земи, както и за разпространеното сред турците и гърците убеждение, че до три години една трета от турците ще загинат, друга част ще избягат в пустинята, докато последната третина ще бъдат покръстени[112].

Най-важните есхатологични вярвания, свързани с личността на Ричард, както и най-силното доказателство за това, че служи на Божиите планове, се откриват в разказа за срещата на английския владетел с Йоахим от Фиоре[113]. Интерпретирайки пасаж от Апокалипсиса, монахът разкрива на английския крал, че Саладин е шестият предизвестен крал – слуга на Дявола, но скоро ще загуби властта си. Това ще се случи в седмата година след падането на Йерусалим и е свързано с предизвестеното идване на Плантагенета. Според Йоахим Ричард е избран от

---

[108] *Rogerus de Wendover*, vol. III, p. 3.

[109] В действителност първите двама сина на Хенри и Алиенор – Уилям и Хенри – умират без да управляват ефективно, въпреки че Хенри Младия все пак е коронясан за младши крал.

[110] *Alanus de Insulis,* Prophetia Anglicana Merlini Ambrosii Britanni Septem Libris Explanationum. Francofurti, 1603, 86–92.

[111] *Roger of Hoveden*, vol. II, 170–171.

[112] Ibidem, II, 99–100. Разказът му намира потвърждение и у *Benedict of Peterborough*, vol. II, 51–53, който публикува писмо на френските пратеници, намиращи се в Константинопол.

[113] *Robertus Autissiodorensis*, S. 255; *Roger of Hoveden*, vol. II, 177–180 разказва, че английският владетел изпратил нарочни хора, за да доведат отшелника. За идеите на Йоахим – *Wannenmacher, J.E.* Hermeneutik der Heilsgeschichte. Leiden-Boston, 2005, 143–147; *Bloomfield, M. W.* Joachim of Flora: A Critical Survey of his Canon, Teachings, Sources, Biography and Influence. – Traditio, 1957, 13, 249–311; *Daniel, E.R.* Apocalyptic Conversion: The Joachite Alternative to the Crusades. – Traditio, 1969, 25, 127–154. Коментар относно срещата на Ричард и Йоахим – *Flori, J.* Richard Cœur de Leon…, 119–121.

Бога за негово оръдие и поради това ще му бъде дарена окончателната победа над мюсюлманския водач. Тези думи на отшелника са придружени от предупреждението, че Антихристът вече е роден в Рим и скоро ще бъде издигнат за папа. Разбира се, последното предизвиква не само недоверието на краля и свитата му, но и дава възможност на Роджър от Хоудън да се впусне в пространно обяснение за Антихриста и за евентуалния край на света[114]. Привличайки традиционни аргументи, средновековният историк обвързва настъпването на Свършека на света с легендата за последния император и препредава идеята, че докато Римската империя се държи от франкските крале, то нито нейното достойнство, нито света ще погинат[115]. Бенедикт от Питърбъроу допълва подробностите около срещата на краля с отшелника – Йоахим е обявил, че Ричард ще бъде победоносен, тъй като самият Бог ще действа чрез него и това ще му осигури небесната слава, докато Саладин, който е последният гонител на Църквата преди самия Антихрист, ще види всичките му планове да пропадат. Любопитни детайли са добавени и относно Антихриста – когато Йоахим заявява, че той е роден в Рим, то Ричард първо решава, че най-вероятно това е самият папа Климент, докато след това променя мнението си и споделя, че по-скоро той трябва да се роди в Кайро или Антиохия и след това да започне да властва в Йерусалим. Във връзка с Края на времената Йоахим споменава и ересите и категорично заявява, че във времето на Антихриста мнозина християни тайно ще почитат Господа[116].

Тези взаимно потвърждаващи се пророчества и предсказания създават убедителен образ на Ричард като избран от Бога владетел, Негов инструмент в борбата срещу силите на мрака. В този смисъл английският владетел действа в рамките на Божествения план и всяко негово решение и дело трябва да бъдат разглеждани като част от неизбежна поредица от събития, които водят до изпълнението на Божията воля. Всички тези обстоятелства предлагат идеалната аргументация за изграждането на положителен образ на английския владетел – той не може да бъде съден за действията си, доколкото те са съставна част от свещената, предначертана от Бога, история.

Събитията, които от съвременна гледна точка придават трагизъм на личността на Ричард – кавгите с Филип II и Леополд Австрийски; заминаването от Светите земи без да бъде постигната основната цел на похода, а именно освобождаването на Йерусалим; измените на неговия брат Джон; пленничеството при император Хайнрих, който го прави свой васал; безкрайната война с Франция, в която намира смъртта си – всъщност усилват героичния ореол, изграден около фигурата на Плантагенета.

Не бива да се подминава обаче и това, че освен героичен, образът на Ричард в края на неговия престой на Изток се превръща и в трагичен. Кралят не получава никаква подкрепа от Англия, бива изоставен от повечето кръстоносци в Светите

---

[114] *Roger of Hoveden*, vol. II, 180–187.

[115] Тази идея препраща към традиционните есхатологични виждания от периода X–XII в., добре изразени от *Adso, abbatis monasterii Dervensis*, Libellus de Antichristo ad Gerbergam. – PL, CI, col. 1295, датиращо от средата на X в.

[116] *Benedict of Peterborough,* vol. II, 151–155.

земи, заболява и успява с много труд да спаси Яфа. След подписването на мирния договор той не само не допуска френските поклонници да посетят Града Господен, отмъщавайки им за сериозните пречки, които са му създавали в начинанието, но и сам той не се решава да извърши поклонение в Йерусалим[117]. Без съмнение Ричард не счита задачата си за завършена. Той символично демонстрира намерението си да продължи в по-подходящ момент усилията си. Любопитно е и обяснението, предложено от Роджър от Уендоувър, обвързано симптоматично с намирането на частица от Честния Кръст от краля – някой си пустинник разкрил на Ричард, че Йерусалим не ще бъде покорен, след което му предал и дървен кръст, направен от частица от Кръста Господен[118]. По такъв начин се премахва възможността владетелят да бъде обвинен за неуспеха на експедицията. Още веднъж на преден план излиза идеята за това, че Ричард е инструмент Божи, който служи за изпълнение на Неговите планове. Неговото доживотно посвещение на делото Христово не бива да бъде поставяно нито за миг под въпрос и именно за това някак съвсем естествен се явява разказът на Амброаз за отпътуването на краля: „[Ричард – б. а., В. Н.] обърна своя поглед към Сирия и каза така, че хората му да го чуят, а и останалите да го разберат: „Ах, Сирия, поверявам те на Бога! И дано Господ Бог ми даде със Своето решение отново достатъчно време, ако такава е волята Му, та да ти дойда на помощ, защото още мисля за твоето спасение (Torna son vis devers Sulie// E dist, si que ses genz l'oirent// E que li autre l'entendirent:// "He! Sulie, a Deu te comant!// E Dampnedeus par son comant// Me doinst encore tant d'espace// Se lui plest, que secors te face!// Car encore te cuit secore.")"[119].

От всичко изложено до тук може да се направи следния извод – образът на английския крал-кръстоносец Ричард I Лъвското сърце в изворите за Третия кръстоносен поход е твърде амбивалентен. Неговата двойнственост се проявява едновременно при предаването на положителните и отрицателните черти от характера му и при оценката на различните му решения и техните последствия в хода на кръстоносното начинание. Нещо повече, дори изграденият образ на краля като идеален рицар, защитник на вярата, готов да пожертва себе си за negotium Christi, е твърде противоречив и съчетава в себе си възхищението от делата на Ричард и осъзнаването на резултатите от похода и по-нататъшната съдба на владетеля. Все пак английският владетел служи като средство Господно за разгръщането на поредния етап от предначертаната от Всевишния история и в този смисъл пропускането или принизяването на някои от постъпките му е естествено и оправдано. Това на свой ред спомага за по-лесното и пълно изграждане на легендарния му образ.

---

[117] Съществува легендарно сведение, според което Ричард получил предложение да му бъде предаден Йерусалим, ако пощади живота на защитниците му, но той отказал, нежелаейки да спечели града по подобен начин – *Benedict of Peterborough,* vol. II, p. 231.

[118] Rogerus de Wendover, vol. III, p. 58; Richard of Holy Trinity, lib. V, cap. LIII; Roger of Hoveden, vol. II, p. 267.

[119] *Ambroise*, v. 12292–12299.

THE DUAL IMAGE OF RICHARD I THE LIONHEART BY THE EVIDENCE ABOUT THE THIRD CRUSADE

Vasil Ninov

Distorted memories were quite common in medieval society, as people perceived different events and figures influenced by specific ideology or view of life. Typical example of that is the interpretation of the narrative about the participation of Richard I the Lionheart in the Third Crusade. The number of medieval and modern stories, studies, and analyses, dedicated to this English monarch, is considerable, but all of them assess his actions in a romantic, strongly positive way. Nevertheless, the profound analysis of the texts reveals the English king as being rude, irritable, tactless, touchy, biased and cruel, but in the same time as charismatic leader with sense of honour and duty, constantly bestowing care of the army. The duality of his figure is evident in outlining both his positive and his negative characteristics as well as in the assessment of his decisions and their consequences in the course of the crusade. Moreover, even the image of the king as the ideal knight, patron of the faith, willing to sacrifice himself for negotium Christi, is quite contradictory and combines the admiration of Richard's deeds and the realization of the results of the crusade and the later fate of the ruler. Still, the English king served as God's means for the development of the yet another stage of the history preordained by the Almighty God and in this sense the omission or belittlement of some of his acts is natural and justifiable. That in its turn helps for an easier and complete development of his legendary image.

СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ИГРИ И ОБИЧАИ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ НАЧАЛОТО НА XIII ВЕК

Илия Г. Илиев

Сведенията за всекидневния живот на българите през средните векове в последно време предизвикват все по-голям интерес сред историците медиевисти и все по-често стават обект и на интердисциплинарни изследвания. Особено богат материал в това направление предоставя книжовното наследство, създадено в пределите на Охридската архиепископия, чиито архипастир, от създаването на тази църква през XI в. до нейното закриване през 1767 г., по времето на вселенския патриарх Самуил I (1763–1768 и втори път през 1773–1775) и османския султан Мустафа III (1757–1774), се ласкае да назовава себе си църковен предстоятел на „цяла България".

Част от сведенията за български народни игри и обичаи, на които искам да обърна внимание тук, принадлежат на знаменития сборник с документи на Архиепископията от първите десетилетия на XIII в., известен в науката под името „Ponemata diaphora" (Πονήματα διάφορα – „Разни трудове")[1]. Това заглавие много точно предава характера на този сборник със смесено юридическо съдържание. Ponemata diaphora не е част от архивите с протоколи от решенията на Архиепископския съд и включените в сборника документи естествено са останали без датата на тяхното издаване. В някои от документите дори са пропуснати имената на лицата, съставляващи част от юридическия казус, защото явно не стриктното придържане към оригинала, а правният прецедент са стояли във фокуса на вниманието на неизвестните съставители на сборника с отсъждания на архиепископ Димитър Хоматиан (1216–1236?)[2] и неговия Синод.

Целта на съставянето на сборника била да се използва като наръчник по прилагане на византийското църковно и гражданско право според вече решените от Димитър Хоматиан – безспорен юридически авторитет на своето време – казуси. Това било улеснено от анотираното съдържание, разположено в началото на текста и запазено в два от ръкописите на корпуса[3]. От него ясно личи и тематичното

---

[1] *Demetrius Chomatenus.* Ponemata diaphora. Rec. Günter Prinzing (CFHB, vol. XXXVIII. Series Berolinensis. Ediderunt H.-G. Beck †, A. Kambylis et R. Keydell †. Consilio Societatis internationalis studiis Byzantinis provehendis destinatae editum). Walter de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, MMII. Нататък – Ponemata diaphora.

[2] За неговата биография вж.: *Илиев, И.* Димитър, по Божия милост архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България. – ИПр, 2004, № 1–2, 3–39.

[3] Ponemata diaphora, 5–18.

многообразие на включените материали. Най–многобройна е групата на казусите, отнасящи се до брачното право. Близки до темата за брака са и случаите на извънбрачните връзки между мъже и жени с различно семейно положение, които се определят като прелюбодейство, разврат или кръвосмешение. Отделна важна група представляват казусите, засягащи провиненията на духовенството. Тук са включени случаи, засягащи както най–високопоставените служители на Църквата като никейския патриарх и неговия Синод, така и други представители на клира като епископи, игумени на манастири, обикновени монаси и свещеници.

Не на последно място по значение и по размер стоят описанията на казуси, свързани с незаконни покупко–продажби, при които се разкриват различни случаи на лъжесвидетелстване, лъжливи клетви, позоваване на нелегитимни завещания и документи, неспазване на сроковете на давност на дадени законови положения или сключване на сделки, при които се знае, че се нарушават правата на трети страни. Много често потърпевши от тези машинации са сираците, непълнолетните наследници или вдовиците на починалите собственици на заграбените по този начин имоти. Не са рядкост и споровете за наследство между роднини от различни бракове и с различна степен на родство с някогашния собственик на оспорвания имот. При тези случаи не един път става въпрос и за деца, родени от извънбрачни връзки и за техните майки, които претендират за част от наследството на бащите на техните синове и дъщери.

Съдържанието на „Ponemata“ diaphora разкрива пъстрата картина на действителността, на пълнокръвния живот, на всекидневието на населението и на мощните „житейски бури“ (κοσμικὴ θύελλα), разразили се в земите на Охридската архиепископия под влияние на драматичните политически събития в края на дванадесетото и първите десетилетия на тринадесетото столетие. В тази действителност се срещат и някои интересни реликти на езически обичаи и практики, осъждани и преследвани от Църквата, но явно не достатъчно активно, за да се запазят чак до разглеждания период от време (три столетия и половина след официалното покръстване на българския народ по времето на княз Борис Първи), ако въобще е било възможно да бъдат изкоренени толкова древните по своя генезис представи, стоящи в тяхната основа.

Така например в Призренско, а вероятно и в съседните български земи, съществувал народният обичай за писмен клетвен договор между родителите на жената, от една страна, и нейния бъдещ съпруг – от друга. Такива брачни договори не били признавани за валидни от Църквата и това няма как да бъде другояче, но това не означава, че не били практикувани, за което свидетелства изложеният в документ № 103 случай на двата брака на някой си Георги с жени на име Чернокоса и Обрада, по който взели отношение не само владиката на Призрен, но и самият архиепископ на „цяла България“ Димитър Хоматиан[4].

Народните обичаи в югозападните български земи, намиращи се в началото на XIII в. в пределите на Охридската архиепископия, продължавали да се спазват и в други сфери на всекидневния живот – например в областта на установяване на

[4] Пак там, 337–339. Частичен превод на тескста вж. в: *Илиев, И.* Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. С., 2010, 284–285.

кръвно-родствени връзки. По принцип такива можели да се изградят само по рождение или чрез законен брак, осветен от Църквата, чрез кумство и кръщелничество. Съществувал обаче и прастар обичай (запазил се впрочем чак до Ново време[5]) на побратимяването, което според народните разбирания превръщало двамата побратими в същински, кръвни братя. Така никой от побратимите нямал право да се жени за дъщеря или племенница на другия, за да не извърши кръвосмешение. Църквата не гледала на побратимяването като на пречка за сключването на такива бракове, но дали това е успокоило съвестта на побратимите, така и ще си остане неизвестно.

Не било приемано на сериозно и твърдението на някои хора, че били обект на черна магия. Интересното в случая е, че Църквата, в лицето на архиепископ Димитър Хоматиан, не напада обвинените в извършването на магия, а просто отхвърля твърденията на оплакващите се от нейното действие. Пример за това е използваният по-горе документ № 103, където обвиняемият за нескончаемите си смени на брачни партньорки Георги от Призренско обяснява продължителното си съпружеско съжителство с втората си жена – Чернокоса (18 години и 8 деца!), през което време първата му жена – Обрада, е била пред очите му и ако той е пожелаел, можело да не се омъжва повторно и те отново да се съберат, с факта, че „умът му бил объркан от магията, сторена му от Чернокоса“. Коментарът на архиепископа обаче е еднозначно категоричен: „Тази недоказуема и ирeална изповед се опровергаваше от целия период от време, през който Георги съжителствал с Чернокоса и създавал деца заедно с нея, както и от това, че е наблюдавал Обрада да се свързва с друг мъж и не е попречил на този брак, нито пък си е спомнил предишния си живот с нея.“[6]

* * *

Едни от най-интересните описания за народни обичаи в „Ponemata diaphora“ се отнасят до сферата на празничната система. В документ № 120 са запазени сведения за организирането на русалийски игри от младежи в Молисковската тема (Южна Македония). Описанието на езическия обичай (според изповедта на един от участниците в него) е доста правдоподобно и не буди никакво съмнение относно същността на описаната практика: „Еди кой си и еди кой си, по произход от темата Молиск, като прибягнаха до светата Божия църква и като се представиха на всесветейшия наш владика – архиепископа на цяла България, изповядаха един грях, разказвайки, че в техния край съществува старинен обичай, който се нарича Русалия, според който в седмицата след Петдесетница младежите се събират и

[5] В своята „Етнография на България“, С. 1974, с. 532 и 565, Х. Вакарелски споделя наблюденията си върху побратимяването в Добруджа, а цитира също така и материали на С. Бобчев (Сборник на българските юридически обичаи. Част I. Пловдив, 1896, с. 76) за същия обичай в Смолянско. Целта на побратимяването между млади мъже били взаимопомощта и отбраната, а ритуалът включвал смесване на капки от кръвта на побратимените; новородени деца се побратимявали чрез закърмване от една и съща майка; в зависимост от пола децата ставали побратими, посестрими или побратим и посестрима.

[6] Ponemata diaphora, p. 33824-29. Превод на тескста вж. в: *Илиев, И.* Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите, с. 284.

обикалят по селата в областта и с игри, хора, вакхически подскоци и непристойни сценки подмамват местните жители да им дават подаръци, с които се обогатяват.“[7]

В документа се пропуска една важна подробност, която обяснява защо народът се оставял да бъде подмамен от русалиите и ги обогатявал с подаръците си. Причина за популярността на този неизкореним обичай била сетната надежда, която участниците в русалийската дружина и техният ръководител (ватаф) представлявали за неизлечимо болните по селата из Архиепископията и които болни очаквали русалийските тайни слова и билки да им върнат погубеното здраве.

* * *

Друго споменаване на народни празнични обичаи в българските земи (поточно в Просешко) се съдържат в документ № 131 на „Ponemata diaphora“. В него се разказва за обичая, разпространен сред пастирите в областта, да се състезават по стрелба с лък. Вероятно това празнично състезание е било популярно сред всички мъже, годни да опънат лък, тъй като Драган – главният герой на тъжната история, разказана в документа, не бил овчар по професия, а на този ден бил неговият ред да пасе своите и овцете на съседите си. Остава неясен въпросът, дали надхвърлянето със стрели ставало на всеки християнски празник или на определен празничен ден в годината, или пък на някакъв нехристиянски празник. Така или иначе регламентът на състезанието е запазено в текста на документа:

„Празникът на онзи ден го подтиквал към игра. А тя се състояла в опъване на лък, поставяне на стрели и състезание за достигане и надхвърляне на определената цел чрез изстрелите. Тъй като Драган надминал другите стрелци и негови съпастири по отношение на определената за играта цел, радостта му поради този факт го накарала да опъне лъка си и втори, и трети път.“[8]

Едва ли можем по-добре да предадем нещастието, сполетяло бащата, от автентичното описание на случая според неговите думи, записани в същия документ: „Един празничен ден [Драган] бил със стадото, което пасял, понеже тогава бил определен за овчар. Със себе си водел и осемгодишно момченце, което било скъпият му син. Празникът на онзи ден го подтикнал към игра. […]

Но Стрелецът на мрака изневиделица му приготвил смъртоносно оръжие от собствения му колчан и радостта мигновено се превърнала в скръб. Тъкмо Драган пуснал поредната стрела от тетивата и в същото време скъпият му син изскочил откъм овчето стадо и се втурнал към групата на стрелящите с лък. Уви, не е за

---

[7] Ponemata diaphora, p. $387_{2–10}$. Превод на тескста вж. в: *Илиев, И.* Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите, 293–294. Текстът е превеждан на български език и от *П. Ников.* Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. – В: Сп. БАН, кн. XX, клон Историко-филологически и философско-обществен, 11. София, 1921, 1–62, по-специално на стр. 59–62. Описанието на игрите е много сходно с това във: *Вакарелски, Х.* Цит. Съч., 609–612; ср. класическата студия на *Арнаудов, М.* Кукери и русалии. – В: СбНУ, XXXIV (1920), 1–244. За общобалканските измерения на съхранилия се обичай вж. *Puchner, W.* Zum Nachleben des Rosalienfestes auf der Balkanhalbinsel. – SOF, 46 (1987), 197–278 и по-специално с. 223 и сл.

[8] Ponemata diaphora, p. 40410–15. Превод на тескста вж. в: *Илиев, И.* Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите, с. 299.

вярване, но бащината стрела го улучила и изпратила още същия ден най-милото и най-скъпото му [същество] в подземното царство. Така бащата се превърнал негласно в убиец на собственото си дете. Това съдържаше изповедта на гореспоменатия човек.“[9]

От разказа, запазен в архиепископския документ, се излъчва искрено състрадание към нещастието, сполетяло Драган и неговото семейство. Решението на казуса също е предадено с цялата умереност на тона, на която е бил способен охридският архиерей. На струмишкия епископ, към чиято епархия по онова време спадало село Просек, било препоръчано още веднъж да разследва обстоятелствата по случая, и ако изповедта на нещастния Драган се потвърди, да му наложи само определената за деянието му църковна епитимия. В писмения документ, който се давал на прибягналия към охридския синод просешки жител, изрично се подчертавало, че като потърсил спасение за душата си от Църквата, той бил запазен от всякакви недоброномерени действия от страна на светските власти в района – архонти или дукове.[10]

Но не трагичният финал на състезанието представлява интерес в случая, а откреxнатият прозорец към света на празниците и игрите, който обикновено е плътно затворен за нас от негативното отношение на християнските писатели към всички подобни изблици на радост от благата на земния живот.

* * *

Интересни сведения за преследвани от Църквата народни игри в началото на XIII в., се съдържат и в един анонимен византийски документ, част от известния ръкописен кодекс с канонично съдържание – Codex Monacensis graecus 380, съхраняван в Кралската библиотека на Бавария в Мюнхен[11]. Документът представлява официално писмо, изпратено на някой от византийските епископи в българските земи с цел да му бъдат дадени указания въз основа на какви канонични текстове и с какви точно средства да наказва нарушителите на църковното право в неговата епархия. Ръкописът е от XIV в., но според неговите изследователи, текстовете в него принадлежат на началото на тринадесетото столетие. Трябва да припомним, че в посочения период от време населените с българи земи, останали извън пределите на възстановеното след „житейските бури“ през втората половина на XII в. Българско царство, са били духовно подчинени единствено на Охридската архиепископия. Това трябва да ни подскаже, че въпросният църковен предстоятел, който дава указания с въпросното писмо на подведомствения си епископ, не може да бъде никой друг освен архиепископът на „цяла България“, резидиращ в Охрид.

Първите години на XIII в. били наистина бурни за тази част на Балканския

---

[9] Пак там.

[10] „Никой обаче от облечените с власт на архонти или дукове да не вдига ръка срещу Драган и да не му причинява зло заради споменатото прегрешение, ако не иска да попадне под отлъчване от светата Божия Църква, задето е наказал прибягналия към нея.“ – преводът е направен по текста на Ponemata diaphora, p. $405_{49–53}$.

[11] *Gautier, P.* Moeurs populaires bulgares au tournant des 12e/13e siècles. – Byzance et les slaves. Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev. Paris, 1979, 181–189.

полуостров. Още през 1201 г. българският болярин Добромир Хрис и бившият византийски протостратор Мануил Камица, подкрепяни и насочвани от цар Калоян (1197–1207), започнали военни действия срещу византийските владения в западната част на полуострова с изходна база крепостта Просек. Както разказва съвременникът на тези събития, византийският хронист Никита Хониат, войските на Хрис и Камица завладели Пелагония, Прилеп, „нападали едно по едно и съседните на тях населени места, като принуждавали да се предават дори и разположените по-далеч“. Въпреки че в крайна сметка кампанията завършила през 1202 г. с успех за Византия и с възстановяването на нейната власт над Пелагония и Прилеп, а и над другите временно отнети градове и области, военните действия се водили опасно близо до Охрид, ако и да нямаме преки сведения, че засегнали самия катедрален град на Архиепископията[12].

Само година по-късно, когато кръстоносните войски на Четвъртия поход наближавали Константинопол и последните василевси от династията на Ангелите – Алексий III (1195–1203) и Алексий IV (1203–1204), се опитвали да удържат неизбежното пропадане на Империята, земите на днешна Македония били оставени без надеждна защита и естествено попаднали в пределите на Българското царство, на което принадлежали и по традиция, и според преобладаващия етнически облик на населението. Това се потвърждава от териториалното свиване на Охридската архиепископия по това време и съответното нарастване на Търновската, учредена след успешното възстановяване на Българското царство от Асеневци. От диоцеза на първата към този на втората архиепископия преминали Белградската, Браничевската, Призренската, Видинската, Средечката, Велбъждката, Нишката и Скопската епархия. Като terminus ante quem за тази промяна трябва да се приеме втората половина на 1203 г., след като от края на същата година датира поредното писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, в което предстоятелите на изброените епископии молят Светия отец да им изпрати палиум като знак за уния с Римската църква[13].

След успешния поход на Калоян до Солун през втората половина на 1205 г., в български ръце паднали градовете Верия и Мъглен. За изселване на жители на Верия в придунавските български земи (а може би по стар български обичай – оттатък Дунава?) и за българска административна и църковна власт в този район по времето на цар Калоян имаме сведения в няколко документа на Охридската архиепископия от времето на Димитър Хоматиан: № 48 (интернирания на жители на Верия, проведени от българските власти), № 81 (документи, издадени от българския епископ на Верия), № 102 („житейска буря“ във Верийско, може би също от времето на цар Калоян)[14]. Повечето от архиереите от Охридската архиепископия

---

[12] *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек. – В: Избрани произведения. Т. 1. С., 1973, 172–285 и по-специално 215–216; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Фототипно издание. Т. 3. С., 1972, 139–145. Приемам хронологията на събитията според изложението на В. Златарски – 1201–1202 г.; П. Мутафчиев ги разполага във времето с една година по-рано.

[13] *Дуйчев, И.* Преписката на папа Инокентий III с българите. – ГСУ ИФФ, кн. 38 (1942), 97–98 (текстът на оригинала може да се види и в ЛИБИ. Т. III, p. 337).

[14] Срв. Ponemata diaphora, 176–177, 276, 281, 334. Завземането на Мъглен при първия поход на цар Калоян до Солун се посочва като възможно от В. Златарски (История на българската държава

или от съседните на нея митрополии на Константинополската патриаршия напуснали своите катедри и заминали в изгнание.

По същото това време (1203–1204 г.) Константинопол, след като кръстоносната флота пристигнала в края на юни 1203 г. до византийската столица, също не би бил сигурно място за пребиваване на висшите духовници. Охридският архиепископ Йоан Каматир заминал в изгнанието в Никея[15]. След смъртта на цар Калоян (1207 г.) част от западните и югозападните български земи станали плячка на латинците от Солунското кралство, други били включени в на моменти независимата държавица на българския болярин Стрез с център в Просек, а трети – в набиращата сили Сърбия на Стефан II Неманя (1196–1228)[16]. Завръщането на архиереите на Охридската архиепископия в катедралния им град станало възможно едва през 1215 г., когато тази част на полуострова заедно с Охрид отново минала под властта на епирския деспот Теодор Комнин[17].

След като сме направили това първо предположение, няма да е трудно да направим и втора крачка към идентификация на анонимния съставител на писмото. Както знаем от историята на Охридската архиепископия, най-известният неин канонист, който стоял на архиепископския трон именно през двете десетилетия след 1216 г. е Димитър Хоматиан. Той бил назначен за апокрисиарий на Охридската архиепископия още преди описаните драматични събития и се завърнал в Охрид заедно с архиепископа Йоан Каматир през 1215 г., а на следващата година заел архиерейския трон на починалия владика[18].

Въпросното писмо с канонични предписания Хоматиан изпратил до неизвестен по име подведомствен епископ, чиято епархия се намирала далеч от катедралния град на архиепископията, както се разбира от началните редове на посланието. Той изброява различни случаи на нарушения на църковното право, но най-интересен с оглед на темата за народните игри и обичаи през Българското средновековие е първият от тях, определен от владиката като сатанински игри, наричани на езика на местното българско население недели (νεδάλας)[19]. Характерните черти на тези празненства били следните: провеждали се вечерно време, с участието на млади момчета и момичета и предразполагали към престъпване на моралните норми в общуването между двата пола, както и до други съпътстващи деяния като грабежи, палежи и т.н. От препоръките на архиерея (провеждането на празненствата да се измести в светлата част на деня, да се намали до минимум прекият контакт между

през средните векове. Т. 3, 232–233, бел. 3) въз основа на факта, че по това време в Търново са били пренесени мощите на св. Иларион Мъгленски.

[15] Ponemata diaphora, 11*–12*.

[16] *Мутафчиев, П.* Цит. съч.,, 172–285; *Златарски, В.* Цит. съч.,, 280–291, 306–318; *Снегаров. И.* История на Охридската архиепископия. Второ фототипно издание, С., 1995. Т. 1, 97–99; *Nicol, D.* The Despotate of Epiros. Oxford, 1957, 47–75; *Данчева-Василева, А.* България и Латинската империя. С., 1985, 87–107; *Божилов, И.* Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 69–77 (статията за цар Борил) и 98–100 (статията за севастократор Стрез).

[17] *Polemis, D.* The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography. London, 1968, 89–90.

[18] *Илиев, И.* Димитър, по Божия милост архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България, 13–15.

[19] *Gautier, P.* Moeurs populaires bulgares au tournant des 12e/13e siècles, p. 1856–186$_{40}$.

двата пола и да се засили ролята на родителите в игрите) можем да предположим, че може би тези игри са били известните по-късно по етнографски наблюдения български седенки, но въпросът се нуждае от по-нататъшни интердисциплинарни проучвания в сътрудничество с професионални етнолози.

* * *

И така, тук бяха посочени само три любопитни случая на запазени в средновековни извори щрихи към портрета на народния бит през онази отдалечена епоха. Систематичното проучване на книжовното наследство на Охридската архиепископия, а и на останалите източници на сведения за миналото на нашия народ биха довели до по-пълното опознаване на по-малко известната, но не по-малко важна страна от българската история – всекидневието на обикновените хора.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Прилагам оригиналните текстове и преводите на използваните в настоящата статия документи, които тепърва ще навлизат – надявам се – във все по-интензивна научна употреба:

Ponemata diaphora, документ № 120
Περὶ τῶν Ῥουσαλίων

Οἱ ἀπὸ τοῦ θέματος Μολίσκοῦ ὁρόμενοι, ὁ δεῖνα καὶ ὁ δεῖνα, τῇ ἁγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ προσδραμόντες καὶ τῷ ἀρχιεπισκόπῳ πάσης Βουλγαρίας ἐμφανεῖς γενόμενοι, τοιόνδέ τι ἁμάρτημα ἐξηγόρευσαν, εἰπόντες, ὅτι παλαιοῦ ἔθους ἐν τῇ χώρᾳ τούτων κρατοῦντος, ὃ δὴ Ῥουσάλια ὀνομάζεται, τῇ μετὰ τὴν πεντηκοστὴν ἑβδομάδι σύνταγμα γίνεσθαι νεωτέρων καὶ τὰς κατὰ χώραν κώμας αὐτοὺς περιέρχεσθαι καὶ παιγνίοις τισὶ καὶ ὀρχήμασι καὶ βεβακχευμένοις ἅλμασι καὶ σκηνικαῖς ἀσχημοσύναις ἐκκαλεῖσθαι δῶρα παρὰ τῶν ἐνοικούντων εἰς κέρδος αὐτῶν, ἐξῆλθον καὶ οὗτοι κατὰ τὸ παρὸν ἔτος, συντάξαντες ἑαυτοὺς καὶ παρασκευάσαντες, ἵν᾽ οὕτω κατὰ χώραν σκηνοβατήσωσιν. Ἐν τῷ παράγειν δὲ δύο ἐξ αὐτῶν εἰς μάνδραν προβάτων ἀπέδραμον ὁρωμένην ἀπέναντι, ἔνθα γενόμενοι τυροὺς ἀπῄτουν τὸν τῆς μάνδρας ἐκείνης προϊστάμενον. Ἐκείνου δὲ πρὸς τὴν δόσιν σκληρύνοντος, ἐπεχείρουν αὐτοὶ αὐθεκάστῳ λαμβάνειν χειρί. Ἐντεῦθεν φιλονεικία ἠγέρθη μέσον αὐτῶν, ἣ δὴ καὶ εἰς μάστιγας προεχώρησε· θατέρου γὰρ τῶν παιγνημόνων τούτων, ᾧ τοὔνομα Χρύσηλος, ξύλῳ τινὶ τὸν ποιμένα ῥαπίσαντος, ἐκεῖνος αὐτίκα μάχαιραν εἵλκυσε καὶ εἰσωθεῖ ταύτην κατὰ τῶν σπλάγχνων τοῦ τοῦ τύψαντος. Ὅθεν οὐδὲ χρόνου τὶ μέρος μέσον τοῦ θανάτου καὶ τῆς μαχαίρας γέγονεν· εὐθυωρὸν γὰρ ὁ ἄνθρωπος τέθνηκε.

Ταῦτα οἱ ἀναγεγραμμένοι ἄνδρες ἀφηγησάμενοι, ἐζήτουν μαθεῖν, εἰ προστρίβεταί τις καὶ ταύτοις εὐθύνη ἀπὸ τοῦ συμβεβηκότος, ὡς ἀνατέτακται, ἁμαρτήματος καὶ, εἰ ὑπεύθυνοι κρίνονται, δέξασθαι καθικέτευον ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια πρὸς κάθαρσιν τῶν ψυχῶν αὐτῶν.

Ἡ ἁγία δὲ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία τὴν προσέλευσιν αὐτῶν δεξαμένη, διὰ τῆς δεσποτικῆς θεΐας μεγαλειότητος κανονικῶς τὰ κατ᾽ αὐτοὺς ᾠκονόμησεν. Ὅθεν ἐργάτας μὲν φόνου τούτους οὐδαμῶς κρίνεσθαι διέγνω· τὸ μὲν γὰρ ἔργον τοῦ φόνου ἑτέρᾳ χειρὶ ἐξειργάσατο, ὁ τούτων δὲ σκοπός, τῷ κατὰ χώραν ἔθει ἀκολουθῶν, οὐ πρὸς χύσιν ἀπέβλεπεν αἱμάτων, ἀλλὰ παίγνια. Ὅτι δὲ τὰ παίγνια ταῦτα τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖ˘ κανόσιν ἀπηγορευμένα τυγχάνουσιν ὡς ἐκ τῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης καὶ μέθης ὁρμώμενα, ὁποῖα δὴ τὰ λεγόμενα Βοτὰ καὶ Βρουμάλια καὶ αὐτὰ δὴ τὰ Ῥουσάλια καὶ ἕτερα τούτοις παραπλήσια, καὶ τούτου ἕνεκεν ὑπεύθυνοι κρίνονται ὡς ἔργου ἀνόσιον μετιόντες τοῦ τῶν χριστιανῶν βίου ἀλλότριον, διὰ τοῦτο ἀποσχέσθαι μὲν τῶν τοιούτων παιγνίων καθόλου τούτοις παρηγγυήσατο, ἐπιτιμίοις δὲ αὐτοὺς καθυπέβαλε πρὸς τὴν τοῦ ἐντεῦθεν μολυσμοῦ κάθαρσίν τε καὶ καρδίας ἀνάνηψιν καὶ ἀπαλλαγὴν τοῦ τοιούτου παραπτώματος.

Καὶ κελεύομεν, αὐτοῖς ἐπὶ τρισὶν ἔτεσιν ἀκοινωνήτους αὐτοὺς τῶν ἁγιασμάτων γενέσθαι, τὸ εφ᾽ ἑνὶ τούτων ἀποσχέσθαι μόνον τοῦ κρέατος, τὸ πᾶσαν τατράδα καὶ παρασκευὴν ξηροφαγεῖν, ἄρτῳ μόνῳ καὶ ὕδατι καὶ ὀσπρίοις καὶ λαχάνοις ἀρκουμένους, καὶ τὸ ἑκάστης ἡμέρας τεσσαρακοντάκις γονυκλιτεῖν, ἄνευ σαββάτου καὶ κυριακῆς καὶ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν. Καὶ εἴπερ μέντοι τίς ἐξ αὐτῶν ἐν τῷ μεταξὺ τῶν εἰρημένων τριῶν ἐτῶν νόσῳ πωριπέσοι, θάνατον ἀπειλούσῃ, τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων ἀξιωθήσεται καὶ οὐδαμῶς ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ταύτης εἰρχθήσεται.

Ὅτι δὲ τὸ ἀπανεφωνημένον ἔργον βδελυκτόν ἐστιν καὶ ἀπόβλητον τῆς τῶν χριστιανῶν καταστάσεως, καθὰ δὴ τοῖς τε ἱεροῖς κανόσι καὶ τοῖς φιλευσεβέσι νόμοις δοκεῖ, τούτου χάριν ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία διὰ τοῦ παρόντος γράμματος ἀφορισμὸν ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος ἐπανατείνει τοῖς τε τὴν δημοσιακὴν ἐξουσίαν ἐν τῇ χώρα τοῦ Μολισκοῦ διαζωννυμένοις καὶ πᾶσι τοῖς ἐντοπίοις ἢ ἐξ ἄλλων χωρῶν ὡρμωμένοις καὶ ἐν αὐτῇ κατοικοῦσιν, ὥστε μηκέτι τοῦ λοιποῦ μήτε μετέρχεσθαι τὸ τοιοῦτον θεοστυγὲς ἔργου, μήτε διεγείρειν εἰς τοῦτο τοὺς ἁπλουστέρους τὲ καὶ ὑποδεεῖς ἐν τῷ συνεργίαν τούτοις παρέχειν· εἰδέναι γὰρ ὀφείλουσιν ἅπαντες, ὡς ἀλλότριοι ἔσονται τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἁγίας αὐτοῦ ἐκκλησίας. Τίς γὰρ κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος, ὡς φησὶν ἀπόστολος, τίς δὲ συμφώνησις Χριστοῦ προς Βελίαρ;

Ὅθεν καὶ οἱ ἀναγεγραμμένοι ἄνδρες ὡς ἐξομολογησάμενοι τὸ κακὸν μετὰ κατάύξεως καὶ ἤδη Θεοῦ χάριτι διὰ τῶν δωδομένων αὐτοῖς ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων καθηράμενοι, πάσης χειρὸς ἐξουσιαστικῆς, τιμωρῆσαι τούτοις ἐπιβαλλομένης ἢ ζημιῶσαι, πάντη ἐλεύθεροι ἔσονται, γινώσκαιν ὀφείλοντος τοῦ ὁπωσδήποτε τούτοις ἐπηρεάσαι ἐπιχειρήσαντος, ὡς ἀφωρισμένος ἔσται ἀπὸ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας, οἷα τοὺς πρόσφυγας αὐτῆς κακώσεσιν ὑποβάλλειν ἐπιχειρῶν.

Ἐγράφη ταῦτα καὶ συνήθως βεβαιωθέντα ἐδόθη τοῖς ἀναγεγραμμένοις ἀνδράσιν, ἵν᾽ ὦσιν αὐτοῖς εἰς ἀσφάλειαν, προκομισθῆναι ὀφείλοντα τῷ κατὰ χώραν ἀρχιερεῖ, ὡς ἂν ἐπ᾽ ἐκκλησίας ἀναγνωσθῶσιν καὶ ἐπιγνωσθῶσιν τοῖς ἐγχωρίοις ἐξουσιασταῖς τε καὶ οἰκήτορσιν.

За русалиите

Еди кой си и еди кой си, по произход от темата Молиск, като прибягнаха до светата Божия църква и като се представиха на всесветейшия наш владика – архиепископа на цяла България, изповядаха един грях, разказвайки, че в техния край съществува старинен обичай, който се нарича Русалия, според който в седмицата след Петдесетница младежите се събират и обикалят по селата в областта и с игри, хора, вакхически подскоци (βεβακχευμένοις ἅλμασι) и непристойни сценки (σκηνικαῖς ἀσχημοσύναις) подмамват местните жители да им дават подаръци, с които се обогатяват. Тази година и те двамата взели участие, като се присъединили към останалите и се приготвили да обикалят и правят сценки из онзи край. По време на обиколката двама техни другари отишли в една кошара с овце, която видели по пътя и като пристигнали там, поискали сирене от този, който бил главният там. Но тъй като той упорито отказвал да даде, те решили собственоръчно да си вземат. Така помежду им възникнала свада, която преминала в сбиване. Един от тия двамата участници в [русалийските] игри, на име Хризил, цапардосал овчаря с някакво дърво, а той пък веднага измъкнал нож и го забил в сърцето на ударилия го. Така между удара с ножа и смъртта не минало много време, защото човекът умрял веднага.

Това изповядали гореспоменатите мъже и поискали да научат дали и на тях се полага някакво наказание за случилото се прегрешение, както е било изложено, и ако бъдат намерени за отговорни, помолили да получат църковни епитимии, за очищение на техните души.

Светата Божия църква, приемайки тяхната молба, отсъди канонично техния случай в лицето на негово божие величие владиката. Реши се, че те в никакъв случай не бива да се смятат за извършители на убийството, понеже умъртвяването е било извършено от друга ръка. Тяхната цел пък не е била проливането на кръв, а игри, каквито изисква спазването на местния обичай. Но тъй като тези игри са забранени от свещените закони, тъй като произхождат от езическите заблуди и пиянства, каквито са така наречените Вота и Брумалия, както и споменатите Русалии и други подобни на тях, те бяха намерени за отговорни за това, че са участвали в деяние нечестиво и чуждо на християнския начин на живот. Затова им бе заповядано изцяло да стоят настрана от такива игри и ги подложи на църковни наказания, за да се очистят от това осквернение, да се отрезвят техните сърца и се освободят от греха, в който са изпаднали.

Заповядваме им три години да прекарат без да имат право на общение със светите дарове; през една от тях да се въздържат само от месо; всяка сряда и петък да карат на суха храна, задоволявайки се само с хляб, вода, варива и зеленчуци; и освен това всеки ден – без съботите, неделите и господските празници – да правят по четиридесет поклона с подвиване на коленете. Ако обаче някой от тях през тези три години бъде повален от болест, завършваща със смърт, да се удостои с общение със светите дарове и въобще да не бъде възпрепятстван от това в такъв момент.

Понеже споменатото деяние е злочестиво и достойно за презрение от позициите на християнството, каквото то е и според свещените и благочес-

тиви църковни закони, затова светата Божия църква чрез настоящото писмо (γράμμα) заплашва с отлъчване от светата и живоначална (ζωαρχικῆς) Троица представителите на светската власт в областта на Молиск, както и местните хора или тези, които произхождат от други краища, но живеят в нея, ако някога в бъдеще вземат участие в такова богоненавистно деяние или пък подсторват към това по-простите и обикновени хора като съдействат на участниците в него. Защото трябва да се знае от всички, че [така] ще станат чужди на Бога и на Светата Негова църква. Понеже ***какво общо има между светлина и тъмнина и какво съгласие може да има между Христа и Велиара?*** *(2 Кор, 6, 14-15)*

Ето защо и споменатите мъже, които изповядаха с разкаяние [извършеното] зло и вече се очистиха от него по Божие благоволение и чрез наложените им църковни наказания, нека бъдат напълно свободни от всички власти, които биха се опитали да ги накажат или да им навредят. А този, който би се опитал по някакъв начин да им причини някакво насилие, нека знае, че ще бъде отлъчен от светата Божия църква, понеже е дръзнал да стори зло на тези, които са потърсили убежище в нея.

Това беше написано и като се потвърди по обичайния начин, беше дадено на споменатите мъже, за да им служи за гаранция (ἀσφάλεια) и да бъде занесено на архиерея в техния край, за да се прочете в църква и стане известно както на представителите на местната власт, така и на тамошните жители.

* * *

Ponemata diaphora, документ № 131
Περὶ τοῦ ἀκουσίως τὸν οἰκεῖον παῖδα ἀνελόντος, καὶ ὁποίοις ἐπιτιμίοις τὸν Θεὸν ἐξιλεώσηται

Δάκρυσι καὶ θρήνῳ προσήκουσαν ἐξαγόρευσιν ἔθετο σήμερον Δραγάνος ὁ ἀπὸ τοῦ Προσάκου ὁρμώμενος τὴν ἁγιωτάτην τοῦ Θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν καταλαβὼν καὶ πρὸ τῶν ἱερῶν πυλῶν στὰς τοῦ θείου ναοῦ καὶ σχηματίσας ἑαυτὸν τοῖς ὁρῶσιν αὐτὸν εἰς πλήρη συμφορᾶς ἄνθρωπον. Ἔλεγε γάρ, ὡς ἡμέρα τὶς ἦν τῶν ἐπισήμων, καὶ αὐτὸς εἶχε τὸ ὑπ᾽ αὐτὸν νεμόμενον ποίμνιον, οἷα προβάτων ποιμένα ἐκεῖσε προβεβλημένον. Εἶχε δὲ σὺν αὐτῷ καὶ παιδίον ὀκτώετες, ὃ φίλος τούτου υἱὸς ἐτύγχανεν ὄν· καὶ δὴ παρώρμησα τοῦτον τὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἑόρτιον πρός τινα παιδιάν. Ἦν δὲ ἡ παιδιὰ τόξον ἐντείνειν, βέλη ἑτοιμάζειν ἐν τούτῳ καὶ τὸν ὁροθετηθέντα σκοπὸν φιλονεικεῖν βάλλειν ἢ ὑπερβάλλειν ταῖς ἀφέσεσι τῶν βελῶν. Ὑπερέσχεν οὖν ὁ Δραγάνος τῷ προκειμένῳ τῆς παιδιᾶς ταύτης σκοπῷ τοὺς συντοξότας τὲ καὶ συμποίμενας, ἡ δὲ ἐντεῦθεν χαρὰ καὶ δευτέᾳ καὶ τρίτῃ χρήσασθαι τοξουλκίᾳ τοῦτον κεκίνηκεν.

Ἀλλὰ γὰρ ὁ σκότιος τοξευτὴς ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τῇ ἑαυτοῦ φαρέτρᾳ σκεύη θανάτου ἡτοίμασε καὶ τὴν χαρὰν εὐθὺς εἰς πένθος μετεχρωμάτισε· τοῦ γάρ τι Δραγάνου βέλος αὖθις ἀφέντος ἐκ τῆς νευρᾶς, ἐπειδὴ κατ᾽ αὐτὸ ἐκ τῆς τῶν προβάτων ἀγέλης ὁ ἀγαπητὸς τούτου υἱὸς ἔτψχεν ἐκπηδήσας πρὸς συναγωγὴν τῶν προαφεθέντων βελῶν, φθάνει τοῦτον ἐξ ἀνελπίστων, φεῦ, τὸ βέλος τὸ

πατρικὸν καὶ αὐθημερὸν εἰς ᾅδην παραπεμπει τὸν φίλτατον, τὸν ἐγκάρδιον, καὶ οὕτω τοῦ παιδὸς ἀνδροφόνος ἀθρόον ὁ πατὴρ ἀναπέφηνεν. Ἀλλὰ τὰ μὲν τῆς ἐξομολογήσεως τοῦ ἀναγεγραμμένου ἀνδρὸς ἦσαν ἐν τούτοις.

. . . . . .

Σὺ δέ, πανιερώτατε Στρουμίτζης ἀρχιερεῦ, ὑφ᾽ ὃν τελεῖ, ὡς μανθάνομεν, τὸ χωρίον, ἔνθα ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐστὶ κατοικῶν, τὰ τῆς ἐξομολογήσεως τούτου ἐξετάσας, εἰ μὲν οὕτως ἔχοντα ταῦτα εὑρήσεις, εἰ δὲ ἄλλως, οἰκονόμησον αὐτόν, καθὼς ἂν συνίδῃς δέον ἀκολούθως τοῖς τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων θεσπίσμασιν. Οὐδεὶς δὲ τῶν ἀρχοντικὴν ἢ δουκικὴν περιεζωσμένων ἐξουσίαν χεῖρα ἐπιβαλεῖ εἰς κακῶσαι τὸν Δραγάνον ἢ ζημίαν τούτῳ ἐπαγαγεῖν τοῦ εἰρημένου πλημμελήματος ἕνεκεν, εἰ μὴ βούλεται ὑπεύθυνος εἶναι τῷ ἀπὸ τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ἀφορισμῷ ὡς τὸν ταύτης τιμωρούμενος πρόσφυγα.

За неволното погубване на собствено дете и посредством какви църковни наказания може да бъде омилостивен Господ [в този случай]

*Като пристигна днес при светейшата Божия велика Църква и застана пред свещените двери на Божия храм, Драган (*Δραγάνος*) – по произход от Просек – с подобаващо проливане на сълзи и [издаване на] ридания показа на тези, които го видяха, че е човек, [изпаднал] в крайно нещастие. Той разказа, че един празничен ден бил със стадото, което пасял, понеже тогава бил определен за овчар (*πρόβατα*). Със себе си водел и осемгодишно момченце, което било скъпият му син. Празникът на онзи ден го подтикнал към игра. А тя се състояла в опъване на лък, поставяне на стрели и състезание за достигане и надхвърляне на определената цел чрез изстрелите. Тъй като Драган надминал другите стрелци и негови другари овчари по отношение на определената за играта цел, радостта му поради този факт го накарала да опъне лъка си и втори, и трети път.*

Но Стрелецът на мрака изневиделица му приготвил смъртоносно оръжие от собствения му колчан и радостта мигновено се превърнала в скръб. Тъкмо Драган пуснал поредната стрела от тетивата и в същото време скъпият му син изскочил откъм овчето стадо и се втурнал към групата на стрелящите с лък. Уви, не е за вярване, но бащината стрела го улучила и изпратила още същия ден най-милото и най-скъпото му [същество] в подземното царство. Така бащата се превърнал негласно в убиец на собственото си дете. Това съдържаше изповедта на гореспоменатия човек.

.....

А ти, всесвети архиерее на Струмица, под чиято [църковна юрисдикция] се намира — както научихме — селото, жител на което е въпросният човек, да разследваш изповедта му, дали нещата в неговия разказ са се случили точно така, и да го напътиш в спазването на наложените му църковни наказания. В противен случай постъпи с него така, както смяташ че подобава според определенията на църковните и Божии закони. Никой обаче от облечените с власт на архонти

или дукове да не вдига ръка срещу Драган и да не му причинява зло заради споменатото прегрешение, ако не иска да попадне под отлъчване от светата Божия Църква, задето е наказал прибягналия към нея.

* * *

Ἐκλογὴ σὺν Θεῷ ἐκ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν ἁγίων πατέρων εἰς τὸ κανονίζεσθαι καὶ διορθοῦσθαι τὰ ψυχικὰ σφάλματα

.....

Τὰ γὰρ σατανικὰ παίγνια, ἃ νεδάλας μὲν βαρβαρικῶς καλοῦσιν οἱ Βούλγαροι, νυκτερινὰς δὲ ἔχουσιν ἀνδρῶν ἐπιμιξίας ἐπὶ τὸ παίζειν δῆθεν συναγομένων, κἀντεῦθεν τὰ τοῦ σκότους ἔργα χυδαῖα τελούμενα, φθορὰς δὲ σωμάτων καὶ μοιχείας, ἔτι κλοπὰς καὶ ἐμπρησμοὺς καὶ ληστείας καὶ ὅσα τούτοις ἑπόμενα κωλύεσθαι παρὰ τῶν ἱερῶν τῆς τοιαύτης ἐνορίας. Ἐπισκήπτομεν δὲ καὶ παραγγέλλομεν, κἂν μὲν ᾖ δυνατόν, τὰς ἐπὶ παιγνίων συνελεύσεις ἀποπαυθῆναι· τοῦτο ἐπαινοῦμεν καὶ ἀποδεχόμεθα. Τὸ γὰρ παίζειν ἀεὶ καὶ μετεωρίζεσθαι τὰς ψυχὰς κακίας ἐστὶν ἁπάσης γεννητικὸν καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον ἀφ' ἡμῶν βάλλει καὶ πρὸς ἀπηγορευμένας ἐργασίας παρακινᾷ. Εἰ δὲ τὸ χρόνιον ἐν τῷ κακῷ ἔθος καὶ τὸ τῶν γνωμῶν τοῦ λαοῦ βάρβαρον ἀκατάλυτον παρ' αὐτοῖς τὴν τῶν παιγνίων συνήθειαν τέθεικεν, οἰκονομίας λόγῳ καὶ συγκαταβάσεως τοῦτο ὑποτιθέμεθα ὥστε χωρὶς ἐπιμιξίας ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν μὴ ἐν νυκτί, ἀλλ' ἐν ἡμέρᾳ ταύτας τὰς νεδάλας τελεῖσθαι· ἐν γὰρ τῷ φωτὶ τὰ τοῦ σκότους ἔργα αἰσχύνῃ βάλλεται καὶ ἀσθενὲς τὸ κακὸν γίνεται. Εἰ μὲν οὖν καὶ ὁ λαὸς ἅπας εὐπειθὴς εὑρεθῇ, τῷ Θεῷ χάρις τῷ εἰς τὰ τῆς καρδίας αὐτῶν ὦτα λαλήσαντι· τοὺς γὰρ πατέρας τῶν νέων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν τὴν παραγγελίαν ἐκ τῶν ἱερέων δέχεσθαι νουθετοῦμεν ὥστε κωλύειν τὰ ἴδια τέκνα ἐπὶ παιγνίῳ συνάγεσθαι· οἷος νῦν παρ' ἡμῶν λόγος συγκαταβάσεως οἰκονομεῖται. Εἰ δέ τινες τῶν πατέρων τῷ λόγῳ οὐχ ὑποκύψουσιν, οὐδὲ τὰ ἴδια τέκνα σωφρονίζειν καὶ ἀπέχειν τῆς κακῆς ὁδοῦ ταύτης θελήσωσι, μένειν τὰς οἰκίας αὐτῶν πάσης ἱερατικῆς εὐλογίας ἐστερημένας καὶ αὐτοὺς τῆς ἁγίας κοινωνίας ἀπείργεσθαι, ἕως ἂν δῷ ὁ Θεὸς τούτοις ἐπίγνωσιν καὶ ἀνανήψωσιν ἐκ τοῦ σκότους τῆς ἀγνωσίας. Εἰ δὲ καὶ τοῖς γονεῦσιν ἀπειθοῦσι τὰ τέκνα, ἅπαξ καὶ δὶς παρ' αὐτῶν παιδευθέντα, τοὺς μὲν γονεῖς ἀνεγκλήτους εἶναι, τὰ δὲ τοιαῦτα παιδία καὶ παρὰ τῶν ἱερέων ἐπιτιμάσθωσαν καὶ ἔξω τῆς ἐκκλησίας βάλλεσθαι καὶ τῶν ἁγιασμάτων στερεῖσθαι καὶ τοῦ λοιποῦ χριστιανικοῦ πλήθους ἀποβάλλεσθαι καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν πίστεως ἐξουθενεῖσθαι, ἕως ἂν τῇ τε τῆς ἐκκλησίας ἐπιτιμήσει καὶ τοῖς τοῦ λαοῦ παντὸς ὀνείδεσιν εἰς σύνεσιν ἔλθωσιν.

Ἔτι καὶ τοῦτο γίνεσθαι παραγγέλομεν, τὰς μὲν κόρας μετὰ τὸ ὑπερβῆναι τὸν δωδεκαετῆ χρόνον, τοὺς δὲ νέους μετὰ τὸ ὑπερβῆναι τὴν τεσσαρεσκαιδεκαετίαν μὴ ἄλλως ἀξιοῦσθαι τῆς κοινωνίας, εἰ μὴ πατρᾶσι πνευματικοῖς τὰ ἑαυτῶν ἐξαγορεύσωσι πταίσματα, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο αὐτοῖς ἐφόδιον μέγα καὶ εὐφρωσύνη γενήσεται.

.....

Избрани с Божията помощ божествени и свети правила на светите апостоли и на светите отци [на Църквата] за осъждане и изправяне на духовните прегрешения

……

Сатанинските игри, които българите наричат на неелинския си език (βαρβαρικῶς) ***недели*** (νεδάλας)*, представляват нощни сборища на [жени и] мъже, които се срещат уж за игра, но вършат вулгарните* ***дела на мрака*** *(Рим. 13, 12): плътска развала и разврат, а и кражби, палежи и разбойничества, както и всичко останало, от което ги възпират свещениците от онази енория. Затова повеляваме и заръчваме, доколкото е възможно, тези сборища и игри да бъдат прекратени – това бихме искали и така ви съветваме. Играта винаги възбужда душите и е извор на всякакво зло, а освен това ни отклонява от страха Божи и ни тласка към престъпни дела.*

Ако обаче този обичай се е сраснал със злото и ***неелинската*** (βάρβαρον) *природа на народа не може да бъде променена по отношение на традиционните вече игри, поради* ***икономия*** (οἰκονομίας) *и снизхождение ги разрешаваме при условие, че не се допуска съвместно участие на мъже и жени и че тези така наречени* ***недели*** *стават денем, а не през нощта. Защото светлината кара* ***делата на мрака*** *(Рим. 13, 12) да изпитват срам и от това злото губи своята сила.*

Ако целият народ послуша това, защото Божията благодат ***ги накара да отворят ухото си и укрепи сърцето им*** *(Псал. 9, 38), предупреждаваме ги да се подчинят на свещениците, които ще им предадат нашата заповед: бащите на младите момчета и момичета да не разрешават на децата си да се събират заедно за посочените игри; такова е нашето снизходително предписание. Ако някои от посочените родители не се подчинят на тази заповед и не желаят да вразумят децата си и да ги отклонят от пътя на греха, нека целите им домакинства останат лишени от свещенически благослов, а те самите да не бъдат допускани до светото причастие, докато даде Бог да се поучат и да се отърсят от заблудите на мрака. Ако ли пък децата не послушат бащите си, които са ги предупредили не един или два пъти, тогава родителите не са виновни, а самите деца трябва да бъдат наказани от свещениците с изгонване от общение с Църквата и с лишаване от свещените ѝ дарове. Всички християни трябва да странят от тях и те да бъдат презирани от Христовата вяра, докато това църковно наказание и ненавистта на целия народ ги върне към правия път.*

Нареждаме още следното: такива момичета – след навършване на дванадесетгодишна възраст, и момчета – след като станат на четиринадесет години, по никакъв начин да не бъдат удостоявани с причастие, ако не изповядат своите грехове на духовните си отци, защото това ще бъде от голяма полза и добър урок за тях.

……

EVIDENCE ABOUT BULGARIAN TRADITIONAL GAMES AND CUSTOMS IN BYZANTINE DOCUMENTS FROM THE EARLY THIRTEENTH CENTURY

Iliya G. Iliev

Recently evidence about everyday life of the medieval Bulgarians has been increasingly drawing the attention of the historians who deal with Middle Ages. And it also is more and more often the subject of interdisciplinary research. The literary heritage created within the territory of the Archbishopric of Ohrid is especially rich in material on that issue. And it is worth noticing that the archbishop of this church called himself church pastor of "the whole Bulgaria" from the very beginning of the creation of the See in the 11th century to its end in the 18th century.

Part of the evidence on the Bulgarian traditional games and customs discussed here, belongs to the renowned collection of documents of the Archbishopric from the first decades of the 13th century, compiled when Demetrius Chomatianus possessed the See of Ohrid (1216–1236?). The article analyses only three interesting cases outlining the popular customs of that remote epoch. The systematic study of the literary heritage of the Archbishopric of Ohrid, and of the other sources of information about the history of our people would result in more complete knowledge of the less known but not in the least less important side of the Bulgarian history – the everyday life of ordinary people.

ОТНОСНО ОРИГИНАЛНОТО СТАРОБЪЛГАРСКО НАИМЕНОВАНИЕ НА СТОХЪЛМИЕТО

Марин Петков

Местност на име Стоте хълма или Стохълмие (*Ἑκατὸν βουνοὺς*) се споменава за пръв път в гръцки извори от XI в. За нея Скилица уточнява, че местното население я наричало така[1]. Ана Комнина също говори за географска област с подобно име (*Ἑκατὸν Βουνῶν*)[2]. Въпреки трудностите при определяне местонахождението на тази област, е вън от съмнение, че тя се намира на юг от Дунава, някъде в района от делтата на реката докъм Източна Стара планина[3].

При все, че точната локализация на Стохълмието е сама по себе си важна, стои открит въпросът за оригиналното старобългарско наименование на местността. На пръв поглед сякаш това не е проблем, защото името изглежда да е засвидетелствано в „Български апокрифен летопис“, един старобългарски паметник от втората половина на XI в.[4] Там недвусмислено е казано, че районът от Дунав до морето е бил населен „с множество люде“, за чиито владетел бил поставен цар Слав. Той изградил в тази област сто могили (**•р҃• могы(л)**) и получил името „стомогилен цар“ (**•р҃• могил’ цр҃ь**)[5]. Макар че текстът е легендарен, т. е. до голяма степен информацията в него е невярна, все пак въпросният пасаж е много важен, защото от него могат да се направят два съществени извода. Първото заключение е свързано със старобългарската дума **могыла**, която значи „възвишение, могила, хълм“[6] и е можела да обозначава и естествено, и изкуствено възвишение. От информацията в текста се вижда, че става въпрос за изкуствено създадени могили, а не за естествени образувания. Второто заключение е, че в текста никъде не се споменава името на местността, в която са били издигнати стоте могили на цар Слав. Така че в домашни извори нямаме засвидетелствано средновековното българско

---

[1] *Scylitzae-Cedreni.* Historiarum Compendium, 594_4–602_8. – ГИБИ, VI. С., 1965, 317 (за локализацията вж. бел. 3), 319.

[2] *Annae Comnenae.* Alexias, VII, 5. – ГИБИ, VIII. С., 1971, 68 (за локализацията вж. бел. 2).

[3] Относно определянето на точното местоположение на Стохълмието вж. цитираната литература в *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, под редакцията на проф. Димитър Ангелов, фототипно издание. С., 1970, с. 282, бел. 1; *Тъпкова-Заимова, В.*, *А. Милтенова*. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, с. 81, 203, бел. 9; *Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. С., 1976, с. 78, бел. 31.

[4] *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 273 сл.; *Тъпкова-Заимова, В.*, *А. Милтенова*. Цит. съч., 192 сл.

[5] Вж.: *Тъпкова-Заимова, В.*, *А. Милтенова*. Цит. съч., с. 195.

[6] *Иванова-Мирчева, Д.*, *А. Давидов*. Малък речник на Старобългарския език. В. Търново, 2001, с. 202.

име на Стохълмието. Именно откъслечният характер на информацията около Стохълмието е и причината тази местност да се среща в специализираната литература с няколко названия: *Стоте хълма*, *Стохълмие*, *Сто могили* или *Стомогилие*. И все пак, според мен има някои данни, които биха могли да се окажат полезни при решаване на този проблем.

В село Радоливо в един акт от 982 г. е засвидетелстван някой си *Παῦλος τοῦ Στογόριτζι*, чието име четем наред с тези на останалите парици от български произход[7]. Докато първото име на въпросния Павел Стогорици без съмнение е лично, то не е съвсем ясно какво е второто. От една страна то може да се тълкува като лично. В изворите, макар и рядко, се срещат българи, носещи две имена, като едното е християнско, а другото – домашно. Добър пример са Борис-Михаил, Гаврил-Радомир, Теодора-Косара, Иван-Владислав. Такава практика на именуване със сигурност се е срещала не само сред аристокрацията, но и сред простолюдието. Втора възможност за тълкуване на името е то да е бащино (патроним). Името не може да бъде майчино (матроним), защото пред него стои членът *τοῦ* (за мъжки род), а не *τῆς* (за женски род). От друга страна, ако *Стогорици* беше женско име, то в родителен падеж трябваше да очакваме формата *Στογόριτζις*. От тук следва, че ако *Стогорици* е антропоним, то е или славянското име на парика Павел, или на неговия баща. Тогава тук имаме двукомпонентно лично име с първи елемент числителното *сто* и втори – съществителното *гора*. Действително *гора*, макар и рядко, се среща като личноименна основа (например в *Горан*, *Горица* и др.)[8]. Проблемът е, че *сто* не се среща никъде в славянските личноименни системи[9]. Оттук следва, че вероятността *Стогорици* да е лично име е пренебрежимо малка.

Тогава остава другата възможност – *Стогорици* да е прозвище, прякор или фамилно име, макар че поради липса на достатъчно данни е невъзможно да се определи по-точно функцията му. Едно е сигурно – името без съмнение произхожда от местно име. Такива случаи се срещат достатъчно често в изворите. Така в същия документ от 982 г. четем например името на *Ἀβράμος ὁ Λοζικιώτης*, където *Λοζήκην* е място в източната част на полуостров Халкидики[10], както и на *Νικόλαος Τζετριλέαχας*[11]. Подобни примери се срещат и в следващите векове. В един практик от 1152 г., издаден в тема Струмица, са споменати парици, чиито втори имена са

---

[7] *Божилов, И.* Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 45.

[8] *Заимов, Й.* Български именник. С., 1988, с. 67. От своя страна С. Илчев определя имената, съдържащи тази личноименна основа, като произлезли от *Григор* и едва по-късно преосмислени по *гора*. Вж.: *Илчев, С.* Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969, с. 138.

[9] Наистина у *Заимов, Й.* Цит. съч., с. 207 се среща *Стобор*, тълкувано от автора като „да се бори със сто души, да бъде много силен, храбър“, но поради липса на указан извор и век на засвидетелстване то е твърде несигурно, още повече че може да се отнесе към съществителното *стобор* „ограда“ и така семантично да се сближи с имена от типа на *Градимир*, *Градислав*, *Градина* и др.

[10] *Божилов, И.* Цит. съч., с. 63, бел. 302.

[11] Това име има две тълкувания. Според Й. Заимов *Четирилеха* е селище на Халкидики. Вж.: Български етимологичен речник. Т. 3. С., 1986, с. 378, но може да бъде също и прозвище със значение „този, който притежава четири ниви“. Вж.: *Lefort, J.* Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine – Castrum 4: Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age, éd. *J.-M. Poisson*. Rome/Madrid, 1992, 161–171, тук 167.

по местни имена (най-вече селища, но също и местности): *Συμεὼν ὁ Ῥουλινιώτης* (по местността Рулина), *Γεώργιον τὸν Σέρβον* (от Сервия?[12]), *Στέφανον τὸν Σεριώτην* (от Сяр), *Μιχαὴλ τὸν Σκοπιώτην* (от Скопие), *Βελὴν Ὀφτζαπολίτην* (по местността Овче поле)[13].

Следователно няма никакви пречки да смятаме, че второто име на Павел Стогорици идва от название на местност. Остава само да се изтълкува името. Първата част, числителното *сто*, е напълно ясна. Вторият компонент е съществителното *горици*. Без съмнение това е множественото число на *горица*, което от своя страна е умалително на старобългарската дума **гора** „планина; възвишение“, с помощта на която се превежда гръцката дума *ὄρος* „планина“[14]. Умалителното съществително **горица** „малка планина, хълм“ не е засвидетелствано в старобългарски (разбира се, съществуването му в езика не подлежи на съмнение[15]), но се среща в староруски текстове от XI в., където означава „малка планина, възвишение, хълм“[16] и чрез нея се превежда именно гръцката дума *βουνός*, употребена от гръцките хронисти Скилица и Ана Комнина за обозначаване на местността Стохълмие. Като се вземе предвид, че староруските преводи до голяма степен са били повлияни от старобългарската преводаческа традиция, то можем да допуснем, че и в старобългарски преводи незасвидетелстваната дума „**горица**“ е превеждала гръцката дума *βουνός*. Следователно може да се допусне и обратният процес: „**горица**“ да се е превеждала на гръцки с *βουνός*.

В такъв случай второто име на парика Павел е образувано от местното име Сто хълма. Що за местност е била тя и къде се е намирала, дали е идентична със Стохълмието от хрониките, не може да се каже със сигурност. Напълно възможно е на територията на Балканите да има две (а защо не и повече) местности с име Сто хълма[17]. Няма спор, че доказателственият материал в подкрепа на твърдението ми, че оригиналното българско наименование на Стохълмието е било всъщност Сто горици, има косвен характер. По тази причина на този етап това твърдение остава само хипотеза. И все пак, струва ми се, твърде вероятно е предците на въпросния Павел да са се преселили от Североизточна България (кога и по какви причини е невъзможно да се посочи) в Радоливо на Атон и от местното население да са полу-

---

[12] Името би могло да се тълкува и като Георги Сърбин. Основание за това дава обстоятелството, че сред останалите парици е споменат и Василий Ромей, от което следва, че основното население е било неромейско, т. е. българско, като представителите на други народности са били изрично назовавани, срв. също още *Божилов, И.* Цит. съч., бел. 260.

[13] Acta monasterii Eleusae – ГИБИ, VII. С., 1968, с. 89.

[14] Старобългарски речник. Т. 1. **я–н**. С., 1999, с. 358 сл.; за староруски вж.: *Срезневский, И. И.* Словарь древнерусского языка, репринтное издание. Т. 1. Ч. 1. А–Д. Москва, 1989, с. 551; *Miklosich, F.* Lexikon Palaeslovenco-Graeco-Latinum, emendatum auctum. Wien, 1862–1865, p. 136.

[15] Вж.: *Геров, Н.* Речник на българския език. Фототипно издание. Ч. 1. А–Д. С., 1975, с. 235, където *горица* означава „малка гора“, но също и „малък връх, могилка“; Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, под редакцией члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева, 7. Москва, 1980, с. 45.

[16] *Срезневский, И. И.* Цит. съч., с. 554.

[17] Това твърдение се подкрепя от Иречек, който споменава за местност с подобно име на р. Прут (по *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 282, бел. 1.

чили прозвище, указващо техния произход. Такава практика на назоваване, както видяхме по-горе, безспорно е съществувала през Средновековието.

ON THE ISSUE OF THE ORIGINAL MEDIEVAL BULGARIAN TOPONYM "THE HUNDRED HILLS"

Marin Petkov

The present article is an attempt at revealing the real medieval Bulgarian name of a region in the northeast of Bulgaria mentioned in Greek chronicles from the 11th century as *Ἑκατὸν βουνοὺς* 'hundred hills'. In a 10th century praktikon from Athos a Bulgarian villager named *Paul Stogoritzi* is mentioned. It is quite possible that the name *Stogoritzi* derives from a toponym which could refer to *Ἑκατὸν βουνοὺς*.

ДВЕ СРЕДНОВЕКОВНИ КИТАЙСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА ВИЗАНТИЯ

Искра Мандова

Предложените тук текстове са преведени от китайски език фрагменти от свитъци от стара и нова история на династия Тан (618–907), отнасящи се само за Византия.

„Стара история на династия Тан“ (Jiu Tang Shu, *Дзиу Тан Шу*) е една от 25-те династийни истории, запазен в китайската историография и се състои от 200 *дзюана* (свитъка). Нейни основни съставителя са *Лиу Сю* (Liu Xu) и *Джан Джаоюен* (Zhang Zhaoyuan) по времето на династия късна Дзин (936–946). Свитък 148 – „Западни армии“, включва информация за страните и царстватана запад от танската империя като Непал, Гаочан, Индия, Персия, Византия, арабите и др.

„Нова история на династия Тан“ (Xin Tang Shu, *Син Сан Шу*) е създадена от група историографи под резакторското ръководство на *ОуянСиу* (Ouyang Xiu) и *Сун Чи* (Song Qi). Състои са от 225 *дзюана*, писани в продължение на седемнадесет години, и е официално представена в императорския дворец през 1060 г. (династия Сун). Представеният по-долу фрагмент е от свитък 146 – „Западни региони“, (2 част), в който също така има седения за арабите, царство Кан (Самарканд), царство Ан (Бухара), царство Шъ (Ташкент) и др.

Китайските текстове са дадени на опростен китайски език, а оригиналите са от JIU TANG SHU (Zhuan, Liexhuan 148, Xirong, p.p. 5313–5314) и XIN TANG SHU (Zhuan, Liexhuan 146 xia, Xiu xia, p.p. 6260–6261), Изд. „Джунхуа шудзю“ (Zhonghua shuju), Шанхай, 1975.

新唐书

列传第一百四十六下　西域下

拂菻，古大秦也，居西海上，一曰海西国。去京师四万里，在苫西，北直突厥可萨部，西濒海，有迟散城，东南接波斯。地方万里，城四百，胜兵百万。十里一亭，三亭一置。臣役小国数十，以名通者曰泽散，曰驴分。泽散直东北，不得其道里。东度海二千里至驴分国。

重石为都城，广八十里，东门高二十丈，扣以黄金。王宫有三袭门，皆饰异宝。中门中有金巨称一，作金人立，其端属十二丸，率时改一丸落。以瑟瑟为殿柱， 水精、琉璃为栊，香木梁，黄金为地，象牙阖。有贵臣十二共治国。王出，一人挈囊以从，有讼书投囊中，还省枉直。国有大灾异，辄废王更立贤者。王冠如鸟翼， 缀珠。衣锦绣，前无襟。坐金■榻，侧有鸟如鹅，绿毛，上食有毒辄鸣。无陶瓦，屑白石垩屋，坚润如玉。盛暑引水上，流气为风。男子翦发、衣绣，右袒而帔，乘 辎軿白盖小车，出入建旌旗，击鼓。妇人锦巾。家訾亿万者为上官。

俗喜酒，嗜干饼。多幻人，能发火于颜，手为江湖，口幡眊举，足堕珠玉。有善医能开脑出虫以愈目眚。土多金、银、夜光璧、明月珠、大贝、车渠、码□、木 难、孔翠、虎魄。织水羊毛为布，曰海西布。海中有珊瑚洲，海人乘大舶，堕铁网水底。珊瑚初生磐石上，白如菌，一岁而黄，三岁赤，枝格交错，高三四尺。铁发 其根，系网舶上，绞而出之，失时不敢即腐。西海有市，贸易不相见，置直物旁，名鬼市。有兽名勃，大如狗，犷恶而力。北邑有羊，生土中，脐属地，割必死，俗 介马而走，击鼓以惊之，羔脐绝，即逐水草，不能群。

贞观十七年，王波多力遣使献赤玻瓈、绿金精，下诏答赍。大食稍强，遣大将军摩拽伐之，拂菻约和，遂臣属。乾封至大足，再朝献。开元七年，因吐火罗大酋献师子、羚羊。

Стара история на династия Тан

Свитък 148
Западни армии
(фрагмент)

Фулин *(Византия), още наричана* ***Дачин****, е отвъд западните морета, а* ***Буосъ*** *(Персия) се намира на югоизток от нея. Територията ѝ е голяма – повече от 10 000* ***ли***[1]*, има 400 града, обединени в области. Дворците и къщите са направени от кристал и гланцирани тухли. Сенатът, който управлява страната, се състои от 12 души. Когато императорът излиза с кола, с него има човек с чанта, който да го придружава. В тази чанта обикновените хора пускат своите проблеми (въпроси), написани на хартия. Императорът, когато се върне в двореца, ги чете и преценява как да ги реши. Техните императори не са обикновени хора – те се избират от сената и са само надарени хора. Ако в страната има бедствия или болести, или климатичните условия не са добри за реколтата, го детронират. Императорската корона прилича на птица с разперени крила. Тя и огърлицата на владетеля са обсипани със скъпоценни камъни, а одеждите му са много изящни и красиви, и не се отварят отпред*[2]*. Тронът му е декориран със злато. Има птица, приличаща на гъска, със зелена перушина, която стои на възглавница до императора и когато храната му е отровена – кряка. Стените на столицата са направени от камък, много са високи и са трудни за прекатерване. Там живеят повече от 100 хил. семейства, а на юг от столицата има голямо море. На източната стена (на столицата) има голяма порта, висока повече от 20* ***джана***[3] *и от горе до долу е покрита със злато. Блясъкът ѝ може да се забележи от няколко километра. За да стигнеш до дома на императора трябва да минеш 3 порти, които са така гравирани, че разкриват невиждани богатства. На арката на втората порта е закачена голяма златна везна, в единия край на която има дванадесет златни топчета, съответстващи на дванадесетте периода, на които е разделен денят. Там има и човек от злато в нормален човешки размер и на всеки времеви период по една златна топка пада много шумно и абсолютно точно показва часа. Колоните на двореца са направени от мрамор, подът е от злато, а вратите – от слонова кост. Гредите на покрива са от ароматно дърво. Няма тухли, а мозайка по стените, която е толкова ситна и лъскава, че изглежда сякаш е направена от скъпоценни камъни. Когато дойдат най-горещите дни от лятото и хората се пукат от жега, провеждат вода до тавана, но как го правят това – никой не знае. Даже и да се взираш, можеш само да чуеш шума на водата по тавана. Тази вода се стича толкова бързо по четирите стрехи на къщата, като водопад, че създава хладен вятър – много впечатляващо!*

Обичаи: Мъжете се подстригват и са наметнати през лявото рамо. Женските дрехи не се откопчават, а жените покриват главите си с прекрасни

---

[1] *ли* – мерна единица за дължина, равна на 500 м. Следователно 10 000 *ли* = 5 000 км.

[2] Има се предвид, че не са с копчета.

[3] *джан* – мерна единица, равна на 3,3 м.

кърпи. Ако събереш 100 млн. (пари) можеш да достигнеш по-високо обществено положение. Там има агънце, което се ражда от земята, а местните хора чакат времето когато ще се появи на бял свят и строят стени около него, за да го предпазят от другите животни да не го изядат. Пъпната му връв е свързана с пръстта, но прекъснеш ли я – ще умре. Само човек с ризница, яздещ кон и биещ барабан ако го уплаши – то изпищява, къса пъпната си връв и тръгва да търси вода и трева. Хората се подстригват и носят хубави дрехи. Возят се в коли с бял покрив, на влизане и на излизане има човек, който бие барабан и друг – със знаме. В земята им има много злато, сребро и скъпоценности: нефрит, който свети ярко в тъмнината, бляскави перли, рог от носорог, големи миди, тридакна[4], ахат, пера от синьо рибарче, корал, кехлибар – повечето от скъпоценностите на Запада произлизат от тази държава. Император ***Янди*** *от династия Суй няколко пъти е изпращал хора при* ***Фулин****, но незнайно защо не са стигали до там.*

През седемнадесетата година от периода ***Джънгуан*** *(643 г.) византийският император[5]* ***буодуоли***[6] *изпратил по пратеници в дар на китайския червен кристал, зелен кристал и други неща, а в отговор получил от* ***Тай Дзун***[7] *императорски декрет и най-хубавата коприна.*

*Държавата на арабите (****Дашъ****) започна да става все по-могъща, постепенно да превзема много страни, а големите армии на Муавия[8] атакуваха тяхната (на Фулин) столица. Те подписаха мирен договор с Византия като се задължават да ѝ изплащат годишен данък във вид на пари и коприна. През втората година от периода* ***Чиенфън*** *(667 г.) византийският император изпратил опиум[9] в дар на китайския[10]. През периода Дадзу[11] (701 г.) византийски пратеници отново пристигнаха в Танския двор. През първия месец от китайския календар на седмата година от периода* ***Кайюен*** *(719 г.) византийският император пратил по вожда на* ***тухуолуо*** *(тохарите[12]) дар за китайския император[13] – два лъва и две антилопи. Само няколко месеца по-късно пак пристигнаха пратеници в Танския двор начело с много целомъдрен монах.*

---

[4] тридакна – род големи и гигантски солеводни миди от семейство Tridacnidae, които достигат изключително големи размери, като при някои представители масата на отделен индивид може да надмине 200 кг.

[5] Констант II (642–668), но е възможно да става дума и за Ираклий.

[6] *буодуоли* – василевс

[7] Император *Тан Тайдзун* (626–649).

[8] Муавия (661–680) – пълководец, който се провъзгласява за халиф в Багдад.

[9] Вероятно като лекарство, защото синът на императора страдал от постоянно главоболие.

[10] Император Тан Гаодзун (649–683).

[11] Тогава страната е управлявана от императрица У Дзътиен (690–705).

[12] тохари – индоевропейски народ в Централна Азия, обитавал Таримския басейн и съвр. САР Синдзян.

[13] По това време император е Тан Сюендзун (712–756).

旧唐书

列传第一百四十八 西戎

拂菻国，一名大秦，在西海之上，东南与波斯接，地方万余里，列城四百，邑居连属。其宫宇柱栌，多以水精琉璃为之。有贵臣十二人共治国政，常使一人将囊随王车，百姓有事者，即以书投囊中，王还宫省发，理其枉直。其王无常人，简贤者而立之。国中灾异及风雨不时，辄废而更立。其王冠形如鸟举翼，冠及璎珞，皆缀以珠宝，著锦绣衣，前不开襟，坐金花床。有一鸟似鹅，其毛绿色，常在王边倚枕上坐，每进食有毒，其鸟辄鸣。其都城叠石为之，尤绝高峻，凡有十万余户，南临大海。城东面有大门，其高二十余丈，自上及下，饰以黄金，光辉灿烂，连曜数里。自外至王室，凡有大门三重，列异宝雕饰。第二门之楼中，悬一大金秤，以金丸十二枚属于衡端，以候日之十二时焉；为一金人，其大如人，立于侧，每至一时，其金丸辄落，铿然发声，引唱以纪日时，毫厘无失。其殿以瑟瑟为柱，黄金为地，象牙为门扇，香木为栋梁。其俗无瓦，捣白石为末，罗之涂屋上，其坚密光润，还如玉石。至于盛暑之节，人厌嚣热，乃引水潜流，上遍于屋宇，机制巧密，人莫之知。观者惟闻屋上泉鸣，俄见四檐飞溜，悬波如瀑，激气成凉风，其巧妙如此。

风俗，男子翦发，披帔而右袒，妇人不开襟，锦为头巾。家资满亿，封以上位。有羊羔生于土中，其国人候其欲萌，乃筑墙以院之，防外兽所食也。然其脐与地连，割之则死，唯人著甲走马及击鼓以骇之，其羔警鸣而脐绝，便遂水草。俗皆髡而衣绣，乘辎軿白盖小车，出入击鼓，建旌旗幡帜。土多金银奇宝，有夜光璧、明月珠、骇鸡犀、大贝、车渠、玛瑙、孔翠、珊瑚、琥珀，凡西域诸珍异多出其国。隋炀帝常将通拂菻，竟不能致。

贞观十七年，拂菻王波多力遣使献赤玻璃、绿金精等物，太宗降玺书答慰，赐以绫绮焉。自大食强盛，渐陵诸国，乃遣大将军摩栖伐其都城，因约为和好，请每岁输之金帛，遂臣属大食焉。乾封二年，遣使献底也伽。大足元年，复遣使来朝。开元七年正月，其主遣吐火罗大首领献狮子、羚羊各二。不数月，又遣大德僧来朝贡。

Нова история на династия Тан

Свитък 146
Западни региони (II част)
(фрагмент)

*Фулин (Византия) е древната **Дачин** и се намира отвъд западното море – затова я наричат **Хайсигуо** (прев. държава на запад от морето). На 40 хил. **ли**[1] разстояние от нашата столица е, западно от **Шан/Чан**, на север са **тудзюе къса** (тюрките-хазари), на запад граничи по море с гр. **Чъсан** (Александрия), а на югоизток – с **Буосъ** (Персия). Територията ѝ е 10 000 **ли**[2], има 400 града и 1 млн. войници. 10 **ли** (li) се равняват на 1 **тин** (ting), а 3 тин – на 1 **джъ** (zhi). Подчинените ѝ малки царства са десетки, но сред познатите ни са **Дзъсан**[3] и **Люфън**[4]. **Дзъсан** е на североизток по права линия, не знаем на колко ли път. На 2000 **ли** по море на изток е държавата **Люфън**.*

*Столицата е от камък, градът е широк 80 **ли**, а източната му порта е висока 20 джана[5] и е покрита със злато. В двореца на императора има три порти, обсипани със скъпоценни камъни. По средата на средната порта има закачена везна и изправена човешка фигура, направена от злато. В единия край на везната са поставени 12 топчета и на всеки часови интервал пада по едно. Колоните на двореца са от мрамор, поповите греди на покрива – от прозрачен кварц и матирано стъкло, подът е от ароматни греди и злато, а крилата на вратите – от слонова кост. Дванадесет многоуважавани сенатори управляват страната. Когато императорът излиза, го придружава човек с чанта, в която се пускат оплакванията в писмен вид и когато се прибере, владетелят отсъжда. Ако в страната настъпи голямо бедствие, императорът се детронира и се заменя с по-подходящ. Императорската корона наподобява криле на птица и е обсипана с перли. Облеклото е от бродирана коприна и не се откопчава отпред. Владетелят седи на златен престол, а до него има птица, подобна на гъска, със зелени пера, и когато в храната му има отрова – птицата започва да крещи. По покривите няма керемиди, а са покрити с бял камък – твърд и бляскав като нефрит. През летните жеги се отвежда вода нагоре към покрива и от бързото ѝ спускане после се получава хладен вятър. Мъжете се подстригват, носят бродирани дрехи с непокрито дясно рамо, возят се в малки коли, покрити с бял плат и на влизане и на излизане развяват флаг и бият барабан. Омъжените жени носят сърмени кърпи. Милионерите стават аристократи.*

Обичаи: обичат алкохол и сладкиши. Има фокусници, които могат да бълват огън с устите си, да правят реки и езера с ръце, от устите си да вадят дълги ленти, а от краката им да падат перли и нефрит. Има и невероятни лекари,

---

[1] 40 000 *ли* = 20 000 км.

[2] 10 000 *ли* = 5 000 км.

[3] *Дзъсан* – по този начин в други древни текстове е назовавана Александрия.

[4] *Люфън* – Пропонтида. Вероятно става дума за държава/царство около Мраморно море.

[5] *джан* – мерна единица, равна на 3,3 м.

които отварят мозъка на човек, изваждат червеи[6] оттам и по този начин лекуват слепота. В земята им има много злато, сребро, нефрит, който свети ярко в тъмнината, бляскави перли, големи миди, тридакна[7], карнеол, ***мунан****, пера от синьо рибарче, кехлибар. Тъкат плат от вълната на водни овце, който наричат* ***хайсипу****[8]. В морето има коралови острови, рибарите плават с големи лодки до тях и спускат метални мрежи във водата. В началото на своята поява по скалите, коралите са бели като гъби, година след това пожълтяват, а след три – почервеняват. Разклоненията им започват да се оплитат и на височина достигат три-четири* ***чъ****[9]. Хвърлят желязото към кореният им, завързват мрежите за лодките, усукват ги и вадят коралите, но ако са пропуснали времето за изваждането им – те са изгнили. По западното море има пазари, но търговците не се виждат – цената на стоката е поставена до нея; наричат ги „призрачни пазари". Има звяр, наречен* ***чин*** *(qing – прев. силен), който е с големина на куче, свиреп и силен. На север има агънца, които се раждат от земята – пъпната им връв е свързана с нея и ако я отрежеш, ще умрат. Местните хора ги стряскат с конски тропот или с биене на барабани, те сами късат пъпната си връв, тръгват за вода и трева и не ходят в стада.*

През седемнадесетата година от периода ***Джънгуан*** *(643 г.) византийският император[10]* ***буодуоли****[11] изпратил делегати, които подарили на китайския владетел[12] червен и зелен кристал, а в отговор и той получил дарове.* ***Дашъ*** *(Държавата на арабите) започнала да набира мощ и те изпратили големите армии на Муавия[13] да подчини Фулин, които сключили мир с тях, но станали зависими. От периода* ***Чиенфън*** *(666–668) до периода* ***Дадзу*** *(701) византийците редовно изпращали дарове по свои пратеници. През седмата година на периода Кайюен (719 г.) изпратили по вожда на тухуолуо (тохарите) лъвове и антилопи.*

---

[6] Вероятно става дума за хематоми в главата, причиняващи загуба на зрението.

[7] тридакна – род големи и гигантски соленоводни миди от семейство Tridacnidae, които достигат изключително големи размери, като при някои представители масата на отделен индивид може да надмине 200 кг.

[8] карнеол – минерал, червеникаво-оранжева разновидност на халцедона.

[9] *мунан* – вид перла.

[10] *хайсипу* – плат от западното море.

[11] 1 *чъ* = 33,3 см.

[12] Констант II (642–668), но е възможно да става дума и за Ираклий.

[13] *буодуоли* – василевс.

TWO MEDIEVAL CHINESE CHRONICLES ABOUT BYZANTIUM

Iskra Mandova

The texts in the present paper concerning the Byzantine Empire are translated from Chinese fragments of Old and New Book of Tang.

The Old Book of Tang (Jiu Tang Shu) is one of the 25 dynasty chronicles in the Chinese historiography and consists of 200 rolls. Its chief compilers are Liu Xu and Zhang Zhaoyuan in the period of Later Jin Dynasty (936–946). In Roll 148 called "Western armies" apart from evidence on Byzantium there is also information about other western countries and states, such as Nepal, Gaochang, India, Persia, the Arabs, etc.

The New Book of Tang (Xin Tang Shu) is compiled by a group of historiographers with chief editors Ouyang Xiu and Song Qi. It consists of 225 rolls, written in the course of 17 years and was officially presented to the throne in 1060 (Song Dynasty). The translated fragment here is from Roll 146 "Western Regions" where we can find also information about the Arabs, the state of Kang (Samarkand), An (Bukhara), Shi (Tashkent), etc.

The Chinese texts here are translated by Iskra Mandova and Yan Qiuxia, and are given in simplified Chinese while the original texts are from JIU TANG SHU (Zhuan, Liezhuan 148, Xirong, pp. 5313–5314) and XIN TANG SHU (Zhuan, Liezhuan 146 xia, Xiyu xia, pp. 6260–6261), Zhonghua shuju publishers, Shanghai, 1975.

СВЕДЕНИЯ ЗА ВИЗАНТИЯ В ХРОНИКИТЕ НА КИТАЙСКАТА ДИНАСТИЯ ТАН

Димитър Димитров

„Старата история на династията Тан“ е съставена през X в. на базата на предишни исторически текстове, като „Тундиен“ от VIII в., с използване и на имперските архиви. „Новата история на династия Тан“ е компилирана по-късно, през XI в., като нова редакция на „Старата история“. Сведения за Византия се съдържат и в двете хроники, в кратки откъси, които до голяма степен се препокриват. Българският превод на тези текстове от китайски език, публикувани в настоящото издание, е дело на Искра Мандова и Йен Цюся. Откъсите съдържат много сведения с легендарен и откровено приказен характер, които характеризират китайската представа за външния свят, възприеман като далечна и екзотична даденост. Въпросът, който възниква, е доколко можем да използваме тези откъси като източник на историческа информация, а не просто като пример за приказно-митологичен наратив, в който доминира въображението.

На първо място трябва да направим важната уговорка, че сведенията за контакти между Византия и Китай очевидно не са продукт на измислицата. Още през VI в., по времето на Юстиниан Велики, монаси пътуват по „Пътя на коприната“, свързващ Западен Китай и Източното Средиземноморие. Козма Индикоплевкт свидетелства за търговските контакти на Източното Средиземноморие с Южна и Югоизточна Азия. Дипломатическите контакти пък стават сравнително интензивни през VII и ранния VIII в., което може да се обясни с активната ангажираност на Византийската империя в мащабни конфликти първо със Сасанидска Персия, а после и с арабите, които завладяват голяма част от Близкия Изток, а техните предни отряди достигат най-западните зони на стратегическите интереси на Тански Китай. Византийски монети, както и техни согдийски имитации, се откриват в погребения на китайски велможи от VI и VII в.[1] Китай вероятно симпатизира на византийско-западнотюркския съюз срещу Персия по времето на император Ираклий (610–641), а по-късно необходимостта от отпор на арабската агресия задължава китайските управляващи да търсят съюзници и да събират сведения за земите от Източното Средиземноморие. В този контекст и *Фулин* (Ромейската им-

[1] *Lin Ying*. Western Turks and Byzantine gold coins found in China. – Transoxiana, 6, 2003 (www.transoxiana.com); *Idem*. Sogdians and Imitations of Byzantine Gold Coin Unearthed in the Heartland of China. – Transoxiana Webfestschrift Series, 2003; *Мандова, И.* Персийски и византийски монети, открити в гробовете на семейство Шъ в град Гуюен, Китай. – България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. 3. В. Търново, 2009, 119–127.

перия) влиза в обсега на китайската политика, дипломация и шпионаж. Дипломатически контакти и обмен на посланици са осъществявани с голяма степен на вероятност по време на византийските императори Ираклий и Констант II (642–668), при техните наследници чак до Тиберий III Апсимар (698–705), както и при Лъв III (717–741). Това до известна степен трябва да промени традиционната представа за затворената в себе си и „варваризирана“ Византийска империя по време на т. нар. Тъмни векове. Не е случаен и фактът, че Китай си изковава терминология, отнасяща се до Византия и прилежащите ѝ земи. Наред с Фулин, официалното название на Римската/Ромейска империя, се използва още Дачин (вероятно древна Елада, включително елинистическите държави), Дзъсан и Чъсан (Александрия, Египет), Люфън (с неизвестно разположение, може би Армения?), както и специфичната титла на ромейския василевс – *буодуоли*. Сред съседните държави се споменават по-добре познатите на китайците Буосъ (Сасанидска Персия) и Дашъ (Арабският халифат), както и централноазиатските номади, които са постоянна грижа за имперската централна и провинциална администрация.

В рамките на един кратък коментар ще се опитам да свържа някои от китайските сведения за Константинопол с данни от византийските извори.

Константинопол е представен като далечна, призрачно-приказна дестинация. Част от сведенията обаче идват от хора, които реално са посещавали ромейската столица. В описанието на Големия дворец в Константинопол, на имперската корона, дрехи и церемониал можем да открием някакво зрънце истина, обвито от въображението и препредавано в устна и писмена форма векове наред. Населението на столицата е оценено на около 100 хиляди семейства, което до голяма степен кореспондира с изчисленията на изследователите, колкото и условни да са те. Обичаят да се детронира императорът и сменя с по-подходящ при бедствия и неудачи като че ли добре илюстрира византийските преврати, армейските и дворцовите интриги. Запазен е и споменът за Златната порта, която се намира на запад от столичния център, а не на изток, както е споменато в китайския текст. Разбира се, размерите са преувеличени, а названието предполага преосмислянето ѝ като позлатена. Като предизвикателство пред изследователите на Константинопол звучи и сведението за странната „охладителна система“ по покривите на къщите и дворците в града – засега го оставяме също на въображението.

Нека се спрем на сведенията, отнасящи се до района на Августеона и входа към големия дворцов комплекс. В „Стара история на династия Тан“ (свитък 148) е написано следното: „За да стигнеш до дома на императора, трябва да минеш три порти, които са така гравирани, че разкриват невиждани богатства. На арката на втората порта е закачена голяма златна везна, в единия край на която има дванадесет златни топчета, съответстващи на дванадесетте периода, на които е разделен денят. Там има и човек от злато в нормален човешки размер и на всеки времеви период по една златна топка пада много шумно и абсолютно точно показва часа.“ Подобно е и сведението в „Нова история на Тан“ (свитък 146): „В двореца на императора има три порти, обсипани със скъпоценни камъни. По средата на средната порта има закачена везна и изправена човешка фигура, направена от злато. В единия край на везната са поставени 12 топчета и на всеки часови интервал пада

по едно.“ Данните за везна, чрез която се измерва времето, и прилежащата златна статуя, едва ли са чисто легендарни. В случая очевидно имаме отглас от нещо видяно в Константинопол, прочетено или чуто и преминало през задължителния процес на преформулиране и допълване на екзотичното, така характерен за китайските източници от онази епоха. Уреди за измерване на времето, както и за астрономически изчисления, се споменават и в няколко византийски източника, между които „Parastaseis syntomoi chronikai“ (вероятно от VIII в.), „Patria Constantinoupoleos“ (текст от X–XI в., преработен през XIV в., но се базира на по-стари текстове, от VI до IX в., включително „Parastaseis“), „За церемониите“ на Константин Порфирогенет и сборника „Суда“. Тризодонът например, вероятно тройна статуя или композиция в подземията (τὰ κοῦφα) на църквата „Св. Мокий“, се използвал за астрономически изчисления, но бил премахнат по заповед на Лъв III (717–741)[2]. Пак в „Parastaseis“ (8, с. 67–9) се споменава за колесници, поставени „в системата за астрономически изследвания“ (ἐν τῷ ἀστρονομικῷ ὀργάνῳ) в Сената. Езическите статуи, премахнати от катедралния храм *Св. София*, включвали зодиака, Полярната звезда и Южния полюс („Parastaseis“ 11, 70–71).

В „Parastaseis“ 12, с. 72–3 се съдържа информация за мерки, пазени в централната част на столичния град, в *Хореона*, наричан още и *Модион*. На това място в късноантичната епоха се е намирал голям хамбар за жито. Текстът, изключително компресиран и неясен, споменава за наличието на часовник (ὡρολόγιον), бронзова мярка (μόδιος χαλκοῦς), вероятно указваща теглото на монетите, а вероятно и мярка за вместимост на жито и течности (*модий*). Наред с нея изрично е посочен и т. нар. ὡρεῖον, преведен от издателите на „Parastaseis“ като *granary* (житница, хамбар). Издигната е и статуя на император Валентиниан I (364–375), който държал в дясната си ръка ”ἑξαμον“. Думата е преведена от издателите като *мярка*. Допълнително е спомената и друга мярка, тъй наречения ἀρχιμόδιον (преведено като *official measure* от издателите), разделена на 12 части, сребърна и в текста изрично обвързана с монетосеченето.

Текстът е повторен с някои промени на две места в „Patria Constantinoupoleos“ – в II. 2. 51 и II. 2. 97–97a. В откъс II. 2. 51 модионът е идентифициран с хорология, но и с т. нар. ”ἑξαμον“. В този случай е възможно думата *хорологион* да се използва не като часовник, измерващ времето, а като мярка въобще. Тази мярка, каквато и да е тя, е поставена между двете бронзови ръце над апсидата на Амастриана. За продавачите тя е определена като κούμουλον (от латинското *cumulus* – купчина, грамада, нещо запълнено), а за купувачите като ῥῆγλον (изравнен, от латинското *regula* – летва, равнител, нивелир). Не бива да се забравя обаче, че текстът в „Patria“ е хронологически най-късен, поради което и възможността за объркване е най-голяма – все пак става дума за препредавана информация за неща, които отдавна вече не съществуват на това място. В откъс II. 2. 97–97a е дадена по-подробна информация за статуята на императора, която държала *мярка* (”ἑξαμον) в

[2] Използвам изданието на *Cameron, Av., J. Herrin.* Constantinople in the Early Eighth Century: the Parastaseis syntomoi chronikai. Leiden, 1984, в случая 5d, страници 62–63. За Patria Constantinoupoleos въобще използвам изданието на *Preger, Th.* Scriptores originum Constantinopolitarum. volume I. Leipzig, 1901; Vol. 1. Leipzig, 1907. Сведението за Тризодона е в II. 2. 91, страници 198–9.

дясната си ръка, но иначе следва доста точно „Parastaseis“ и за съжаление не става никак ясно как точно е изглеждала мярката, използвана от всички търгуващи. „Суда“ използва също старата информация, в чиято основа стоят късноантичните източници на „Parastaseis“. В „Суда“ обаче намираме и едно пояснение – *модият* е посочен като истинска мярка (δίκαιον μέτρον), според която купуват и продават търговците на жито и се раздава т. нар. *ситирезион*. Така разбираме, че в Късната античност на това място е имало хамбар, там се е разпределяло жито, имало е мярка за *модия* – единицата, с която са измервали насипните продукти, а също и мярка, свързана с големината и (евентуално) монетното съдържание на номизмата, а също часовник и императорска статуя. Статуята на Валентиниан е премахната, както съобщават повечето източници, през втората година от управлението на Юстиниан (по-вероятно Юстиниан Велики, отколкото Юстиниан II) и заменена със сребърна статуя на протектора Курий. Към композицията са принадлежали и две бронзови ръце върху копия, които да напомнят за наказанията при фалшифицирането на пари и мерни единици.

Проблемът с *Модиона* и *Хорологиона* обаче не може да бъде решен еднозначно заради неяснотата на източниците. Думата *хорологион* очевидно се използва в смисъл на мярка, вероятно и везни, но основното значение в гръцките текстове си остава това на *часовник*. За меден хорологион, по произход от Кизик, на Форума (вероятно на Константин) се споменава и в „Patria Constantinoupoleos“ II. 3. 12 (с. 218). Хорологионът е често споменаван от Константин Порфирогенет във връзка с различните церемонии[3]. Става дума за големия *Хорологион,* който се е намирал на южния вход на *Св. София* откъм *Милиона* и *Августеона*, срещу входа на *Големия дворец*. Кедрин го нарича *Хорологионът на Милиона*[4]. Константин Порфирогенет споменава и за *хорологион* при църквата „Св. Сергий и Вакх“, което показва, че тези часовници – независимо дали става дума за слънчеви часовници, клепсидри или други механизми – са поставяни в близост до църквите. Една епиграма, посветена на *хорологион*, е включена в „Антология Палатина“ (II. 258–9)[5]. Не е изключено наличието на някакъв часовников механизъм (*хорологион*), при това пищен и превърнат в цялостна композиция, и в Големия дворец в Константинопол. В „Клиторологиона“ на Филотей от края на IX в. се споменават подчинените на дворцовия *папиас*, между които са *хоролозите* и *заравите*. Първите очевидно отговарят за хорологиона в двореца, а може би и за останалите хорологиони – тях можем с известна условност да наречем „часовникари“; заравите пък най-веро-

---

[3] *Niebuhr, B.G.* (ed.). Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae Byzantinae. Vol. 1. Bonn: CSHB. 1829, p. 38, 63, 415, 439; Vol. 2. (I. Reiske, 1830), p. 559.

[4] За цялостната топография на Големия дворец и триумфалните/празнични подходи към него вж.: *Paspates, A. G., W. Metcalfe.* The Great Palace of Constantinople. London, 1893 (ново издание 2011), специално 118–9 за Хорологиона; *Majeska, G.* The Emperor in his Church: imperial ritual in the Church of St. Sophia. – In: *Maguire, H.* (ed.). Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Cambridge, MA. 1997, 1–11; Bardill, J. The Great Palace of the Byzantine emperors and the Walker Trust excavations. – Journal of Roman Archaeology, 12, 1999, 216–230; *Mango, C.* The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate. – Dumbarton Oaks Papers, 54, 2000, 173–188.

[5] *Суда* и *Палатинска антология* ползвам по електронните ресурси на TLG, съответно 9010 и 7000.

ятно са изпълнявали функциите на глашатаи, които биели гонгове или барабани, с които известявали началото на службата в Голямата църква. В непосредствена близост до хорологиона на „Св. София“ се е намирал и музикалният орган (μουσικοῦ ὀργάνου), който изпълнявал църковна музика на важни празници, особено по време на императорската процесия на Великата събота[6]. Възможно е китайският източник да е объркал някой от хорологионите – вероятно този до „Св. София“ и Августеона – със статуята на Валентиниан, която показвала мерни единици за тежест, размер и/или метално съдържание. За това говорят и везните, споменати в китайската хроника. Проблеми пораждаj термините ὡρεῖον (ὡρεῖον) и ἅξαμον. По принцип ἅξαμον в тази си форма би трябвало да е производен от глагола ἐξαμάω със значение на „жъна, кося, покосявам“ (и в преносен смисъл). Речникът на Лампе дава като възможност и наречието ἅξαμα (заедно, едновременно), но то няма как да се превърне във формата ἅξαμον, нито пък би имало някакъв особен смисъл. Едва ли става дума и за съществителното ἅξαμμα (gen. ἑξάμματος) със значение на „дръжка“ и „разпалка“ – формата ἅξαμμον в „Суда“ явно е продукт на грешен препис. Според мен, от обясненията в източниците става ясно, че статуята на император Валентиниан е държала не мярка, а сърп или коса в дясната си ръка като заплаха и израз на възмездие за всички, дръзнали да не спазват точните мерки. При това сърпът има отношения към житото, което най-често се споменава в текстовете във връзка с мерните единици. Векове по-късно Никита Хониат коментира как император Андроник I Комнин, известен с популизма си и пренебрежението към традиционните норми, заповядал да го изобразят в селски дрехи и с коса в ръце.

Не по-малко главоболия създава думата ὡρεῖον/ὡρεῖον. Превеждана е като „житница, хамбар“, бидейки гръцки вариант на известната латинска дума *horreum*. Всъщност формата ὡρεῖον (с леко придихание) може да се приеме за грешна, доколкото означава „крепост“, „защитна кула“. Възможно е обаче преписвачите да са смесили две различни думи – едната, която произлиза от латинския *horreum* и означава „хамбар“, който стои съвсем логично на място, където се съхранява жито, продава се и се раздава, и дума, която произхожда от гръцкия глагол ὄρνυμι със значение на „вдигам, повдигам, задвижвам“ (включително и с механизъм). Така ὡρεῖον би могло да означава и голяма везна (не е изключено в този смисъл да е използвана и думата ὡρολόγιον в съответния контекст), използвана за измерване и свързана с някаква мярка, която да показва точните параметри на *модия*.

На друго място е описана четириликата (τετράμορφον) статуя на Януари, персонификация на месеца, с който е започвала римската година. „Patri“ дава различни възможни описания и обяснения – че сложната разнолика статуя държи ключ в дясната си ръка (или една от десните си ръце?), с който отключва и заключва годината, или че държи 300 камъчета (ψήφων) в дясната ръка и 65 в лявата, колкото са общо дните в годината. Други я разглеждат като персонификация на времето – *еон*[7]. Не бива да се забравя, че източниците споменават за мерките и статуята на

---

[6] *Oikonomidès, N.* Les listes de préséance byzantines des IX et X siècles. Paris, 1972, p. 130, n. 93, 94, p. 198, n. 215.

[7] *Preger*. Scriptores II. 2. 2, п. 152.

Валентиниан в минало време – промените на това място са настъпили още в ранните години на управлението на Юстиниан Велики, тоест около времето, когато езичникът Исихий от Милет пише своята история на Византион и Константинопол, послужила като основа за много бъдещи текстове, и поне 200 години преди да бъдат съставени „Parastaseis syntomoi chronikai“, които пряко ползват по-късно и „Patria“, и „Суда“. Китайският източник от времето на династията Тан е използвал стара информация, която е смесил и украсил.

В двата китайски откъса се споменава и за обичая императорът да излиза с човек, който събира в чанта въпросите, молбите и жалбите на поданиците, които василевсът впоследствие прочитал и отсъждал. В „Patria“ срещаме описание на т. нар. Питакия – колона, вероятно в южния край на Августеона, която Евфемия издигнала до дома си в чест на своя брат, император Лъв I Бес (457–474). Лъв обичал да се отбива в дома на сестра си всяка седмица, а жители на столицата или от провинциите идвали да поставят прошенията и жалбите си на стъпалото на колоната. Императорът се прибирал в двореца, разглеждал всички случаи и отговарял с някакво решение на всеки един от тях. Впоследствие това се превърнало в обичай, като императорът изпращал нарочен служител, наречен *евдомарий* или *китонит*, който събирал всяка сутрин прошенията и ги отнасял в двореца[8]. Разбира се, „Patria“ представя нещата в духа на едно легендарно и идеализирано минало. Така или иначе, подобна длъжност във Византия има и тя е засвидетелствана в различни исторически текстове, юридически документи, тактики и рангови листи. Длъжността е известна като ὁ τῶν δεήσεων или ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων – обозначава най-общо служител, който се занимава със събирането и разпределянето на жалбите и прошенията. В „Тактикона Успенский“ от IX в. се споменава и длъжността на ὁ κουράτωρ τῶν δεήσεων, вероятно подчинен на *препозита по петициите*, наследник на късноримския *magister memoriae*[9]. Не е съвсем ясно дали длъжността на препозита е идентична с тази на *епи деисеон*, но може да се предполага, че те съставляват част от един щат и един важен за управлението на империята ресор. Източникът на информация за хрониките на династия Тан е знаел за съществуването на подобна практика и за съответните длъжности било от преки свидетели и техните донесения, било от писмени източници, преведени частично на китайски език. Така или иначе, в случая става дума за коректна информация, която е впечатлила съставителите на хрониките, вероятно и като добър пример за подражание в контекста на едно изложение, на което не е чуждо морализаторстването.

В заключение можем да кажем, че наред с екзотични и фантастични разкази, като този за агънцата с пъпна връв, привързана към земята – разкази, които ни потапят по-скоро в атмосферата на пътешествията на Синдбад Мореплавателя – в сведенията за Византия от китайските хроники на династията Тан има и съвсем достоверна информация, която издава наличието на контакти и обмен, които не бива да забравяме и пренебрегваме.

---

[8] *Preger*. Scriptores II. 2. 31, 166–7; Niebuhr (ed.). Georgii Codini Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis. Bonn: CSHB. 1843, 35–36.

[9] Вж.: *Oikonomidès, N.* Les listes de préséance, p. 322, n. 202.

EVIDENCE OF BYZANTIUM IN THE CHINESE CHRONICLES OF TANG DYNASTY

Dimitar Y. Dimitrov

Records from the Old and New Book of Tang are discussed and commented in the present paper. Those records concern the Byzantine Empire as well as the Chinese-Byzantine relations. The main data included in the chronicles were based on older reports from the 7th, 8th and 9th centuries. Byzantium (Fulin) and Constantinople were presented in a quite fabulous style breathing of something strange and exotic. We could, however, point out some reliable information hidden under the fairy-tale narrative. Contacts between both Empires were registered by different direct and indirect data for the 7th and the early 8th century, when China and Byzantium were involved in the Eurasian politics, connected with or confronted to Persia, the Turks, and the Arabs. Presumed visits of Chinese (or Sogdian) ambassadors to the Byzantine capital were reflected in certain tracks of correct knowledge on Byzantine habits and topoi, including statues, measures, or the practice of petitions to the Emperor. Those data coincide to a certain extend with Patria Constantinopoleos and Parastaseis syntomoi chronikai, which could be, at least partly, their sources, too. These fragments from Chinese chronicles of the Tang dynasty, just recently translated from Middle Chinese to Bulgarian, support additionally the idea of stronger and more intensive contacts between Byzantium and China than those we have been eager to accept before.

ВИЗАНТИЙСКАТА СФРАГИСТИКА В БЪЛГАРИЯ (1900–2010)

Иван Йорданов

Византийската сфрагистика в България има специфично развитие. Още в годините на Възраждането, когато все още не е съществувала българска държава, възниква интереса към печатите, отначало българските, като едно от средствата за възраждане. Най-ранното споменаване на средновековен български печат е регистрирано в „История славяноболгарская“ на отец Паисий Хилендарски (1722–1773) от 1762 г., и навярно се отнася до сребърния печат на цар Иван Александър (1331–1371), съхраняван в Хилендарския манастир, заедно с т.нар. Мрачка грамота от 1347 г.[1]

Първата публикация на български печат – този на последния български цар Иван Шишман, е в 1845 г., когато известния български възрожденец и меценат В. Априлов (1789–1847) публикува грамота и печат на цар Иван Шишман от Рилския манастир[2].

След Освобождението на България от османско владичество се създават основните държавни институции, библиотека, музей, университет и пр., където се формира интереса към изучаването и на византийските печати.

Развитието на византийската сфрагистика може да бъде проследено в няколко направления:

Първото направление е свързано с необходимостта от информацията на печатите. Тази информация е високо оценена от българските медиевисти, и в частност от патриарха на българската медиевистика и византинист проф. В. Златарски. Последният има особен афинитет към печатите, а и самият той е автор на няколко публикации по византийска сфрагистика[3]. И до днес информацията, идваща от печатите, се ползва активно от изследователите на византийската история, просопография, администрация, рангова йерархия, поселищен живот и пр.

Второто направление е свързано с публикации на византийски печати от територията на днешна България.

---

[1] *Йорданов, И.* Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, с. 122, № 163.

[2] *Априлов, В.* Болгарскія грамоты. Одесса, 1845. – *Васил Априлов*. Избрани съчинения. С., 1940, 261–264, табл. IV.

[3] *Златарски, В. Н.* Моливдовул на Самуил Алусиан. – ИБАД, 1, 1922, 86–102. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 172–185; *Същият.* Моливдовул на Алусиан.– ИИД, X, 1931, 49-63. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 147–159; *Същият.* Моливдовул на веста Симеон, катепан на Подунавието. – Šišćev zbornik (Melanges Šišč). Zagreb, 1929, 143–148. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 141–147;

Първите публикации са с европейско измерение: автор на най-ранната публикация е основоположникът на византийската сфрагистика – Гюстав Шлюмберже (1844–1929). По всяка вероятност той установява контакти с директора на Археологическия музей в София – Вацлав Добруски (1858–1916), тъй като през 1900 г. на страниците на списание „Revue des etudes grecques“ Шлюмберже публикува няколко екземпляра от колекцията на АИМ, според преписи, които му е изпратил Добруски[4]. Изглежда преписите са били точни, тъй като определенията на Шлюмберже са верни и от днешна гледна точка. Въпросните печати се съхраняват и до ден днешен в колекцията на НАИМ при БАН. На тези контакти между Шлюмберже и Добруски навярно се дължи и факта, че първата българска публикация на български владетелски печати през 1901 г. е в авторитетното и специализирано издание Revue numismatique, автор този път е самият Добруски[5].

Следващата публикация е отново в резултат на международно сътрудничество. Отнася се до печатите и монетите, открити от първата археологическа експедиция в Абоба до Плиска (1899–1900). Автор на тази публикация е видният руски византинист и сигилограф – Б. А. Панченко (1878–1920)[6].

Въобще, изводът, който може да се направи, е, че началото на обнародването на печатите от България е дело на учени с международен авторитет.

Постепенно се формира колекцията на Народния археологически музей от печати. Нейното обогатяване и публикуване е свързано с личността на Н. Мушмов (1869–1942)[7]. Той започва с компилации[8] и постепенно преминава към публикуване на оригинали от България. При това започва със сензационно откритие. Отнася се до закупеният през 1926 г.булотирион, намерен в землището на с. Алванлар (дн. с. Ябланово), Омуртагско. Това е наистина уникална находка (преди това е известен само един друг булотирион), за която музеят е заплатил 10 000 лв., една немалка за времето си сума. През следващата 1927 г. Н. Мушмов прави и първичната му публикация у нас – на български [9] и в чужбина – на френски[10]. Коректив в четенето на Мушмов още същата година предлага отец В. Лоран, приемника на Шлюмберже, който започва изготвянето на библиографски преглед на публикациите по византийска сигилография[11]. Корекции в датировката и сведения за

---

[4] *Schlumberger, G.* Sceaux byzantins inédits (Quatrième serie).– REG, 13, 1900, 467–492, nos. 146–203.

[5] *Dobrouski, V.* Deux molybdobulles Bulgares inédits. – RN, 1901, 258-261.

[6] *Панченко, Б. А.* Абоба–Плиска. Монеты и печати.– ИРАИК, 10,1905, 291-300

[7] За него вж.: *Гайдаров, Н.* Никола Мушмов – основоположник на нумизматичната наука в България. – Нумизматика, 1975, № 1, 3–8; *Юрукова, Й.* Никола Мушмов и българската нумизматика. – Нумизматика, 1975, № 1, 9–25.

[8] В издадения от него монографичен труд „Монетите и печатите на българските царе“ С., 1925, той привлича и публикуваните в *Schlumberger, G.* Sigillographie de l’empire byzanin. Paris, 1884, византийски печати, които са свързани с България. От подобен характер е и публикацията му „Два оловни печата на Охридски архиепископи“. – Македонски преглед, 1927, № 3, 71–74.

[9] *Мушмов, Н.* Отчет на нумизматичния отдел. – ОБАИ, 8, 1927, 1–8.

[10] *Mouchmov, N.* Un nouveau boullotirion byzantin. – Byzantion, 1927 (1928), № 4, 189–191.

[11] *Laurent, V.* Bulletin de sigillographie byzantine. Quinze années de decouvertes et d’étude (1915–1929). – Byzantion, 1929–1930, № 5, 581–582, 638.

личността на собственика на печата Вриенний Ватаци са предложени в няколко мои публикации[12].

През 1934 г. Н. Мушмов обнародва и първата обобщителна публикация за византийските печати от колекцията на Народния музей[13]. Като се има предвид нивото на развитие на византийската сфрагистика по това време и подготовката на Н. Мушмов, публикацията му е направо подвиг. Тя включва интересни печати за прочита и идентифицирането на които се дискутира и до днес. Единственият недостатък на тази публикация е, че голяма част от печатите са закупени от Истанбул и нямат пряка връзка с българските земи

Друга колекция от печати се формира около средновековния Дръстър. Там инициатор на тяхното събиране и публикуване е директорът на местния лицей Перикле Папахаджи в сътрудничество с проф. Н. Бънеску[14]. След възвръщането на Силистра към България през 1940 г. тази колекция е евакуирана и днес се съхранява в Националния исторически музей на Румъния. Въобще Силистра или средновековният Дръстър се явява поле за изява на румънските изследователи като Н. Бънеску, Й. Барня, П. Дякону и пр.

В София, в Националния археологически музей за приемник на Н. Мушмов е назначен Тодор Герасимов (1903–1974), който до пенсионирането си в 1972 г. поддържа инвентарната книга и попълването на колекцията с нови находки, които идват предимно от старите български центрове Плиска и Преслав. Герасимов извършва и една невидима дейност – обхождането на музеи и частни колекции, от които документира наличностите чрез направа на гипсови отливки на всички печати, до които е имал достъп. Навярно е имал намерението и да ги публикува, но времето не му е позволило[15]. От този период са няколко публикации на печати от Плиска и Преслав, съответно от Т. Герасимов[16], С. Маслев[17] и Т. Тотев[18].

Ново явление са печатите от крепостта Кракра до днешния Перник, публикувани от Йорданка Юрукова[19]. Остава открит въпросът кой или кои са били получателите на кореспонденцията тук – частни лица или представители на византийската провинциална администрация[20].

---

[12] *Йорданов, И.* Още веднъж за булотириона от Археологическия музей в София. – ГНМ, 8, 1992, 387–393; *Jordanov*, *I.* Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2. Family Names. Sofia, 2006, no. 89; *Jordanov, I.* Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3. Patr one and two. Sofia, 2009, no. 1025.

[13] *Мушмов, Н.* Византийски оловни печати от сбирката на Народния музей. – ИБАИ, 8, 1934, 162–183.

[14] *Banescu, N.* Les sceaux byzantins trouves a Silistrie. – Byzantion, VII, 321–331; *Banescu, N., P. Papahagi.* Plomls byzantins découverts à Silistrie. – Byzantion, X, 1935, 601–604.

[15] За нея вж.: *Йорданов, И.* Колекцията от гипсови отливки на византийски печати от България на проф. Тодор Герасимов. – В: Сб. в памет на проф. Василка Герасимова (под печат).

[16] *Герасимов, Т.* Византийски оловни печати от Плиска. – ИАИ, 14, 1940–1942, 169–171; *Герасимов, Т.* Български и византийски печати от Преслав. – Преслав, 2, 1976, 125–142.

[17] *Маслев, С.* Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. – ИАИ, 20, 1955, 445–462.

[18] *Тотев, Т.* Новооткрити византийски печати от Преслав. – ИНМВ, 8, 1972, 287-292.

[19] *Юрукова, Й.* Нумизматични и сфрагистични паметници (867–1195/1203). – В: Сб. Перник. Т. 2. С., 1983, 102–165.

[20] *Йорданов, И.* Средновековният Перник (XI–XII в.) според данните на сфрагистиката. – В: Сборник в чест на Йорданка Юрукова. – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 3.2, 2007, 11–39.

Може да се твърди, че до откритието в 1978 г., от територията на днешна България са регистрирани не повече от стотина екземпляра, съхранявани в различни музеи и частни колекции.

Преломът настъпи през 1978 г., когато при археологически разкопки във втората средновековна българска столица Велики Преслав бяха разкрити основите на сграда, служила за архив на местния византийски стратег в периода 971–1088 г. В и около тази сграда бяха намерени повече от 500 византийски печата, над 250 оловни пломби и 4 калъпа за тяхното изливане. Всички тези находки бяха включени и коментирани в отделно монографичното издание[21]. Паралелно с работата върху печатите от Преслав си поставих за задача издирване, документиране и публикуване на всички средновековни печати от територията на цялата страна. Следващо значително откритие бе разкриването при редовни археологически разкопки на комеркиарията на Византия за България в периода 815–917 г.[22] При документирането и публикуването на материала от България се формираха два принципа: тематичен и поселищен. Тематичните публикации бяха посветени на обобщения свързани с титулатурата, длъжности, произход, фамилни имена и пр. Поселищните публикации, от една страна, включваха печати, които се явяват първокласни извори за българската и византийската история, рангова йерархия, администрация и заедно с това – като източници на информация за историята на съответното селище.

Три групи печати могат да бъдат използвани при възстановяване историята на конкретно селище. Първата група са тези, върху които са изписани имената на съответното селище или регион. Втората група са печатите, намерени в съответното селище. Там, където ги намираме днес, някога е била получена кореспонденция, скрепена с печата на съответното лице. След като знаем кой е изпратил тук своята кореспонденция и при по-големи количества, можем да търсим и отговор на въпроса кой е бил получателят на тази кореспонденция, що за институция е резидирала тук и по какъв повод е била разменена кореспонденцията. Третата група са печати на лица за които знаем от други източници, че са се намирали в съответното селище за по-продължителен или по-кратък период. От техните печати допълваме информацията за тяхната кариера.

Съчетаването на тези три групи води до отговора на редица въпроси, свързани с историята на съответното селище. Могат да бъдат дадени много примери, но най-типичен е Преслав. На практика не знаехме нищо за византийската администрация в Преслав. Сега на базата на намерените тук печати вече знаем що за институция е резидирала тук, имената на повече от 18 нейни титуляри и имената и позициите на близо 500 персони, които са писали до Преслав.

Постепенно публикациите доведоха до натрупвания на материал и необходимост от обобщения, и съответно до формулирането на „Корпус на византийските печати от България“. Първият вариант на корпуса бе готов през 1991 г. и ми послужи за докторска теза. В него бяха включени и класифицирани 800 печата. През 1998 г. вече бе готов и вариантът за публикуване. Количеството на печатите

[21] *Йорданов, И.* Печатите от стратегията Преслав (971–1088). С., 1993.

[22] *Йорданов, И.* Печатите на комеркиарията Девелт. С., 1992.

нарасна на 1200 екземпляра. Това бе и една от причините България и конкретно Преслав да са домакини на VI Международен симпозиум по византийска сфрагистика.

Желанието ни (моето и на издателите) бе този Корпус да бъде обнародван на английски. За съжаление не можахме да акумулираме средства и започнахме на части.

Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1: *The Byzantine Seals with Geographical Names* излезе през 2003 г. Изборът на заглавие донякъде бе инспириран от проекта със същото име от печатите на Дъмбъртън Оукс – най-голямата колекция в света – над 17 000 екземпляра. Томът съдържа 1 булотирион и 421 оловни печати (моливдовули) на различни длъжностни лица в провинциалната администрация (гражданска и военна). Те принадлежат на 232 различни титуляри от 80 административни единици.

Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 2: *The Byzantine Seals with Family Names* бе публикуван през 2006 г. Той включва над 800 моливдовула с имената на повече от 400 личности, които са представители на повече от 300 различни фамилии, играли важна роля в живота на империята. Изборът на заглавието донякъде бе продиктуван от появата на проекта Просопография на византийският свят 1025–1261 г., разработван от екип към Кралския колеж в Лондон.

Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 3: Part one and two излезе през 2009 г. Той включва всички (над 3200) оловни византийски печати, намерени в днешна България

Когато трябваше да формулирам заглавието на третия том, възникна реален проблем. Според първоначалните ми намерения този трети том трябваше да включва останалите около 2000 печата, в по-голямата си част непубликувани. Проблемът бе как да формулираме заглавие, което да стои зад тях. Една от идеите бе „Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“. Volume 3: „Byzantine institutions (secular and ecclesiastical), resided in the capital Constantinople, and seals of private persons with no titles, offices and family names“. Това бе всъщност проектът, по който работих като summer fellow в Дъмбъртън Оукс през 2008 г. Но и той не покриваше изцяло материала. Оставаха близо 1000 екземпляра извън тази рубрика. Тогава реших да се върна към първоначалните си намерения – класически Корпус на всички византийски печати от България, според класификациите, установени от моите предшественици (G. Schlumberger, V. Laurent и др.) и, разбира се, корекциите, които налага материалът от България. Тези, които бяха публикувани в том 1 и 2, само са документирани, разбира се там, където има промени в прочита и коментара, или нови находки, са взети под внимание.

Новост в установената класификация бе формулирането на специална глава: печати с неразчетени текстове. Най-вече – зле съхранени. Те са включени в Корпуса, поради факта, че за много от тях има информация за произход и следователно могат да се ползват като градиво за поселищния живот на съответното селище, а също така и с очакванията, че някога ще бъдат намерени по-добре съхранени паралели и съответно разчетени.

Според вече установената традиция корпусът е снабден с индекси на личните, фамилните и географските имена, а също – титлите и длъжностите, изписа-

ни върху печатите. Изработен е иконографски индекс и такъв на печатите с метрически текстове. Безспорно новост е индексът с местонамирането на печатите. Именно това е предимството на печатите от България, че за голяма част от тях имаме информация за намирането им и техните данни, макар и по косвен път, могат да послужат като източници на информация за селищата и местата, където са намерени тези печати. Този индекс е началото може би на бъдещо изследване относно селища, градове и региони в средновековна България, според данните на сфрагистиката

Материалът от България предлага редица приноси в областта на византийската сфрагистика и просопография, а също така и в българската средновековна история – най-общо, и в частност – дава сведения за живота в отделните селища.

Първият основен принос е самият комплекс от печати. Чрез тях научаваме имената на близо 3000 персони от VI–XIII в., които са играли важна роля в живота на Византия, и които са писали до неизвестни за нас адресати в днешните български земи. Те са свързани със събития и личности в днешна България. Съобразно периодизацията на средновековната българска държава тези 3200 печата могат да се разграничат в следните хронологически групи: 491–681; 681–971; 971–1185 г. и след 1185 г. В различните периоди те се явяват в различни качества:

През периода 491–681 г. илюстрират контактите между централната администрация в Константинопол и една от нейните периферии;

Печатите от времето 681–971 г., намерени в територията на средновековна България, характеризират отношенията между двете държави – Византия и България;

За периода 971–1185 г. отново отразяват вътрешна за империята кореспонденция между центъра и една от нейните периферии и между различните административни центрове и днешна България.

Печатите, намерени в България, могат да послужат и като материал за историята на съответните днешни селища. Тези находки внасят своя принос и в областта на византийската сфрагистика във връзка с датирането и идентифицирането на печатите[23].

Какво предстои от тук нататък?

Нови находки; използването на печатите като извори за историята на конкретни селища; идентифицирани на фамилии, свързани с България и въобще – просопография на българските земи в годините на византийското владичество. Би могло да се помисли и за програмата sigidoc и пр.

Новите находки засега идват най-вече от археологическите разкопки в Плиска, Преслав, Силистра, Поморие и пр., което е положително като тенденция. Не е включена в корпуса и колекцията от печати от района на Кърджали, които предстои да бъдат публикувани.

В заключение може да се констатира, че византийската сфрагистика в Бъл-

[23] *Jordanov, I.* Corpus of Byzantine seals from the territory of modern Bulgaria. Possibilities of dating and identification. – Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography. Ioanina, 1–3 October, 2009. Harassowitz Verlag, 2011, 37–46.

гария се развива динамично. В различни колекции, най-вече държавни, се съхраняват повече от 3400 печата. В наличност е Корпус на византийските печати от територията на днешна България – нещо, с което малко страни могат да се похвалят. Този материал може не само да се използва за научни изследвания, но е и помагало за подготовка на нови специалисти. Както може да се види от приложения списък с публикации, нарасна броят на авторите, публикуващи първично новооткритите печати. Вече не е изключение, а донякъде практика, археолозите да публикуват намерените при ръководените от тях разкопки печати. Надявам се, че и следващите поколения ще имат какво да добавят и коригират в Корпуса. Те при всички случаи ще са по-добре подготвени от нас, ползвайки нашите резултати.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Списък на първични публикации на византийски печати от България

НА КИРИЛИЦА

Аладжов, Ж. Нов тип византийски моливдовул от Велики Преслав. – Нумизматика, 1986, № 4, 38–40.

Аладжов, Ж. Моливдовули от обект „Преславска архиепископия. – Нумизматика, 1989, № 1, 27–32.

Балабанов, Т. Нови моливдовули на византийски сановници, открити във Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2007, № 3.1, 43–47.

Билик, С. Непубликувани византийски моливдовули с отпечатани фамилни имена. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, № 2, 50–66.

Витлянов, С. Два императорски печата от Велики Преслав. – Нумизматика, 1989, № 1 32–33.

Герасимов, Т. Византийски оловни печати от Плиска. – ИАИ, 14, 1940–1942, 169–171

Герасимов, Т. Български и византийски печати от Преслав. – Преслав, Т. 2. 1976, 125–142.

Димитров, Я. Три оловни печата от теренни обхождания през 2006 г. във Вътрешния град на Плиска. – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2009, № 5, 251–262.

Димова, С. Рановизантийски печати (V–VI в.) от фонда на археологически музей Несебър. – Тракия и Хемимонт, IV–XIV в. Том. 1. Варна, 2007, 141–143.

Златарски, В. Н. Моливдовул на Самуил Алусиан. – ИБАД, 1, 1922, 86–102. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 172–185.

Златарски, В. Н. Моливдовул на Алусиан. – ИИД, X, 1931, 49–63. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 147–159.

Златарски, В. Н. Моливдовул на веста Симеон, катепан на Подунавието. – Šišćev zbornik (Melanges Šišč). Zagreb, 1929, 143–148. – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1984, 141–147.

Иванов, С. Новооткрити моливдовули от разкопките от дворцовия площад в Плиска. – В: *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Харалан*ов. Шумен, 2008, 137–146.

Йорданов, И. Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. – Векове, 1981, № 1, 16–19.

Йорданов, И. Малък Преслав или Преславец X–XI в. по сфрагистични данни. – В: България 1300. Т. 2. С., 1982, 335–340.

Йорданов, И. Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав. – Археология, 1982, № 1, 12–23.

Йорданов, И. Кой български град е бил наречен Теодоропол? – Векове, 1983, № 1, 58–63.

Йорданов, И. Нови данни за Преслав в края на X век. – Преслав. Т. 3. Варна, 1983, 104–114.

Йорданов, И. Моливдовули на Дамян Добромир, дук на Тракия и Месопотамия. – ИНМВ, 20, 1984, 99–105.

Йорданов, И. Неиздадени византийски печати от Силистра (I). – ИНМВ, 19, 1983, 97–110; (II), ИНМВ, 21, 1985, 98–107; (III), ИНМВ, 24, 1988, 88–104; (IV), ИНМВ, 28, 1992, 229–245.

Йорданов, И. Моливдовули на стратези на Преславица от XI в. – Нумизматика, 1984, № 1, 5–12.

Йорданов, И. Нов моливдовул на Никита Карики – дук на България. – Векове, 1985, 4, 64–68.

Йорданов, И. Управители на Филипопол през X–XI в. – В: Юбилеен сборник Пловдив, 1985, 164–172.

Йорданов, И. Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1987, № 1, 12–19.

Йорданов, И. Страници от историята. Печатите в средновековна България. С., 1987, [рец.: Пл. Павлов, Векове, 1989, № 6, 85–88].

Йорданов, И. Имената на селищата в средновековна България според данните на сфрагистиката. – Труды V международного конгресса по славянской археологии, III, 2, Москва, 1987, 126–139.

Йорданов, И. Византийски оловни печати от музея в Нова Загора. – ИМЮБ, 11, 1989, 37–44.

Йорданов, И. Болгария и Византия на Нижнем Дунае в конце X века (по данным сфрагистики). – Balcanica Posnanensia, (Posnan), 1989, № 2, 79–86.

Йорданов, И. Непубликувани византийски оловни печати от Созопол в колекцията на НИМ. – ГНИМ, 8, 1989, 79–85.

Йорданов, И. Средновековни сфрагистични материали от колекцията на Историческия музей на град Балчик. – В: Сб. Балчик – древност и съвремие. Балчик, 1990, 49–56.

Йорданов, И. Моливдовул на константинополския патриарх Макарий, намерен в Мелник. – Векове, 1990, № 1, 16–19.

Йорданов, И. Моливдовули на Писота вардарий. – ГСУ. ЦСВП „Иван Дуйчев“, 1, 1987 [1990], 67–71.

Йорданов, И. Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. – В: Сб. Марица-Изток. Т. 1. Раднево, 1991, 125–139.

Йорданов, И. Византийски оловни печати от Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 1992, 281–301.

Йорданов, И. Печатите на комеркиарията Девелт. С., 1992.

Йорданов, И. Печати на архиереи на Дръстър от XI век. – Добруджа. Т. 2, 1992, 163–168.

Йорданов. И. Монетите и печатите от разкопките на средновековния манастир в кв. „Веселчане“ – Кърджали. – РП, 24, 1992, 101–107.

Йорданов, И. Още веднъж за булотириона от Археологическия музей в София. – ГНМ, 8, 1992, 387–393.

Йорданов, И. Корпус на византийските печати от България. Докторска дисертация, С., 1992, 851 м.с. и 50 табл. (автореферат).

Йорданов, И. Печат на Филотей, синкел и митрополит на Евхаита, ръководител на дипломатически мисии в България. – Приноси към българската археология, 1992, № 2, 120–125.

Йорданов, И. Берое (X–XII в.) – според данните на сфрагистиката. – ИМЮБ, 15, 1993, 57–79.

Йорданов, И. Печатите от стратегията Преслав. С., 1993.

Йорданов, И. Анхиало според данните на сфрагистиката. – Археология, 1993, № 3, 36–51.

Йорданов, И. За култа на св. Георги } Κουπεριώτης според данните на някои византийски печати. – ПБА, 2, 1993, 166–169.

Йорданов, И. Новооткрит печат на протонобелисима Алексий Сиаус. – ГНАМ, IX, 1993, 219–223.

Йорданов, И. Новооткрит моливдовул на вестарха Георги Кедрин, датиран в последната четвърт на XI в. – ИНМШ, 8, 1993, 302–308.

Йорданов, И. Новооткрит моливдовул на Никифор Декан – куропалат, дук и анаграф на Ниш от колекцията на НИМ–София. – ГНИМ, 9, 1994,75–79.

Йорданов, И. Византийски печати със славянски имена (IX–X в.), намерени в България. – В: Сб. Нумизматика. В. Търново, 1994, 62–68.

Йорданов, И. Нови данни за историята на Месемврия през втората половина на XI в. – В: Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 281–287.

Йорданов, И. Печати на чужди владетели, намерени в Преслав. – В: Сб. 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 1995, 140–154.

Йорданов, И. Печатите на Василий Апокап от втората половина на XI в. – Нумизматика и сфрагистика, 1995–97, № 4, 106–115.

Йорданов, И. Печати на архиереи на Велбъжд от XI в. – В: Сб. в чест на акад. Йордан Иванов. Кюстендил, 1996.

Йорданов, И. Печати на управители на етнически общности във Византия (VIII–XI в.). – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. С., 1997, 151–156.

Йорданов, И. Печати на Йоан Кеген магистър и архонт на Печенегия (1050–1051).

– Нумизматика и сфрагистика, 1998, № 1, 96–102.
Йорданов, И. Печати на византийски севасти от територията на България. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, № 2, 6–49.
Йорданов, И. Печат на Теофилопул – първата половина на XIII в., намерен във Велико Търново. – ИИМ – Велико Търново, 14, 1999, 183–187.
Йорданов, И. Неизвестен византийски императорски печат от XIII в. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, № 1, 91–95.
Йорданов, И. Средновековни сфрагистични материали от Новозагорско. – В: Сб. Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. Нова Загора, 1999, 170–180.
Йорданов, И. Печати на Йосиф Вринга, намерени във Велики Преслав. – Трудове на катедрите по История и Богословие към Шуменския университет, 3, 1999, 51–57.
Йорданов, И. Монети и печати от Плиска 1899–1999 г. – Плиска–Преслав, 8, 2000, 135–167.
Йорданов, И. Печати на византийски сановници от арменски произход, намерени в България. – Античная древность и средние века (Екатеринбург). 2000, № 31, 123–156.
Йорданов, И. Византийски комеркиарии за България (681–971). – В: Договори, хора, съдби (Зимни понтийски четения) на ВСУ „Черноризец Храбър“. Варна, 2000, 17–25.
Йорданов, И. Печати и монети от „Голямата базилика“. – В: *Георгиев, П., С. Витлянов*. Архиепископията – манастир в Плиска. С., 2001, 219–227.
Йорданов, И. Печат на монаха Арсений Тцамблак, намерен в България. – Трудове на катедрите по история и Богословие към Шуменския университет, 4, 2001, 40–45.
Йорданов, И. Корпус на печатите на средновековна България, С., 2001
Йорданов, И. Нови находки на византийски печати IX–X в. от Велики Преслав. – Преславска книжовна школа, 5, 2001, 113–121.
Йорданов, И. Византийски военно-административни учреждения в Созопол през IX в. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 77–83.
Йорданов, И. Византийски печати с името на Силистра. – В: 100 години исторически музей Силистра. Силистра, 2002, 80–91.
Йорданов, И. Печатите на Леон Дрим и византийската администрация в българските земи през XI в. – В: Сборник в чест на проф. Иван Божилов. С., 2002, 145–150.
Йорданов, И. Мисия на византийския монах и презвитер Антоний в Средновековна България през IX в. – Античная древность и средние века (Екатеринбург), № 33, 2002, 80–85.
Йорданов, И. Печати на Нестор – бунтовникът от Паристрион“. – В: Сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. В. Търново, 2003, 308–311.
Йорданов. И. Печати на византийски куропалати, намерени в България. – АДСВ, 34, 2003, 239–264.
Йорданов, И. Печати на императорската фамилия Комнини-Ангели (1081–1203) от територията на днешна България. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 26–59.

Йорданов, И. Моливдовули на Писота вардарий (IX–X в.), намерени в България. – В: Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003, 310–315.

Йорданов, И. Печати на византийски логотети на дрома (829–971), намерени в България. – Плиска–Преслав, 10, 2004, 287–301.

Йорданов, И. Византийската администрация в Плиска през XI век. – Трудове на катедрите по история и Богословие към Шуменския университет, 5, 2004, 194–202.

Йорданов, И. Печатите на архиепископия България (1018–1185). – Сфрагистика и история културы. Санкт Петербург (Эрмитаж), 2004, 67–78.

Йорданов, И. Печати на византийски епархии по Западното Черноморие. – Россия–Крым–Балканы: диалог культур. Екатеринбург, 2004, 102–103.

Йорданов. И. Печати на византийски сановници от западен произход (XI–XII в.), намерени в днешна България. – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2004, № 1, 181–201.

Йорданов, И. Нов административен център в Плиска през втората половина на IX в. По данни на сфрагистиката. – Трудове на катедрите по история и Богословие към Шуменския университет, 6, 2004, 123–128.

Йорданов, И. Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II). Варна, 2004, 230–246.

Йорданов. И. Печати на нобелисими и протонобелисими, намерени в България. – АДСВ, Екатеринбург, № 36, 2005, 104–127.

Йорданов. И. Печати на византийската фамилия Ватаци (XI–XII в.). – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2005, № 2, 145–169.

Йорданов, И. Печати на фамилията Пигонити (XI в.), намерени в България. – В: Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2005, 159–166.

Йорданов, И. Отново за печатите на Дамян Добромир – дук на Тракия и Месопотамия. – Acta Musei Varnaensis, III–1. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. Варна, 2005, 263–271.

Йорданов, И. Печати на таксиарси от територията на България. – Античная древность и средние века (Екатеринбург), 2006, № 37, 212–225.

Йорданов, И. Печат на Роже син на Дагоберт (XI–XII в.), намерен в България. –Numismatika Bulgarica, II, 1. 2006, 76–79

Йорданов, И. Печат на византийския патриарх Теофилакт (933–956), намерен в Преслав. В: – ТАНГРА. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, 353–359.

Йорданов, И. Печат на Фаразман, стратег на Струмица (XI в.), от колекцията на Археологическия музей при БАН в София. – Studia Balcanica, 25 [Византия, Балканите, Европа]. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. С., 2006, 629–634.

Йорданов, И. Сфрагистични приноси към историята на Видинска епархия през XI в. – Историки (Шумен), 2006, № 1, 270–275.

Йорданов, И. Византийски печати от територията на днешна България с изобра-

жение на св. Георги Куериотис. – В: Сб. Проф. д.и.н. Тотю Тотев и столицата Велики Преслав. С., 2006, 194–200.

Йорданов, И. Тракия и Хемимонт (IV–XI в.) според данните на византийската сфрагистика. – В: Тракия и Хемимонт IV–XV в. Т. 1. Варна, 2007, 153–158.

Йорданов, И. Средновековни български и византийски печати (IX–X в.) с етнонима Βουλγαρων. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 167–178.

Йорданов, И. Средновековният Перник (XI–XII в.), според данните на сфрагистиката. – В: Сборник в чест на Йорданка Юрукова. (= Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2007, № 3.2), 11–39.

Йорданов, И. Печати на двама византийски търговци (IX-X в.), намерени в българската столица Велики Преслав. – В: Историци, 3. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 114–117.

Йорданов, И. Печати на византийския пълководец Михил, командващ византийската армия при Преслав през 1053 г. – АДСВ, 2008, № 38, 114–122.

Йорданов, И. Нови средновековни сфрагистични паметници от Новозагорско. –Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. Т. 2. Нова Загора, 2008, 279–282.

Йорданов, И. Печатите от колекцията на д-р Васил Хараланов. – В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен 2008, 37–55.

Йорданов, И. Препечатан моливдовул от владетелската църква в Преслав. – В: По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов. С., 2008, 97–100.

Йорданов, И. Средновековният Созопол според данните на сфрагистиката. – Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta musei varnensis, VII–1. Варна, 2008, 114–161.

Йорданов, И. Печат на Константин митрополит на Русия (XII в.), намерен в България. – В: Сб. Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карпова. М., 2009, 679–689.

Йорданов, И. Печати на византийски сановници от турски (селджукски) произход (XI–XIII в.), намерени в България. – В: Сборник в памет на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2009, 279–294.

Йорданов, И. България и Византия (864–971), приносът на сфрагистиката. – В: Пътуване в средновековна България. В. Търново, 2009, 38–84.

Йорданов, И. Новооткрит печат на Стефан митрополит на Йоанопол (70-те години на X в.). – В: Сб. Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. С., 2009, 195–199.

Йорданов, И. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, В. Търново, 2010, 697–702.

Йорданов, И. Анхиало според данните на сфрагистиката (VI–XII в.). – Bulgaria Mediaevalis. С., 1, 2010, 325–381.

Йорданов, И. Печат на византийския император Никифор I Геник (803–811), на-

мерен в България. – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Димитър Игнатовски, С., 2011, 69–75.

Йорданов, И. Средновековният Дръстър според данните на сфрагистиката (VI–XII в.). –АВСД, 2011, 40, 79–120.

Йорданов, И. Византийски печати от крепостта „Калето“ при село Злати войвода, Сливенска област. – В: Историки, 4. Научни изследвания в чест на проф. д.и.н. Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Шумен, 2011, 132–165.

Йорданов, И., Д. Аладжов. Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I). – Археология, 1991, № 1, 44–56.

Йорданов. И., Г. Атанасов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, 33–41, 60–64.

Йорданов, И., Д. Драганов. Новооткрит моливдовул на деспот Константин Дука Палеолог. – ИМЮБ, XIII, 1990, 47–52.

Йорданов, И., А. Койчев, В. Мутафов. Средновековният Ахтопол (VI–XII в.) според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, № 2, 67–89.

Йорданов, И., Ж. Жекова. Отпечатъци на византийски монети върху оловни пластинки, намерени хинтерланда на Преслав. – Археология, 2006, 191–201.

Йорданов, И., И. Кючукова. Византийските тъкани и българският владетелски двор (X век). Печат на епарха, химатин и екзопрат Филотей, намерен в Преслав. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova, II. С., 2009, 155–167.

Йотов, В. Нов печат на Алексий Комнин. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnensisi, VII–2. Варна, 2008, 17–-176.

Йотов, В., Г. Атанасов. Скала – крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998.

Йотов, Й., Н. Николов. Походът на Алексий I Комнин към Дръстър (1087 г.). Нови данни и интерпретация. – Пътуване в средновековна България. В. Търново, 2009,432–448, обр. 7–8.

Кънев, Н. Новооткрит севастократорски оловен печат от територията на Централна Северна България. – В: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 153–163.

Маслев, С. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. – ИАИ, 20, 1955, 445–462.

Минкова, М. Нов оловен печат на Йоан севаст и велик доместик на Изтока и Запада (XII век), открит в Берое. – В: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 147–151.

Мушмов, Н. Византийски оловни печати от сбирката на народния музей. – ИБАИ, 8, 1934, 162–183.

Мушмов, Н. Два оловни печата на Охридски архиепископи. – Македонски преглед, 1927, № 3, 71–74.

Мушмов, Н. Новооткрити средновековни печати от България. – ИБАИ, V, 1928/1929, 224–239.

Овчаров, Н., Д. Стоименов. Новооткрити епископски моливдовули от Перперикон. – В: Civitas Divino-Humana. Сборник в чест на проф. Георги Бакалов. С., 2004, 307–321.

Овчаров, Н. Стоименов. Д. Архивите на стратегията Преслав и областния център Перперикон – сравнителен анализ по сфрагистични данни. – В: Преслав, VI, 2004, 339–343.

Овчаров, Н. Стоименов, Д. Сфрагистични свидетелства за византийската аристокрация през XI–XII в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. Конференция, посветена на 60-годишнината на проф. К. Попконстантинов. С., 2005, 196–202.

Овчаров, Н., Д. Стоименов. Средновековният Татул и печатите на севаст Георги Палеолог. – В: ТАНГРА. Сборник в чест на проф. Васил Гюзелев. С., 2006, 383–389.

Овчаров, Н., Д. Стоименов. Бележки към ранната кариера на император Константин IX Мономах (1042–1055) според неизвестен негов моливдовул от Перперикон. – В: Studia Balcanica, XXV. Византия, Балканите, Европа (Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова). С., 2006, 623–628.

Панченко, Б. А. Абоба–Плиска. Монеты и печати. – ИРАИК, 10, 1905, 291–300.

Пенчев, В. Моливдовул на византийския император Михаил IV Пафлогон от фонда на НИМ–София.– Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2007, № 3.2, 7–9.

Пенчев, В. Моливдовул на вселенския патриарх Григорий II (1283–1289), произхождащ от България. – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 2009, № 5, 277–280.

Стоименов, Д. Моливдовул на неизвестен стратег на Филипопол. – В: История и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, 54–55.

Стоименов, Д. Византийски моливдовули от Музея на Македония – Скопие. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие (Acta Varnensis VII–2). Варна, 2008, 177–185.

Тотев, Т. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. – Археология, 1968, № 4, 49–51.

Тотев, Т. Два новооткрити печата на български архиепископ. – Плиска–Преслав, I, 1979, 198–199.

Тотев, Т. Новооткрити византийски печати от Преслав. – ИНМВ, 8, 1972, 287–292

Шандровская, В. С. Из истории Болгарии X–XI вв по даным сфрагистики. – Byzantinobulgarica, 7, 1981, 455–459.

Шандровская, В. С. Моливдовулы как исторический источник. – Сб. Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев. С., 1980, 147–152.

Шандровская, В. С. Печати коммеркиариев Девельта в собрании Эрмитажа. – АДСВ, 32, 2001, 148–153.

Юрукова, Й. Нумизматични и сфрагистични паметници (867–1195/1203). – В: Перник. Т. 2. С., 1983, 102–165.

Юрукова, Й. Нов византийски императорски печат от България. – Векове, 1978, № 4, 73–76.

НА ЛАТИНИЦА

Banescu, N. Les sceaux byzantins trouvés à Silistrie. – Byzantion, VII, 1932, 321–331.

Banescu, N. Papahagi, P. Plomls byzantins decouverts à Silistrie. – Byzantion, X, 1935, 601–604.

Barnea, I. Sceaux de deux gouverneurs inconnus du theme de Paristrion. – Dacia, N.S., 1964, № 3, 239–247.

Barnea, I. Noi Sigilii bizantine de la Dunarea de Jos. – SCIV, 17.2 , 1966, 277–297.

Barnea, I. Sceaux des empereurs byzantins decouverts en Roumanie. – BYZANTNINA, 3, 1971, 149–172.

Barnea, I. Sigilii bizantine de la Durostorum-Dorostolon. – Pontica, 15, 1982, 201–212.

Barnea, I. Sigilii bizantine inédite din Dobrogea (II). – Pontica, 18, 1985, 235–248.

Barnea, I. Sceaux byzantins inédits du Nord de la Dobroudja. – RESEE, 23, 1985, 29–35.

Barnea, I. Sceaux byzantins de Dobroudja. – SBS, 1987, № 1, 77–88

Barnea, I. Sceaux byzantins inédits de Dobroudja.-SBS, 3, 1993, 55-69.

Barnea, I. Sigilii bizantine din Nordul Dobrogei. – Simpozion de numismatica. Bucuresti, 2001, 103–108.

Cheynet, J.-Cl. Les Nestoggoi un exemple d'assimilation reussie. – In: Сб. 1100 години Преслав.

Jordanov, I. Sceaux de deux notables byzantins de la fin du XI s. – Etudes Balkaniques, 1981, № 3, 92–97.

Jordanov, I. Etablissement administrative à Preslav aux X–XI s. – Actes XVI Intern. Byzant. Kongress. – JOB, 32.2, 1982, 35–44.

Jordanov, I. Molybdobulles novelements decouvert de Basile Apokapes. – Etudes Balkaniques, 1983, № 1, 103–107.

Jordanov, I. Sceau et inscription de Gregoire Kourkouas – duc de Philippopolis. – Etudes Balkaniques, 1983, № 1, 103–107.

Jordanov, I. Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouvés à Preslav: le magistros Leon Melissenos et le patrice Theodorokan. – Byzantinobulgarica, 8, 1986, 183–189.

Jordanov, I. La stratégie de Preslav aux X-XI siècles – selon les donnes de la sigillographie. – SBS, 1987, № 1, 89–97.

Jordanov, I. Dobrudja (491–1092) – selon les donnes de la numismatique et de la sphragistique. – Dobrudza, 1987, 182–207.

Jordanov, I. Molybdobulles de domestiques des scholes du dernier quart du X s. – SBS, 1990, № 2, 203–213.

Jordanov, I. Le molybdobulle du vestes Jean Aaron. – Paleobulgarica, 1990, № 1, 106–110.

Jordanov, I. Sceau d'archonte de ΠΑΤΖΙΝΑΚΙΑ du XI siècle. – Etudes Balkaniques, 1992, № 2, 79–82.

Jordanov, I. Unpublished Byzantine Seals from the village of Zlati Voyvoda. – *SBS*, 1993, № 3, 69–84.

Jordanov, I. Medieeval Plovdiv, According to the Sphragistic Data. – SBS, 1995, № 4, 111–138.

Jordanov, I. The Byzantine Administration in Dobrudza (X–XII c.). According to Sphragistic Data. – Добруджа, 12, 1995, 204–223.

Jordanov, I. Byzantine Presence in Dobrudja from the Seventh to the Tenth Centuries. According to Sphragistic Data. – Miscellanea Bulgarica, 11, Wien, 1997, 35–39.

Jordanov, I. The Preslav Corpus of Byzantine Seals. – 6th International Symposium of Byzantine Sigillography, Veliki Preslav, 16–18.09. 1998, 25–29.

Jordanov, I. Byzantine Lead Seals from the Stronghold near Dobri Dol, Plovdiv, Region. – RN, 157, 2001, 443–469.

Jordanov, I. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria). – SBS, 2002, № 7, 21–57.

Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria". Vol. 1. The Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.

Jordanov, I. The katepano of Paradounavon according to the Sphragstic Data. – SBS, 2003, № 8, 63–75.

Jordanov, I. Contributii sigilografice la istoria eparhiei Vidinului in secolul al XI-lea. – Cercetari Numismatice, 9–11, 2003–2005, 527–535.

Jordanov, I. The Seals of Byzantine Fiscal Institutions (815/816–971) discovered in Bulgaria. – SBS, Leipzig, № 9, 2006, 97–145.

Jordanov, I. Christian symbols on early Byzantine Coins and Seals (4th–6th centuries). – Acta congressus internationalis XIV Archaeologiae Christianae. Vaticano–Wien, 2006, 465–475.

Jordanov, I. Mesembria (VI–XII c.) according to sphragistic data. – Bulgaria Pontica Medii 1. Mesembria (VI–XII c.) according to sphragistic data. – In: Bulgaria Pontica Medii Aevi. Vol. IV–V2. Sofia, 2006, 43–59.

Jordanov, I. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2. Seals with Family Names,. Sofia, 2006.

Jordanov, I. Byzantine Seals containing Place Names from Dr. Vasil Haralanov Collection. – Cercetari numismatice, XII–XIII, 2006–2007, 519–525.

Jordanov, I. Byzantine Lead Seals from the „Kale" fortress near the present-day Dimitrovgrad. – Hypermachos: Studien zur Byzantinistik, Armenologie und Georgistik: Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag/herausgegeben von Christos Stavrakos, Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Mesrob K. Krikorian. Wien, 2008, 121–167.

Jordanov, I. Seals of the Doukas Family from the territory of Modern Bulgaria. – Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis. Andros, 2009, 151–183.

Jordanov, I. The Lead Seals of epi tou maglaviou from Bulgaria. – Античная древность и средние века (Екатеринбург), 2009, 39, 171–182.

Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria". Vol. 3, part 1 and 2, Sofia. 2009.

Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria (1979–2009) – conception and results. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. В. Търново, 2010. Ч. I, 284–290.

Jordanov, I. Nish XI–II c. According Byzantine Sigillography. – In: Niš and Byzantium. Eighth Symposium, Niš, 3–5 June 2009. Niš, 2010, 173–188.

Jordanov, I. Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria). Part II. – Studies in Byzantine Sigillography, 10, 2010, 33–61.

Jordanov, I. Illyricum and Epiros according to the data of Byzantine seals from Bulgaria. – „5ème colloque international sur l'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité" (Grenoble, 8–11 octobre 2008). Paris, 2011, 487–492.

Jordanov, I. Thrace (Vith–XIth cent.) according to the data of the Byzantine seals from Bulgaria. – 4th International Symposium on Thracian Studies. Byzantine Thrace: Evidence and Remains, Komotini, April 2007. – In: Byzantinische Forschungen, XXXIII, 2011, 643–651, 902–904.

Jordanov, I. The Collection of Medieval Seals from National Archaeological Museum Sofia. Sofia, 2011.

Jordanov, I. Corpus of Byzantine seals from the territory of modern Bulgaria. Possibilities of dating and identification. – In: Proceedings of the 10th International Symposium of Byzantine Sigillography. Ioanina, 1–3 October 2009. Harassowitz Verlag, 2011, 37–46

Jordanov, I., V. Tapkova-Zaimova. Quelques nouvelles donnes sur l'administration byzantine au Bas-Danube (fin du X–XI s). – In: Serie Byzantina Sorbonensia, 7, Paris, 1988, 119–127.

Jordanov, I., W. Seibt. Στρατηγὸς Σοτηροπόλεως καὶ Ἀνακκουπία. Ein mittelbyzantinisches Kommando in Abchazien (11 Jharhundert). – SBS. 2006, № 9, 231–241.

Jordanov, I., Z. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Sofia, 2007.

Laurent, V. Bulgarie et prince bulgares dans la sigillographie byzantine. – EO, 33, 1934, 413–427.

Laurent, V. Bulletin de sigillographie byzantine. Quinze annees de decouvertes et d'etude (915–1929). – Byzantion, 5, 1929–1930, 571–654.

Laurent, V. Un nouveau gouverneur de la Bulgarie Byzantine le georgien Tzourbaneles. – Buletinul societatii numismatice Romane, XXXVIII–XLI, no. 92–95, 1944–1947, 7–15.

Laurent, V. Deux nouveaux gouverneurs de la Bulgarie byzantine. Le proedre Nicephore Batatzes et le protoproedre Gregoire. – RESEE, 7, 1969, 143–150.

Mititelu-Barnea: Mititelu, I. – Barnea, I. Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunarii de Jos. – SCIV, 17.1, 1966, 43–50.

Mouchmov, N. Un nouveau boullotirion byzantin. – Byzantion, 1927, № 4, 190–191.

J. W. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington, D. C., 1991.

Oikonomides, N. Presthlavitza, the Litle Preslav. – Südost Forschungen, 42, 1983, 1–9.

Schlumberger, G. Sigillographie de l'empire byzanin. Paris, 1884.

Schlumberger, G. Sceaux byzantins inedits (Quatrieme serie). – REG, 13, 1900, 467–492, 146–203.

Seibt, W. Identifizirung des bulgarischen Erzbischofs warend der Herrschaft des Johannes Tzimiskes mit hilfe zweier Siegeltypen. – JÖB, 24, 1975, 55–59;

Seibt, W. Sigillographische beiträge zur Bulgarischen Geschichte. – Dobrudja, 12, 1995, 224–232.

Seibt, W. Probleme der historischen Geographie Bulgariens im spatern 10. und 11. Jahrhundert – ein sigillographischer Beitrag. – Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast. Varna, 12–13.09.2001.

Stoimenov, D. Quand le patrice Theodorokanos a-t-il ete duc d'Andrinople? – Etudes Balkaniques, 1990, № 2, 107–111.

Stoimenov, D. Unpublished Byzantine seal from Morodvis. – Macedonian numismatic journal, 1999, № 3, 97–101.

Tsomchef, D. Sceau de plomb nouvellement decouvert de Nicephore Ducas. – RN, 10, 1948, 132–133.

Wassiliou-Kyriaki, A. Neue Siegel der 1. Hälfte des 9. Jh. aus Nordost-Bulgarien. Mit einem Appendix zu den Drugubiten. – In: Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast. Varna, 12–13.09.2001.

Zacos, G. Byzantine Lead Seals, I. Basel, 1972.

Zacos, G. Byzantine Lead Seals, II. Berne, 1984.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ	–	Античная древность и Средние века
ГНАМ	–	Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ	–	Годишник на Националния исторически музей
ГНМ	–	Годишник на Народния Музей
ГСУ–ЦСВИ	–	Годишник на Софийския университет – Център за славяно-византийски изследвания „Иман Дуйчев“
ИАИ	–	Известия на Археологическия музей
ИБАД	–	Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	–	Известия на Българския археологически институт
ИИД	–	Известия на историческото дружество
ИИМ–В. Търново	–	Известия на историческия музей – В. Търново
ИМЮБ	–	Известия на музеите в Южна България
ИНМВ	–	Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ	–	Известия на Народния музей – Шумен
ИРАИК	–	Известия Русского археологического института в Константинополе
РП	–	Разкопки и проучвания
JÖB	–	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
RESEE	–	Revue des études sud-est européene
SCIV	–	Studii şi cherchetsri istoria veché ?

BYZANTINE SIGILLOGRAPHY IN BULGARIA (1900–2010)

Ivan Jordanov

The Byzantine sigillography in Bulgaria has specific development, which can be traced in several directions:

The first one is related to the need for the information of the seals. It is highly valued by the Bulgarian mediaevalists and in particular by the patriarch of the Bulgarian mediaeval studies and byzantologist Professor Vasil Zlatarski. The information coming from the seals is still actively used by scholars who deal with Byzantine history, prosopography, administration, rank hierarchy, settlements etc.

The second direction is connected with publications of Byzantine seals found on the territory of today's Bulgaria.

The earliest publications are of European dimension: the author of the first publication is the founder of the Byzantine sigillography, Gustave Schlumberger (1844–1929). The next publication is again a result of an international collaboration. It announced the findings of seals and coins, discovered during the first archeological expedition in Aboba Pliska (1899–1900). The author of that publication is the eminent Russian byzantologist and an expert in sigillography, B. Panchenko (1878–1920).

Gradually the collection of seals of the National Archeological Museum was formed. Its enrichment and publication is due to a great extend to N. Mushmov (1869–1942).

Another collection was set up around mediaeval Drustur. It was initiated by the head-master of the local lyceum Pericle Papahagi in collaboration with Professor N. Banescu. In general Silistra or mediaeval Drustur was connected with the work of Romanian scholars such as N. Banescu, I. Barnea, P. Deaconu and other modern scientists. It can be stated that until its inauguration in 1978 the seals registered as found on the territory of Bulgaria did not exceed about hundred, and they were kept in different museums and private collections.

The turning point came in 1978, when during archeological excavations in Preslav the foundations of a building were discovered and it turned out that the building was used as an archive of the local Byzantine strategos in the period from 971 to 1088. In and around that building more than 500 Byzantine seals were found, as well as more than 250 lead seals and 4 casts. Those findings occasioned the beginning of the project *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, which was successfully concluded in 2009 with the publication of three volumes in English.

СЪВЛАДЕТЕЛСТВОТО ВЪВ ВИЗАНТИЯ (VII–X ВЕК) СПОРЕД ДАННИТЕ НА СФРАГИСТИКАТА

Тодор Тодоров

Настоящата работа има за цел да проследи тенденциите и особеностите на византийската императорска иконография, представена върху печатите от VII–X в. в един конкретен аспект – съвладетелските изображения. По мое мнение точно този елемент е сравнително слабо застъпен както в корпусните издания на византийски печати, така и в конкретните проучвания[1], посветени на императорските изображения върху печатите.

Разбира се тази констатация може би си има обективно оправдание. Имам предвид почти пълната близост между императорската иконография от печатите с тази от монетите и сравнително солидната литература натрупана относно информацията, идваща от паметниците на византийската нумизматика. В този смисъл настоящата работа неизбежно ще има чертите на сравнително проучване, т.е. съпоставката между информацията от императорските печати с тази, идваща от монетосеченето за периода VII–X век.

Проследяването на информацията от византийските императорски печати със съвладетелски изображения е оформена в три хронологически раздела, които са съобразени както с наличния сфрагистичен материал[2], така и с общото политическо развитие на империята през VII–X в.

1. Съвладетелските изображения от епохата на Ираклиевата династия (610–711) (*Табл. 1*)

Добре известен факт е, че от VII в. в облика на византийската императорска институция трайно място заема съвладетелството. Независимо че това явление от формална гледна точка напомня полиархическите елементи на Късната римска империя, реално то имало за цел да утвърди династичното начало при предава-

---

[1] Вж. например: *Morrison, C, G. Zacos.* L'image de l'empereur byzantin sur les sceaux et les monnaies. – Exposition La Monnaie, miroir des rois. Paris, 1978, 57–72.

[2] Наблюденията в настоящата работа се базират върху следните публикувани колекции на византийски императорски печати: *Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals. Vol. 1. Part 1. Basel, 1972, 13–69; *Seibt, W.* Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. T. 1. Kaiserhof. Wien, 1978, 68–87; *Соколова, И. В.* Печати византийских императоров. Каталог колекции. Санкт-Петербург, 2007, 30–59; *Jordanov, I.* Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. Vol. 3. Part 1. Sofia, 2009, 82–96; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 6. Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda. Washington, D.C., 2009, 23–116.

нето на върховната власт. Или, както сполучливо е характеризирано от Георги Острогорски: „византийските съвладетели получавали императорската почит, но нямали никакъв дял в императорската власт...“ и самото явление служело „…единствено за регулиране на престолонаследието, като съимператорите не били нищо друго освен наследници на престола“[3].

Какво било отражението на това явление върху официалните държавни знаци на империята – печатите?

Без да се подценяват някои единични случаи от по-ранната епоха, би следвало да се отбележи, че фактическото прокламиране на явлението съвладетелство върху достигналите до нас императорски печати ни насочва към началото на VII в., т.е. времето на император Ираклий и династията, която той основава.

Почти през целия период 610–711 г., когато Ираклий и неговите потомци държат управлението на империята, доминира практиката управляващият император (с участието на патриарха[4]) да коронова един или повече от своите синове и, естествено, тази ситуация веднага намирала своето отражение върху официалните държавни знаци.

Известните днес императорски печати със съвместни управления, свързани с управлението на Ираклиевата династия, очертават в генерален план два основни иконографски типа.

Първият (*Табл. 1. 1–2.*) репродуцира бюстови изображения на управляващата двойка, като и двамата императори са представени с еднакво облекло и инсигнии, а именно корона с кръст и хламида. Съответно йерархическата зависимост е илюстрирана чрез представянето на първия (старшия) император с брада и в лявото поле на реверса. Докато неговият младши колега е представен голобрад и със значително по-малко изображение[5]. Единствената по-сериозна вариативност в рамките на този сюжет е поставянето на кръст върху стъпала между владетелските изображения. Интересен детайл в конкретния случай (*Табл. 1.3*) е фактът, че младшият император държи по-високо кръста. Последното обаче би следвало да се разглежда като изолиран случай, тъй като този детайл по-нататък има точно обратното представяне.

Вторият иконографски тип (*Табл. 1.4-6*) на представяне на съвладетелите от Ираклиевата династия репродуцира изображения в цял ръст на трима или четири-

---

[3] *Острогорски, Г.* Сацаровање у средњовековној Византији. – В: *Острогорски, Г.* Сабрана дела. Кн. 4. Београд, 1970, 180–181.

[4] Церемонията е описана във втората част от глава 38 на съчинението на Константин VII Багренородни „За церемониите“ – Вж.: *Constantini Porphyrogeniti.* De ceremoniis aulae Byzantinae. Vol. 1. Rec. I. Reiskii. Bonnae, 1829, 194–196. Независимо че това описание вероятно се базира върху церемония от четвъртото десетилетие на IX в., няма съмнение, че този обряд има своите корени още от началото на VII в. – Вж.: *Острогорский, Г.* Эволюция византийского обряда коронования. – В: Византия, южные славяне древняя Русь и Западная Европа. Сб. статей в честь В. Н. Лазарева. М., 1973, с. 35, 37.

[5] Във връзка с въпроса относно разположението на императорските изображения при представянето на съвместните управления върху монетите и йерархическите закономерности, на които то се подчинява вж. *Grierson, Ph.* Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and Whitmore Collection. Vol. II/1. Washington DC, 1968, p. 69; Ibid., III/1, 110–112.

ма императори. И в този случай няма различия в облеклото и инсигниите: корона с кръст; хламида; глобус, увенчан с кръст. При този тип, както и при първия, йерархията се внушава посредством мястото и големината на фигурата на старшия император. Тя е по-голяма, разположена в средата на реверса при тройните изображения или на второ място (от ляво на дясно) при четворните изображения. Младшите императори са пак голобради и отново с по-малки фигури. Тези два основни иконографски типа, представени върху печатите на Ираклиевата династия, намират своите аналози и при монетите, но последните ни дават и още два иконографски варианта, които не се откриват върху печатите. Първият от тях е представен върху сребърните монети (хексаграми) на император Ираклий, които се датират между 615–639 г. На лицевата им страна двамата владетели (Ираклий и Ираклий Константин) са представени седнали върху двоен трон със същите инсигнии и облекло, както при печатите. Също така са спазени вече отбелязаните при печатите иконографски детайли, определящи йерархията между тях[6]. Вторият иконографски сюжет, идващ посредством монетите, който допълва вариативността на съвместните императорски изображения, се открива върху фолиси от времето на Ираклий, датирани между 616–617 г. Върху аверса на тези монети са представени три бюстови изображения: в центъра по-едра фигура на Ираклий с корона с кръст и лорос; от лявата му страна, с по-малък размер, неговата втора съпруга Мартина, а от дясната му страна – синът му Ираклий Константин[7].

След така накратко представените особености в иконографията на съвместните управления от времето на Ираклиевата династия според данните от печатите и монетите в обобщаващ план могат да се открояят следните основни моменти:

Първо, изобразените двама, трима или четирима владетели са представени с едни и същи инисигнии и облекло.

И второ, старшинството между тях се маркира най-вече посредством големината и мястото на изображенията и конкретните портретни черти.

2. **Съвладетелските изображения от VIII – втората половина на IX в. (*Табл. 2*)**

През периода VIII – до втората половина на IX в. (до възшествието на Македонската династия) в иконографията на явлението съвладетелство се наблюдава както приемственост, така и важни отлики от предходния период. В генерален план най-съществено различие е свързано с факта, че от 681 г. (когато Константин IV отстранява братята си Ираклий и Тиберий) до втората половина на IX в. се преустановява практиката старшият император да коронова повече от един от своите синове[8]. Така по обективни причини от иконографския сюжет отпадат изображенията на повече от двама владетели. Наред с тази обща особеност настъпват и някои конкретни отлики от предходния период. От времето на император Леон III, т.е. от установяването на Исаврийската династия, до към средата на IX в. в

---

[6] *Wroth. W.* Imperial Byzantine coins in the British Museum, Vol. 1. London, 1908, 195–196 (No. 96–107); *Grierson, Ph.* Op. cit., Vol. II/1., 270–273 (No. 61–69).

[7] *Wroth, W.* Op. cit., 206–209 (No. 170–196); *Grierson, Ph.* Op. cit., II/1, 374–375 (No. 289–296).

[8] *Острогорски, Г.* Сацаровање…, 188–189.

иконографията на двойните управления върху печатите се появява един нов (бих си позволил да го нарека доминиращ) сюжет (*Табл. 2.1–2*). Образно казано този сюжет може да се нарече разделяне на управляващата двойка. На титулярния император е отреден аверсът на печатите, а на неговия младши колега – реверсът[9]. И двамата са представени с бюстове или изображения в цял ръст и по подобие на предходния период – с еднакви инсигнии: корона с кръст, хламида и глобус, увенчан с кръст. Белезите за старшинство отново се представят с конкретните портретни изображения (старшият император – с брада, младшият – голобрад), но и посредством различните титли (старшият – василевс, младшият – деспот). Интересно допълнение към този сюжет ни дават изображенията от златното монетосечене на императорите от края на VIII и особено от началото на IX в. Върху солиди от времето на Михаил I и Леон V вече откриваме различие в инсигниите и облеклото. Старшият император е облечен в хламида, а младшият му колега е с лорос. Този елемент е важен, тъй като според мен поставя началото на „противопоставянето“ на хламидата и лороса в иконографията на двойните управления[10]. И което е още по-интересно (а за мен и малко странно) във вариант, който през епохата на Македонската династия, както ще стане дума по-нататък, ще получи точно обратна натовареност.

И накрая, за да приключа с периода VIII – средата на IX в., няма как да не отбележа още един елемент в интересуващата ме иконография. Той е свързан с представянето на малолетен василевс и неговата майка регентка. В рамките на разглеждания период, както е известно, имаме два такива случая – Ирина и Константин VI и Теодора и Михаил III. В публикациите на византийски императорски печати, които ми бяха достъпни, аз не открих съвместно изображение на Ирина и Константин VI. Тази празнина естествено се попълва от монетите. От изображенията върху солидите, представящи това двойно управление, Ирина е представена с лорос, а нейният син – с хламида[11]. Сходен е иконографският сюжет и върху печатите (*Табл. 2.4*) и монетите[12] на Теодора и Михаил III.

3. **Съвладетелските изображения от епохата на Македонската династия за периода 869–1025 г. (*Табл. 3*)**

През управлението на Македонската династия (тук ще бъде разгледан периодът от управлението на Василий I до това на Василий II) иконографията на съвместните управления отново търпи развитие и промени. На първо място би следвало да се отбележи, че политиката на Василий I, копирана по-късно и от Роман I Лакапин, води до реставрация на модела от времето на Ираклиевата династия да се короноват за императори повече от един от синовете на управляващия император[13]. Последното

---

[9] Появата на този сюжет през епохата на иконоборчеството едва ли е случаен. С представянето на императорската двойка (старши и младши император) от двете страни на печата се избягвали традиционните за предходната епоха изображения на Исус Христос или Св. Богородица.

[10] *Wroth, W.* Op. cit., Vol. 2 , p. 405, № 67.2; *Grierson, Ph.* Op. cit., III/1, p. 366, № 1.

[11] *Wroth. W.* Op. cit., Vol. 2, p. 397; *Grierson, Ph.* Op. cit., III/1, 340–341, № 1–2.

[12] *Wroth. W.* Op. cit., Vol. 2, p. 430; *Grierson, Ph.* Op. cit., III/1, p. 463, № 2.1–6.

[13] За тази политика на Василий I, която по-късно е копирана и от Роман I Лакапин, вж.: *Острогорски, Г.* История на византийската държава. С., 1998, с. 317 и сл.; *Runciman, St.* The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge,1929, p. 67.

неизбежно намира отражение и върху императорските печати. За периода 869–886 г. и съответно за 922–944 г. един от най-често използваните иконографски сюжети са бюстовите изображения на трима императори (*Табл. 3.1–3*). Значително по-едрата фигура на старшия император заема централната част от реверса, а неговите младши колеги са представени от двете му страни със значително по-умалени фигури. За разлика обаче от епохата на Ираклидите се откроява една съществена отлика. Титулярният император е облечен в дивитасион и лорос, младшите императори – в дивитасион и хламида. Същата особеност се наблюдава и върху другия иконографски тип, представящ двама императори (*Табл. 3.4–6*), а също и в този, който представя императорската двойка от двете страни на печата (*Табл. 3.7*). Тази важна иконографска закономерност е налице и върху паметниците на златното монетосечене за периода[14].

Когато става дума за съвместните управления от иконографска гледна точка, би следвало да се открои и поредното репродуциране върху печатите на малолетен василевс и неговата майка-регентка. Информацията в тази насока идва най-вече във връзка с регентството на августа Зоя (четвъртата съпруга на Леон VI) над нейния син Константин VII през периода 913–919 г. Тази информация е интересна и в известен смисъл противоречива. Върху една група печати срещаме бюстови изображения на Константин VII (отляво) и Зоя (отдясно), между тях двойно пресечен патриаршески кръст. Константин е голобрад със стема, дивитасион и лорос. Зоя е с дивитасион и хламида и държи кръста по-високо (*Табл. 3.8*). Друга група печати представят Константин VII на лицевата страна със стема, дивитасион и лорос, а на опаката Зоя също с дивитасион и лорос (*Табл. 3.9*). И накрая, трета група моливдовули ни представят бюстови изображения на Константин VII (отляво) със стема, дивитасион и хламида. Зоя (от дясно) с дивитасион и лорос (*Табл. 3.10*). Във връзка с тези вариации на иконографските сюжети, представящи Константин VII и Зоя, трябва да се отбележи, че последният от трите, според мен, е бил най-широко използван поне по две причини: първо, защото е най-близко до вече отбелязаните сходни ситуации от края на VIII и средата на IX в. и второ, и по-важно – този иконографски сюжет е застъпен и върху златното монетосечене от периода 914–919 г.[15]

Направеният обзор на представянето на съвместните управления върху печатите през почти две трети от епохата на Македонската династия ми дава основание да изтъкна, че през този период при представянето на съвместните управления могат да се открояят две тенденции. Първата е тази на приемственост с предходните епохи. Тя се изразява в запазване и даже реставриране на някои изоставени черти на съвладетелската иконография. Втората тенденция е тази на промените. Тя най-отчетливо се илюстрира чрез факта, който ни внушават изображенията от печатите, а именно – стремеж към допълнително откроряване на йерархията в колективните изображения. Най-съществено отражение е ясното разграничение в императорското официално облекло. За старшия император или августата-ре-

[14] Вж.: *Wroth, W.* Op. cit., Vol. 2, 436–438, 454, 459, 471; *Grierson, Ph.* Op. cit., III/2, p. 490, 546–548.

[15] Вж.: *Wroth, W.* Op. cit., Vol. 2, 452–453; *Grierson, Ph.* Op. cit., III/2, p. 541.

гентка е запазена комбинацията стема-дивитасион-лорос, а за младшия (или младшите) император – стема-дивитасион-хламида. Нормално е да се зададе въпросът защо е направено такова разграничение, точно обратното на отбелязаното по-горе за предходната епоха. Ако се вземе предвид самият произход и символизъм на лороса, би следвало да се отбележи, че констатираната тенденция от разгледания период на Македонската династия е напълно оправдана и целенасочена. В немалката по обем научна литература, посветена на лороса като част от византийския императорски костюм (без да се пренебрегва християнската му натовареност), на първо място се изтъква неговият произход от римската консулска тога trabea triumphalis[16]. Следователно, запазвайки за себе си този символ на изпълнителната власт от времето на римската република, старшият император още веднъж илюстрирал пред своите поданици, кой реално управлява империята. И което е по-важно в дадения случай, тази особеност е най-ясно откроима върху съвладетелските изображения, достигнали до нас посредством печатите.

THE CO-RULERSHIP IN BYZANTIUM (7th–10th CENTURIES) ACCORDING TO THE DATA OF SIGILLOGRAPHY

Todor Todorov

The paper aims to trace back the tendencies and characteristics of the Byzantine imperial iconography represented on the 7th–10th-century seals focusing on one particular aspect – the co-ruler's images.

The information from the Byzantine imperial seals containing co-ruler's images has been grouped into the following three chronological sections according to both the available sigillographic material and the general political development of the Empire in the 7th to 10th centuries:

1. The co-ruler's images from the period of the Heraclian dynasty (610–711) (Table 1);

2. The co-ruler's images from the 8th to the late 9th century. (Table 2);

3. The co-ruler's images from the period of the Macedonian dynasty for the period 869-1025 (Table 3).

This brief overview of the representations of joint reigns on seals and coins during the most part of the Macedonian period, gives me grounds to outline two main tendencies. The first one is the continuity with the previous eras. It is manifested by keeping and even restoring some abandoned features of the iconography of the joint reigns. The second tendency is that of the changes. It is illustrated by the attempts at emphasizing the hierarchy through specific details of the depiction. The most conspicuous is the clear differentiation between the emperors' official clothes. The senior emperor or the regent augusta appear in the stemma-divitision-loros combination, while the junior empreror/emperors wear stemma-divitision-chlamys outfit. Why was

---

[16] За произхода и натовареността на лороса – Вж.: *Ebersolt, J.* Mélanges d'histoire et d'archéologie Byzantines. Paris, 1917, 64–65; *Grierson, Ph.* Op. cit., II/1, 78–80 и цит. л-ра; *Morrison, C.* Du consul à l'empereur: Les sceaux d'Héraclius. – Novum Millennium: Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck, 19 December 1999. Ed. C. Sode and S. Takács. Aldershot, Hampshire, 2001, 257–265.

exactly this distinction made? Perhaps the answer can be found in the origin and symbolism of the loros itself. There is plenty of information in the literature on this subject but here I will confine myself to the fact that besides its associations with Christianity (discussed by Constantine Porphyrogenitos), the origin of the loros stems from the consular costume *trabea triumphalis*. Thus, by reserving for himself this symbol of executive power from the time of the Roman republic, the senior emperor demonstrated once again to his subjects that he was the actual ruler of the empire.

Табл. 1. Ираклиева династия

Императори	**Публикации**	**Изображение (реверс)**
1. Ираклий и Ираклий Константин (616-625)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 13–15; *Seibt, W.* Bleisiegel, p. 67, № 11; *Соколова, И. В.* Печати, 30–36; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*1*,* 26–32; *Jordanov, I.* Corpus, p. 82 (№ 50).	
2. Констант II и Константин IV (654–659)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 18–19; *Seibt, W.* Bleisiegel, p. 74, № 14; *Соколова, И. В.* Печати, с. 39; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals**,* 46–47.	
3. Юстиниан II и Тиберий (705–711)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 28–29 (№ 29).	
4. Ираклий, Ираклий Константин и Ираклион (638–641)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 15–17; *Соколова, И. В.* Печати, с. 37; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals**,* 34–42.	

* Публикацията, по която се представя изображението.

5. Констант II, Константин IV, Ираклий и Тиберий (663–668)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, p. 22 (№ 20); *Соколова, И. В.* Печати, с. 39 (№ 48, 49); *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*, p. 48 (№ 21).	
6. Константин IV, Ираклий и Тиберий (668–681)	*Соколова, И. В.* Печати, 40–42 (№ 51–56); *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*, 48–49.	

Табл. 2. Съвладетелски изображения от VIII – средата на IX в.

Императори	Публикации	Изображение
1. Леон III и Константин V (720–741)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 31–32 (№ 33bis); *Соколова, И. В.* Печати*, 44–45 (№ 62, 63); *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, p. 59 (№ 29.1).	
2. Леон III и Константин V (720–741)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 31–32 (№ 34); *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*, p. 60 (№ 30.1).	
3. Никифор I и Ставракий (803–811)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 40–41 (№ 44–45); *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*, p. 68 (№ 39.1).	

4. Михаил III и Теодора (843–856)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, p. 49, № 55; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, 79–80, № 48.1–3.	

Табл. 3. Македонска династия (от Василий I до Василий II)

Императори	Публикации	Изображение
1. Василий I, Константин и Леон (869–879)	*Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals*, p. 91, № 52.1; *Jordanov, I.* Corpus, p. 86, № 60.	
2. Василий I, Леон и Александър (879-886)	*Соколова, И. В.* Печати, с. 52, № 79.	
3. Роман I, Христофор и Константин VII (922–931)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, 58–60, № 66; *Jordanov, I.* Corpus*, 90–91, № 76–80; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, p. 99, № 60.1	
4. Василий I и Константин (869–879)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, 51–52, № 58–59; *Jordanov, I.* Corpus, 85-86, № 59; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, 84–90, №51.1–18;	

5. Леон VI и Александър (886–912)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, 52–53, № 60; *Jordanov, I.* Corpus, p. 86, № 61–64; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, 92–93, № 51.1–18;	
6. Василий II и Константин VIII (976–1025)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals, p. 69, № 76; *Seibt, W.* Bleisiegel, 85–86, № 18; *Jordanov, I.* Corpus*, 93–94, № 85–87; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, 11–116, № 69.1–13	
7. Константин VII и Роман II (945–959)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, p. 64, № 71; *Соколова, И. В.* Печати, с. 55, № 87.	
8. Константин VII и Зоя (914–919)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, p. 54, № 62; *Соколова, И. В.* Печати, с. 53, № 81–82; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, 94–95, № 56.1–2.	
9. Константин VII и Зоя (918–919)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, p. 55, № 63; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, p. 95, № 57.1.	
10. Константин VII и Зоя (914–919)	*Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine Lead Seals*, 56–57, № 64; *Nesbit, J.* Catalogue of Byzantine Seals, p. 96, № 58.1–2.	

ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА ЗА РАЗКРИВАНЕ ДЕВАЛВАЦИЯТА НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ПОЧЕТНИ ТИТЛИ В ЙЕРАРХИЯТА НА Т. НАР. СИСТЕМА НА ПРЕДИМСТВО ОТ СРЕДНОВИЗАНТИЙСКИЯ ПЕРИОД – ПРИМЕРЪТ С ТИТЛИТЕ МАГИСТЪР И ПАТРИКИЙ (границата на VIII/IX – границата на XI/XII в.)

Николай Кънев

Ранговата йерархия е имала изключително значение в живота на Византия. Тя играе твърде важна роля във византийското държавно устройство, като се явява еманация на идеята за *таксиса* и за хармоничното устройство на земния свят по подобие на небесния. Моделът на византийската рангова йерархия през IX–XI в. се изявява в специфичната *система на предимство*, а най-съществения елемент в нейната структура е йерархията на почетните титли[1]. Девалвацията на византийските титли в известен смисъл е симптоматична за състоянието на империята и нейното задълбочаване илюстрира по перфектен начин кризата, в която изпада Византия през XI в.[2] За разкриването на този процес на девалвация на почетните титли в империята първостепенна роля имат най-вече данните, които ни предоставят византийските моливдовули.

В рамките на настоящото изследване, за периода границата на VIII/IX – границата на XI/XII в. (т.е. в хронологичните рамки, към които като цяло се вмества указаният по-горе йерархичен модел)[3] и на базата на наличната до момента в на-

---

[1] Общият вид на византийската рангова йерархия през средновизантийския период преди реформите на Алексий I Комнин намира своя завършен израз в т. нар. *система на предимство* от времето на тактиконите, като последните са и най-важните и пълноценни извори за йерархията на ромейската империя през IX–X в. Цялостно издание на всички известни досега тактикони (*Тактикон Успенски, Клеторологион на Филотей, Тактикон Бенешевич* и *Тактикон Икономидис*), заедно с коментари към тях и задълбочен анализ на *системата на предимство*, е осъществено от Н. Икономидис – Вж.: *Oikonomides, N.* Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire, Paris, 1972.

[2] Относно процеса на девалвация на византийските титулни отличия през XI в. особен интерес представлява студията на Жан-Клод Шейне, в която той разглежда паралелното протичане на процесите на обезценяване на ранговите достойнства и монетарната девалвация във Византия. Вж.: *Cheynet, J.-Cl.* Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe s. – Byzantion, 53, 1983, 453–477.

[3] След 1081 г. йерархията на класическата *система на предимство* е заменена от новия модел на византийската рангова йерархия от комниновия период. Налагането на новия модел, започнато от Алексий I Комнин, обаче съвсем не е еднократен акт, а процес, продължил няколко десетилетия,

учен оборот информация от сфрагистичните извори, е разгледан процесът на девалвация на двете титли *магистър* и *патрикий*, които са едни от основните високи почетни рангове за византийския елит извън кръга на императорското семейство и близките му сродници в йерархията от епохата на тактиконите. *Патрикий* е най-старата висока титла, достъпна за представителите на този елит, а до средата на XI в. *магистър* е таванът в потенциалното издигане за сановниците, принадлежащи към категорията на т.нар. *брадати* (т.е. неевнуси)[4].

В максимално възможната за автора на изследването степен, е обработена достъпната сфрагистична информация от различните корпусни издания, студии и статии, публикувани от втората половина на XIX в. до първото десетилетие на XXI в.[5] Според събраната досега в различните корпуси и публикации сфрагистична база данни, която е достатъчно представителна, за да позволи извършването на научни наблюдения и анализи, за приблизително триста и петдесет години от края на VIII в. до началото на XII в. са засвидетелствани със свои повече или по-малко

през които, макар и постепенно отмирайки, все още е продължавал да съществува и предходният йерархичен модел от времето на тактиконите и на *системата на предимство*. По тази причина е оправдано разглежданият в изследването период да не бъде ограничаван до времето на възкачването на император Алексий I Комнин (1081–1118) на престола, а да обхване и десетилетията на границата между XI и XII в., които, между прочем, са и последният хронологичен отрязък от съществуването на двете титли *магистър* и *патрикий*. За замяната на двата йерархични модела вж. *Кънев, Н.* Промени във византийската рангова йерархия през епохата на Комнините (краят на XI–XII в.). – В: Епископ Константинови четения. Т. 9. Шумен, 2004, 335–347.

[4] Изследването е осъществено на базата на дългогодишните проучвания на автора върху почетните византийски титли и тяхното място в ранговата йерархия на империята, реализирани в докторската му дисертация „Титли и рангова йерархия във Византия през IX–XI в. (по данните на сфрагистиката)“. С., 2007, където са посочени и всички използвани източници и заглавия, а също така са изготвени и подробни листи на носителите на високите византийски титли от разглеждания период (и в частност – на магистрите и патрикиите).

[5] Сред заглавията на основните корпусни издания на сфрагистичен материал, използвани за формиране на базата данни, следва да бъдат посочени *Schlumberger, G.* Sigillographie de L'empire byzantin. Paris, Éditeur Ernest Leroux, 1884; *Gray Birch, W. de* Catalogue of Seals in the Department of manuscripts in the British Museum. London, 1898; *Laurent, V.* Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan. Paris, 1952; *Laurent, V.* Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican. Citta del Vaticano. 1962; *Zacos, G., A. Veglery.* Byzantine lead seals. Vol. 1. Basel, 1972; *Шандровская, В. С.* Византийские печати в собрании Эрмитажа. Ленинград, 1975; *Seibt, W.* Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich, Teil. 1: Kaiserhof. Wien, 1978; *Laurent, V.* Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. T. II: L'administration centrale. Paris, 1981; *Zacos, G.* Byzantine lead seals. Compiled and edited by John W. Nesbitt. Vol. 2. Berne, 1984; *Speck, P.* Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West), I. Bonn, 1986; *Cheynet, J.-Cl., C. Morrisson, W. Seibt.* Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig. Paris, 1991; *Nesbitt, J., N. Oikonomides*. Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Washington, D.C. Vol. 1–3, 1991–1996; *Йорданов, И.* Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). С., 1993; *Stavrakos, Chr.* Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen. Wiesbaden, 2000; *Jordanov, I.* Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. Vol. 1–3. Sofia, 2003–2009; *Bulgakova, V.* Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Wiesbaden, 2004; *Wassiliou, A.-K., W. Seibt.* Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. T. 2. Wien, 2004; *McGeer, E., J. Nesbit, N. Oikonomides*. Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Washington, D.C. Vol. 4–5, 2001–2005; *Šandrovskaja, V. S., W. Seibt.* Byzantinische Bleisiegel der Staatlichen Eremitage mit Familiennamen. 1. Teil. Wien, 2005 и др.

прецизно датирани оловни печати 210 магистри и 758 патрикии.

С датировка от началото на разглеждания период до края на IX в. са моливдовулите на едва 13 магистри (само 6,19% от общия брой на носителите на достойнството) и на цели 205 патрикии (т.е. 27,04%!)[6]. Със сигурност към X в. се отнасят 21 магистри и 104 патрикии (съответно 10,48% и 13,72%), а към XI – началото на XII в. – 157 магистри и 335 патрикии (съответно 74,76% и 44,20%). С междинно или по-общо датиране в IX–X в. са печатите на 4 магистри (1,90%) и на 38 патрикии (5,01%), а в X–XI в. – на 14 магистри и 76 патрикии (съответно 6,67% и 10,03%).

Горепосочената информация от византийските оловни печати за броя на носителите на двете титли – *патрикий* и *магистър* – позволява да се констатира наличието на съвсем ясно доловим процес на девалвация, който се усилва през XI в. Този процес се засилва особено много през втората половина на столетието, когато придобива скокообразен характер (от средата на XI в. насетне, по сфрагистични данни са засвидетелствани поне 181 патрикии и 115 магистри!). В същото време темпът на девалвация на титлите преди средата на XI в. в никакъв случай не бива да бъде преувеличаван. Прави впечатление далеч по-значимият темп в девалвацията на по-високата от двете титли – тази на *магистъра*, на фона на далеч по-плавното и в някои случаи дори символично увеличаване на броя на патрикиите. Броят на патрикиите за периода от края на IX в. до началото на XI в. е съпоставим с този от периода края на VIII – края на IX в., докато при магистрите се констатира удвояване и дори утрояване на техния брой. След началото на XI в. темпът на увеличаване на носителите на титлата *магистър* (и респективно – на нейната девалвация) нараства и техният брой за последвалия сравнително ограничен хронологичен отрязък от не повече от половин век е равен на броя им за целия период от края на IX в. до началото на XI в. От средата на XI в. насетне темпът на увеличаване на магистрите скача рязко и техният брой за последните шест-седем десетилетия от съществуването на тази титла нараства три пъти спрямо първата половина на XI в. и поне девет пъти спрямо IX в. Над половината от всички магистри за разглеждания над тривековен период са в интервала от средата на XI в. насетне. При патрикиите темпът на увеличаване на броя на носителите на титлата след началото на XI – до началото на XII в., е далеч „по-скромен“ – най-много може да се говори за удвояване на броя им спрямо периода X – началото на XI в., като тези от първата половина на XI в. са пренебрежимо по-малко като брой от патрикиите от периода от втората половина на XI – началото на XII в.

Какви са причините за различните темпове на увеличаване на магистрите и

---

[6] Несъмнено този значителен брой на патрикиите, засвидетелствани със свои моливдовули, се дължи на обективни фактори. На първо място – до средата на IX в. броят на магистрите е традиционно ограничен до двама в едно и също време, но дори и след това дълго време магистър е достойнство, което се дава рядко и затова на практика титлата *патрикий* е реалният най-висок ешелон в ранговата йерархия на Византия, достъпен за имперския елит, нямащ родствени връзки с императорското семейство. На второ място, за периода преди края на IX в. има голям брой моливдовули с по-обща датировка в VIII–IX в., поради което в посочената цифра за патрикиите неизбежно се включват и известен (или по-скоро неизвестен) брой лица, които всъщност следва да се отнесат към времето преди края на VIII в.

патрикиите и може ли да се говори, че е налице различен темп и обем на девалвация на отделните почетни титли във Византия? Очевидно е, че девалвацията на различните византийски титли, макар и да е част от един общ процес на цялостна девалвация на титулната йерархия в рамките на *системата на предимство*, има своите специфични характерни особености. Причините за по-плавното и относително по-малко увеличение на броя на патрикиите в сравнение с този на магистрите, могат да се търсят в няколко различни посоки.

На първо място трябва да се вземе предвид процесът на цялостното усложняване и обогатяване с нови високи нива на йерархията на титлите във Византия (което едновременно се явява и една от причините, но и един от симптомите на цялостната девалвация на титулната йерархия в империята). В резултат на този процес се появяват редица нови титли, които са по-високи от *патрикий* и които я изместват все по-ниско в йерархията на първоразредните титли[7], без да ѝ отнемат мястото на базова, но в същото време – определено най-ниска сред титлите от високите ешелони на тази йерархия, а това не може да не се отрази на привлекателността на титлата за висшестоящите представители на имперския елит. Също така, непрекъснатото увеличаване на носителите на новите, по-високи от *патрикий* титли, се отразява донякъде негативно върху темпа на нарастване на броя на патрикиите, но следва да се има предвид известната относителност на това заключение, с оглед на факта, че е обичайна практика носителите на достойнствата в диапазона от *антипат* до *магистър* да акумулират и по-рано получените от тях патрикиански титли[8].

На второ място, в началния етап от разглеждания в изследването период, титлата *патрикий* има почти „монополно“ положение в рамките на ранговия клас на първоразредните византийски титли и съответно – в титулното обезпечаване на най-висшия имперски елит, който не принадлежи към императорското семейство (а нерядко титлата е считана дори за достатъчно висока и за преки императорски родственици[9]). Като следствие броят на патрикиите още тогава е достатъчно зна-

---

[7] Висшите титли в титулната йерархия на Византия от *системата на рангово предимство* са тези, които обхващат най-високите, значими и престижни йерархични нива – започващи от *патрикий* и достигащи във възходящ ред до *кесар*. Те се подразделят на две отделни групи с различна тежест в йерархията на империята – **собствено висши титли** (или *титли от императорски разред*), които са принципно запазени само за представителите на императорската фамилия и **първоразредни титли** – достъпни само за привилегирования елит от най-високопоставените византийски сановници и функционери. Като **първоразредни титли** през по-голямата част от разглеждания период се определят титулните рангове до *магистър* включително – за неевнусите и до *проедър* – за евнусите. Вж.: *Кънев, Н.* Византийският йерархичен модел от IX–XI в. – Античная древность и средние века. Вып. 39 (Екатеринбург), 2009, 142–163 и по-специално 153–154.

[8] При анализа на цифрите следва да имаме предвид, че нерядко носителите на титлата *магистър* запазват и тази на *патрикий*. Поне 24 от засвидетелстваните по сфрагистичен път магистри, освен с по-високата титла *магистър*, на същите свои моливдовули се афишират и с титлата си на *патрикий*. Подобно паралелно съвместяване на титли от едно и също лице, носител на ранга на *магистър* и/или *патрикий*, се наблюдава по сфрагистични данни и по отношение на други достойнства – *вестарх*, *вест*, *антипат*, *протоспатарий*.

[9] Сред най-близките императорски родственици, носители на титлата патрикий, могат да бъдат посочени например братът на основателя на Македонската династия Василий I (867–886) Мариан,

чителен и дори впечатляващ. Когато титлата *патрикий* губи привилегированото си „монополно“ положение в титулната йерархия в резултат на разширяването на ранговия клас на първоразредните титли (включително и поради по-широкия достъп до титлата *магистър*), това не се отразява кой знае колко чувствително на броя на патрикиите, именно поради факта, че този брой е вече достатъчно голям, а все пак титлата запазва голяма част от традиционния си престиж и статута си на базова титла сред първоразредните такива още около две столетия.

Несъмнено е, че макар и процесът на девалвация при титлите, по-високи от *патрикий*, да започва по-късно, той компенсира с далеч по-ускорените си темпове, както е видно от съпоставката с титлата *магистър*. В крайна сметка мащабите на девалвацията при двете титли в рамките на XI в. са съпоставими, тъй като на по-ускорения темп на увеличаване на броя на магистрите противостои по-дълбокото „потъване“ на титлата *патрикий* като рангово ниво в йерархията на титлите[10].

Сходни и понякога дори още по-впечатляващи са изводите при съпоставка с други по-високи от *патрикий* титли като например *вестарх* или *вест*, при които има още по-значително увеличаване на темпа на нарастване на носителите им. Според наличните до момента сфрагистични данни, вестарсите преди средата на XI в. са едва приблизително десет процента от общия брой на носителите на това достойнство за целия период на неговото съществуване, а удостоените с титлата *вест* – около или малко над петнадесет процента[11].

В заключение трябва да изтъкнем, че хронологично цялостният процес на девалвация на титулната йерархия от епохата на *системата на предимство* е тясно преплетен с особеностите в развитието на империята през разглеждания период, като специално през XI в. се развива почти синхронно с процеса на задълбочаване на кризата, обхванала Византия през по-голямата част от това столетие. Също така, не може да не отбележим, че на практика няма по-добър източник на информация за разкриването на спецификите, темповете и мащабите на девалвацията на византийските почетни титли от йерархията на т. нар. *система на предимство* от средновизантийския период от моливдовулите на носителите на въпросните византийски титли, както показва и примерът с титлите *патрикий* и *магистър*.

зетят на император Теофил (829–842) Алексий Муселе, тъстът на Лъв V Арменец (813–820 г.) Арсавир, Антигон – братовчед на Михаил III (842–867) и син на всесилния кесар Варда, като този списък може да бъде продължен. Вж.: *Seibt, W.* Die Byzantinischen Bleisiegel…, 122–125, както и *Продолжатель Феофана*. Жизнеописания византийских царей. Под ред. Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург, 1992, с. 19, 51, 98, 102; *Jean Skylitzès*. Empereurs de Constantinople. Texte traduit par Bernard Flusin et annoté par Jean-Claude Cheynet. Paris, 2003, p. 59.

[10] В самото начало на IX в. *магистър* е на четвърто място, а *патрикий* – на пето място в низходящ порядък сред византийските титли. Непосредствено преди реформирането на ранговата йерархия във Византия от император Алексий I Комнин, титлата *магистър* е отстъпила вече на десето място, а *патрикий* – чак на седемнадесето място в низходящ порядък.

[11] За тези две титли и носителите им, засвидетелствани по сфрагистични данни, вж. *Кънев, Н.* Византийските титли вестарх и протовестарх и техните носители, засвидетелствани по сфрагистични данни. – Античная древность и средние века, вып. 38 (Екатеринбург), 2008, 135–163 и *Кънев, Н.* Византийската титла вест и нейната еволюция през XI в. – В: Епископ Константинови четения. Т. 10/2. Шумен, 2007, 92–106.

За по-добро онагледяване на темповете на девалвация на титлите *магистър* и *патрикий* и респективно – на увеличаването на броя на носителите им, информацията за разглеждания в изследването период е представена по-долу в табличен вид.

Табл. 1. **Разпределение на броя на носителите на титлите *магистър* и *патрикий*, засвидетелствани по сфрагистични данни, по подпериоди за периода границата на VIII/IX – границата на XI/XII в.:**

титла	преди кр. на IX в.	IX/X в.	X в.	X/XI в.	XI в. (до нач. на XII в. вкл.)
магистър	13	4	21	14	157
патрикий	205	38	104	76	335

Табл. 2. **Разпределение на броя на носителите на титлите *магистър* и *патрикий*, засвидетелствани по сфрагистични данни, по подпериоди за периода границата на VIII/IX – границата на XI/XII в. – в проценти:**

титла	преди кр. на IX в.	IX/X в.	X в.	X/XI в.	XI в. (до нач. на XII в. вкл.)
магистър	6,19 %	1,90 %	10,48 %	6,67 %	74,76 %
патрикий	27,04 %	5,01 %	13,72 %	10,03 %	44,20 %

Табл. 3. **Общ брой на носителите на титлите *магистър* и *патрикий*, засвидетелствани по сфрагистични данни за периода границата на VIII/IX – границата на XI/XII в. и съотношение в проценти на броя на магистрите и патрикиите спрямо общия брой на носителите на двете рангови достойнства:**

титла	брой носители	% на броя на носителите спрямо общия брой на магистрите и патрикиите
магистър	210	21,69 %
патрикий	758	78,31 %

Табл. 4. **Общ брой на носителите на титлите *магистър* и *патрикий*, засвидетелствани по сфрагистични данни за периода от средата на XI в. до началото на XII в.:**

титла	брой носители	% на броя на носителите от средата на XI в. насетне спрямо общия брой на носителите на титлата за целия период
магистър	**115**	**54,76% от общия брой на магистрите**
патрикий	**181**	**23,88% от общия брой на патрикиите**

От изнесените в изследването и приложените таблици данни е видно, че могат да се направят следните изводи и констатации:

На първо място, налице е съвсем очевиден процес на девалвация на титлите *магистър* и *патрикий*, който се усилва рязко от средата на XI в. насетне. На второ място, констатира се нееднакъв темп на увеличение на броя на носителите на титлите. След IX в. темпът на увеличаване на магистрите изпреварва този при патрикиите, а от XI в. насетне разликата в темпа на нарастване е драстично по-висока при носителите на титлата *магистър* спрямо носителите на титлата *патрикий*. На трето място, в абсолютни стойности броят на патрикиите е винаги значително по-висок от този на магистрите, въпреки рязкото увеличаване на последните през XI в.

Като краен резултат, мащабите на девалвация на двете титли все пак са съпоставими – по-значителният темп на увеличаването на броя на магистрите се компенсира от фиксираното далеч по-голямо отстъпление на титлата *патрикий* като ниво в йерархията на титлите във Византия.

THE CONTRIBUTION OF SIGILLOGRAPHY IN ELUCIDATING THE DEVALUATION OF BYZANTINE HONORIFIC TITLES IN THE HIERARCHY OF THE SO-CALLED SYSTEM OF PRECEDENCE IN THE MID-BYZANTINE PERIOD – THE EXAMPLE OF THE TITLES MAGISTROS AND PATRIKIOS (End of the 8th/ beginning of the 9th c. – end of the 11th/ beginning of the 12th c.)

Nikolay Kanev

Rank hierarchy played a significant role in the life of Byzantium, especially in the Byzantine state system, as it expressed the idea of taxis and the harmonious order of the earthly world modeled on the heavenly one. The model of the Byzantine rank hierarchy in the 9th–11th centuries finds expression in the specific *system of precedence* with the hierarchy of honorific titles constituting the basic element of its structure. The devaluation of the Byzantine titles is in a sense symptomatic of the state of the Empire and the deepening of the process is a perfect illustration of the crisis Byzantium fell into in the 11th c. The data from Byzantine lead seals are of foremost importance for the elucidation of the process.

On the basis of the currently available sigillographic data, the paper examines the devaluation of the two titles *magistros* and *patrikios*, which were some of the basic high honorific ranks for the Byzantine elite outside the imperial family and relations. Patrikios is the oldest high title granted to the representatives of the elite, and until the mid-11th c. magistros was the uppermost rung in the hierarchy reserved for dignitaries belonging to the so-called „bearded" category, i.e. non-eunuchs.

The sigillographic information available from various corpuses, studies and articles published between the second half of the 19th c. and the first decade of the 21st c. has been thoroughly studied. Accordingly, two hundred and ten *magistroi* and seven hundred and fifty-eight *patrikioi* are attested by their more or less precisely dated seals for a period of nearly 350 years; from the late 8th c. until the early 12th c. The lead seals of only 13 *magistroi* (only 6.19% of the total number of the title-bearers of *magistros*) and as many as 205 *patrikioi* (27.04%) are dated to the beginning of the period under consideration through the end of the 9th century. Twenty-one *magistroi* and a hundred and four *patrikioi* (10.48% and 13.72% respectively) should be definitely attributed to the 10th c., while a hundred and fifty-seven *magistroi* and three hundred and thirty-five *patrikioi* (74.76% and 44.20% respectively) to the 11th – early 12th centuries. The seals of 4 *magistroi* (1.90%) and 38 *patrikioi* (5.01%) are more general and borderline cases, dated to the 9th-10th centuries, while 14 *magistroi* and 76 *patrikioi* (6.67% and 10.03% respectively) to the 10th–11th centuries. A clearly distinguished process of devaluation has been ascertained, which increased in the 11th c., especially in its second half (at least 181 *patrikioi* and 115 *magistroi* are attested through their seals from the mid-11th c. onward!). Along with that, the rate of the title devaluation before the mid-11th c. should not be overemphasized. It is worthwhile to note the far more significant devaluation rate of the higher title *magistros* in comparison to the more gradual and in some cases even symbolic increase in the number of *patrikioi*. Overall, the scale of the devaluation of both titles in the 11th c. is comparable as the rapid rate of increase in the number of *magistroi* is matched by a further 'drop' of the title *patrikios* down the title hierarchy.

(SigiDoc – DOC for Byzantine Seals) – ОПИТ/ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА КОЛЕКЦИЯТА С ПЕЧАТИ НА РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН[1]

Женя Жекова

В науката, както и в останалите сфери на обществения живот също има модни тенденции. Все по-бързо налагаща се е тази на дигитализацията на откритите научни артефакти, в т.ч. и на сигилографските. Съобразно новите условия на пълна дигитализация, резонен е въпросът относно дигитализирането на най-голямата колекция от печати в България. Точният брой на сфрагистичните материали, формиращи колекцията от печати на Регионалния исторически музей – Шумен, е 896 екземпляра. От тях само 10 са придобити по време на редовни археологически разкопки. Останалите са закупувани от частни лица и колекционери. В течение на около 20 години са откупени няколко големи колекции, чийто произход е и от определен географски ареал. Колекцията „Александър Боев“ е формирана на територията на Силистра и около брега на река Дунав; колекцията „Николай Георгиев“ е легализирана най-общо от Североизточна България, но в по-голямата си част това са печати, „изтекли“ от Преслав. Същият произход имат и печатите от колекцията „Емил Косев“. Колекцията „Николай Николов“ има по-широк диапазон, но голяма част от материалите отново са от Преслав. Преобладаващата част от колекцията „Веселин Станков“ е от Южна България, но включва и определено количество печати, произхождащи от Плиска. С нейното откупуване през есента на 2006 г. шуменската сбирка от печати зае водещо място в страната.

В Шумен е акумулирано най-голямото количество печати на средновековна България – 110 екземпляра. Единствено в шуменската колекция се съхраняват и 4 уникални бронзови матрици за восъчни отпечатъци. Три от тях принадлежат на българските царе Петър I, Мичо Асен и Иван Александър, а четвъртата се свързва с каталанския благородник Бернар са Гуардия, пребивавал в средновековния Шумен през първата половина на XIV в. Освен моливдовули и бронзови матрици колекцията съдържа и технологични материали, съпътстващи процеса на подпечатване и скрепяване на кореспонденцията – оловни ядра, върху които са нанасяни отпечатъците от булотириониte, и един бронзов калъп за тяхното отливане.

---

[1] Текстът на настоящата статия под заглавието „SiGiDoc (DOC for Byzantine Seals) of the seals collection of the Regional Historical Museum – Shumen“ беше представен като съобщение на кръглата маса „The Byzantine World and the Sigillography“ на XXII Конгрес по византинистика в София, 22–27 август 2011 г.

Хронологическите рамки на шуменската колекция обхващат периода от V до XIX в. Най-голямо е количеството на византийските печати, следвано от българските, известно количество късноантични, западноевропейски търговски и османски пломби. Акцентът е в периода X–XII в. – това е времето с най-висока концентрация на сфрагистични артефакти от територията на днешна България, обясним факт, като се има предвид, че по това време България е част от Византийската империя.

Шуменската колекция от печати се отличава със своето многообразие – тематично, хронологическо, географско. За разлика от други, които са рамкирани във времето и пространството, колекцията от печати на шуменския музей е динамична. Тя непрекъснато се разширява чрез попълването с нови екземпляри. Най-стойностните печати могат да бъдат видени в трезора на музея – зала „Съкровищница“, където са експонирани по един необичайно атрактивен начин.

Сфрагистичната колекция на РИМ – Шумен бе вече публикувана през 2007 г. и може да бъде намерена на хартиен носител, в отделен том[2]. Поради факта, че това е търсена колекция, чиято информация може да бъде и е полезна за широк кръг от специалисти и любители, то нейното дигитализиране би било улеснение за всички ексцерпиращи по един или друг начин информацията, съдържаща се в печатите.

Както е известно, печатите са първокачествени исторически извори, които съдържат в себе си няколко вида информация:

- От една страна, това е информацията за собственика на печата, която ни дава неговото име;
- Научаваме позицията му в ранговата йерархия – император, сановник, духовник, частно лице, откъдето съдим и за лицето, до когото е била адресирана кореспонденцията;
- Мястото, където е открит дадения печат – селище, град, крепост – повдига въпроса за ролята на този център в даден исторически момент;
- Много често от печатите научаваме имена на лица, длъжности, топографски единици, за които до този момент нямаме сведения – в това си качество печатът заедно с неговия текст е безспорен първоизвор;

По този начин всеки един сфрагистичен паметник се превръща в своеобразна банка на информация, която може да бъде ползвана от широк кръг специалисти – археолози, нумизмати, епиграфи, византинисти, лингвисти и др.

Как обаче информацията от един артефакт да бъде трансформирана в късче електронна банка? Опити за това са правени, и то неедноктатно. Работещите в областта на сфрагистиката добре познават проекта на проф. Майкъл Джефрис и неговия екип от King`s College London. На практика създадената от тях PBW[3] „Prosopography of the Byzantine World„ (Просопография на византийския свят) е единствената до този момент електронна база, ползваща информацията от олов-

---

[2] *Jordanov, I,. Z. Zhekova.* Catalogue of Mediaeval Seals at the Regional Historical Museum – Shumen. Shumen, 2007.

[3] http://www.pbw.kcl.ac.uk/

ните печати. Разбира се, като всеки нов продукт тя има както своите плюсове, така и своите минуси. Самите автори на проекта подчертават нееднократно, че това всъщност е чисто просопографски проект, а не електронна база данни за печати[4].

Друг учен, работещ за създаването на единна база данни, е проф. Шарлот Руше. Тя работи върху обединяването на данните от епиграфските паметници от късно-римската и ранновизантийска епоха – EPIDOC[5] „(Epigraphic Documents in XML"). Амалгамата от разнородни специалисти (предимно хуманитаристи и IT специалисти) има за основна цел установяването на гъвкави, но единни стандарти за дигитално разчитане на древни текстове, положени върху камък, метал и др. трайни материали, а също и върху папирус.

За съжаление и двата проекта не напреднаха повече във времето и в обема от информация. Останаха недовършени и понякога търсената в тях информация липсва. Именно разнородността на материята и по-точно комбинацията между хуманитаристика и високи технологии, прави реализацията трудно постижима.

Разбира се, за да бъде довършен докрай един такъв мащабен проект, той се нуждае най-вече от специалисти, които да изработят самия електронен продукт. Именно тук проектите търпят най-голям неуспех. Последен опит в това направление бе направен през 2011 г. в Центъра по византийски изследвания в Дъмбъртън Оукс, Вашингтон. Д-р Джонатан Ший, като ръководител на екип, организира семинар за проучване и обсъждане на вариантите за дигитализация на най-голямата колекция от печати в света (13 000 екземпляра). До този момент дигитално са документирани едва 1600 екз.

Обединените усилия на просопографи и епиграфи доведе и до създаването на специален сайт наречен SigiDocWiki[6], където могат да бъдат намерени основните насоки за ползване на база данни, както и място за коментари, препоръки и срещи. Същевременно, докато течаха самите проекти, бяха организирани и поредица от семинари, на които периодически бяха обсъждани текущите проблеми. Повод за срещите бяха поредните конгреси по византинистика в Париж (2001), Лондон (2006), София (2011).

До този момент са проведени три срещи, посветени специално на SigiDoc проблематиката: **SigiDoc I** (King's College London, 12-13 May 2010), **SigiDoc II** („*Cataloguing and Publishing Byzantine Seals in a Digital Age",* Dumbarton Oaks, Washington DC, 7–9 December 2010) и **SigiDoc III** („I*nternational Standards for Iconography",* Dumbarton Oaks, Washington DC, 8–11 July 2011).

Какво сме направили дотук в България:

1. Имаме първокласна колекция от близо 900 печата, всички намерени на територията на България.

2. От тях 110 принадлежат на средновековната българска държава, а останалите (с малки изключения западноевропейски и османски) – на Византия.

---

[4] *Papacostas, T.* Lead seals an electronic prosopography: the PBW way. – In: Acta Musei Varnaensis, VII–2, 2008, 202–203.

[5] http://epidoc.sourceforge.net/

[6] http://sigidoc.wikidot.com

3. Като времеви диапазон преобладаваща част от всички византийски печати са концентрирани в периода X–XII в., когато днешните български земи са част от Византийската империя, и като такива са включени в нейните административни граници и обществено-политически живот. Безспорен свидетел за това са намерените тук печати.

4. При подготвянето на каталога на печатите от шуменската колекция те бяха дигитално фотографирани и обработени, а така също и електронно записани според изискванията на науката сфрагистика. На практика пред нас има един своеобразен електронен Корпус.

Какво следва оттук нататък:

1. Трябва да се формира екип от интердисциплинарни специалисти, в който да присъстват най-вече програмисти, които да изградят скелета на програма, която ще отговаря на изискванията на XXI в. А те са: печатите и информацията, която носят в себе си, да бъдат „извиквани“ – по име, местонамиране, хронология, топография, титла, длъжност, ключова дума и т.н. Това съответно трябва да добие вид на своеобразна сигилографска уикипедия.

2. Така или иначе в България от години се работи по дигитален продукт, който да изгради национална база данни на всички артефакти, намерени и съхранявани на територията на страната. Тази своеобразна мрежа ще обхване всички музеи, а програмата ще свърже в едно цяло музеите, Министерството на културата, Министерството на вътрешните работи, Агенцията Митници, Интерпол. Така всеки зададен или извикат артефакт, ще излиза с пълната информация, въведена за него, включително триизмерно фотоизображение.

3. Засега обаче този бъдещ програмен продукт си остава все още в проект. Трябва ли да се изчаква неговото финализиране или да се пристъпи към поединично изграждане на програмни продукти, касаещи една или друга колекция? И трябва ли те да бъдат еднакви или специфични за всеки един артефакт?

4. В отделни регионални музеи в страната колегите вече ползват различни продукти, създадени по една или друга програма. Това е вид база данни, в която се въвежда информацията за всеки един артефакт, в зависимост от спецификата на отдела. На практика това е вид електронна инвентарна книга, която спестява време при откриването на даден въведен вече артефакт, било то по инвентарен номер или на хронологичен принцип и т.н.

Въпросът относно дигитализацията на шуменската колекция от печати остава открит. Всички мнения и препоръки ще бъдат приети, за да може при следваща среща на екипите, работещи по тази проблематика, да имаме по-ясен резултат относно дигитализирането на най-голямата колекция от печати в България.

(SigiDoc – DOC FOR BYZANTINE SEALS) OF THE SEALS COLLECTION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SHUMEN

Zhenya Zhekova

There are some new trends both in science and in social life. The digitalization of archaeological findings including the sigillographical items is making rapid progress nowadays. According to the new circumstances of complete digitalization the question concerning the process of making a digital database of the biggest seal collection in Bulgaria is pressing. Shumen collection of seals took the lead in the country. The exact number of sigillographic materials making up the collection of seals of the Regional Historical Museum in Shumen is almost 896 exponents.

What kind of work have we done till now in Bulgaria:

1. We have a first-rate collection of seals all of which found in the territory of Bulgaria.

2. 110 seals belong to mediaeval Bulgarian rulers' family

3. The chronological frame of Shumen collection includes the period from the 5th through the 19th centuries, but the focus is on the 10th–12th century, when today's Bulgarian lands were part of the Byzantine Empire. The seals discovered here are the undisputed evidence.

4. During the time of preparation of the Catalogue of Shumen Collection all the seals were digitally photocopied and electronically recorded according to the sigillographic rules. Practically we already have an electronic catalogue of the collection.

What is next?

1. We need to form a team of specialists, mainly in the direction of computering and programming to process the base of the product. This product must be appropriate for the needs of the 21st century. The seals and their characteristics like: dating, sealfinding, metrical data, inventory number, chronology etc. must be "searched" optionally from the programme. The data will resemble a kind of digital encyclopedia.

2. Such a digital product has been developed in Bulgaria for many years. The main purpose is to create a national data base with all artifacts which were found and kept in our museums. A network should connect all the Bulgarian museums, the Ministry of culture, Ministry of Inetrior, the Custom Agency, Interpol, etc. Thus every searched artifact will appear with its full information and three-dimensional photo images.

3. So far this product is still in the future. The problem is whether to wait its final stage or to create a new product concerning every direction – numismatic, sigillographic, archaeological, etc. Would these products be common or separate for each direction?

4. Some Regional museums in Bulgaria have already been using some types of digital products for their collections. The data of each department are specific according to its structure. This data-base is an electronic inventory book in fact, which saves time when one looks for some object.

The question concerning the digitalization of Shumen collection of seals stands open for now. All recommendations and opinions are welcome. And maybe the product which would digitalized the biggest seal collection in Bulgaria will be soon ready for use.

Авторите в броя

Василка Тъпкова-Заимова – професор по византология, Институт по балканистика с център по тракология „Ал. Фол“ – БАН, София.

Илия Илиев – професор, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София

Димитър Ангелов – професор Университет Бирмингам. Център за византийски, османски и новогръцки изследвания, Англия

Снежана Ракова – доцент, Исторически факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград.

Гюнтер Принцинг – професор по византология в Гутенберговия университет в гр. Майнц, Германия

Петър Ангелов – професор, катедра „Средновековна история“, СУ „Св. Климент Охридски“, София

Владимир Ангелов – гл. асистент, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София.

Бистра Николова – доцент, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София.

Елена Костова – гл. асистент, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София.

Цветана Чолова – доцент, департамент „История“, НБУ, София.

Сашка Георгиева – гл. асистент, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София.

Васил Нинов – гл. асистент, секция „Средновековна история“, ИИИ – БАН, София.

Марин Петков – гл. асистент, катедра „Германистика и нидерладнистика“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново

Искра Мандова – гл. асистент, катедра „ Класически и източни езици и култури“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново.

Димитър Димитров – доцент, катедра „Стара и средновековна история“, ВТУ, „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново.

Иван Йорданов – професор, АИМ – БАН, филиал Шумен.

Тодор Тодоров – гл. асистент, катедра „История и археология“, Шуменски университет „Св. Константин Преславски“, Шумен.

Николай Кънев – гл. асистент, катедра „Стара и средновековна история“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – Велико Търново.

Женя Жекова – гл. асистент, отдел „Нумизматика“, РИМ – Шумен.